ERDÉLYI MÚZEUM

LXV. KÖTET 2003. 1–2. FÜZET

Háromszék első magyar telepesei és a határvédelem

*

Baranyai Decsi János ismeretlen *Antithesis*e
és jezsuitaellenes verse 1587-ből

*

Északi csángómagyar közmondások, kifejezések

*

A hermeneutikai módszer alkalmazása Schleiermacher fordítói tapasztalatában

*

Kimerítő irodalmi hermeneutika

*

A női lélek ébredése

*

Felelősség és törvény

*

Műhely

*

In memoriam

*

Szemle

*

Egyesületi közlemények

KOLOZSVÁR, 2003
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

EME

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye

Szerkeszti
Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Ilyés Szilárd-Zoltán,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András, Szász Alpár Zoltán,
Tánczos Vilmos, Veress Károly

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 0264–595 176
Postacím: 400750 Cluj–1. C.P. 191 România

Megjelent
az Arany János Közalapítvány a Tudományért,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
és a Communitas Alapítvány támogatásával

Felelős kiadó Sipos Gábor

ISSN 1453-0961

Készült a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető Tonk István

Rácz Tibor Ákos

Háromszék első magyar telepesei és a határvédelem

Háromszék településtörténetéről 1929-ben jelent meg először összefoglalás.[1] Ennek jó részét a székely eredetkérdéssel kapcsolatos vélemények boncolgatása töltötte ki. A kutatás elmaradottsága miatt a középkori Háromszék történetéről rajzolt kép annyira vázlatos maradt, hogy a tanulmány újabban csak kérdésfelvetéseiben használható. Előrelépés a negyvenes évek elején történt, mikor az *Erdély és népei*, majd a *Magyarok és románok* című tanulmánykötetekkel a kutatás új szakasza kezdődött. A jó indítást azonban a kialakuló kedvezőtlen politikai viszonyok miatt hosszú hiátus követte, és a nyolcvanas évekig kellett várni az újabb fellendülésre. Az eltelt négy évtized alatt fontos részeredményeket a régészeti ásatások hoztak. Székely Zoltán mennyiségben tekintélyes kutatásaival szemben azonban aránytalanul kevés az eredményeket közreadó publikáció. Csak a zabolai és petőfalvi temetők elemzése kapcsán született néhány komolyabb áttekintés és kutatási helyzetjelentés. Az ásató nem törekedett módszeres anyagközlésekre, ezért még mindig nagyon töredékes a régészeti forrásbázis, amire támaszkodni lehet. A közöletlen leleteket is figyelembe véve a Háromszéken feltárt Árpád-kori objektumok száma kevésnek mondható.

A megszaporodó történeti, nyelvészeti és régészeti adatok újabb szintézis lehetőségét teremtették meg. Jelen tanulmány Háromszék kora Árpád-kori településtörténetére koncentrál, és ezzel kapcsolatban a székely székek közé beékelődő megyei szigetek, enklávék jelentőségére hívja fel a figyelmet, melyek kialakulása a székelyek betelepedése előtt már itt megjelenő magyar lakossághoz köthető. A kérdés fontosságára Benkő Elek 1993-ban hívta fel a figyelmet.[2] A szóban forgó terület a középkori Magyarország határvidékének számított, így önkéntelenül is felmerült a gyepűk és a határvédelem problémája. A kérdés összetett, az egyes kutatók álláspontjai pedig megmerevedtek. A zavar oszlatása érdekében árnyaltabb kép megrajzolására kell törekedni.

A címben szereplő és a továbbiakban is használt területmegnevezés egy kis magyarázatot igényel. A középkor nagy részében és az újkorban területünk a székely Sepsi-, Orbai- és Kézdiszék összeolvadásából származó Háromszék nevet viselte. Az itt vizsgált időszak viszont a székely betelepedést megelőző századokra terjed ki, sőt az enklávék, melyek a 19. század végéig megvoltak, közigazgatásilag mindig Fehér és Küküllő megyéhez tartoztak. Az elnevezés használata melletti fő érv az, hogy tulajdonképpen nincs jobb; ezt használták a leghosszabb ideig, továbbá a történeti irodalom és a köztudat is szívesen alkalmazza. A történeti Háromszék határaival csaknem tökéletesen egybeesnek a mai Kovászna megye határai. A modern megjelölés alkalmazása középkori viszonyokra anakronisztikus lenne, bár a kutatások és különösen régészeti, műemléki beavatkozások elsősorban megyei keretek közt folyhatnak. Háromszék tehát nem a legmegfelelőbb megnevezés, de a Kovászna megyénél mégis alkalmasabb.

*

A székelyek településtörténetének végső mozzanata mai lakhelyükre való érkezésük. A témával tekintélyes számú publikáció foglalkozik, és – az eredetkérdéssel ellentétben – kutatóink véleménye nagyjából megegyezik a fontosabb részleteket illetően.[3] Sikerült tisztázni, hogy a

[1] Erőss József: *Háromszék telepedési története*. = *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. Szerk. Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy 1929. 123–138.

[2] Benkő Elek: *A székelyek és a Székelyföld régészeti kutatásának eredményei és feladatai*. Aetas 1993. 3. szám (a továbbiakban Benkő E.: *A székelyek és a Székelyföld*). 12.

[3] Györffy György: *A székelyek eredete és településük története*. = *Erdély és népei*. Szerk. Mályusz Elemér. Bp. 1941. Bővített változata a könyv reprint kiadásában: Bp. 1999. 37–86; Makkai László: *A rendi társadalom kialakulása*.

székelyek mai területeiken nem őshonosak. Az egyes székek nyelvjárásbeli sajátosságai, a hely-, nemzetség- és személynevek egyrészt Pozsony és Moson, másrészt az Őrség és az Őrvidék, harmadrészt Baranya és az egykori Valkó megye területeivel való kapcsolatokra utalnak.[4] Az itteni székely telepek oklevelekben is megjelennek.[5] A kora Árpád-korban tehát a székelyek Magyarország északi, nyugati és déli határainak védelmét látták el. Részt vettek nyugati hadjáratokban, például az 1116-os olcsvai, majd az 1146-os lajtai csatában. A magyar településterület kiterjedésével és a keleti határokat fenyegető lovasnomádok megjelenésével magyarázható a határvédő székelyek fokozatos keletre telepítése: előbb Biharba, majd a Királyföldre, ahol 12. századi szállásaik voltak. Az egykori Pozsony vidéki székelyek a 12. század második felétől kezdődően szállják meg végső lakhelyüket, Marosszéket; az egykori baranyaiak körülbelül ugyanekkor hagyják el Bihart, és telepítik be a másik belső széket, Udvarhelyt. A székelyek harmadik csoportja a 13. századtól a külső, Sepsi-, Kézdi-, Orbai-, Csík- és Gyergyószéket népesíti be. Aranyosszékbe érkeznek legutoljára.

A háromszéki székelyek mait megelőző lakhelye a később szászok által megszállt Sebes, Kézd és Orbó patakok vidéke volt. Györffy György történeti adatokat felsorakoztató okfejtése szerint Háromszék székely megszállása a 13. század első felében indul meg a sepsi székelyek beköltözésével. Őket hamarosan követik a kézdi székelyek, majd 1256 után az orbaiak.[6] Hasonló időrendet javasolt Benkő Elek is.[7] A beköltözés körülményei és időpontja bonyolult, részleteiben még nem tisztázott kérdés, hiszen az írott források csak közvetve tájékoztatnak róla, és a régészeti kutatások eddigi eredményei alapján nem lehet olyan jellegzetes korai székely leletanyagot kimutatni, ami eltérne a magyar köznép máshol is előkerülő emlékeitől.[8]

Ha a külső székekbe a 13. századtól származtatjuk be a székelyeket, számot kell adnunk azokról a tipikusan 11–12. századi, magyar népességre utaló leletekről, amelyek Kovászna és Hargita megyében is jelentős számban kerültek elő.

*

= *Erdély rövid története*. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1989. 159–162; Benkő Loránd: *Adalékok a székelyek korai történetéhez*. Új Erdélyi Múzeum I(1990). 1 szám (a továbbiakban Benkő L.: *Adalékok*). 122; Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. *Erdélyi Fehérvármegye*. Bp. 1987 (a továbbiakban Györffy: *ÁMF* II.). 109–115; Benkő Elek: *A székelyek betelepülése Erdélybe*. = *Történelmünk a Duna-medencében*. Kvár–Temesvár 1998 (a továbbiakban Benkő E.: *A székelyek betelepülése*). 50–75.

[4] Benkő L.: *Adalékok*. 114–115.

[5] Székely György: *Településtörténet és nyelvtörténet. A XII. századi magyar nyelvhatár kérdéséhez*. = *Mályusz Elemér Emlékkönyv*. Szerk. H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Bp. 1984. 311–339.

[6] Az áttelepülés néhány oklevéllel szemléltethető: 1211-ben, a német lovagrend területeinek összeírásakor még nem említenek székelyeket a Barcaság szomszédságában. Zimmermann, Fr.–Werner, C.: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I. Hermannstadt 1892 (a továbbiakban Z. W.). 11–12. Az 1224-es Andreanumban megjelenő sebesi székelyek földje ekkor már valószínűleg szászok által lakott terület; a székelyek nem sokkal azelőtt üríthették ki. Z. W. 32–35. 1252-ben, Szék földjének eladományozásakor a sepsi székelyek már biztosan mai lakhelyükön vannak. Szabó Károly–Szádeczky Lajos–Barabás Samu: *Székely Oklevéltár*. I–VIII. Bp. 1872–1934 (a továbbiakban Sz. O.). I. 9. Települési mozgalomra utalhat az az 1213-as egyházi rendelkezés, amely biztosítja az erdélyi püspök dézsmajogát a Barcaságba települő magyarokra és székelyekre vonatkozóan. Z. W. 16–17. A kézdi székelyek áttelepülésének 1231-ig meg kellett történnie, mert Kézd ekkor már a szászok birtokában van. Z. W. 54. Az orbaiak, amint arra Györffy György rámutatott, 1256 után érkeznek, amikor megkapják a johannitáknak 1247-ben adományozott 400 ekealja földet. Györffy: *ÁMF* II. 109–115.

[7] Benkő E.: *A székelyek betelepülése*. 57–58.

[8] Bóna István: *A székely-kérdés mai állása egy régész-történész szemszögéből*. Korunk L (1991). 12. szám (a továbbiakban Bóna: *A székely-kérdés*). 1530; Benkő E.: *A székelyek és a Székelyföld*. 7–8, 14.

A háromszéki Árpád-kori emlékek közül a legnagyobb érdeklődést a Zabolán és Petőfalván feltárt 12–13. századi temetők váltották ki.[9] A sírok leletanyaga a Magyarország területéről ismert köznépi temetők leleteivel azonos. E temetők elterjedésükben az Árpád-kori magyar településterülethez köthetők az egész Kárpát-medencében. A két székelyföldi temető a megszokottnál valamivel gazdagabb volt: ezüst és elektron S végű hajkarikák, ezüst fejesgyűrűk, övcsatok, vaskések, nyílcsúcsok és a legfontosabbak: a 12. század második feléből származó érmék kerültek elő. A pénzeket a kutatók sokáig II. Géza, III. István és III. Béla vereteinek tartották, és mivel a későbbi szász templomok alatti temetők legkésőbbi obulusai szintén tőlük származtak, kézenfekvőnek tűnt, hogy a Zabolán és Petőfalván temetkező közösséget a 12. század második felében Dél-Erdélyből a szász betelepítés miatt keletebbre költöző székelyek alkották.[10] Bóna István a zabolai és a petőfalvi temetőket hozta fel bizonyítékul a székelység 12. század közepi betelepítésére. A 12–13. századi telepeket is a székely határőrök lakhelyeinek vélte. Benkő Elek utóbb arra hívta fel a figyelmet, hogy a pénzeket (anonim denárok) mégsem lehet pontosan uralkodókhoz kötni, a temető korai sírjainak datálása nem egyértelmű, így az itt temetkező népesség kiléte is bizonytalan.[11]

Székely Zoltán már 1973-ban tág összefüggések közt elemezte a zabolai temetőt.[12] Fejtegetéseinek lényege, hogy a feudális magyar királyság határát a 11. század elején a Kárpátok gerince képezte; az Olt és a Feketeügy vidékét már korán megyei szervezés alá vonták. A két temetőt a székelyek beköltözésekor (Sz. Z. szerint a 12–13. század fordulóján) hagyják fel. A korai lakosság ekkor kitelepül a Kárpátok külső, keleti és déli oldalára, itteni emlékeik Karácsonykő (Piatra Neamț) és Bitca Doamnei középkori erődítmények régészeti leletei. 1974-ben számba vette a magyarság 13. század előtti háromszéki emlékeit, és ismét arra a következtetésre jutott, hogy a székely betelepedés előtt itt már jelentős magyar lakosság élt.[13] Mesterházy Károly és Benkő Elek a zabolai és petőfalvi temetőt szintén a területet még a székelyek előtt megszálló magyar népesség hagyatékának tartotta.[14]

A két temető feltárása utáni negyedszázadban nem bukkantak újabb Árpád-kori temetőkre, előkerült viszont néhány településrészlet, amely megerősíti a fenti megállapításokat. A korai települések kutatásában ismét Székely Zoltán munkásságára kell utalnom; az ásatások eredményeit nemrég publikációban is összefoglalta.[15] A datáláskor elsősorban a kerámiaanyagra támaszkodott (több helyről származtak cserépbográcsok), de segítségére voltak ezenkívül egyéb tárgytípusok is (nyílhegyek, sarkantyúk). Legfontosabbak a csernátoni ásatások. A mai falumúzeum kertjében egy 8–10. századi települési réteg fölött a 11. század második felére, 12. század elejére keltezhető, földbe mélyített házak kerültek elő. A leletanyagot cserépbogrács-töredékek, sarkantyú és nyílhegyek képezték. Az ásatás területétől 100 méterre egy bizánci bronz éremlelet is előkerült, melynek legkésőbbi datálású darabja IX. Constantinus (1042–1055) pénze

[9] Székely Zoltán: *Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben*. = *Korunk Évkönyv*. Szerk. Ritoók János. Kolozsvár 1973 (a továbbiakban Székely: *Korai középkori temetők*). 219–228; Székely Zoltán: *Necropola medievală de la Peteni (com. Zăbala, jud. Covasna)*. Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie XLI (1990). 1. szám. 87–110.

[10] Bóna István: *Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. = *Erdély története*. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1987. I. 227; Uő: *Magyar–szláv korszak (895–1162)*. = *Erdély rövid története*. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1989 (a továbbiakban Bóna: *Magyar–szláv korszak*). 153–154; Uő: *A székely-kérdés*. 1531.

[11] Benkő E.: *A székelyek és a Székelyföld*. 10; Uő: *A székelyek betelepülése*. 56–57.

[12] Székely: *Korai középkori temetők*.

[13] Székely Zoltán: *Contribuţii la problema stabilirii secuilor în sud-estul Transilvaniei*. Crisia 1974. 94.

[14] Mesterházy Károly: *Székelyek és magyarok. A székelyföldi régészeti kutatások tanulságai*. Archaeológiai Értesítő 1974. 260; Benkő E.: *A székelyek betelepülése*. 57.

[15] Székely Zoltán: *Kora középkori települések a Székelyföldön (XI–XIV. század)*. Veszprémi Történelmi Tár 1990 (a továbbiakban Székely: *Kora középkori települések*). 3–18.

volt.[16] Az éremleletet – amely 5–6. századi darabokat is tartalmaz – a 8–10. századi (valószínűleg szláv) település lakosai rejthették el, talán éppen a 11. századi betelepülők elől.

Torján szintén folytak korai telepek feltárását célzó ásatások. 1982-ben Karatnán (ma Torjához tartozik) egy Árpád-kori ház nyomai kerültek elő; fazekak, cserépbográcsok képezték a leletanyagot. 1984-ben az Apor-kúria területén raktárépület alapozásakor megbolygatták a földet, és egy újabb Árpád-kori ház nyomaira bukkantak. Nagy mennyiségű kerámia, kulcs, ár és három nyílhegy került elő. A két házat a 12–13. századra datálta az ásató.[17] Igen nagy jelentőségű lenne az a torjai bordás nyakú edénytöredék, amelybe Székely Zoltán állítása szerint még égetés előtt rovásjegyeket karcoltak.[18] Sajnos az előkerülés körülményeiről tájékoztató adatok nem megbízhatóak, a publikációban közölt fénykép semmitmondó, az edénytöredék pedig sehol sem található.

A csernátoni és a torjai ásatásokról bővebben is írt Székely Zoltán, de ezeken kívül további korai telepek is kerültek elő, melyekről csak érintőlegesen emlékezett meg.[19] A bedeházi őskori és középkori telepet Kurt Horedt tárta fel. Itt hullámvonallal díszített, fenékbélyeges edények, cserépbográcsok, sarkantyúk kerültek elő (keltezés: a 11. század vége, a 14. század eleje).[20] Sepsikilyénből cserépbogrács-töredékeket, hullámvonalas díszű bögrét, kengyelt, zablát, lándzsát, kulcsot ismerünk (keltezés: 13. század), Angyalosról edénytöredékeket, nyílhegyeket (keltezés: 11–12. század). Rétyen 11–12. századi telepnyomokat találtak; sarkantyú, üveggyöngy és kerámiatöredékek jutottak a sepsiszentgyörgyi múzeumba.[21]

A fenti régészeti leletek a 11. századtól kezdődően szórványos, de talán folyamatos magyar jelenlétre utalnak, és semmiképp sem hozhatók kapcsolatba a székelyekkel. A nyelvészeti adatok és az írott források szerint a kora Árpád-korban ezek még máshol tartózkodtak. Keresztúrszéki megfigyelések szerint a székelyek megjelenését egy mennyiségbeli ugrás jelzi a 13. századi leletanyagban. Amíg a székelyek ennél korábbi beköltözését nem sikerül egyértelműen bizonyítani, addig elfogadhatjuk azt a véleményt, hogy a korai leletek hordozói a székelyeket megelőző telepesek voltak. Jövőbeni kutatásoknak kell megtalálniuk a leletanyagban azt a pontos határvonalat, amely a korai telepeseket elválasztja a székelyektől.

A templomok kutatásánál szintén arra kellene választ találni, hogy megfigyelhető-e olyan építkezési periódus, amely a székelyek előtti népességhez lenne köthető. Olyan templomokat, de legalábbis olyan részleteket (faragványokat, járószinteket) kellene föltárni, amelyek megelőzik a 13. század második felét. Székely Zoltán egyes ásatásainál felmerülhet a korai datálás lehetősége, bár az egyházi épületek feltárásáról még a telepekről közölt adatoknál is kevesebbet publikált. A 12–13. századra datálta Kézdikővár, Szentjános, Csernáton-Szentkert, Réty, Ikafalva és Árkos kisméretű, félköríves és egyenes szentélyzáródású, egyhajós templomait.[22] Sajnos az ásatások ellenére sem lehet tudni egyelőre, hogy mely templomoknál előzte meg a késő Árpád-kort egy esetleges korábbi fázis. Ugyanez a probléma az altorjai félköríves szentélyű kis templommal is, mely a mai templom sekrestyéje és északkeleti portikusza közt került elő egy egynapos „próbaásás” során.[23] A templomok datálása egyik esetben sem leletanyag,

[16] *I.m.* 4–5. és 3–7. ábrák.
[17] Uő: *Pecenegii în Sud-Estul Transilvaniei*. Aluta 1985–86. 197–210; Uő: *Kora középkori települések*. 6.
[18] Uő: *Árpád-kori rovásjelek a Székelyföldről*. Acta 1996. 171–174.
[19] Uő: *Kora középkori települések*. 3–6.
[20] Horedt, Kurt: *Aşezarea de la Sf. Gheorghe – Bedeháza*. Materiale şi Cercetări de Arheologie II(1956). 7–39.
[21] Székely Zoltán: *Contribuţii la problema fortificaţiilor şi formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei*. Aluta 1976–1977 (a továbbiakban Székely: *Contribuţii*). 69.
[22] Uő: *Délkelet-Erdély a VI–XIII. században*. Aluta 1974–75. 66–67; Uő: *Kora középkori települések*. 6–10.
[23] Coroi Artúr: *Altorja. A római katolikus egyházközség története*. Csíkszereda 2000. 26–27.

hanem alaprajzi elrendezés alapján történt. Nem lehet tudni, hogy az ásatások során milyen leletek kerültek elő, dokumentáció vagy nem készült, vagy nem maradt ránk; az alaprajzokon kívül mást nem ismerünk. Ahhoz, hogy a kérdésben tisztán lássunk, hitelesítő ásatásokra van szükség, vagy meg nem bolygatott templomok kutatására.

A székelyek megjelenéséhez köthető a 13. század végi templomépítkezések sora. A ma is álló és használatos, sokszor átépített középkori templomok legkorábbi építési fázisai erre a korszakra esnek: például Háromszéken a gelencei, albisi, zaláni, kilyéni templomoknál van tudomásunk a mai gótikus szentély alatt rejtőző félköríves, román kori szentélyekről. Több helyen a nyílászárók utalnak erre a fázisra: Zalánon a déli kapubejárat román kori faragványai, Gidófalván a kisméretű, félköríves lezárású ablaksor. Az utóbbi években a kilyéni és albisi templomok kutatása során került elő késő román kori szentély.[24] A pápai tizedjegyzékben említett egyházak mindegyikénél feltételezhetünk 13. századi elemeket, melyek a kutatás hiányosságai miatt nem kerülhettek eddig a felszínre. A korai, majdnem teljesen visszabontott falak, elfalazott nyílászárók általában nem módszeres és célzott kutatások során kerültek elő, hanem átépítések, javítások alkalmával. Csak szerencsés esetekben vett részt a munkálatokban művészettörténész vagy régész. Több esetben tudunk például korai maradványokról, amelyeket azonban nem sikerült dokumentálni.

Kora Árpád-kori telepnyomokra, templomokra a Székelyföld további területein is bukkantak.[25] Benkő Elek keresztúrszéki topográfiai kutatások során régészeti adatokkal bizonyított egy olyan korai megtelepedést, ami megelőzte a székelyek megjelenését.[26] Csíkban kora Árpád-kori kerámialeletek sora utal az eddig feltételezettnél korábbi népességre.[27]

*

Az eddig felsorakoztatott régészeti emlékeken kívül közigazgatástörténeti adatok is támogatják a korai betelepülőkről mondottakat. Az enklávék kialakulásának vizsgálata megvilágíthatja a régészeti jelenségek által felvetett problémákat.[28] A megyei közigazgatású területeket a különleges jogállású, közigazgatású és társadalmi beosztású Székelyföld vette körül. Elhelyezkedésükre jellemző, hogy nem egy szék belső területére estek, hanem azok szélén feküdtek, így több székkel is határosak voltak. Hasonló megyei szigetek a Székelyfölddel határos Szászföldön is kialakultak.

Háromszék határain a középkori oklevelek és az újkori térképek három, egymástól különálló enklávéról tájékoztatnak. Saját elnevezéseik nem voltak, ezért falvaik felsorolásával szokták őket elkülöníteni. Az első ilyen terület Háromszék északi részén feküdt; a középkorban Zsombor, Gerebenc, Málnás, Oltszem, Al- és Feltorja, Karatna, Al- és Felvolál, Kanta, Kézdikővár és Szárazpatak helyezkedtek el rajta. A második enklávé Hídvéggel, Erősddel, Árapatakkal délnyugaton, a harmadik Márkossal, Nyénnel, Bodolával délen terült el.

Az enklávék létrejöttével kapcsolatban alapvetően kétféle magyarázat született. Azok a kutatók, akik a székelyek ősfoglalását vallották, a megyerendszer megjelenését másodlagosnak tartották. Véleményük szerint az eleve egységes Székelyföldet először királyi, majd nemesi birtoktestek szabdalták fel. A másik magyarázat alapján ezek a birtokok már a székelyek betelepe-

[24] Bordi Zsigmond Loránd: *A kézdialbisi református templom 1999. évi régészeti kutatása*. Acta 1999. I. 291–296.

[25] Példaként említhető a szentábrahámi templom korai periódusa. Benkő Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. Bp. 1992 (Varia Archaeologica Hungarica V. – a továbbiakban Benkő E.: *A középkori Keresztúr-szék*). 211–213.

[26] Uo. 27–28.

[27] Botár István: *Árpád-kori kerámialeletek a Csíki Székely Múzeum gyűjteményében*. Acta 1999. I. 247–272.

[28] Az elemzésbe helyszűke miatt nem vonhattam be az enklávékra vonatkozó okleveleket; ezek viszonylag nagy száma, az általuk felvetett problémák és a területen birtokló családok története külön tanulmányt érdemel.

dése előtt nemesi kézen voltak, és később sem csatolták őket a Székelyföldhöz, hanem mindvégig megyei fennhatóság alatt maradtak.

Már a 18. század historikusai is foglalkoztak a kérdéssel. A Felső-Fehér megyei szigetek ekkor még léteztek, csak az 1876–77. évi közigazgatási rendezés során olvasztották őket Háromszék vármegyébe. Apor Péter volt az első, aki a tudós pennájával írt az enklávékról.[29] Timon Sámuel Magyarország földrajzi leírásában szintén említi őket.[30] A leírásokkal egy időben tudós magyarázatok is születtek. Többen úgy vélték, hogy e földek lakói tulajdonképpen a katonai szolgálataik elhanyagolása miatt jobbágysorba süllyedt székelyek, uraik pedig szintén székelyek voltak.[31] Benkő József véleménye szerint a kézdi székelyek önként mondtak le bizonyos területekről, hogy a Szent István idejében épült Bálványos várát, mely őket olyan hathatósan védelmezte, fenn lehessen tartani.[32] Al- és Feltorját a kénbányászat miatt szakították volna ki a Székelyföldből, Zsombor és Gerebenc azért lett volna előzőleg a Székelyföld része, „mert az egészet a Székelyföld veszi körül”.[33]

A 20. század közepéig olyan erősen hittek a székelyek őshonosságában, hogy ez megakadályozta a valós történeti események felismerését. Érdekes módon a Szászföldön belüli Fehér megyéhez tartozó enklávék kialakulását helyesen magyarázta már Benkő József is.[34] A megoldás tehát készen volt a 18. században, de a szászföldi mintát nem vonatkoztatták a Székelyföldre.

A 19. század második felétől egyre több tanulmány foglalkozott a székelyekkel, és volt, aki már ekkor kétségbe vonta őshonosságukat.[35] Az uralkodó felfogás azonban továbbra is az maradt, hogy a terület első foglalói a székelyek voltak. Nagy Géza egy 1890-ben megjelent tanul-

[29] „Az Oporok vagy Aporok azonban mégis valamelyes kiváltságos szabadságot élveztek, s innen következett, hogy Bálványos vára, Alsó- és Felső-Volál, Karatna és Peselnek, Szárazpatak és Kanta községekkel, az Oporoknak ősi, öröklött birtokaival a székelyek közepén, Fehérmegyében feküdt, aminthogy a káptalantól kivett iratokban is Torját Fehér megyébe találjuk iktatva.” Apor Péter: *Lusus Mundi. Az Apor és azzal vérrokon családok története és nemzedékrendje*. Ford. Szász Ferenc. Kvár 1912. 6.

[30] „Haec ubi perscripsi, nihil dubitans de veritate, didici ex viro rerum gnaro Peschelnecum, Siccum Rivum, Caratnam, Bodolam, Nienum, et ex parte Hidvegum esse jurisdictionis Comitatus Albensis...” Samuel Timon: *Imago novae Hungariae, repraesentans regna, provincias, Banatus et comitatus ditionis Hungaricae. Historico genere strictim perscripta a Samuele Timon e Soc. Jesu Sacerdote*. Cassoviae 1734. 112.

[31] „...helyesen figyeltél fel arra, hogy egyes falvak (a két Volál, Kovászna, Kanta, Peselnek, Szárazpatak és a Szentkereszt nevű kézdi birtokrész), amelyek Kászon-, Kézdi-, Csík- és Bardócszékben vannak, de Fehér vármegye jogköre alá esnek, szabadságukat elveszíthették vagy gyávaságból, mivel vonakodtak a katonáskodástól, vagy a királyok név szerint kiemelték őket, a két Torja pedig, amely ugyan most Kézdiszékhez tartozik, a kénfeldolgozás munkájáért nélkülözte a mentességet, vagy a bálványosi vár urainak jobbágyaiként szolgált [...] Egészen bizonyos, hogy az említett falvakat a királyok adományából a jeles és nagyon régi nemes Apor család kapta, hogy lakosaik telepesek gyanánt (jobbágyoknak hívjuk őket) szolgáljanak nekik, és hihetőleg az adományozás megtörténtekor vették el Kézdiszéktől. Ebben az időben azonban a megnevezett birtokok lakosai nem voltak székelyek, hanem besenyők vagy becenők, mégpedig szabad emberek...” Samuel Timon: *Additamentum ad imagines antique et novae Hungariae*. Cassoviae 1734–35. Idézi Benkő József: *Transsilvania Specialis*. I–II. Ford., bev. tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Szabó György. Buk.–Kvár 1999. 131. Szegedi János hasonlóképp vélekedett. Szegedi Joannes: *Decreta et vitae regum Ungariae, qui Transylvaniam possederunt*. Claudiopoli 1763. Idézi Benkő József: *i.m*. 132.

[32] „...az említett székelyek valamennyien – ami ugyan nem bizonyos, de mégis hihető – önként átengedték az Aporoknak a besenyőktől lakott falvakat a vár megőrzése érdekében, a királyok pedig megerősítették őket ezekben a birtokokban.” Uo. 133.

[33] Uo. 135–136.

[34] „Fehér vármegye... a szász székekkel... vagy azért keveredik, mert a szászok jövetele előtt a szász föld e részei Fehér vármegyéhez tartoztak, vagy azért, mert néhány falu, amelyekben a szász nemzet érkezése után magyarok maradtak, s ezeket nem adták át a szászoknak, hanem Fehér vármegyéhez kapcsolták, számunkra ismeretlen vármegyéhez tartozott, amelyeket Szeben vármegyéhez, vagyis a szászok földjéhez csatoltak.” Uo. 138.

[35] Hunfalvy Pál 1876-ban megkérdőjelezte a székelyek és a hunok rokonságát, a székelyeket a magyar királyok által a keleti határok mellékére telepített határőröknek tartotta. Hunfalvy Pál: *Magyarország ethnographiája*. Bp. 1876. Véleményét a kutatók nagy része (Szabó Károly, Orbán Balázs, Jakab Elek, Hóman Bálint) nem fogadta el.

mányában foglalkozott a Székelyföld településtörténetével.[36] Véleménye szerint a királyi hatalom a 11. század végétől kezdett a Székelyföldön szervezkedni, és Szent László idejében néhány várat is emelt. Mivel a szabad területeket a székelyek addigra teljesen megszállták, a várak uradalmait irtással hozták létre; ezekre a munkákra a besenyők vállalkoztak.[37] Mikor a királyi birtokok nemesi kézbe vándoroltak, ezeket a falvakat az előkelőbb székely családok szerezték meg (Aporok, Hídvégi Mikók). Az alapképletet tehát Nagy Géza vázolta fel először. Több későbbi kutató visszatért ehhez az elmélethez, megállapításaikban legfeljebb csak árnyalatnyi eltérések jelentkeztek.[38] 1939-ben még Makkai László is úgy vélte, hogy a Székelyföldön a királyi birtoktestek csak a 14. századtól alakultak ki.[39]

A székelyek több fázisban való keletre telepítése azóta bizonyítást nyert. Ferenczi Sándor 1938-ban világos érveléssel bizonyította, hogy ha a székelyek Erdélyben ősfoglalók lettek volna, akkor kedvezőbb éghajlatú és termékenyebb területeket választottak volna, és nagyobb, zárt egységben telepedtek volna le. A királyi akarat és az ország érdeke azonban azt kívánta, hogy a zordabb, hegyes-dombos határvidéket szállják meg. A Székelyföld egységes képét azért szakítják meg megyei közigazgatású szigetek, mert itt már egy náluk régebbi telepes csoport élt, akiket a király később nem háborgatott birtokaikban, hanem megyei fennhatóság alatt hagyott.[40]

Györffy György Fehér megye történetének vázolása kapcsán hasonlóképp vélekedett.[41] Véleménye szerint az eredetileg egész Dél-Erdélyre kiterjedő Fehér megyéből a szász és székely telepítések következményeként szakadtak ki jelentős területek, ugyanis az újonnan érkezettek kiváltságos jogviszonyokkal és önkormányzattal bírtak, tehát nem tartozhattak a megyésispán joghatósága alá. Szász- és Székelyföld kialakulásával Fehér megye felső részén néhány magánbirtokban levő falu szigetként maradt meg vármegyei területnek. Györffy szerint e területek egy része a Gyulák rokonságához tartozó Zsombor nyári legelőterülete volt.

Zavarónak tűnhet, hogy több enklávé forrásokban feltűnő legelső birtokosa székely volt. Torját és környékét például a betelepülő székelyek egy előkelőbb családja magánbirtokként szerezte meg, majd 1307-ben az Aporokhoz jutott, akik – bár szintén székely eredetűek voltak – a továbbiakban végig nemesi jogon birtokolták a területet.[42] A jelenség könnyen megmagyarázható. Györffy György több oklevéllel bizonyította, és Jakó Zsigmond szintén utalt arra, hogy már a 13. századtól kezdve több székely család nyert nemesi jogú birtokot a megyék terü-

[36] Nagy Géza: *Adatok a székelyek eredetéhez s egykori lakhelyük*. A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője. Sepsiszentgyörgy 1890. 75–275.

[37] Még nemrégiben is a kutatók jó része besenyő népességgel számolt az enklávék területén, ugyanis Kemény József oklevélhamisítványai nem létező királyi várakat és nem létező besenyő falvakat telepítettek a Székelyföldre. A hamisítványokhoz járult két 1324-es, Torjára és Szárazpatakra vonatkozó oklevél helytelen olvasata: ruteni helyett bisseni-t oldottak fel. Az eredmény az lett, hogy az enklávék összes faluját idegen népességűnek tartották, még azokat is, ahol a hamis oklevelek sem említenek idegeneket. A besenyő-elméletről és hamis oklevelekről lásd Mályusz Elemér: *Gróf Kemény József oklevélhamisítványai*. Levéltári Közlemények LIX(1988). 2 szám. 199, 210; Benkő E.: *A székelyek és a Székelyföld*. 6–7.

[38] Rugonfalvi Kiss István: *A nemes székely nemzet képe*. I–II. Debrecen 1939–40. 78–98; Erőss József: *i.m.* 128–131.

[39] „...A Sztrigytől a Küküllők felső folyásáig elhelyezkedő, törzsi szabadságukat egyedül megőrző székelyek földjén nagyobb királyi birtoktestek és várak nem létesülhettek. Mivel Omlás, Talmács, Törcs és Bálványos várak csak a XIV. és XV. században tűnnek fel, inkább hihető, hogy a később Felső-Fehér megyének nevezett királyi szórványterületek a székelyek visszavonulásával kapcsolatban fokozatosan keletkeztek [...] Tehát mindkét vizsgált területen az ősi megszálló törzs háttérbe szorításával alakult ki a királyi megye, s keletre terjeszkedik, de mielőtt még a telepítés munkáját befejezhetné, a XIII. századi társadalmi átalakulások során maga adja ki kezéből a birtokokat. Ezzel párhuzamosan alakul ki a királyi vármegye...” Makkai László recenziója Iczkovits Emma dolgozatáról. Századok LXXIII(1939). 508–512. A szerző később még visszatért ugyanerre a problémára. Lásd a 44. jegyzetet.

[40] Ferenczi Sándor: *Az egykori Kászonszék régészete, a kászoni székelyek letelepedése és eredete*. Kvár 1938. 81–82.

[41] Györffy: *ÁMF* II. 109–116.

[42] Sz. O. III. 6–7.

letén.[43] Legutóbb Makkai László fejtette ki, hogy nemesi földek tulajdonosaivá olyan székelyek válhattak, akik közvetlen királyi szolgálatba álltak, és érdemeik jutalmául nyerték el azokat a földeket. Ezek a „vállalkozóbb szellemű székelyek" azonban székely jogon bírt örökségükhöz is ragaszkodtak, ezért székely birtokaik közelében próbáltak megyei területeket szerezni. A megyei szigetek erre a célra remekül megfeleltek.[44]

Szék földjének esetét érdemes megvizsgálni. A területet 1252-ben kapta meg a királytól a Mikó család székely őse, Akadás fia, Bencenc.[45] Helyét pontosan meghatározzák: „...inter terras Olahorum de Kircz, et Saxonum de Barasu et terras Siculorum de Sebus existentem..." Ebből az következik, hogy a három terület közül egyikhez sem tartozott. Az oklevél utal a terület korábbi történetére is: Fulkun szászé volt, de a tatárjárás miatt elnéptelenedett, ezért biztosra vehető, hogy soha nem is volt a Székelyföld része. Olyan terület tehát, amelyet a király kiemelkedő szolgálatokért adományozott, lett légyen az illető akár székely, akár szász.

Egyházkormányzati szempontból a székelyek megjelenése előtt területünk minden bizonnyal a gyulafehérvári főesperességhez tartozott. Később, a pápai tizedjegyzék adatai alapján, Sepsiszék, valamint Telegdiszék déli része a főesperesség keleti tömbjét alkotó districtus volt. A kézdiszékieknek sikerült saját igazgatási egységet, a kézdi főesperességet létrehozni. A tény, hogy itt sepsiszéki papok is szolgáltak, arra utal, hogy Kézdiszék betelepítése Sepsiszék után következett be.[46] Orbaiszék falvai nem szerepelnek a tizedjegyzékben.[47] Az enklávék falvai ekkor a sepsi kerületbe, illetve a kézdi főesperességbe voltak beosztva.

Az enklávék – mint láthattuk – a székelyek beköltözésével egy időben, sőt ennek következményeként jöttek létre. Valószínűtlennek tűnik, hogy utólag szakadtak ki a Székelyföldből. A székelyek királyi telepítvényesek voltak, és a betelepítés időpontjában már valószínűleg jól meghatározott jogokkal, privilégiumokkal és kötelezettségekkel rendelkeztek.[48] Ameddig csak vissza tudunk tekinteni az időben, a földet mindig közösen birtokolták. A birtoklásra vonatkozó jogszabályok alól csak az lehetett kivétel, akit a király kiemelt a közösség soraiból. A közösség nyilván nem engedte volna, hogy bárki is közülük öntörvényűen cselekedjen, és magántulajdont hozzon létre a közös földön. A magántulajdonban lévő földeknek tehát már korábban is kellett létezniük. Feltehető az is, hogy néhány ilyen birtok a székely betelepüléskor jött létre, és első tulajdonosaik valóban a székelyek voltak. Ez azonban csak azokon a részeken képzelhető

[43] Györffy György: *A székely társadalom*. = *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. Bp. 1953. 110–114; Jakó Zsigmond: *A székely társadalom útja a XIV–XVI. században*. = *Székely felkelés 1595–1596*. Szerk. Benkő Samu–Demény Lajos–Vekov Károly. Buk. 1979. 19–34.

[44] Makkai László*: A rendi társadalom kialakulása*. = *Erdély rövid története*. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1989. 183–184.

[45] Sz. O. I. 9.

[46] Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp. 1988. 504; Monumenta Vaticana Hungariae. Series I. Tomus I. Bp. 1887. 126.

[47] Orbaiszékre vonatkozóan nagyon kevés középkori egyháztörténeti adattal rendelkezünk. Talán ezért terjedhetett el az a vélemény, hogy a Barcasággal együtt a milkói püspök joghatósága alá tartozott volna. Vö. Erőss József: *i.m.* 131–132. Az elképzelést támogató okleveleket azonban Benkő József és Kemény József hamisította. Lásd Makkai László: *A milkói (kun) püspökség és népei.* Debrecen 1936 (a továbbiakban Makkai: *A milkói püspökség*). 8; Mályusz Elemér: *i.m.* 205. Másrészről a milkói püspökségnek a székelyek és szászok feletti állítólagos joghatósága az ottani püspökök és a szászok által a 15. században kitalált jogcím volt, hogy a szászokat az esztergomi érsekség alól kivonhassák. Makkai: *A milkói püspökség*. 8. Ezzel a törekvéssel hozható kapcsolatba az a 15. század közepi oklevél, melyből arról értesülünk, hogy az orbai székelyek régi kiváltságokra hivatkozva ki akarják vonni magukat az erdélyi püspök egyházi törvényszéke alól. Sz. O. III. 95–96.

[48] Nagyfokú szervezettségre utal már a Királyföldön való stratégiai elhelyezkedésük is; a Gyulafehérvárra vezető fontosabb útvonalak mentén találjuk őket. Benkő Loránd: *Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez. Viaskodás romantikus látomásokkal*. = *Erdély a keresztény magyar királyságban*. Kvár 2001 (Erdélyi Tudományos Füzetek 231). 48–49.

el, ahol a székelyek első foglalók voltak, és a 13. századot megelőzően nem mutathatóak ki középkori régészeti leletek. Az oklevelekben nincs arra példa, hogy a székelyek közös területéből magánbirtok váljon ki.[49] Ez csak egyetlen formában volt lehetséges, úgy, hogyha a székely eredetű nemesi birtokosok székely jogon bírt területeiket megpróbálták nemesi birtokaikhoz csatolni. Talán ez lehetett az oka a Hídvégi Mikók és a székelyek közt 1342-ben kirobbant viszálynak.[50] A tendencia inkább az volt, hogy a székelyek szereztek meg maguknak nemesi földeket. Az oklevelek halványan utalnak arra, hogy a középkorban több más falu is tartozott az enklávékhoz, továbbá vannak olyan jelenségek, melyek nem értelmezhetőek másként, csak úgy, hogy egy korábbi nemesi birtokot a székelyek bekebeleztek. Így például a csernátoni Ika vára és a lemhényi Álmos vára alaprajzuk, jellegük, méreteik, leletanyaguk alapján feudális magánvárak lehettek.[51] A puszta létükön kívül azonban semmilyen egyéb forrás nem utal arra, hogy ezek valaha is kívül estek a Székelyföldön. Egyetlen oklevelekkel is adatolt példát lehet hozni arra, hogy a nemesség székely területen próbált terjeszkedni. Az Aporok által telepített Szentjános falut azonban a székelyek elsorvasztották, sőt az Aporok törekvéseit a király sem támogatta.[52] Birtokaik jogos védelmében azonban például a Mikókat mindig segítette; így maradhatott a mára elpusztult Zsombor és Gerebenc területe még az újkorban is birtokukban.[53]

Az enklávék közvetett bizonyítékai annak, hogy Délkelet-Erdély már a kora Árpád-korban megyei szervezetbe tagolódott. A későbbi Székelyföld területeit a középkori Torda, Küküllő és Fehér megye keleti határvidékeiből szakították ki.[54] A marosszéki Malomfalva 11. századi rétegsorral rendelkező földvára bizonyítja, hogy a területet közigazgatásilag már a kora Árpád-korban rendezték; nem lehetett ez másképp a külső székek területén sem.[55]

*

A háromszéki enklávék vizsgálata ugyanazt az eredményt mutatja, amiről a régészeti leletek tanúskodnak: a területen már a székely betelepedés előtt magyar lakosság élt. A kérdés megválaszolásában szintén illetékes nyelvészek egészen a legutóbbi időkig nem utaltak ilyen korai betelepülésre. Eredményeik azonban nem zárják ki ennek lehetőségét, sőt megerősítik a fentieket.

Benkő Loránd bizonyította be, hogy Maros- és Udvarhelyszék nyugati peremének nyelvjárása, hely- és személynévanyaga, valamint földrajzi köznevei nem székely, hanem mezőségi magyar sajátosságokat tükröznek.[56] Valószínűleg a mezőségi és királyföldi magyarok települési tömbjének legkeletibb részéről van szó, amire a székelyek utóbb rátelepedtek. Benkő Elek ugyanezen a területen bukkant a korai betelepülők régészeti nyomaira. A kérdés az, hogy a külső székekben régészetileg jelentkező korai népességet nyelvészeti eszközökkel ki lehet-e mu-

[49] Székely szabadságlevélről nincs tudomásunk, de a székelyek feltételezett privilégiumainak illusztrálására talán érdemes az 1224-es Andreanumot megemlíteni; ebből többek közt kiderül, hogy Szeben szászok lakta vidékén a közösség földjeiből az uralkodó nem adományozhatott birtokokat. Z. W. 32–35.

[50] Sz. O. VIII. 18–19.

[51] Az enklávék területén található feudális magánvárak kutatása különösen fontos lenne, mert ezek tulajdonosai a székely székek közé birtokaikkal beékelődő nemesi családok voltak, és váraikat, a székely menedékvárakkal ellentétben, folyamatosan lakták. Az itteni kutatások tehát kultúrrétegekkel, leletekkel kecsegtetnek, és az ásatások megfigyelései a pontosabb datálást tennék lehetővé. Székely Zoltán ugyan több várban is kutatott, de az ásatások kis lélegzetűek, szondázás vagy leletmentés jellegűek voltak. Székely: *Contribuţii*. 62; Uő: *Ásatások a lemhényi (Kovászna megye) és a csíkrákosi (Hargita megye) várban*. Acta Hargitensia 1980. 39–47.

[52] Sz. O. II. 7–8; Sz. O. IV. 90–93.

[53] Sz. O. I. 53–57; 70–73.

[54] Benkő E.: *A székelyek betelepülése*. 55.

[55] Uo. 59–60; Horedt, Kurt: *Moreşti II*. Bonn 1984.

[56] Benkő Loránd: *Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez*. Századok CXXIII(1989). 3–4. szám (a továbbiakban Benkő L.: *Maros- és Udvarhelyszék*). 343–358; Uő: *Adalékok*. 118–119.

tatni. Benkő Loránd Csíkban és Háromszéken a székelyeket tartotta első telepeseknek, de maga utalt arra, hogy a korai típusú helynevek egyik csoportja, a puszta személynévből képzett helynevek itt is előfordulnak.[57] E típus használatának legfelsőbb határát a nyelvészek a 13. század közepére tették. A datálás tehát nem zárta ki azt, hogy e helynevek a székelyektől származtak volna, sőt e telepeket a 13. század folyamán betelepedő székelyek legkorábbi emlékeinek tartották. Kniezsa István 1943-as tanulmánya szerint puszta személynévi eredetűek Háromszéken Albis, Kis- és Nagybacon, Bereck, Lemhény, Maksa, Csíkban pedig Fitód és Zsögöd (-d képzővel).[58] E néhány helynév ellenére óvatosságra kell hogy intsen az a tény, hogy a törzs- és vezérnévből származó és az -i képzős helynevek Háromszéken és Csíkban hiányoznak, és faluneveink többsége a 13. században létrejött típusokhoz tartozik (-falva végződésű és Szent előtaggal kezdődő).

Igen tanulságos azonban a Feketeügynek, a Kézdivásárhelyi-medence egyetlen folyójának néveredete. A székelyek, mint már volt róla szó, csak a 13. században telepedhettek itt le. Kiss Lajos viszont arra hívta fel a figyelmet, hogy a tipikusan magyar ügy–igy (= patak, víz) vízrajzi köznév ekkor már régen nem volt élő. A Feketeügy elnevezését a Zabolán eltemetett népességnek tulajdonította, de lehetségesnek tartotta azt is, hogy a honfoglalás előtt már itt legeltető etelközi magyaroktól származik.[59]

A helynevek és nyelvjárások alapos vizsgálata még hozhat érdekes eredményeket. A falvak és vizek neveivel ugyan már többen foglalkoztak, de az egyes települések bel- és külterületéről összegyűjtött helynévi anyag esetleges kora Árpád-kori elemeinek kiszűrése nem történt meg. Csak nyelvészek dönthetik majd el, hogy Háromszék máig is használt faluneveinek melyik része keletkezett a 13. században, és melyik esetleg még korábban. A nagyszámú szláv helynév külön bonyolítja a kérdést. A jövő feladata lesz tisztázni, hogy milyen tömegben érték meg a 6–9. századi szlávok a magyar betelepedést, és hogy valóban tőlük erednek-e szláv helyneveink. A székelyek beköltözése előtt megtelepedő magánföldesurak ugyanis jelentős számú rutén lakost telepíthettek be. Nyomaik oklevelekben és helynevekben egyaránt megmaradtak.[60] Bár a késő középkortól, újkortól már nagyfokú keveredéssel számolhatunk, igen érdekes lenne az enklávék területén nyelvjáráskutatásokat végezni. E szigetek lakosai, amint arra Horger Antal rámutatott, még a 20. század elején is a külső székek nyelvjárásától teljesen elütő, ö-ző nyelvjárást használtak.[61] Ferenczi Sándor szintén utalt a különbségekre, de ő egy feltételezett török lakosság jelenlétével magyarázta a jelenséget.[62]

*

A 10–13. századi Magyarország délkeleti határvidékén megtelepedő magyar szórványlakosság problémáját a határvédelem szempontjából is vizsgálni kell. Magyarország nyugati végeivel ellentétben – ahol a 10. század végéről elvétve ugyan, de már vannak adataink a bajor határon húzódó gyepűelvéről, sőt mesterséges akadályokról – vidékünkön csak a német lovagrend 1211-es adománylevelében említenek először indagókat, azokat is a Barcaság északi határain. A gyepűk részletes vizsgálata előtt fontos megemlíteni, hogy az *indago* és magyar megfe-

[57] Benkő L.: *Maros- és Udvarhelyszék*. 352.

[58] Kniezsa István: *Keletmagyarország helynevei*. = *Magyarok és románok*. Szerk. Deér József–Gáldi László. Bp. 1943 (a továbbiakban Kniezsa: *Keletmagyarország*). 126–128, 209–213.

[59] Kiss Lajos: *Erdély vízneveinek rétegződése*. = Uő: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba 1999. 155.

[60] Cs. Bogáts Dénes: *Háromszéki helynevek*. = *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. Szerk. Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy 1929. 53.

[61] Horger Antal: *A keleti székelység nyelvjárási térképe*. Magyar Nyelv I(1905). 448–449.

[62] Ferenczi Sándor: *i.m.* 36–37, 71.

lelője, a *gyepű* kifejezés nem csak a határvédelem körére vonatkoztatható, és az idők folyamán jelentésváltozásokon is átesett.[63] A *gyep–gyepű* szópár egyik (és talán eredeti) jelentése műveletlen, lakatlan föld, ebben az értelemben mehetett át azokra a térelválasztó közökre, melyek a magyar és szomszéd népek között húzódtak. Ezzel párhuzamosan azonban vonatkozhatott sövényre, fatorlaszra, kerítésre, földhányásra, vagyis olyan természetes vagy mesterséges akadályokra, amelyek – számos adat szerint – nemcsak az országhatárt, hanem falvakat, kerteket, szőlőket védtek. A gyepű szó végül is ilyen terepakadály értelemben állandósult, és mivel ezek az országhatáron is megvoltak, az azokon túl húzódó lakatlan földsávra a gyepűelve kifejezés honosodott meg. A gyep továbbra is műveletlen földet jelölt. Az oklevelekben a 13. századtól egyre sűrűbben jelentkező *indagines* esetenként vonatkozhat tehát az országos határra, vannak azonban olyan esetek, mikor a szövegkörnyezet egyértelműen egy vár erődítéseire utal, vagy csak egy személy indagójára.[64] A személynév + gyepű összetételű szavak a késő középkorban és még inkább az újkorban egy bizonyos illető által létrehozott vagy birtokolt árokra, sáncra, kerítésre, útra, műveletlen földre vagy akár rétre vonatkozhattak.

A délkelet-erdélyi határvédelemmel kapcsolatba hozott, oklevelekben említett gyepűk kivétel nélkül határjárásokban szerepelnek. A sokszor emlegetett 1211-es adat várak gyepűire vonatkozik.[65] Határjelként tűnik fel az *indago* Szék földjének bejárásánál, majd ugyanezen a területen (most már Árapataka birtok) 1349-ben ismét határjelként említenek egy bizonyos Zoltángyepűt.[66] A szövegkörnyezetben semmi nem utal arra, hogy e két utóbbi terepobjektum, ami akár ugyanaz is lehet, bármikor különösebb szerepet játszott volna az ország védelmében. Egyetlen érvként az hozható fel, hogy az ország határaihoz közel estek. Ez azonban csak „gyanússá" teszi őket, bizonyítékul nem foghatók föl. Az adatok késeiek, a gyepűkkel való védekezés ekkor már elavult; az országhatár pedig a 13. században máshol húzódott.

Székelyföldön a kora Árpád-kori határvédelemre vonatkozó elméleteknek Orbán Balázstól kezdődően óriási hagyománya van. A hetvenes évektől Ferenczi Géza és Ferenczi István konstruált határvédelmi rendszereket minden bizonyító anyag nélkül.[67] Véleményük szerint Erdély magyar megszállói Szent László idejében adják fel a mintegy száz évvel azelőtti foglalási szakasz gyepűit, amelyek „cserépvárak" sokaságával szelték át a Szamos mentét és a Mezőséget, nagyjából követve belülről a Keleti-Kárpátok vonalát. A foglalás második szakasza akkor következett, mikor ez a vonal már nem nyújtott megfelelő védelmet. Az ezután kiépülő, mélységben tagolt védelmi rendszer a Kárpátok belső oldalára épített, mészhabarccsal kötött kőfalú várak vonulata volt. Fontosabb elemei (a teljesség igénye nélkül): Óradna, Felsőbudak, Marosvécs, Parajd (Rabsonné vára), Korond (Firtos vára), Kadács vára, Székelyudvarhely (Budvár), Kustaly vára, Mihály vára, Csíkrákos (Pogányvár), Zsögöd (Várhegy), Sepsibükszád

[63] Terminológiai kérdésekkel foglalkozott Mikesy Sándor, majd még részletesebben és a mondottakat számos példával illusztrálva Kristó Gyula és szerzőtársai: Mikesy Sándor: *Erdő gyapja, gyapjú, gyepű*. Magyar Nyelv LI(1955). 312–318; Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegfű László: *Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez*. Hadtörténelmi Közlemények XX(1973). 639–658.

[64] Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegfű László: *i.m.* 641.

[65] „Prima vero meta huius terrae incipit de indaginibus castri Almage et procedit usque ad indagines castri Noilgiant, et inde progreditur usque ad indagines Nicolai…" Z. W. 12.

[66] „Prima meta incipit ab oriente super quodam monte nomine Vecul et venit ad fluuium Olth, usque partem meridionalem, et per memoratum fluuium Olth descendit ad indagines usque septemtrionem, et per quemdam riuulum vadit diu usque ad caput ipsius riuuli…" Sz. O. I. 10–11. „deinde itur ad Debrefw et ad Houad et ad Corlathpotaka, et ad Zoltangypew, et ibi iuxta fluvium Olth, unam metam terream iuxta antiquam erigendo, ubi cursus metarum diffinitur." Sz. O. I. 57.

[67] Ferenczi Géza–Ferenczi István: *A varsági Tartód vára és történelmi jelentősége*. Korunk XXX(1971). 8 szám. 1138–1146; Ferenczi Géza–Ferenczi István: *Székelyföldi gyepűk. Megoldódóban a rikai töltésvonulat rejtélye*. Korunk XXXI(1972). 2. szám. 305–312.

(Vápa vára), Málnás (Herec vára), Brassó, Fogaras. A várrendszert a Görgény völgyétől az Olt felsőrákosi szorosáig húzódó töltésvonulat egészítette ki. A védelmi övezetet nagy tömegű besenyő népesség védte.

A dolgozat első részében felsorakoztatott településtörténeti adatok megkérdőjelezik az elmélet hitelességét, ugyanis a Baróti-hegységen húzódó, majd a Hargitán és a Görgényi-havasokon folytatódó gyepű- és várláncolat kizárta volna az országból az ettől keletre tartózkodó magyar lakosságot. A teória azonban még ettől a ténytől eltekintve sem tartható. Kővárak láncolatát feltételezni Szent László korában történeti – régészeti képtelenség.[68] A háromszéki várak datálásánál maradva, Vápa várának 1949-es ásatásából 14–15. századi rozettás sarkantyú és patkó származott, Herec várából 1976-ban mindössze egy V. István-érme került elő.[69] Ferenciék már az elmélet vázolásának kezdetén régészeti bizonyítékokra hivatkoztak, de azóta sem mutattak föl egyetlen cserepet sem, amely az általuk mondottakat alátámasztaná. Nem közölték az általuk kutatott Tartód várának, sem Kustaly várának, sem a Kakasborozdának, Ördögborozdának, Ördögároknak, Homárkának nevezett töltés többszöri átvágásából származó, állítólagos 11–12. századi leleteket.[70] Nemcsak hogy leleteket nem ismerünk, de a lelőkörülményekre, rétegekre vonatkozó dokumentáció is hiányzik minden publikációból. Néha olyan leletek is szerepelnek, amelyek e védelmi vonaltól jóval keletebbre kerültek elő, illetve olyanok, amelyek vagy nem léteznek, vagy más korszakból valók.[71]

Nyelvészeti bizonyítékként oklevelesen csak későn adatolt helyneveket sorolnak, melyek inkább vonatkoznak valami egyébre, mint határvédelemre. Lövétét – amit először a pápai tizedjegyzékben említenek Lueche néven – Kniezsa István szlávból eredeztette, és személynévi eredetűnek tartotta.[72] A szintén kései adatolású Gyepes inkább származtatható a gyepből, műveletlen földre, rétre utalhat. A les, őr típusú helynevek vadászattal is kapcsolatba hozhatóak; a szád, kapu típusúak utalhattak például völgybejáratra; a Nézőhegyek sem lehettek mind az ellenséget kémlelő leshelyek. Tudománytalan az az eljárás, amely Oroszhegy helynevet őrizőhegynek értelmezi, Kerlés nevét a kerülős~kerülő szóval hozza kapcsolatba, ami a gyepűőrök tevékenységére, a várak kerülésére utalna.

Az elméletet a besenyő elem egészíti ki: Ferenciék számára minden idegen népre utaló helynév a rendszer bizonyítékaként szolgál. A gyepűt védő magyar határőrök száma már csaknem elhanyagolhatónak tűnik az elmagyarosodó besenyők mellett, amely népesség számát téves etimologizálással, hamis oklevelekkel és régészetileg meg nem alapozott tárgycsoport-elkülönítéssel duzzasztottak meg annyira, hogy utóbb e néptömbben ismerjék föl a Moldvába kitelepedő magyarság déli csoportjának – valójában székelyeknek – őseit.[73]

[68] Ferenciék várelméletét Benkő Elek kérdőjelezte meg. Benkő Elek: *Szent László-kori kővárak Erdélyben?* Műemlékvédelem XXXV(1991). 4. szám. 227–236. A várakról a minimális kutatás ellenére is tudható, hogy nem képeztek homogén csoportot. Eltérő technikával, eltérő funkciókkal és különböző időszakokban épültek, nagy részük a 13. század közepe után. Egy részük menedékvár, másik részük feudális magánvár volt. Az a néhány vár, ahol kora Árpád-kori kerámia is előkerült, eredetileg földvár volt, és utóbb egészülhetett ki kőépítményekkel.

[69] Benkő Elek: *Kelet-Erdély „korai" kővárai*. = Castrum Bene konferencia 1989. *Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora*. Szerk. Horváth László. Gyöngyös 1989. 71.

[70] A „Homárka" átvágásából származó, nemrég közölt néhány kerámiadarab a közlés minősége miatt értékelhetetlen. Pontos dokumentáció híján a cikk puszta eszmefuttatásnak tartható. Ferenczi István: *Régészeti megfigyelések a háromszéki „Homárka" töltésvonulaton*. Acta 1999. I. 217–228.

[71] Ferenczi István: *A kora Árpád-kori védelmi rendszer régészeti kutatásai*. = *Kelet-magyarországi és erdélyi kora Árpád-kori védelmi rendszerről készült térkép*. Szerk. Laár Tibor. Bp. 2000. 5–6. Népvándorlás koriak például a kézdivásárhelyi edények, bizonytalan korú az eprestetői leletegyüttes, a székelyderzsi „lovassír" pedig nem létezik. Benkő E.: *A középkori Keresztúr-szék*. 22.

[72] Kniezsa: *Keletmagyarország*. 295.

[73] Ferenczi Géza: *Újabb adalékok a moldvai csángók kérdéséhez*. Korunk XLIX(1990). 2, 3, 5. szám. 632–633.

A Ferenczi szerzőpáros egy olyan történetírói hagyomány folytatója, amely Erdély magyarok általi meghódítását szakaszokra bontva képzelte el Szent Istvántól kezdődően a 13. század közepéig.[74] A meghódított területek szélén hosszú, megszakítatlan gyepűvonalak jelölték volna az aktuális politikai államhatárt. E nyomvonalat általában ömlesztve felsorakoztatott, bizonytalan korú és jelentésű helynevek jelölték ki. Az erőszakolt rendszerépítésekkel, helytelen névmagyarázatokkal szemben már kezdetektől fogva óvatosságra intett a kutatás józan vonulata.[75]

A régészeti kutatások ismeretében a szakaszos megszállás elmélete semmiképp sem tartható. A tordai, hunyadvári, kolozsmonostori ispánsági központok és köznépi temetőik 10–11. századi leletei, a Maros-völgyi honfoglalók sírjai, valamint az a tény, hogy Erdélyt – az anonymusi hagyománnyal ellentétben – nem a meszesi kapu, hanem dél és kelet felől szállták meg, elegendő bizonyítékul szolgálnak.[76]

A történeti irodalomban meggyökeresedett nézet a királyi hatalom lassú, de céltudatos, szívós keletre való terjeszkedésének folyamatáról kétségbe vonható. Valójában nem a politikai határok vagy az államhatalom terjeszkedéséről, hanem a települési terület kiterjesztéséről van szó. Erdély földjét a 10–13. században nem szabdalták politikai határok, a keleti határzóna népességgel való feltöltése azonban hosszabb folyamat lehetett. Áthatolhatatlan gyepűakadályok létrehozása, különösen hosszan elnyúló vonalként, fölösleges lett volna egy olyan területen, melyet a havasok természetes akadályaikkal sokkal hatásosabban védtek. A vándorló politikai határok ellen szól az is, hogy a bizonyítékul hozott, oklevelesen nem adatolt erdélyi helynevek jó része, mint például Kapus, Vámos, Les, Leskő, Szemes, a Kárpátok külső, déli oldalán szintén megtalálhatóak.[77] Ezek datálása egyelőre bizonytalan, de legkésőbb a 13. században már létezhettek. Az azonban bizonyosnak tűnik, hogy a 12. század közepéig Háromszék gyéren lakottnak számított, és az ország e majdnem üres térrel is védekezhetett a keleti nomádok ellen. Ez a fajta védekezési mód nem követeli meg gyepűvédművek jelenlétét.[78]

A Székelyföld belső területein régészeti, nyelvészeti és okleveles adatok egyelőre nem szolgáltattak bizonyítékot országos gyepűk létezésére. A Ferenczi testvérek által felállított elmélet minden egyes eleme bizonyítatlan. Az első, biztosan határvédműre vonatkozó adatot Mátyás 1467-es moldvai hadjárata kapcsán említik, mikor a gyimesi és ojtozi szorosok Moldva felől bevágva és fegyveresekkel megrakva voltak.[79] Az adat nagyon kései, és nem vonatkoztatható korai viszonyokra; a településtörténeti adatok viszont arra utalnak, hogy az országhatár és országos gyepűk már a honfoglalás korától legalábbis a Kárpátokon voltak. A belső gyepűk létét mindazonáltal nem zárhatjuk ki, de ezek, bár a határ közelében valóban sűrűbben lehettek, egy-egy utat, falut, várat védhettek, keríthettek, határolhattak, és nem a határvédelem volt elsődleges és kizárólagos funkciójuk. Rendeltetésük miatt ezek a gyepűk szórtan helyezkedtek el, ezért kényszerült a kutatás mindig is a „mélységében tagozott rendszer” elméletére.

[74] Karácsonyi János: *A honfoglalás és Erdély*. Katholikus Szemle X(1896). 456–483; Fodor Ferenc: *Adatok a magyar gyepűk földrajzához*. Hadtörténelmi Közlemények XXXVII(1936). 113–144.

[75] XYZ recenziója Karácsonyi János *A honfoglalás és Erdély* c. cikkéről. Századok XXXI(1897). 225–230; Moór Elemér recenziója Fodor Ferenc *Adatok a magyar gyepűk földrajzához* c. cikkéről. Népünk és Nyelvünk VIII(1936). 127–128; Kniezsa István: *Gepidák voltak-e a székelyek?* Magyar Családtörténeti Szemle V(1939). 181–193; újabban Benkő E.: *A középkori Keresztúr-szék*. 23–24; Kristó Gyula: *A korai Erdély*. Szeged 2002. 141–142.

[76] Bóna István: *Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. = *Erdély a keresztény magyar királyságban*. Kvár 2001 (Erdélyi Tudományos Füzetek 231). 69–97.

[77] Mikecs László: *A Kárpátokon túli magyarság*. = *Magyarok és románok*. Szerk. Deér József–Gáldi László. Bp. 1943. 456.

[78] Vékony Gábor: *A gyepű szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban*. = *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tőkei Ferenc. Bp. 1983. 224.

[79] Tagányi Károly: *Gyepü és gyepüelve*. Magyar Nyelv IX(1913). 3, 4, 5, 6. szám. 205.

A 11–12. században Erdély, Magyarország nyugati részeihez viszonyítva, gyéren lakott volt, nagyobb keleti támadásnak önmagában nem állhatott ellen. Ezért volt szükséges a Meszesnél – az ország belsejében található stratégiai ponton – mesterséges akadályokat létrehozni, ezzel védve a nyugati területeket. Ettől még Erdély területe nem minősíthető gyepűelvének. Az ország és nem kifejezetten a határ védelmében lehetett szerepe az erdélyi ispánsági váraknak, majd az 1211-ben említett erődítéseknek is. A védelmi objektumok nem láncként húzódtak, hanem kulcsfontosságú helyeken álltak, országhatárt nem jelöltek ki, így az ország belső vidékein is előfordulhattak. A legfontosabb határvédő objektum, a Kárpátok vonulata nem mesterséges, hanem természetes védelmet nyújtott.

*

A Székelyföldön szórványosan jelentkező honfoglaló leletek kapcsolatba hozhatók a határvédelemmel. Bóna István a honfoglalók besenyők és bolgárok ellen keletre telepített csoportjára gondolt, Benkő Elek ezeket a leleteket szintén a katonai megszállás bizonyítékainak tekintette, de a megszállást megkülönböztette a benépesítéstől.[80] A rendelkezésre álló leletek szűkössége miatt nem válaszolható meg az a kérdés, hogy a Székelyföldön kimutatható-e valamilyen kontinuitás a honfoglalás kori emlékek és a 12. századi köznépi kultúra gyéren jelentkező leletei között, azaz tulajdoníthatjuk-e a két leletcsoportot ugyanannak a továbbélő lakosságnak. Székely Zoltán a leletanyagban nem érzékelt törést.[81]

A zabolai és petőfalvi temetők jelzik azt az időpontot, mikor Háromszék területe gazdasági szempontból is fontossá válik, és megindul a benépesedés. A 12. századi telepesek lélekszámáról, életmódjáról és falvaik kiterjedéséről, sűrűségéről egyelőre szinte semmit nem tudunk, de a határvédelemben bizonyára szerepet vállaltak. Székely Zoltán utalt arra, hogy minden mai település határában létezik egy-két kora vagy késő középkori elpusztult falu.[82] Állítását egyelőre sem igazolni, sem cáfolni nem lehet. E két temető alapján még mindig nem számolhatunk sűrű településhálózattal, még akkor sem, ha közel vannak egymáshoz. A korainak mondható helynevek kis száma is ez ellen vall.

A terület valószínűleg még a 12–13. század fordulóján sem volt egészen benépesítve. Népességgócok a majdani enklávék területén alakultak ki; a magánkézen lévő birtoktestek foltokban kezdtek megjelenni. A zabolai és a petőfalvi temetők lakosait, a sírokban talált legkésőbbi érmék tanúsága alapján, a tatárjárás sodorta el. A pusztítások valószínűleg felgyorsították a betelepülési folyamatokat. A székely foglalás előtt a későbbi szék területének nagy része azonban még a király birtokában lehetett. A betelepítéssel jöttek létre az enklávék azokból a területekből, amelyeken már voltak magánföldesúri birtokok. Ezek társadalmilag és közigazgatásilag is elkülönültek a székely székektől, és a 19. század végéig Fehér megye tartozékai maradtak. A székelyek betelepítésével válik teljessé a benépesülési folyamat, és létrejön az a települési kép, amely a középkor folyamán mindvégig jellemző marad.

A szomszédos Barcaság története hasonló folyamatokat sejtet. Biztosabb képet itt is csak a 13. századtól kezdődően kapunk, mikor II. András hívására német lovagok települtek be. A már említett 1211-es oklevél szerint Barcaság ekkor „deserta et inhabitata”. A később még többször megismételt jellemzés azonban inkább vélhető a 13. századi kancelláriai gyakorlat kedvelt terminusának, mintsem a valós állapotokat tükröző megállapításnak. A Székelyföldhöz

[80] Bóna István: *Magyar–szláv korszak*. 122–123; Benkő E.: *A középkori Keresztúr-szék*. 22–23; Uő: *A székelyek betelepülése*. 55.

[81] Székely Zoltán: *A kezdeti hűbérkor kutatásának néhány kérdése Erdély délkeleti részében (X–XIII. sz.)*. Aluta 1971. 163.

[82] Székely: *Kora középkori települések*. 3.

hasonlóan Barcaságot is gyér népesség lakta még a lovagok jövetele előtt. A lovagok megjelenésének igen nagy a településtörténeti jelentősége, hiszen a kiváltságos területre ezután nagyszámú német és magyar telepes érkezik, akik szabadságuk megtartása érdekében vállalják a területek benépesítését, megművelését, új gazdasági formák meghonosítását és a határok védelmét. Az új telepeseknek nagyobb szerepe lehetett a határvédelemben, mint a lovagoknak, akik csak rövid ideig tartózkodtak itt, és mindenekelőtt missziós célokkal érkeztek.[83]

Háromszék és Barcaság benépesítése után, a 13. század végétől, a 14. század elejétől indul el egy újabb folyamat: a magyar népesség kiáramlása a Kárpátokon túli területekre. A moldvai magyar helységnevek nagy része személynév + falva típusú, ugyanakkor hiányoznak az *-i* képzős és a törzsnévi eredetű helységnevek; ez nagyjából jelzi a kitelepülés kezdetét.[84] A Havasalföld északnyugati részén, az egykori Săcueni megye területén található előretolt magyar telepek keletkezésének ideje még kutatásokat igényel, a Mikecs által javasolt 12. század korainak tűnik.[85] Nyelvészeti adatok ellentmondanak annak a feltevésnek, hogy a moldvai magyar telepek a honfoglalás korától folyamatosan éltek volna, és a történeti események is ez ellen vallanak. Ha léteztek is korai magyar telepek, a kun támadások ezeket bizonyára elsöpörték. A Moldvában is előkerülő honfoglalás kori magyar emlékek alapján azonban nem zárható ki az a vélemény, amely szerint a 10. században és a 11. század első felében a gyepű a Kárpátoktól jóval keletebbre futott, Moldva és Havasalföld jelentős területeit vonva magyar érdekszférába.[86]

The Earliest Hungarian Settlers of Háromszék and the Frontier Defence. The first summing up regarding the settling history of Háromszék was published in 1929 by József Erőss. Historical, linguistical and archaeological data were collected since then, thus the possibility of a new synthesis was created. The present study concentrates on the early Arpadian age settling history of Háromszék, and, in association with this, draws the attention to the importance of the so-called enclaves, county-islands wedging in the territory of Szeklerland. The coming into being of the enclaves can be connected to hungarian inhabitants, living here before the colonization of the Szeklers.

The first Szeklers arrived to their present-day dwelling-place only in the second half of the 12th century; in the outer parts they made their appearance at the beginning of the 13th century. Therefore, the typically hungarian archaeological assemblages of the 11-12th century discovered in this region are of great importance. For example: the 12-13th century grave-goods from the cemeteries of Zabola and Petőfalva, the 11-12th century subterranean one-roomed houses and Byzantine coin findings from Csernáton. The settlement excavations at Torja, Bedeháza, Sepsikilyén, Angyalos and Réty unearthed wavy-lined and bottom-stamped pottery, stew-pots, stirrup and arrow-heads. Linguistical evidences are reconcilable with the archaeological results: early Arpadian age place-names can be found in Háromszék.

Written sources referring to the medieval county-organization suggest that before the appearance of the Szeklers the territory of Háromszék was part of the Fehér county, which extended over the whole south-east Transylvania. At the beginning of the 13th century we have to reckon with sporadic landed properties and several groups of inhabitants. Szekler and Saxon colonizations divided the former large territory into different parts, since the newcomers benefited from autonomy and privileged legal relations. They could not be subjected to the county. Otherwise, the possessions of the landlords - now surrounded by Szekler and Saxon communities - were left undisturbed, and lived on until the 19th century.

According to the above, the oppinion of the conquering of Transylvania in more phases is groundless. In the 11-13th century Transylvania wasn't partitioned by political frontiers.

[83] Hanzó Lajos: *A Barcaság betelepítése és a német lovagrend*. Századok CXXIII(1989). 3–4. szám. 359–380.

[84] Benkő Loránd: *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből*. Magyar Nyelv LXXXV(1989). 3, 4. szám. 285–287.

[85] Mikecs: *i.m*. 456.

[86] István Fodor: *Zur Problematik der Ankunft der Ungarn im Karpatenbecken und ihrer fortlaufenden Besiedlung*. = *Interaktionen der mitteleuropäischen Slaven und anderer Ethnika im 6–10. Jahrhundert*. Symposium. Nitra 1984. 102.

Holler László

Baranyai Decsi János ismeretlen *Antithesis*e és jezsuitaellenes verse 1587-ből*

Tóth István műfordító emlékének

Az alábbiakban Baranyai Decsi János egy elveszettnek hitt, a református vitairodalomhoz tartozó, egyháztörténeti szempontból érdekes munkáját és egy tematikailag az előbbihez kapcsolódó, mindeddig ismeretlen, a jezsuitákat támadó versét teszem közzé. Mindkettőre abban az egyetlen példányban fennmaradt, 1587. évi nyomtatványban találtam rá 2001 májusában, amely Baranyai Decsi Erdélyből Wittenbergbe tett utazásának leírását tartalmazza. Ez az unikum a marosvásárhelyi Református Kollégium Könyvtárában maradt fenn, s jelenleg a Teleki Tékában őrzik. A két, eddig ismeretlen mű felfedezése nemcsak önmagában érdekes, hanem döntő érveket szolgáltat arra nézve, hogy egy 1591-ben Bázelben, majd Londonban kinyomtatott, anonim vallási vitairat szerzője is Baranyai Decsi János.

Amikor 1989-ben Szabó András megjelentette Johann Jacob Grynaeus (1540–1617) bázeli humanista fennmaradt levelezésének magyar vonatkozású darabjait, öt olyan levelet is közölt, amelyet Baranyai Decsi János írt Grynaeusnak strasbourgi egyetemi tanulmányai idején, 1590 és 1592 között.[1] Ezek a levelek sok fontos részletet árulnak el a későbbi marosvásárhelyi iskolamester peregrinációs éveiről, sőt mások által Grynaeushoz írt levelek is szolgáltatnak érdekes információkat életrajzi adataihoz.

Baranyai Decsi János Wittenbergbe 1587. július 26-án érkezett meg Erdélyből, tízhetes kalandos utazás után, Losonci Bánfi Ferenc kísérőjeként.[2] Két tanulmányi évet töltött itt; az 1589. szeptember elején Wittenbergből Magyarországra visszainduló Eszlári Demeterhez Baranyai Decsi még búcsúverset intézett.[3] 1589 őszén érkezett meg Strasbourgba, Losonci Bánfi Ferenccel együtt.[4] Az átköltözés idejére abból következtettem, hogy Sárközi Dohi Bálint 1589. december 8-án, Heidelbergben keltezett levelében azt írta Grynaeusnak, hogy a levelet Strasbourgba, Decsi Jánosnak küldi el, és majd ő fogja azt továbbítani Grynaeus számára Bázelbe.[5] Tehát Sárközinek Heidelbergben tudomása volt arról, hogy Decsi már Strasbourgban van, így nyilvánvalóan legalább néhány héttel korábban oda kellett hogy érkezzen. Ebből következően egyrészt sajtóhibának kell minősítenünk azt a megállapítást, hogy Baranyai Decsi

* A budapesti Ráday Könyvtárban 2001. október 30-án megtartott Baranyai Decsi János emlékkonferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. A szerző köszönetét fejezi ki a marosvásárhelyi Teleki Téka és a budapesti Akadémiai Könyvtár dolgozóinak kutatásaihoz nyújtott segítőkész munkájukért. Esetleges reflexiókat a szerző szívesen fogad az alábbi címen: Holler László, H-1386. Budapest, Pf. 998.

[1] Szabó András: *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*. Szeged 1989. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 22. kötet. Szerk. Keserű Bálint.)

[2] Johannes Cz. Deczi: *Hodoeporicon itineris Transylvanici, Moldavici, Rvssici, Cassvbii, Masovici, Prvssici, Borussici, Pomerani, Marchici & Saxonici, exantlati 1587.* Wittebergae, M.D.LXXXVII. (RMK III. 764).

[3] RMK III. 795. Lásd Koncz József: *A Wittembergi Akademián a XVI. században tanult magyar ifjak latin versei mint forrásművek és pótlékok a Magyar Athenashoz.* Irodalomtörténeti Közlemények I(1891). 246–260. Az információ a 250. oldalon.

[4] Ez kiderül Ambrosius Lam Sebestyén 1590. augusztus 2-án Késmárkról keltezett, Johann Jacob Grynaeushoz szóló leveléből. (Szabó András: *i.m.* II. levél, 19–20.)

[5] Szabó: *i.m.* LVIII. levél, 122.

már 1588 decemberében Strasbourgban lett volna,[6] másrészt tévedésnek azt az állítást, miszerint csak 1590-ben érkezett volna tanulmányai újabb színhelyére.[7]

A Baranyai Decsi által Strasbourgból Johann Jacob Grynaeushoz írt egyik levél 1591. február 26-án kelt, s ezzel a levéllel együtt egy terjedelmes munkát is küldött. Erről azt írta, hogy a mű a wittenbergi egyetem egyik magyar diákja által másfél évvel korábban elmondott beszéd szövege, amely azt követően hangzott el, hogy értesültek a jezsuitáknak Erdélyből történt kiutasításáról. A levélben Baranyai Decsi ecseteli az ünnepi hangulatot, amelynek ő maga is részese volt. Hozzáteszi, hogy a beszéd szerzője nem akarja felfedni kilétét, s ezzel ő is egyetért.

Erdélyben a jezsuiták kiűzésére 1588 decemberében került sor többhónapos huzavona után, amelyről elég részletes beszámolót olvashatunk Fegyverneki Izsák Grynaeushoz intézett levelében, melyet Sárospatakról 1589. április 1-jén írt.[8] A Wittenbergben tanuló magyar diákok számára ez kétségtelenül jelentős esemény volt, amelyet a hír megérkezése után hamarosan megünnepeltek; joggal feltételezhető, hogy a Grynaeusnak elküldött szöveg alapját képező szónoklat 1589 elején hangzott el.

Grynaeus közbenjárására a beszéd szinte azonnal meg is jelent,[9] sőt néhány hónapon belül angolra is lefordították, és Londonban még ugyanebben az évben kiadták.[10] A gyors bázeli és londoni megjelentetés a mű értékét és a reformáció küzdelme iránt megnyilvánuló jelentős nemzetközi érdeklődést bizonyítja.

1591. februári levelében Baranyai Decsi a beszéd mellett küldött egy *Antithesis Christi et Antichristi* címet viselő munkát is Grynaeusnak, és kérte, hogy a beszéddel együtt azt is adja ki.[11] Két és fél hónappal később, 1591. május 12-én Grynaeushoz írott újabb levelében – amelyben már a megjelent beszédre reagált – sajnálattal állapította meg, hogy az általa küldött *Antithesis* nem került kinyomtatásra.[12] Szabó András a levélkiadás jegyzeteiben erre vonatkozóan ezt írja: „A Baranyai Decsi által küldött kéziratnak ez a része ismeretlen, Grynaeus nem jelentette meg."[13]

A jelen közleményben ezt az eddig ismeretlen, *Antithesis Christi et Antichristi* című összeállítást adom közre, amely szerencsére nem veszett el, mivel már 1587-ben megjelent Baranyai Decsi János Wittenbergben kiadott, kalandos utazásukról beszámoló *Hodoeporicon*ja függelékeként.[14]

Ennek a nyomtatványnak a kutatástörténetét az alábbiakban foglalom össze.

A kiadványról először Bod Péter számolt be *Magyar Athenas*ában 1766-ban, a „Detzi Tzimor János"-sal foglalkozó szócikkben. Bod Péter mind a nyomtatvány címleírása, mind a tartalma tekintetében annyira pontos, hogy bizonyosra vehetjük: nemcsak hallott róla, hanem maga is olvasta azt. Az alábbiakat írja ugyanis: [Decsi János] „Esmeretségébe jutott a' Bontzhidai Lossontzi Bánfi Farkas Tanáts Urnak, a' ki a' fijával együtt el-küldötte Német országba látás, hallás, tanúlásért. Bontzhidáról el-indúlván a' gondviselésére bízott Bánfi Ferentz

[6] Zlinszky, János: *Legal Studies and Works of János Baranyai Decsi.* Acta Ethnographica Hungarica (vol. 45). 2000. No. 3–4. 329.

[7] Gömöri, György: *International Contacts of János Baranyai Decsi.* Acta Ethnographica Hungarica (vol. 45). 2000. No. 3–4. 312.

[8] Szabó András: *i.m.* XXXVII. levél, 77–84.

[9] *Oratio De constituendo iudice controversiarum religionis Pontificiae atque Reformatae...* Basileae 1591 (RMK III. 810).

[10] *The Trial of Trueth, or A Treatise Wherein is declared who should be Iudge between the Reformed Churches and the Romish...* London 1591. A fordítás Richard Smith munkája. A londoni kiadást Szabó Károly nem ismerte, de Apponyi Sándor gyűjteményében már szerepelt. Lásd *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok.* Gyűjtötte és leírta Gróf Apponyi Sándor. III. kötet. Bp. 1925. No. 1886. 311–312 (RMK III. P. 5515).

[11] Szabó András: *i.m.* XXIII. levél, 54.

[12] Szabó András: *i.m.* XXIV. levél, 55.

[13] Szabó András: *i.m.* 142. XXIII./5. jegyzet.

[14] Johannes Cz. Deczi: *Hodoeporicon...*

Urfival, mentenek Brassó felé, Kézdi Vásárhellyre, az Ojtozi Passuson [=átjárón] bé Móldovába, Russiába, Varsoviába, Lengyel országba, Prussiába, Pomerániába, Márkiába, megállapodtak Vitébergában 1587-dik eszt. [...] Le-írta az útazásokat-is Bontzhidáról-való elindúlásoktól fogva Vitebergába-való érkezésekig illy titulussal: Hodoeporicon itineris Transilvanici, Moldavici, Russici, &c. Viteb. 1587. 4."[15]

Bár mind Horányi Elek 1775-ben, mind Sievert 1798-ban megemlékezik erről a munkáról, valószínűsíthetően kizárólag csak Bod Péter közlésére támaszkodtak. A *Hodoeporicon* egyetlen példányát sem sikerült fellelnie még Toldy Ferencnek sem, aki, mielőtt 1866-ban megjelentette Baranyai Decsi történeti emlékiratait, rendkívül széles körű kutatásokat végzett a polihisztor életével és műveivel kapcsolatban. Kénytelen volt azt közölni olvasóival: „Minden igyekvéseim azt magyar, erdélyi s külföldi könyvtárakban feltalálhatni, valamint az akademiának ez iránt közre bocsátott felszólítása, siker nélkül maradtak."[16]

Koncz József találta meg a művet a marosvásárhelyi református kollégium könyvtárában, az 1586–1589 között Wittenbergben tanuló magyar diákok által egymáshoz írt búcsúzó verseket is tartalmazó kolligátumban. A 18 leveles nyomtatványt a kolligátumból leválasztották, és jelenleg önálló kötésben, a református kollégiumi könyvtár gyűjteményének részeként a marosvásárhelyi Teleki Tékában található. Azóta sem bukkant fel egyetlen további példány sem, így a nyomtatvány a Teleki Tékában őrzött unikumok egyike.

Felfedezését Koncz József a marosvásárhelyi kollégium történetéről írt munkájában és az Irodalomtörténeti Közleményekben publikálta.[17] Ez utóbbiban ismertette a kis könyv tartalmát, bár aránytalanul részletesebben tárgyalta a történeti bevezetőt, mint a szorosan vett útleírást. Az *Antithesis*t is megemlíti egy szóval, amikor ezt írja: „Az egész mű 18 levélből áll (4-r) czímmel s elől és hátul hozzáadott versekkel, antithesissel stb."[18] A felfedezésről más folyóirat is hírt adott, mivel a bevezetőben a zsidók és a magyarok történetének összehasonlításáról szóló rész az irodalomtörténet szakterületén kívül is érdeklődést keltett.[19] A könyvészetileg pontos címleírás a Marosvásárhelyi Evangélikus Református Kollégium történetét tárgyaló munkában,[20] majd Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárában jelent meg.[21]

1965-ben Tardy Lajos gondos tanulmánnyal együtt tette közzé a *Hodoeporicon* útleírási részének magyar fordítását,[22] majd 1976-ban Binder Pál jelentette meg útleírásgyűjteményében

[15] Bod Péter: *Magyar Athenas.* [Szeben] 1766. 68–69.

[16] *Baronyai Decsi János magyar históriája [1592–1598].* Közli Toldy Ferenc. (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Második osztály: Írók. 17. kötet). Pest 1866. Bevezetés XIII.

[17] Koncz József: *A marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollegium története.* Külön lenyomat a Kollegium 1883–1888. és 1894/95. iskolai évi Értesítőiből. Marosvásárhely 1896. A „Hodoeporicon itineris"-ről a 24–25. oldalakon ír. Továbbá uő: *A Wittembergi Akademián a XVI. században tanult magyar ifjak latin versei mint forrásművek és pótlékok a Magyar Athenashoz.* Irodalomtörténeti Közlemények I(1891). 246–260. A „Hodoeporicon itineris"-ről a 253–256. oldalakon ír.

[18] Uő: *A Wittembergi Akademián a XVI. században tanult magyar ifjak latin versei mint forrásművek és pótlékok a Magyar Athenashoz.* Irodalomtörténeti Közlemények I(1891). 253.

[19] Kardos Albert: *Adalék a magyar és zsidó nép történetének összehasonlításához.* Magyar–Zsidó Szemle 9. évf. 1892. 1. szám. 13–16.

[20] Koncz József: *A marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollegium története.* Különlenyomat a Kollegium 1883–1888. és 1894/95. iskolai évi Értesítőiből. Marosvásárhely 1896. 24.

[21] Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár* III. Bp. 1896. 224. Nr. 764.

[22] Tardy Lajos: *Baranyai Decsi Czimor János Hodoeporiconja (1587).* Filológiai Közlöny XI(1965). 3–4. szám. 359–371.

Tardy fordítását néhány rövid részlet elhagyásával és elsősorban a fordító cikkére támaszkodó, értékes jegyzetekkel együtt.[23]

1990-ben Tardy Lajos fordítása ismét megjelent, immár kiegészítve a Losonci Bánfi Farkashoz szóló, disztichonban írott verses ajánlás, valamint az útleírást megelőző történeti bevezető magyar fordításával.[24] A jegyzetek között az alábbiakat olvashatjuk: „Kiadásunk e nyomtatványt Csanádi János epigrammája kivételével teljes egészében közli."[25] Ez azonban téves megállapítás! Ugyanis a 18 levélre terjedő nyomtatvány tartalma a következő. Az A_1 levél előoldala a címoldal, ennek verzóján található Decsi János 12 soros ajánlása Losonci Bánfi Farkashoz. Az A_2 levél rektóján olvasható Csanádi János 24 soros epigrammája, s e levél hátoldalán kezdődik a hosszú történeti bevezetővel ellátott, 27 oldal terjedelmű útleírás szövege, amely a D_3 levél verzóján ér véget. A nyomtatványban az útleírást még három egység követi: a D_4 levél előoldalán Petrus Albinus Nivemontiusnak, a wittenbergi egyetem tanárának 12 soros epigrammája Losonci Bánfi Ferenchez, majd a négy oldalt elfoglaló *Antithesis Christi et Antichristi* című szentenciagyűjtemény következik (D_4^v—D_6^r), s a kis kötetet a jezsuitákat a farizeusokhoz hasonlító, *Similitudo pharisaeorum & Iesuitarum Matth 23.* címet viselő, 24 soros gúnyvers zárja a D_6 levél verzóján. Mind Nivemontius költeményének címzettje, mind az oldalak alján olvasható őrszavak egyértelműen bizonyítják, hogy a függelék mindhárom egysége ennek a nyomtatványnak a része. Így tipográfiai és tartalmi érvek alapján kétségtelen, hogy a külön szerzőnevet nem tartalmazó utolsó két egység is Baranyai Decsi János műve.

Az 1. függelékben közlöm a négyoldalas *Antithesis Christi et Antichristi* szövegének betűhű átírását. A hexameterek tartalmi fordítása Vassányi Miklós munkája, amelyben a Károli-féle bibliafordítással azonosítható szövegrészek idézőjelben állnak (2. függelék).

A farizeusok és a jezsuiták hasonlatosságáról maró gúnnyal szóló vers szövegét a 3. függelék adja. Magyar műfordítása Tóth István tollából a 4. függelékben olvasható.

Az *Antithesis Christi et Antichristi* kétszer 36, azaz összesen 72, hexameterben írt szentenciát tartalmaz, két oszlopban elrendezve; az első szentencia mindkét oszlopban kétsoros, a többi egysoros. Tipográfiailag mindkét oszlop külön oldalra került. Az első 18–18 szentencia az első oldalpáron, a második 18–18 darab a második oldalpáron olvasható. Az idézetek forrása az oszlopok szélén van megadva, úgy tűnik, gyakran meglehetős pontatlansággal. A bal oldali oszlopban bibliai idézetek állnak, amelyek a krisztusi elveket reprezentálják; több mint kétharmaduk János, Máté és Lukács evangéliumából való. A hexameterbe foglalás miatt természetesen nem pontos idézetek, hanem csak tartalmi összefoglalások, helyenként nem is azonosíthatók a megjelölt forráshellyel.

A jobb oldali oszlopban a bal oldalon álló bibliai idézetekkel valamilyen értelemben szemben álló, azoknak ellentmondó állítások sorakoznak az előzőekkel párba állítva; ezek az „antikrisztus tézisei", főleg a tridenti zsinat jegyzőkönyvéből vett idézetek. A forráshivatkozások közül a Concilium Tridentinum, az Acta Martyrum vagy Petrarcha azonosítása nem okoz problémát, de egyes forrásmegjelölések azonosításához éppen a fentiekben már említett, 1591-ben kiadott *Oratio* nyújt segítséget, amely a címoldal után betűrendben felsorolja az abban felhasznált források szerzőit. Például az *Antithesis* jobb oldali oszlopának 8. sorában lévő „*Io.*

[23] Baranyai Decsi Czimor János: *Hodoeporicon.* 1587. = *Utazások a régi Európában. Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709)*. Válogatta, előszóval és jegyzetekkel ellátta Binder Pál. Buk. 1976. Bevezetés 19–23, útleírás: 23–40, forrás, irodalom, jegyzetek: 180–185.

[24] Baranyai Decsi János: *Útleírás (1587)* (Részletek). = *Magyar utazási irodalom. 15–18. század*. A válogatás és az utószó Kovács Sándor Iván, a szöveggondozás és jegyzetek Monok István munkája. Bp. 1990. 247–264. Jegyzetek: 853–855. A Losonci Bánfi Farkashoz írt verses ajánlás Tóth István fordítása; a történelmi bevezető Kulcsár Péter fordítása; az útleírás Tardy Lajos fordítása.

[25] *Magyar utazási irodalom. 15–18. század*. 854.

Dell." utalásra mint „Ioan. Delacasa Arch. Ben." ismerünk rá a bázeli nyomtatvány irodalomjegyzékében, a 11. sorban olvasható „*And."* hivatkozás „Andradius"-t jelent, a 23. sorban a „*Sylu."* „Aeneas Syluius"-ra, azaz II. Pius pápára, a 36. sorban található „*Hus. et Hier."* utalás Husz Jánosra és mártírtársára, Prágai Jeromosra vonatkozik.

Baranyai Decsi János vonzódása az idézetekhez és a szentenciákhoz több munkájából is kitűnik. Ilyen irányú affinitásának érzékletes példáját nyújtja az 1593-ban, Kolozsváron kiadott, a római és a magyar jogrendszert összevető, jogtörténeti szempontból jelentős műve is. Ehhez ugyanis a joggal kapcsolatos 530 mondást tartalmazó összeállítást is csatolt.[26] Az 1598-ban, Bártfán megjelent közmondás- és szólásgyűjteménye pedig, amely Erasmus hasonló gyűjteményének adaptációja, közel ötezer tételt számlál.[27]

Mivel az úti beszámoló még 1587-ben megjelent, valószínűsíthető, hogy az *Antithesis*t és a jezsuitákat erősen támadó verset is Baranyai Decsi már Erdélyből vitte magával. Bizonyosnak tartom, hogy ez volt az az *Antithesis Christi et Antichristi* című munka, amelyet elküldött Grynaeusnak 1591 februárjában az orációval együtt.

Ezek után vizsgáljuk meg az 1591-ben Bázelben és Londonban kiadott, névtelen hitvitázó beszéd szerzőségének kérdését.

A mű körültekintően felépített, jól strukturált, számos irodalmi hivatkozást felsorakoztató, roppant alapos munka; nem meglepő, hogy mind Johann Jacob Grynaeus Bázelben, mind Robert Dexter Londonban érdemesnek találta a kinyomtatásra. A bázeli kiadvány 1591 áprilisában került ki a nyomdából, ma hat példánya ismeretes, ezek közül egy található Magyarországon; a londoni kiadásból fennmaradt hét példányból szintén mindössze egy van hazánkban.[28] A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában található, egyébként hibátlan bázeli kiadású példány lapjait kétoldalt olyannyira levágták, hogy a margókon lévő irodalmi hivatkozások sok helyütt olvashatatlanokká váltak.

A névtelenül megjelent műről Zoványi Jenő azt feltételezte, hogy Gallus Rhormann munkája.[29] Ő valóban élt az első kiadás városában, Bázelben, de csak 1591. május 15-én iratkozott be az ottani egyetemre, s már 1592 elején hazajött.[30] Kérdőjellel bár, de ugyancsak az ő szerzőségét feltételezve katalogizálta a londoni kiadást a Régi Magyar Könyvtár első pótfüzete 1990-ben.[31] Baranyai Decsi János levele alapján azonban ez a feltételezés elesik, hiszen a mű Wittenbergből került Grynaeushoz, Rhormann pedig Strasbourgban tanult 1589-től 1591-ig. Amikor Bázelbe ment, éppen ő vitte magával Decsi János levelét Grynaeushoz, amelyben már a közelmúltban kinyomtatott kötetről emlékezik meg.

1980-ban Gömöri György elsőként hivatkozott Baranyai Decsi Grynaeushoz írt levelére a magyarországi szakirodalomban. A beszéd lehetséges szerzőjéről több feltételezést fogalmazott meg: „Decsi Czimor [...] megjegyzi, hogy a szöveg szerzője névtelen kíván maradni, s ő sem hiszi, hogy szükséges lenne a szerzőt megnevezni, minthogy az illető magasabb állást betöltő

[26] *Regvlarum ivris et sententiarvm centvriae sex. = Syntagma institvtionum Jvris Imperialis ac Vngarici.* Claudiopoli 1593 (RMK II. 241; RMNY 719). 619–667. (A Régi Magyarországi Nyomtatványok I. kötete – nyilvánvalóan a cím alapján – tévesen *hatszáz* jogi és morális tartalmú mondást említ. Lásd *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*. Bp. 1971. 612.)

[27] *Adagiorvm Graecolatinovngaricorvm Chiliades quinque.* Bartphae 1598 (RMNY 815). Fakszimile kiadás: Baranyai Decsi János: *Adagiorvm* (Fontes ad Historiam Linguarum populorumque Uraliensium 5). Bp. 1978.

[28] Az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartása alapján. A bázeli kiadásból Magyarországon található egyetlen példányt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára őrzi, jelzete RM. III 256; a londoni kiadásból Magyarországon található egyetlen példány az Országos Széchényi Könyvtárban van, jelzete Apponyi 1886.

[29] Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. javított és bővített kiadás. Bp. 1977. 512. *Rohrmann* (Rhormann) Gál címszó alatt. Lásd még Szabó András: *i.m.* 142. XXIII/3. jegyzet és 161.

[30] Szabó András: *i.m.* 160.

[31] *Pótlás Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár III. kötetéhez.* 1. füzet. Bp. 1990. 245 (RMK III. P. 5515).

honfitársa. Vajon az Oratio szerzőjét az olyan Páduát járt humanisták között kell keresnünk, mint Forgács Mihály (vagy talán maga a kancellár, Kovacsóczy Farkas), vagy benne inkább Bánfi Farkas barátját vagy közeli ismerősét gyaníthatjuk?"[32] Egy-két kritikai megjegyzést kell tennem Gömöri véleményével kapcsolatban. Egyrészt Forgács Mihály csak 1592-ben utazott Páduába, másrészt Gömöri tévesen értelmezte a levél egyik részletét, ennek alapján vélte azt, hogy a beszéd írója „magasabb állást" betöltő személy lett volna.

A szerző kilétéről Szabó András 1989-ben a következőket írta: „A magyar coetusban két olyan személy volt ekkor, aki írhatta, s akinek ajánlatos volt eltitkolni a szerzőségét: az egyik az erdélyi származású Krakkai Demeter, a másik maga Baranyai Decsi János. Mivel Krakkai maga is levelezésben állt Grynaeusszal 1589 elején, amikor a beszéd keletkezhetett, s nem ő küldte a kéziratot, joggal feltételezhetjük, hogy ez is Baranyai Decsi műve – ezt persze még stilisztikai és tartalmi vizsgálattal is meg kellene erősíteni."[33] Szabó András véleményéhez kapcsolódóan megjegyzem, hogy Forgács Mihály Grynaeushoz címzett legutolsó fennmaradt levele 1588. december 31-én, Krakkai Demeteré 1589. január 1-jén kelt. 1589-ben még kinyomtatták Forgács Mihály búcsúbeszédét és a hozzá írt köszöntő verseket, s feltehetően nem sokkal később Forgács és Krakkai együtt hazaindultak Magyarországra.[34]

Két évtizeddel előző publikációja után Gömöri György álláspontja módosult, és azt állítja, hogy a szerző Krakkai Demeter volt. Az orációról ezt írja: „...egy Janus Pannonius-idézettől eltekintve egyáltalán nincs benne utalás Magyarországra vagy Erdélyre. Ez a tény arra utal, hogy névtelen szerzője valójában Krakkai Demeter volt, egy Forgách Mihály társaságában lévő erdélyi teológus, aki már Wittenbergben kiadott egy rövid munkát [...], és nem a nemesurak, Bánfi Ferenc vagy Forgách Mihály egyike vagy maga Baranyai Decsi. Szabó András gondolt erre a lehetőségre, azonban kizárta azt, mivel ha Krakkai szintén levelezett Grynaeusszal, miért nem ő küldte el a tanulmányt közvetlenül. Másfelől viszont, ha valaki nem akarja, hogy bárki idegen megtudja: ő a szerzője ennek a metszően antikatolikus műnek, ésszerűnek tűnik, hogy Erdélybe történő visszatérése előtt a szöveget egy megfelelő külföldi kapcsolatokkal rendelkező magyar kollégájára bízza, remélve annak megjelentetését."[35]

Figyelembe véve, hogy a beszéddel együtt a kinyomtatás céljából elküldött *Antithesis Christi et Antichristi* koncepciójában mennyire hasonlít a Bázelben és Londonban megjelent vitairathoz, nagyon valószínűnek látszik, hogy az oráció szerzője is maga Baranyai Decsi János. Anonimitásra törekvésének teljesen érthető indoka, hogy a felügyeletével megbízott Bánfi Ferenc apja, aki tanulmányait lehetővé tette, Losonci Bánfi Farkas, a jezsuitáktól nehezen megváló erdélyi fejedelem, Báthori Zsigmond kancellárja volt. Ez éppen elég ok lehetett arra, hogy szerzőségét elhallgassa.

[32] Gömöri György: *Magyar szerzők művei a XVI. század végi Angliában.* Magyar Könyvszemle 96(1980). 4. szám. 392.

[33] Szabó András: *i.m.* 142. XXIII/3. jegyzet.

[34] Szabó András: *i.m.* 87, 100, 155.

[35] Gömöri, György: *International Contacts of János Baranyai Decsi.* Acta Ethnographica Hungarica (vol. 45). 2000. No. 3–4. 314. Az idézett részlet eredeti angol szövege: „...apart from a quote from Janus Pannonius there is absolutely no reference in it to Hungary or Transylvania. This fact suggests that its anonymous author was indeed Demeter Krakkai, a Transylvanian theologian accompanying Mihály Forgách, who had already published in Wittenberg a short work [...], and not one of the rich noblemen of Ferenc Bánfi's or Mihály Forgách's ilk or Baranyai Decsi himself. András Szabó thought of this possibility, but then ruled it out, for Krakkai also corresponded with Grynaeus, so why did not he send him the treatise directly? On the other hand, if you did not want anyone foreign to know that you were the author of this trenchantly anti-Catholic treatise, it would make sense that only before your return to Transylvania would you entrus your text to a fellow-Hungarian with the right foreign contacts, hoping for eventual publication."

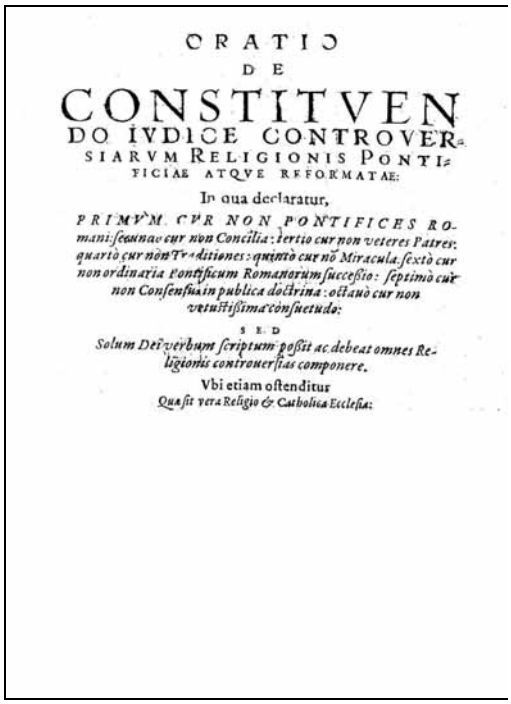
ORATIO
DE
CONSTITVEN
DO IVDICE CONTROVER-
SIARVM RELIGIONIS PONTI-
FICIAE ATQVE REFORMATAE:
In qua declaratur,
PRIMVM CVR NON PONTIFICES RO-
mani fecerint ac cur non Concilia: tertio cur non veteres Patres:
quarto cur non Traditiones: quinto cur nō Miracula. sexto cur
non ordinaria Pontificum Romanorum successio: septimo cur
non Consensus in publica doctrina: octauo cur non
vetustissima consuetudo:
SED
Solum Dei verbum scriptum posse ac debeat omnes Re-
ligionis controuersias componere.
Vbi etiam ostenditur
Quae sit vera Religio & Catholica Ecclesia:

Az *Oratio* 1591. évi bázeli kiadásának címlapja a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának példányáról

Egyébként további érvet jelent Baranyai Decsi János személye mellett, hogy fennmaradt egy Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemhez 1598-ban írt, szintén terjedelmes orációja, amely a török elleni háborúra buzdít.[36] Ez azt mutatja, hogy számára nem volt idegen egy alapvető fontosságú ideológiai kérdésben – legyen az akár vallási, akár politikai természetű – meggyőződésének lendületes, alapos, hivatkozásokkal alátámasztott, a tudományos értekezés és a szónoklat stíluselemeit ötvöző formában történő kifejtése. Egyébként éppen ez utóbbi beszéd szövege alapján volt lehetséges, hogy Baranyai Decsi Jánost egy névtelenül megjelent magyar nyelvű históriás ének szerzőjeként azonosítsam.[37] Megjegyzem még, hogy Toldy Ferenc okkal tételezte fel Baranyai Decsi más munkái alapján – anélkül, hogy a törökellenes harcra buzdító orációját ismerte volna –, hogy az a beszéd, amelyet Báthori Zsigmond 1598. április 10-én erdélyi fejedelemségéről történő lemondásakor elmondott, szintén „Baranyai Decsi tollából fakadt”. [38]

A legdöntőbb érveket Baranyai Decsi szerzősége mellett Grynaeushoz írott levele szolgáltatja,[39] ebben számos momentum egyértelműen erre utal. Miért lenne nála másfél év után is a kézirat? Ha nem ő lenne a szerző, vajon adhatna-e szabad kezet Grynaeusnak az általa szükségesnek tartott stiláris, sőt tartalmi javításokra is? Baranyai Decsi elmondja levelében, hogy a mű címe tőle származik. Felkéri Grynaeust, azt is módosítsa saját belátása szerint, hogy a cím „magát az egész beszédet úgy ékesítse fel, hogy a legmegfelelőbb módon lásson napvilágot”. A nyomtatott változat rendkívül hosszú, szinte tartalomjegyzéknek is beillő címét összehasonlítva a törökök ellen buzdító beszéd címének terjengősségével, arra juthatunk, hogy Grynaeus valószínűleg nem változtatott a Baranyai Decsi által javasolt címen.

A szerző anonimitásával kapcsolatban Baranyai Decsi János ezt írja: „A saját nevét a szerző nem akarta megadni, és én sem gondoltam azt, hogy ez szükséges, több okból kifolyólag.” Ezek közül az okok közül azonban csak egyet említ meg, nevezetesen, hogy véleménye szerint a névtelenség által nagyobb súlya, nagyobb hatása lesz a műnek.

Bár a levélben kötelező szerénykedő formulákkal emlékezik meg a szerző szónoki képességeiről, nem rejti véka alá, hogy a beszédben nemcsak erős hitbeli elkötelezettség, hanem „csak-

[36] Balázs Mihály–Monok István–Varga András: *Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból.* = Lymbus Művelődéstörténeti Tár. II. Szeged 1990. 37–100. (Latin szöveg és magyar fordítás. Ford. Tar Ibolya.) Lásd Holler László: *Baranyai Decsi János törökök elleni harcra buzdító éneke 1597-ből.* Magyar Könyvszemle 117(2001). 1. szám. 101–112.

[37] Holler László: *i.m.* uo.

[38] *Baronyai Decsi János magyar históriája [1592–1598].* Közli Toldy Ferenc. (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Második osztály: Írók. 17. kötet). Pest 1866. Bevezetés XXXIV.

[39] Szabó András: *i.m.* XXIII. levél, 52–54.

nem herkulesi munka" és aprólékosság öltött testet, külön is említve a hivatkozások rendszerét. A mű létrehozására fordított erőfeszítések nagyságát leginkább természetesen maguk a szerzők ismerik. Ha viszont Baranyai Decsi szerzőként megnevezte volna magát, nemigen dicsérhette volna a munka erényeit Grynaeus előtt.

A tanulmány szerzője Baranyai Decsi útleírásának unikum példányával

Mikor a kinyomtatást kéri Grynaeustól, ezt írja: „Méltóságod bízza rá egy arra méltó tipográfusra, aki azt, amennyire csak képes, annyira elegáns módon, a hivatkozásokat a lehető leggondosabban hozzá kapcsolva, mindezeket minél hamarabb nyomtassa ki."

Majd következő levelében így ír a kinyomtatott műről: „Örömömre szolgált, hogy ilyen gyorsan és ilyen elegánsan sikerült napvilágra hozni, amit nem is reméltem. Néhány hibát elkövettek a szövegben, a margón lévő hivatkozásokat nem a szokásos módon helyezték el és az Antitézist nem csatolták hozzá. De mindezt az idő rövidsége könnyen magyarázza."[40]

Ezek a szavak, megjegyzések meggyőző erővel azt bizonyítják, hogy Baranyai Decsi teljesen magáénak érezte a művet. Ennek az a legkézenfekvőbb magyarázata, hogy valóban az ő saját művéről van szó.

Ha megvizsgáljuk a vitairat címlapja után álló hivatkozásjegyzéket, néhány olyan további észrevételt tehetünk, amelyek szintén alátámasztják Baranyai Decsi János szerzőségét. A felhasznált irodalom listája a Biblián kívül 120 tételt sorol fel; olyan nagy apparátus ez mind a klasszikus, mind a történeti irodalom területéről, amely csak a leggazdagabb könyvtárakban lehetett elérhető. S bár nem szükségszerű természetesen, hogy a vitairat készítője a hivatkozott szerzők és források mindegyikét teljes alapossággal ismerje, de az kétségtelen, hogy a mű megírása óriási ismeretanyagot feltételez. Az nem meglepő, hogy a *Ius Civile* és a *Ius Canonicum* szerepel a hivatkozások között, de az egyházatyáktól kezdve a 16. századig bezárólag az egyházi és világi történetírás annyi jelentős szerzőjére történik hivatkozás, amely a történelemben rendkívül tájékozott írót feltételez. Csak a jelentősebbeket említve, a hivatkozott szerzők között szerepel Origenes (184/85–253/54), Eusebius (≈260–≈339), Hieronymus (≈345–419/20), Rufinus (345–410), Orosius (≈390–418 után), Beda (672/73–≈735), Liutprandus (≈920–≈972), Sigibertus (≈1030–1112), Vincentius (1190–1200–1264), Antonius Florentinus (1389–1459), Flauius Blondus (1392–1463), Aeneas Sylvius (1405–1464) és Ioannes Aventinus (1477–1534). Érdekességként említem meg, hogy a hivatkozott szerzők között szerepel egy Philippus Decius is.

Arról, hogy a jog területén Baranyai Decsi alapos tájékozottsággal rendelkezett, a már 1592 elején elkészült[41] és 1593 végén, Kolozsváron megjelentetett *Syntagmá*ja[42] ad teljes tanúbizonyságot. Történeti tájékozottságáról, a történetírásról vallott nézeteiről és saját történetírói munkájáról szintén számos adattal rendelkezünk.[43]

Az oráció 1591. évi bázeli és Baranyai Decsi *Hodoeporicon*jának, illetve az ahhoz csatolt *Antithesis*ének 1587. évi wittenbergi kiadása tipográfiai szempontból is több hasonlóságot mu-

[40] Szabó András: *i.m.* XXIV. levél, 54–55.

[41] Szabó András: *i.m.* XXVI. levél, 57.

[42] *Syntagma institvtionum Jvris Imperialis ac Vngarici.* Claudiopoli 1593 (RMK II. 241, RMNY 719).

[43] Holler László: *„Feljegyzések az erdélyi magyar történelemről" Baranyai Decsi János történeti művének keletkezési idejéről és kéziratairól.* Magyar Könyvszemle 117(2001). 3. szám. 273–300, valamint Holler László: *Baranyai Decsi János, a történetíró.* Erdélyi Múzeum LXIII(2001). 3–4. füzet. 3–7. és *Baranyai Decsi Csimor János emlékezete*. = Erdélyi Tudományos Füzetek 235. Kolozsvár 2001. 3–7.

tat, ami feltehetően a kéziratok hasonló szerkezetére vezethető vissza. Ilyen például a margón található hivatkozások formája vagy a kronológiai tárgyalást jól szemléltető, a lapszélen elhelyezett évszámok rendszere is.

Csatlakozva Szabó András álláspontjához és elvetve Gömöri György véleményét, konklúzióm tehát az, hogy az *Oratio* Baranyai Decsi műve. Azt feltételezem, hogy Decsi az *Antithesis*szel együtt már 1587-ben hozott magával egy vázlatot: ennek kidolgozott változata hangzott el Wittenbergben 1589-ben, további tartalmi kiegészítéssel és további hivatkozások bedolgozásával ez nyerte el az 1591-ben megjelent műben realizálódott végleges formát.

Szívszorító érzés közölni az olvasóval, hogy a 4. függelékben olvasható szöveg Tóth Istvánnak, a neves marosvásárhelyi műfordítónak legutolsó munkája. A vers latin szövegét 2001. július 27-én küldtem el részére, és augusztus 8-án kelt levelében már mellékelte is a fordítást. Néhány nappal később súlyos bénulás érte és 2001. szeptember 16-án hajnalban elhunyt.

Tóth Istvánnak 2001-ben két műfordítás-kötete is megjelent Magyarországon: a magyarországi latin nyelvű egyházi és a humanista világi költészet legjelentősebb alkotásaiból általa válogatott művek fordításai.[44] Mindkettőben található költemény Baranyai Decsi Jánostól is. 2001. május 15-én, a Baranyai Decsi halálának 400. évfordulója alkalmából Marosvásárhelyen rendezett tudományos konferencián a polihisztor költészetéről ő tartott előadást.[45] Tóth István tanulmánya a magyar irodalomtörténet első publikációja, amely Baranyai Decsi ránk maradt latin nyelvű költői műveit a humanista költészet tágabb panorámájában helyezi el.

Emlékének kívánok adózni azzal, hogy dolgozatomat a *humanista* Baranyai Decsi János *Syntagmá*jának a Teleki Tékában őrzött példányában, a szerző arcképe után olvasható latin költeménnyel zárom, hozzácsatolva a költeménynek a négy évszázaddal később élt *humanista* Tóth István által készített műfordítását, megismételve ezzel a Tóth István említett tanulmányának végén idézett verset.[46] Mert bár nem tekinthető teljesen bizonyosnak, hogy a vers Baranyai Decsi műve, ezeket a sorokat joggal tekinthetjük nemcsak a polihisztor Baranyai Decsi János, hanem a műfordító Tóth István *ars poeticájának* is.

Fide DEO : diffide tibi : fac quae tua : castas
Funde preces : paucis utere : magna fuge.
Multa audi : dic pauca ; tace abdita : disce minori
Parcere : maiori ceder : ferre parem.
Tolle moras : mirare nihil : contemne superbos :
Fer mala : disce DEO viuere : disce mori.

Bízz csak Uradban, sose magadban; tedd, ami vár rád;
Mondj sok imát; keveset kívánj, nagyra ne törj.
Hallj sokat, ám keveset szólj, hallgass titkon; a gyengét
Óvd, az erősnek eressz, tűrd az egyenlőt el.
Háríts el akadályt; ne csodálkozz; vesd meg a gőgöst;
Tűrd bajod; Istennek élj, és halni tanulj.

[44] *Szívvel, szóval, tiszta ésszel. Himnuszok, zsolozsmák, intelmek és könyörgések latin nyelvű költészetünkből.* Válogatta és fordította Tóth István. Szent István Társulat kiadása. Bp. 2001; Tóth István: *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája.* „Költők virágoskertje". Accordia Kiadó, Bp. 2001.

[45] Tóth István: *Decsi Csimor János, a humanista költő.* Erdélyi Múzeum LXIII(2001). 3–4. füzet. 32–34. és *Baranyai Decsi Csimor János emlékezete*. = Erdélyi Tudományos Füzetek 235. Kvár 2001. 32–34.

[46] Lásd még Tóth István: *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája.* „Költők virágoskertje". Bp. 2001. 146–147.

1. függelék

A N T I C H R I S T I	*E T*	*T H E S I S A N T I C H R I S T I*	
Io. 14 Io. 10	Nemo Patrem nouit, nisi Filius, & quibus ipse Ostia coelorum peracerba morte reclusit.	Nemo potest vnquam prece compellare Tonantem, Si sua defuncti coniungere vota recusent.	Con. Tr sess. 9.
Io. 8	Lux ego sum mundi, tenebras qui discuto cunctas.	Quanto Sol Luna, tanto Papa Caesare maior:	Cap sol de ma &
I. 10.	Sum caput & sponsus, lacerati & Pastor ouilis.	Sum Sponsusq caputq sacrarum ouiumq magister.	C. quo de Imp
Esa. 53	Solus ego vetiti semper sum criminis expers.	Error abest á me, sum cuncti criminis expers.	Eras. im. pa. 663
I Io. 1	Ipse ego sanctorum purgo velut agna reatus.	Ast benedicta lauat defectus vnda piorum,	Con. Trid sess. 25.
Matt. 28	Sumite cuncti homines saluantis pocla cruoris.	Praesbyter hinc solúm bibat, hinc procul este prophani.	Con. Trid sess. 13.
Matt. 15	Non quod in os intrat, sed pectora praua prophanant.	Sexto quoq die caro foedat, sunt bona corda.	sess. 6.
Exod. 20	Non macules casti sanctissima foedera lecti.	Si non castus eris, fac saltem cautus vt esto.	Io. Dell.
Ex. 20	Non cupias proprio frater quod possidet aere.	Labe caret, fratris qui res desiderat ipsas.	sess. 6.
Io. 3. 8.	Qui mea verba tenet, mortem non sentiet ipsam.	Sidera nemo petet, sacro nisi purus ab igne.	sess. 4.
Matt. 16	Me super hanc petram sacratos extruo coetus.	Non super hanc Petram, sed Petrum Pontificesq.	And.
Io. 10	Omnis ouis sequitur proprij mea verba Magistri.	Cuncta colens praecepta papae saluabitur ille.	sess. 9.
Luc 17	Omnia si facitis, vani nos, dicite, serui.	Omnia si facitis coelestia regna petetis.	sess. 6.
Io. 16	Quis vestrum merito me iustum crimine damnet.	Nemo mei facti caussam cognoscere debet.	Ca. s: P def. 4.
Matt. 11	Approperate ad me quos grandia pondera torquent.	Approperate precor Romam, qui ducitis aurum.	De. & d...
Io. 5	Credite, sum verum vero de numine numen.	Semiuir ipse vocor (non purus) semideusq	Eras. An.... pag. 66...
Rom 3	Sola fides, nec opus mortales iustificabit.	Nulla fides sed opus mortales iustificabit.	sess. 4.
Matt. 28	Ite, sonate Dei vocem, pia lumina mundi	Ite sonate meas missas praeceptaq nostra.	sess. 4.
Matt. 5	Felix, qui nostro pro nomine plurima perfert.	Infelix est is, quem multa pericula vexant.	(Vid. Acta Mar)
Matt. 19	Diuitibus labor est celsos conscendere coelos.	Diuitibus facile est celsos conscendere coelos.	aec. de Ind.
O. 2	Officijs magé delector, quam sanguine taurum.	Missa magis grata est, pietas quám vera tonanti,	ses. 3can 11

Matt. 6	Ipsa breuis penetrat celsos oratio coelos.	Longa magis penetrat nitidos oratio coelos.	(Can. hor orandi)
Rom. 1	Qui verbo vitae credit, saluabitur ille.	Quisquis Pontifici credit, saluabitur ille.	Sylu.
Matt. 5	Non possunt solui summi monimenta Tonantis.	Papa potest fidei sacrae procudere dogma.	(Er. An. pag. 663)
Matt. 23	Rector ego coetus sancti vocor atq magister.	Figere scripta Dei semperq refigere possum.	Ibidem
Matt. 28	En ego vobiscum sum sancto Flamine semper.	Astra tenet Christus, terrae me sceptra decorent.	ses. 6 cap 12
Luc. 12	Pelle procul dubium tu turba pusilla timorem.	Semper habe dubium tu plurima turba timorem.	Dubit. sem.
Matt. 10	Discipuli, moneo, magnas ne quaerite gazas.	Dantes Roma colas, non dantibus ostia claudas.	Hil. in tem
Matt. 10	Tolle crucem nostram tu me quicunq sequeris.	Tolle meum signum, praeceptaq sacra negato.	Apoc.
Matt. 5	Foelix est, puro qui pectore praeditus extat.	Felix & mundus, qui viuit coniugis expers.	sess 7
Matt. 26	Perdetur gladio, gladium qui diligit ipsum.	Ense potens gemino papa sum Dominus Dominorum.	Petrar.
Iob. 19	Omnia clauduntur scriptis praecepta salutis.	Cereus est natus summi scriptura tonantis.	Coi. cens.
Matt. 28	Turba beatorum subeat baptismatis vsum.	Tinnula nola etiam subeat baptismatis vsum.	Max. Im.
Aug.	Sacramenta duo sint tantum signaq verbi.	Sacramenta duo non sint, sed symbola septem.	sess. 6.14
Paulich.	Publica vulgari resonent mysteria lingua.	Publica romano resonent praecepta boatu.	sess. 6.
Matt. 10	Concilijs tradet vos impia turba malignis.	Concilijs vestris pastores tradite fidos.	Vide Hus.& Hier. & acta Marty

2. függelék

A N T I *K R I S Z T U S É É S*	*T É Z I S* *A Z A N T I K R I S Z T U S É*
Senki sem ismeri az Atyát, hacsak a Fiú nem, és azok, akik számára Ő a mennyek kapuit keserves halálával feltárta.	Senki sem kényszerítheti soha könyörgéssel a Mennydörgőt, ha a halottak vonakodnak imádságaikat egyesíteni.
„Én vagyok e világnak ama világossága”, aki minden sötétséget megszüntetek.	A Pápa annyival nagyobb a Császárnál, mint amennyivel a Nap a Holdnál.
Én vagyok a Fej és a Jegyes, és a lerombolt juhakol pásztora.	Én vagyok a Jegyes, a fő és a szent bárányok mestere.
Egyedül én vagyok az, aki a tiltott bűnben soha nem részes.	Hiba nincs bennem, minden bűntől mentes vagyok.
Én magam, mint fiatal bárány, megtisztítom a szentek bűneit.	De a szentelt víz lemossa a kegyesek hibáit.
Minden emberek, vegyétek a megváltó vér kelyhét.	Ebből egyedül a pap igyék, ettől távol legyetek, megszenteletlenek.
„Nem [az] fertézteti meg az embert, ami a száján megyen bé, hanem a romlott benső/a rossz szív.”	A húst a hatodik napon is tekintsék beszennyezettnek, [akkor] tiszta a szívük.
Ne szennyezd be a[z erkölcsileg] tiszta ágy szent szerződését/törvényét.	Ha nem vagy tiszta, legalább figyelj arra, hogy az légy.
Ne kíván azt, amit a felebarát saját vagyonaként birtokol.	Nincs gyalázat azon, aki felebarátjának dolgait kívánja.
„Valaki az én beszédemet megtartandja, soha halált nem lát.”	A csillagokba senki ne törekedjék, hacsak meg nem tisztította a szent tűz [a purgatórium].
[„Te Péter vagy, és] én ezen a kősziklán építem fel az én Anyaszentegyházamat.”	Nem ezen a kősziklán, hanem Péteren és a pápákon.
„és a juhok őtet [saját mesterük szavát] követik.”	Aki a pápa minden előírását tiszteletben tartja, megváltatik.
[„Ezenképpen ti is], ha mindazokat megcselekedenditek is, [amelyek néktek parancsoltattak,] *ezt* mondjátok: Haszontalan szolgák vagyunk…”	Ha mindent megtesztek, eléritek a mennyeknek országát.
Közületek ki vádolhatna jogosan bűnnel engem, az igazat?	Senki sem ismerheti meg tettemnek okát.
„Jöjjetek énhozzám mindnyájan, kik megfáradtatok és megterheltettetek…”	Kérlek, siessetek Rómába mindnyájan, akik aranyat hoztok magatokkal.
Higgyétek el, valóságos Isten vagyok a valóságos Istentől.	Azt mondják, félig ember vagyok, félig isten.
„…az ember megigazul hit által a törvénynek cselekedete nélkül.”	A hit egyáltalán nem, hanem csakis a cselekedet teszi igazzá a halandókat.
Menjetek, világ kegyes világosságai, hallassátok Isten hangját.	Menjetek, mondjátok az én miséimet és az én tanításaimat.
Boldog, aki a mi nevünkért több [rossz] dolgot elszenved.	Boldogtalan az, akit sok veszély gyötör.
„…a gazdag nehezen megyen bé mennyországba.”	Könnyű a gazdagoknak feljutni a magas mennyekbe.

Inkább gyönyörködöm a kötelességteljesítésben, mint a[z áldozati] bikák vérében.	A mise kedvesebb a mennydörgőnek, mint az igaz kegyesség
A rövid ima is behatol a magas mennyekbe.	A hosszú imádság inkább bejut a fénylő egekbe.
Aki hisz az élet Igéjében, megmentetik az.	Megváltatik mindenki, aki csak hisz a Pápának.
A legfőbb Mennydörgő figyelmeztetései nem szüntethetők meg.	A Pápa kialakíthatja a szent hit dogmáját.
A szent összejövetel irányítójának és mesterének hívatom.	Én formálhatom és mindig újraformálhatom Isten írásait.
„És ímé én tiveletek vagyok minden napon” szent Papként.	A csillagokat Krisztus uralja, a föld jogarai engem díszítsenek.
„Ne félj, kicsiny sereg…”, se ne kételkedj.	Mindig kételkedj, nagy csapat, és félj.
Tanítványok, figyelmeztetlek titeket: „Ne szerezzetek [sok] aranyat…”	Tiszteld, Róma, az adományozókat, akik pedig nem adnak, azok előtt csukd be a kapukat.
Vedd fel a mi keresztünket, te, bárki vagy is, aki engem követsz.	Vedd fel az én jelvényeimet, a többi szentséget tagadd meg.
„Boldogok, akiknek szívek tiszta…”	Boldog és tiszta, aki házastárs nélkül él.
„…valakik fegyvert fognak, fegyverrel kell veszniek.”	A dupla kard hatalmamban lévén, én, a Pápa, vagyok az Urak Ura.
Az üdvözülés minden szabályát tartalmazzák az írások.	Viaszgyertyává vált a legfőbb mennydörgő írása.
Az üdvözültek csoportja vesse magát alá a megkeresztelés eljárásának.	A csörgő csengettyű is vesse alá magát a keresztség eljárásának.
Csak két szentség van, és [=azazhogy] az igének két jele.	Nincs két szentség, hanem hét szimbólum van.
A nyilvános, közönséges nyelv által visszhangozzanak a misztériumok.	A római zsivaj által visszhangozzanak a nyilvános tanítások.
Az istentelen tömeg el fog árulni benneteket gonosz tanácsai által.	Pásztorok, tanácsaitokkal eláruljátok a híveket.

3. függelék

[Johannes Deczius:]

SIMILITVDO PHARISAEORVM & IESUITARUM

Matth. 23.

Imponunt populo variarum pondera legum,
Quae nolunt digitis vel tetigisse suis.
Omnia sic faciunt, cunctis spectentur vt ipsa,
Dum pileos quadrant, dum nigra cuncta gerunt.
Semper amant primos cubitus primasque cathedras,
Et Patrum dici nomine semper amant.
Ostia coelorum claudunt neque sydera scandunt,
Diripiunt viduas longa precando domos,
Per mare, per terras fugiunt, per faxa, per ignes,
Vt mergant homines sub Phlegetontis aquas
Iurandi culpam sub certa lege relaxant,
Sed vinum decimant advigilante fide.
Excolant culicem comedentes ore camelos.
Emundant calices, sed mala corda gerunt,
Sunt similes tumbis: nam sancti pene videntur,
Sed patrant falsi plurima stupra Patres.
Multa beatorum monstrantes offa virorum
Excruciant veros vique doloque pios.
Fusus vt Ausonios ab Abelis sanguine sanguis
Carnifices mergat sub Phlegetontis aquas.
Mille Deos ipsi, nec solum numen adorant,
Et fabricant inanibus lignea spectra suis.
Crimina pro nummis concedunt, astraque vendunt,
Serui seruorum nomine, re Domini.

4. függelék

[Decsi János:]

A FARIZEUSOK ÉS A JEZSUITÁK HASONLATOSSÁGÁRÓL

(Máté, 23)

Népüket a törvény súlyával mind nehezítik,
Amihez érni kezük egy ujjal sem akar.
Mindent úgy cselekednek, hogy mindenki figyelje;
Négyszögű a fövegük, s mindenük éji sötét.
A puha pamlagot, első helyet sose vetik meg,
S ha atya címével illetik nevüket.
Elzárják az egek kapuját, s a mennybe se hágnak,
„Megtért" özvegyeink házát ők szedik el.
Egyre loholnak a földön víz, kő s láng közepette,
A Phlegeton folyamán hordva a népet alá.
Esküszegésükön enyhítenek törvényeik által,
Ámde a bordézsmát megszigorítja hitük.
Szavuk a szúnyogot átváltoztatja tevévé,
Kelyhük tiszta lehet, s szívükben gonosz él.
Sárra hasonlítanak, s nem tűnik szentnek a képük;
Hamis atyákként több bűnben részesek ők.
Folyton a szentek ereklyéit mutogatva, cselekkel
Gyötrik erőszakosan a kegyes igazakat,
Hogy rejthessenek ábeli vért a római gyilkos
Vérbe s a tűzfolyamú Phlegeton árja közé.
Nem csak egy istenben hisznek, vagy százat imádnak,
És róluk faragott képet gyárt a kezük.
Pénzért oldozzák fel a bűnt, s a mennyet eladják,
Szolgai szolgákként, isteni tény ürügyén.

Tóth István fordítása

János Baranyai Decsi's Unknown „Antithesis" and his Poem Against the Jesuits from 1587. This study brings to light János Baranyai Decsi's „Antithesis", a piece of the religious polemic literature in favour of the Reform Church against Catholicism, a work believed to be lost; moreover his until now unknown poem against the Jesuits. The author of this study has found both Latin works in May 2001, in the Teleki Library at Marosvásárhely, lecturing there on the 400th anniversary of János Baranyai Decsi's death. (See: *Holler László: Baranyai Decsi János, a történetíró. Erdélyi Múzeum LXIII. 2001. 3-7.)* They were found in the only surviving copy of the printed description of Baranyai Decsi's journey from Transylvania to Wittenberg taken in 1587: *Johannes Cz. Deczi: Hodoeporicon itineris Transylvanici, Moldavici, Rvssici, Cassvbii, Masovici, Prvssici, Borussici, Pomerani, Marchici & Saxonici, exantlati 1587.* Wittebergae, M.D.LXXXVII. (RMK III. 764).

By means of these discoveries the long-debated question of the authorship of an anonym religious polemic work published in Latin in Basel in 1591 and in the same year in English in London now can be decided. These publications are the following: „*Oratio De constituendo iudice controversiarum religionis Pontificiae atque Reformatae...* Basileae, 1591." (RMK III. 810) and „*The Trial of Trueth, or A Treatise Wherein is declared who should be Iudge between the Reformed Churches and the Romish...* London, 1591" (RMK III. P. 5515). From now on this long *oratio* should be considered as János Baranyai Decsi's work with certainty.

The author publishes the text and the facsimile of the poem's Hungarian translation by Mr. István Tóth, a well known translator of Latin poetry in Hungary and Transylvania. This translation work was Mr. Tóth's last one just a few days before his death in 2001. That's why the author dedicates his paper to Mr. István Tóth's memory.

Paczolay Gyula

Északi csángómagyar közmondások, kifejezések

Yrjö Wichmann gyűjtése (1906–1907)

Bevezetés

Yrjö Jooseppi Wichmann (Liminka 1868. szept. 8. – Helsinki 1932. máj. 3.) latin és szanszkrit tanulmányok után 1891 és 1906 között nyelvészeti gyűjtéseket végzett a magyarok votják, zürjén és cseremisz nyelvrokonai között. 1899-ben és 1904-ben tanulmányúton járt Magyarországon, és tökéletesen megtanult magyarul, majd 1906-ban és 1907-ben a moldvai és a hétfalusi csángókat kereste fel. Útjaira magyar felesége, Hermann Antal kolozsvári néprajztudós lánya, Hermann Júlia is elkísérte, aki maga is több néprajzi tárgyú tanulmányt közölt az északi csángó folklór tárgyköréből.

Wichmann 1906. október 31-én érkezett meg az akkor 3500 lakosú Szabófalvára, ahol szállásadója és adatközlője Rab Antal volt. Bejárta a környező csángó falvakat is. Később a Helsinki Egyetemen a finnugor nyelvtudomány professzora lett, 1909-ben rendkívüli, 1920-ban rendes tanár. A Nyelvtudományi Közleményekben (1907. 37. 149–163) és a Magyar Nyelvben (1908. IV. 160–167, 208–216, 295–307, 394–400, 457–462) a moldvai csángó mássalhangzók, a Magyar Nyelvőrben (1908. XXXVII. 193–202, 241–249, 303–314) pedig a magánhangzók történetéről írt tanulmányt.

Csángó gyűjtését, a szótárat, nyelvtani jegyzeteket, közmondásokat, kifejezéseket, találós kérdéseket és a népköltészeti anyagot halála után, Helsinkiben adták ki, fonetikus lejegyzéssel és német fordítással. A könyvet Csűry Bálint és Artturi Kannisto szerkesztette, 1936-ban, a Lexica Societatis Fenno-Ugricae sorozat IV. köteteként jelent meg. A 179 közmondás és kifejezés (Sprichwörter, Phrasen) a könyv 201–211. oldalain található. Tudomásunk szerint ezzel részletesebben még nem foglalkoztak.

Csángó közmondások, kifejezések, összehasonlító adatokkal

A következőkben az Yrjö Wichmann által gyűjtött anyagot közöljük, az eredeti sorrendben, a fonetikus leírás helyett egyszerűsített átírásban, a gyűjtő magyarra fordított jegyzeteivel együtt. Néhány adatot közlünk arra, hogy az adott közmondás egyes magyar gyűjteményekben – például Baranyai Decsi János 1598-ban kiadott vagy Kis-Viczay Péter 1713-ban megjelent kötetében és újabb, főleg erdélyi gyűjtésekben – mikor és milyen formában jelentkezik, másrészt adott esetben a talált román megfelelőt is feltüntetjük. Utalunk más, pl. balkáni nyelvekben található azonos adatokra is. Megadjuk a szövegben található kevéssé ismert tájszavak köznyelvi megfelelőjét, valamint az előforduló néhány román kölcsönszó magyar fordítását. A régi magyar adatok eredeti helyesírását megőriztük.

Néhány gyakrabban előforduló, a köznyelvitől eltérő szó: *csán* = csinál, *e* = a/az, *gyét* = amikor, *i* = egy, *ke* = mert, *kucsa* = kutya, *nép* = asszony, *ünő* = tehén. – EUR = 28–54 európai nyelvben megtalálható közmondás vagy szólás, N = több európai nyelvben feljegyzett, B = főleg a balkáni nyelvekben ismert adat, *r* = román kölcsönszó, illetve román nyelvű megfelelő. – A / jel jelentése két szó között: vagy. – Minden esetben (zárójelben) megadjuk Vöő Gabriella gyakorisági adatát is a VG-1 kötet alapján. Az (ism.) megjelölés VG-2 szerint közismert adatra utal.

a. Sprichwörter, Phrasen.

1. *tuďjå pą̄l, mit kåsą̄l.*
2. *nɛm uľľån fɛkɛtɛ ɛʒ ő̱rdɛg, mind ìrją̄k.*
3. *ɛ virą̄g ďjēt ʂę̄p, okkòr ʂåkiʂʂą̄k lɛ.*
4. *ki kèrgɛt kⁱēt fiľɛʂt, eďďjɛt ʂɛm urå mɛk-fogjon.*
5. *ha mę̄ʐvèl jū̱rʂ, nɛm urå, håďj nɛ ńåld mɛg ɛʒ uį̱åidåt.*
6. *lą̄ďj gą̄ľibą̄nåk nɛm kɛl̄ ʂok viʒ.*
7. *kɛʒ kɛʒɛt kɛl̄ håďj moʂʂo, ʂɛ mind ɛ kɛttü ɛʒ år(tʂą̄t.*
8. *i ʂükɛt bą̄bą̄nåk nɛm huʒʒå ɛ pop kɛt(tʂèr ɛ håråŋgåt.*
9. *ɛʒ ökrök ʂą̄a̱ʂ̱ą̄k ʂ ɛ lo̱u̱ok ɛʂik.*
10. *ɛ nę̄pnɛk ɛ bɛʂę̄ďjibő̱l ʂåk tiʒbő̱l eďďjɛt mɛk kɛl̄ hållgåtni.*
11. *ʂɛrę̄ń viʒnɛk ni̱i̱ʂɛnɛk noďj mårtåi.*
12. *nɛm ʂ̱åk i kùrtå fårku kuʂ̱å vå(ďjå ɛ vilą̄gån.*
13. *nɛm hiʒdåľľą̄k ɛ diʂnő̱t karą̄ʂ̱ån-ʂɛɛ̱vɛďjin.*
14. *ha èl-hå(ďjåd ɛʒ utåt, nɛm ka̱påd ɛʒ öʂvönt iʂ.*
15. *jő̱ jő̱t vą̄r, roʂ̄ roʂʂot vą̄r.*

---

1. Paul weiss, was er mäht (d. h. tut. Erwidert der, der auf Befragen nicht sagen will, was er tut).
2. Der Teufel ist nicht so schwarz, wie man ihn malt.
3. Wenn die Blume schön ist, dann pflückt man sie.
4. Wer zwei Hasen jagt, kann keinen fangen.
5. Wenn du mit Honig hantierst, kannst du nicht umhin, deine Finger abzulecken.
6. Zu weichem Pferdemist ist nicht viel Wasser nötig. (Aus Pferdemist, Wasser und Lehm wird der Mörtel hergestellt, mit dem man den Ofen, den Fussboden und die Wände bewirft.)
7. Hand muss die Hand waschen und beide (müssen) das Gesicht (waschen).
8. (Auch) für eine taube Alte zieht der Pfarrer nicht zweimal an der Glocke. (Wird zu dem gesagt, der nicht hinhört, sondern noch einmal hören will, was gesagt worden ist.)
9. (Was) die Ochsen pflügen, (das) fressen die Pferde.
10. Von der Rede der Frau darf man von zehn (Worten) nur eins hören (d. h. glauben).
11. Ein schnell fliessendes Wasser hat keine grossen Ufer. (Es spült die Ufer weg. Ein boshafter, hitziger Mensch wird nie wohlhabend.)
12. In der Welt gibt es nicht bloss einen stumpfschwänzigen Hund. (Es gibt ihrer viele.)
13. Das Schwein wird nicht am heiligen Abend gemästet. (Dann ist es schon zu spät für die Weihnachten.)
14. Wenn du den Weg verlässt, bekommst du auch keinen Fusssteig.
15. Gutes erwartet Gutes, Böses erwartet Böses. (Für Gutes wird Gutes, für Böses Böses gegeben.)

Wichmann művének 201. oldala

1. *Tudja **Pál**, mit kaszál.* – 1713: Tudgya Pál, mit kaßál. (Nihil sine causa facit.) KV-344 = 1804: SzA-118, – 1810: Tudgya Pál, hol kaszál. DA-1.156 – *ÉSz-6.820/2 = ON-539/43:* Tudja Pál, mit kaszál. – *Erdély*: Tudja Pál, mit kaszál/kapál. (23) VG-1.149/109, VG-2.245/16 (ism.) – *Gömör:* UZ-458 (kaszál) – *Jászszentandrás*: MI-3230 (kapál) – *Karcag:* DL-160 (kaszál) = *Szatmár:* BL-1637 = *Szeged:* BS-1.699/2 – Jelentése: tudja, mit miért csinál, Wichmann szerint kitérő válasz egy kérdésre.

2. *Nem ullyan fekete ez **őrdeg**, mind irják.* – 1713: Nem olly rettenetes az ördög, a' mint irják. KV-308. – *ÉSz-5.489/2 – ON-532/193:* Nem olyan (fekete) az ördög, (mint) amilyennek festik. – *Erdély*: Nem ollyan az ördög, a' millyennek festik. SzP-298/314 (1795) – Nem olyan fekete az ördög, mint ahogyan festik. (16) – Nem éppen olyan csúf az ördög, mint amilyenre festik (8). – Nem éppen olyan az ördög, mint amilyenre festik. (7) VG-1.202/23 – *Jászszentandrás:* Nem olyan fekete az ördög, mint amilyenre festik. MI-2326 – *Kórógy:* Nëm olyan fekete az ördög, mint aholyannak fëstik. PO-416/2 – *Magyargyerőmonostor:* Nem olyan az ördög, amilyennek festik. OK-238/451 – *Szatmár:* Nem olyan az ördög, amilyennek/amilyenre festik. BL-2326 – *Szeged:* BS-2.239/1 (amilyennek) stb.

r Dracul nu e aşa de negru cum îl zugrăvesc oamenii. (1885) GG-162/R.1., MG-3264, ZI-6.560–561/14839, – *Méhkerék:* Nu-i dracu pă cum îl feşteşti. PGy-2.92

EUR – 35 nyelvben ismert. PGy-2.92

3. *E **virág** gyét szép, okkor szakisszák le.* –

4. *Ki kerget kiét **filyeszt*** (nyulat), *eggyet szem ura* (képes) *megfogjon.* – 1794: A' ki két nyúl után indúl, egygyet sem fog. KP-157 – 1810: Ki két nyulat hajt, egygyet se ver. DA-1.281 – *Erdély*: Aki két nyúl után fut, egyet sem fog meg. (14) VG-1.198/46 – *ON-511/266:* Ki sok nyúl után fut, egyet sem ér el. – Aki két nyulat hajt/űz, egyet se fog/(ér el).

r Cine goneşte doi iepuri, nu prinde nici unul. AM-555, GG-74 (1842) – Cine doĭ ĭepurĭ gonesce, nicĭ unul dobândesce. ZI-1.492/1918 (5 var., 10 adat)

EUR – 40 nyelvben ismert. PGy-2.67

5. *Ha **mézvel** jársz, nem ura* (nem vagy képes arra), *hagy ne nyald meg ez ujaidat*. – 1577: Az ki Méhet mettzen, az az viyát nyalogattya. SM-B2v – *Erdély:* Aki mézzel jár, megnyalja az ujját. (6) VG-1.188/253 – *Magyaró*: ZsJ-99/71 – *Magyarózd*: Aki mézzel jár, beszopja az ujját. HI-340/15 – *Szatmár:* Aki mézzel jár, megnyalja az ujját. BL-1422 – *ON-479/767:*

Aki mézzel babrál/jár, megnyalja az ujját. – Aki mézet metsz, ujjait nyalogatja. – *Szamoshát:* Aki mézbe babrál, megnyalja az ujját. CsB-2.126

r Cine umblă cu miere se linge pe deget. VI-1140 – Cine umblă cu miere îşi linge degetele. ZI-3.664–666/8845g (17 var.) – GG-107 (1872) – Să umbli cu mĭere şi să nu te lingĭ pe degete, nu se póte. ZI-3.664–666/8845e.

N – *Bolgár*, *szerb*, *görög* megfelelői: IN-993, *olasz, portugál* adatok: GG-107, *francia, holland, német, spanyol* megfelelők: F.Wander: Deutsches Sprichwörter-Lexikon. Leipzig 1870. 2. kötet 770/94–95.

6. *Lágy **bályigának** nem kell szok viz.* (*r* băliga = lószar) – (Agyag és víz hozzáadásával pl. fal, padló, kemence tapasztásának nyersanyagaként.)

r La baligă móle puțintică/puțină apă trebuie. (1889) ZI-1.322/1300 (2 var., 4 adat), ZI-9.542/7494 (... îĭ trebuĭe.)

7. ***Kez** kezet kell hagy mosszo, sze mind e kettü ez arcát.* – 1582: Egik kéz az másikat kellene mosny. HJ-125 – *ON-369/1041:* Kéz kezet mos. – Egyik kéz a másikat mossa. – *Erdély*: Egyik kéz a' másikat szokta mosni. SzP-296/240 (1795) – Kéz kezet mos. (132) VG-1.155/250 – *Magyaró*: ZsJ-106/360 – *Háromszék*: KS-493/1193 – *Karcag* DL-157 – *Kórógy:* PO-269/1 – *Magyargyerőmonostor:* OK-238/435 – *Szatmár:* BL-1009 – *Szeged:* BS-1.739/2 – *Báránd:* Egyik kéz mossa a másikat. BG-414 stb.

r O mînă spală pe alta şi amîndouă obrazul/fața. (1827–45) GG-291/R.1, MG-5675, ZI-235–237/3752 (10 var.)

EUR – 47 nyelven ismert. PGy-2.29 – *Latin:* Manus manum lavat.

8. *I szüket **bábának*** (öregasszonynak) *nem huzza e pop keccer e harangat.* (*r* popă = pap) – 1598: Süketnek nem mondnak két misét. BD-2.8.9.1. – *ON-602/435*: Süketnek/Siketnek mond mesét/misét. – Süketnek harangoz. – *ON-543/169:* Pap se beszél/prédikál kétszer. – *Erdély:* A pap sem prédikál kétszer. VG-2.260/280 (ism.) – *Szatmár:* (A) pap se prédikál kétszer. BL-1644

r Popa nu toacă (: harangoz :) de două ori pentru o babă surdă. VI-1572

Bolgár megfelelője: IN-1850.

9. *Ez **ökrök** szá(n)csák sz e lovok eszik.* – 1804: Ökör-is szánt zabnak, de adgyák azt lónak. SzA-141 – *ON-527/68:* Ökör szántja az abrakot, (s) a ló eszi meg. – Ökör szánt a zab alá, de a ló eszi meg. – *Dombóvár:* Ökör szánt, ló zabál. TGy-3

r Boii ară şi caii mănîncă. MG-1495, VI-211, ZI_2-30

Bolgár megfelelője: IN-264.

10. *E **népnek** e beszégyiből csak tizből eggyet mek kell halgatni.* – 1577: Semmit aßßonyembernec hinni ne kellyen az embernec. SM-E2r

r Ascultă din dece vorbe şi una a mueriĭ/muĭeriĭ. ZI-2.279/3925 (3 var., 7 adat)

11. *Szerény **viznek** ni(n)csenek nogy martai.* – 1598: Lassu viz partot mos. BD-2.6.3.3. stb. – *ÉSz-7.523/2 – ON-728/582:* Lassú víz partot mos. – *Drávaszög – Erdély:* Lassú víz partot mos. (156),VG-1.171/32 – *Háromszék*: KS-494/1236 – *Jászszentandrás – Karcag – Kórógy – Magyaró:* ZsJ-107/400 – *Sárvár – Szatmár:* BL-2288 – *Szeged* stb.

r Apele line sînt adînci (mélyek). (1877) GG-20/3.R, ZI-1.100/369

EUR – 40 nyelvben ismert. PGy-2.78

12. *Nem csak i kurta farku* ***kucsa*** *vagya e világan.*– 1810: Nem csak egy vőrös kutya van e' világon. DA-1.55 – *ON-410/2324:* Nem (csak) egy tarka kutya van a világon. – *Erdély*: Nem csak egy tarka kutya van a világon. (40+3) VG-1.249/112 – *Göcsej:* Nëm csak ëgy tarka kutya van a világon. BE-101/386 – *Jászszentandrás:* Nemcsak ëgy tarka kutya van a világon. MI-3027 – *Karcag:* Nem csak egy sánta kutya van a világon. DL-158 – *Szamoshát:* Nemcsak egy tarka kutya van a világon. – *Szatmár:* (világon/faluban). BL-1176. – *ON-410/2324*: Nem(csak) egy tarka kutya van a világon.

r Nu e numai un cîine scurt de coadă. (kurta farkú kutya) – AM-2205, MG-5349, ZI-1.363/1453 (1847)

Szlovák megfelelője (tarka kutya): JJ-14 (Záturecký XVI. 27), *német:* Es gibt mehr als einen bunten (tarka) Hund.

13. *Nem hizdallyák e* ***disznót*** *karácsan-sze(n)vegyin* (estéjén). – (Akkor már késő.) – *Erdély*: Utolsó este nem hízik meg a disznó. (1) VG-1.75/45

r A vrut să 'ngraşe porcul în ajunul Crăciunului. ZI-609/2363a – Nu se îngraşă porcul în ziua de Ignaţ. ZI-1.609/2363b – (Ignác napja dec. 20-án van, akkor szokott lenni a karácsonyi disznóvágás. ZI)

14. *Ha elhagyad ez* ***utat***, *nem kapad ez öszvönt isz.* – 1713: Utad volna 's ösvént keress. KV-101 – *ON-701/143:* Járt utat (a) járatlanért el ne hagyj! = *Drávaszög:* LK-2827 – *Erdély*: Ne hagyd az utat az ösvényért. (1) VG-1.264/57 – A' járt utat a' járatlanért nem kell el-hagyni. SzP-296/244 (1795) – Járt utat a járatlanért el ne hagyd. (109) VG-1.264/55 = *Háromszék:* KS-492/1156 – *Jászszentandrás:* Járt utat a járatlanért el në hagyd. MI-3498 – *Magyaró:* ZsJ-105/331 – *Magyarózd*: HI-347/111 (var) – *Szatmár:* Járt utat a járatlanért el ne hagyj! – Ne hagyd el a járt utat a járatlanért! BL-2193

r Drumul bătut nu trebuie lăsat pentru cela de lîngă sat. AM-1266 – MG-3299

15. ***Jó*** *jót vár, rossz rosszot vár.* – 1795: Jó tétedért jót várj. SzP-299/280 (*Erdély*) – 1851: Jótét helyébe jót várj. EJ-4040 = *Drávaszög:* LK-1265 – *Erdély*: Jó tettért jót várj. (55) VG-1.142/1002 – Rosszat rosszért. (1) VG-1.217/105 – *Szatmár:* Jótettért jót várj! BL-870 – *ON-320/167*: Jótett/Jótét helyébe jót várj.

N – *Angol, bolgár, észt, német, szerb* stb.: IN-1051, PGy-1.266

16. *Szok* ***parasztja*** *vagya(n) z Isztennek.* – (Sok buta ember van a világon.) – 1851: Sok bolondja van az ur istennek. EJ-949 – *ON-95/960:* Sok bolondja van az (Úr)istennek. – *Magyaró:* Nagy az Isten csordája. ZsJ-108/457

17. *Hól e* ***fék****, ott e ló isz.* – 1795: A'hol a' féket meg-kapják, a' lovat-is ott szokták keresni. SzP-297/260 (*Erdély*) = 1850: BM-2335 – *ON-207/532*: (A)hol a féket meglelik/megkapják, a lovat is ott keresik. – *Szamoshát:* Ahun a kantár van, ott keresd a lovat is. CsB-1.449

r Unde se găseşte frîul, se caută şi calul. VI-725 – ZI-1.461/1804 (2 var.)

18. *Micse* (amilyen) *perikulósz e* ***tüz****, ullyam perikulósz e nép isz.* – (*r* periculos = veszélyes)

19. *Millyen kellendőssz e* ***tüz****, ullyan kellendőssz e nép isz.*

20. ***Meny*** *hamarább, hagy várd, min sem elszalasztad.* – *Erdély*: Addig siess, míg nem késő. (1) VG-1.222/53

21. *Készőnn* ***felkelsz****, készőnn eszel.* – *Erdély:* Ha későn indulsz, későn érsz. BL-977

22. *Ki e* ***keszerőt*** *nem kósztalta, nem tudja, mi e méz.* – 1795: A' ki a' keserüt nem kostolta, nem tudja, mi az édes. SzP-286/40 (*Erdély*) – 1851: Ki keserüt nem izlelt, nem tudja, mi édes. EJ-4350 – (var.: 1850: BM-4121) – *ON-355/868:* Aki a keserűt nem kóstolta, nem tudja, mi az édes. – *Erdély*: Ki keserűt nem ízlelt, nem tudja, mi az édes. (5) VG-1.153/215 – *Háromszék:* Ki keserűt nem izlelt, nem érdemel édeset. KS-494/1203 – *Magyaró*: Aki nem kóstolt keserűt, nem tudja, mi az édes. ZsJ-100/81

r Cine n'a gustat amarul, nu conosce gustul mĭereĭ. ZI-3.440/8064c – Cine n-a gustat amarul nu ştie ce e zaharul. AM-589, ZI-3.440/8064 (7 var., 17 adat)

Észt, latin megfelelői: PGy-1.297

23. *Csány nogy* ***keresztet****, ke z őrdeg vény!*

24. *Ez* ***Isztenig*** *e szentek végeznek el.* (Az urak előtt beosztottaik döntenek rólad.)

25. *Ez* ***Iszte(n)vel*** *jól kell éljek, de sze z őrdegvel nem rontódám meg.* 1795: Még az ördögnek is ollykor lámpást kell tartani. (Erdély) SzP-301/316 – 1810: Néha az ördögnek is kell gyertyát gyújtani. DA-1.9 – *Erdély*: Az ördögnek is lámpást kell gyújtani. (2) VG-1.202/31 – *ON-532/190:* (Néha) az ördögnek is kell gyertyát gyújtani (mécset/lámpást tartani). – *Jászszentandrás*: Néha az ördögnek is gyújtanak lámpást. MI-1571 – Az ördögnek is gyújtanak néha világot. MI-3219 – *Zilah*: Az ördögnek is kell lámpást tartani. (1899) Nyr. 28, 331 stb.

r Trebuie să dai cîteodată o lumînare şi dracului. AM-3176, MG-7364

Német: Dem Teufel eine Kerze (ein Licht) anzünden/ausstecken. LR-1616

26. *Szere(n)cse, ke vagya(n)* ***őrdeg****; mászként nem vetniél keresztet.*

27. *Menyevel nogyobb* ***tolvoj****, annyával nogyobb keresztet vet.*

28. ***Medve*** *szem táncal ez ő kedviből.* – (Akkor mondják, ha valaki egy feladatot nem akar elvégezni.) – *Erdély*: A medve sem táncol jószántából. (1) VG-1.184/167 – *Dombóvár:* Szomorú a medvetánc. TGy-2

r Ursul nu joacă de bună voie (ci de nevoie). AM-3334, MG-7777, VI-1999, ZI-1.679/2580 (5 var.)

29. *Vaigye lelke annak e* ***johonok*** (juhnak)*, mellyik nem birja e gyepüit* (gyapját). (*r* vai de = jaj ...-nak) – 1810: Rossz juh, mely maga gyapját nem birja. DA-2.207BM – 1851: Rossz juh, mely saját gyapját el nem bírja. EJ-4057 – *Erdély*: Rossz juh, amelyik a maga gyapját nem bírja. (5) – Gyenge juh, amelyik nem bírja a gyapját. (3) VG-1.143/119 *Magyaró:* Gyenge juh, amelyik a saját gyapját sem bírja. ZsJ-104/288 – *Szatmár:* Nem bárány az, amelyik nem bírja a

gyapját. BL-111 – Gyenge birka az, amelyik a gyapját nem bírja. BL-153 – *ON-321/203*: Rossz juh (az), aki/amelyik (a) maga/saját gyapját (el) nem bírja.

r Vai de oaia ce nu-şi poate duce lîna. VI-1371 – Vaĭ de óĭa ce nu ’şĭ póte duce lâna. ZI-568/2199b – Óĭa care nu póte să ’şĭ ţie lăna, trebuĭe tăĭată. ZI-1.568/2199a

30. *Ne csány **jót**, ke hallasz rosszot! – Erdély*: Tégy jót, várj rosszat. (1) VG-1.141/60

r Fă bine şi-aşteaptă rău. MG-3541

31. *Hamarább vállik e **jóból** rossz, mind e rozból jó.* – 1850: Hamarébb válik jóból rossz, mint a rosszból jó. BM-3781 – *ON-317/113:* Hamarább válik (a) jóból rossz, mint (a) rosszból jó.

32. *Idd e **bort** sze rugd e port!* (Felejtsd el a gondokat!) „Iszom a bort, rúgom a port, ölelgetem a szépasszonyt ...” (Ismert dalszöveg.)

33. *Ni(n)cs **pokol**: nádból ólt sze i bácsó* (egy öreg) *e pipájával meggyujtatta, sze elégett!* (Azoknak mondják, akik a papok és egyház tanításainak túl nagy jelentőséget tulajdonítanak.)

34. *Kicsi **lónak**, kicsi kucsának, sze kicsi embernek ni(n)csen bücsüje* (becsülete).

35. *E mogossz **embernek** nem kell szkára.* (*r* scară = létra).

36. *Ne hánd e **gyiót** e villával e hiura* (padlásra)!

37. *Ne hord e **szepuval*** (kéregkosárral) *e világat* (lángot) *e házba!*

38. *Düssz* (gyűjts) *feijér **pénzet** fekete napaknak! – Erdély*: Gyűjtsd a fehér pénzt/garast fekete napokra (5) VG-1.97/100 – *Háromszék:* Gyűjtsd a fehér pénzt a fekete napokra. KS-491/1103 – *Magyaró*: Gyűjti a fehér pénzt a fekete napokra. ZsJ-104/290 – *ON:* –

r Strînge/Adună bani albi pentru zile negre. AM-2991, MG-6882,VI-100 /zilele/, ZI-5.54–55/11127 (5 var., 25 adat, *macedoromán* változatot is közöl)

B – *Bolgár*, *szerb* és *török* megfelelője: IN-115

39. *E jó **meszter** e horgozból csán* (csinál) *egyenesszet, sze rossz ez egyenezből horgosszot.*

40. *Háram **mutálás** mind i tüz-égész.* (*r* mutálás = költözés) – *ON-333/1736:* A költözés felér egy leégéssel.

41. ***Holló** e hollónak nem vája ki e szemit.* – 1810: Holló a’ hollónak nem vájja ki szemét. DA-2.171 – *Erdély*: Varju a’ varjunak nem vájja-ki a’ szemét. (1795) SzP-302/343 – Holló a hollónak nem vájja ki a szemét. (68) VG-1.128/344 – *Háromszék*: KS-492/1143 – *Magyaró:* ZsJ-105/312 – *Szatmár*: BL-745 – *Magyaró:* Varjú a varjúnak nem vájja ki a szemét. ZsJ-113/658 – *ÉSz*-3.319/1: Holló a hollónak nem vájja ki a szemét. = *ON-288/829 – Drávaszög*, *Olad*, *Sárvár*, *Szeged:* Holló a hollónak nem vágja ki a szömit. BS-1.606/2 stb.

r Corb la corb nu-şi scoate ochii. (1847) GG-131/R.1. – ZI-1.435/1720 (6 var. 24 adat)

EUR – 48 nyelven ismert. PGy-2.13

42. *„Hogy élsz e **humályval*** (felhővel = feleséggel) *e házba?*” *„Jól élek*: *meleg e hiun* (padláson) *sze füszt benn.”* (Azaz nincs jó viszonyban a feleségével.)

43. *Felhágatt e **gőlye*** (anyadisznó) *lózára.* – (*r* lõză = kecskefűz). (A feleség fennhéjázó, szidja a férjét, vagy a szolga szemtelen.)

44. *Mit e **ház** ellop, aszt kapad meg.* – 1850: Amit a ház ellop, elő is adja. BM-3150 – *ON-275/502:* Amit a ház ellop, (azt) elő is adja.

45. *Hány **ház**, annya szokász.* – 1790: Valahány hely, annyi a’ szokás. FJ-725 (1842: Ahány ház, annyi szokás.) – *ÉSz-3.178/1 = ON-275/497*: Ahány ház, annyi szokás. – *Báránd:* BG-413 – *Drávaszög:* LK-1069 – *Erdély:* (150) VG-1.240/382 – *Göcsej:* BE-68/99 – *Gömör:* UZ-226 – *Háromszék:* KS-486/891 – *Jászszentandrás:* MI-2823 – *Kórógy:* PO-204 – *Magyaró:* ZsJ-98/26b (ahány/amennyi) – *Sárvár:* TN-71 – *Szatmár:* BL-704

r Cîte bordeie (: kunyhó:), atîtea obiceie. GG-123, MG-2474, ZI-3.29/6608

N – *Angol, észt, finn, német, zürjén* adatok: PGy-1.207

46. *Gyét e magyar **ehetnék**: haragassz, gyét ez olá ehetnék: fütyér, gyét e cigán ehetnék: iénekel, – ez jérmén* (örmény) *váija fogoit. – Erdély:* Akkor énekel a cigány, mikor éhes. (1) VG-1.82/100

r Boerul când îi/e fome se primblă, Românul flueră, ĭar ţiganul cântă. ZI-3.561/8490 – Ţiganul cânta de fóme. ZI-6.363/14215

47. *E **nyámakat** csak háram napig tarcsák ebédvel sze negyed nabba kergetik el vaj teszik dologro.* – (*r* neam = rokon) – 1713: Harmad-napi vendégnek ajtó megett helye. KV-417 – Akármilyen kedves vendég, három napig untig elég-féle változatban az egész magyar nyelvterületen közismert. *ÉSz-7.324/2 = ON-718/293 – Báránd*, *Drávaszög, Erdély* (48) VG-1–271/120, *Göcsej:* (...untig ölég.) BE-178/55, *Jászszentandrás* (vendíg) MI-3526 – *Karcsa*, *Kórógy*, *Lónya*, *Szatmár* stb.

r După trei zile, oaspeţii se pun la rîşniţă. (:...a kézimalomhoz állítják:) AM-1314, MG-3365, ZI-4.226/9592 (1 var.)

EUR – 40 nyelven ismert. PGy-2.39

48. *E **medviét** aggyig hurzták ez asztalhaz*, *meggyig leszakadtak e filyei*; *sze ha odo kapatt*, *aggyig hurzták e farkától*, *hagy elvegyék*, *még elszakatt e farka*. – (Ha egy szegényt az asztalhoz hívnak, szabadkozik, de ha leült, utána már nem akar elmenni.)

r Il tragi de urechĭ ca să’l ducĭ la mĭere, şi apoĭ îi rupi códa şi tot nu’l poţĭ depărta de la stup. ZI-1.674/2571

49. *E **szigény** embernek még ez ökröi szem huznak.*

50. ***Részek*** (részeg) *sze bolondvol mind i bordából jöttök ki.*

51. *E **részektől** örökké kitiérj!* – 1795: A’ részeg ember elöl még az Ur-is ki-tért. SzP-288/92 (*Erdély*) – 1804: Az Isten-is kitért a’ részeg ember előtt. SzA-103 – *Erdély:* Részeg ember elől jobb kitérni. (1) VG-1.215/52b – *Szatmár:* Részeg ember előtt (A részeg embernek) a szénásszekér is kitér. BL-1752

r Din calea beţivului şi Hristos s-a abătut. MG-3191, VI-156, ZI-3.464/8148

52. *Mellyig **bőrbe** megharagszal, mé(n)csak abba haragszal ki.*

53. *Ez **ember** haragjába fiélbolond.* – *Dombóvár:* A haragos ember elveszti az eszét. TGy-1

54. *Szenkinek szi(n)cs felirva **homlokára**, hagy mikar hal meg.* – *ON-289/865:* Senkinek sincs homlokára írva, hogy meddig él.

55. *Kem/Kend meg e **szekeret**, hagy ne kircegjen!* – 1713: Szekered tengelét kenvén jobban fordól. KV-50 – *ON-624/471:* A szekeret is kenni kell. – Nem megy a szekér, ha (meg) nem kenik. – *Erdély*: A' kent kerék könnyen szokott menni. (1795) SzP-298/273 – A kerék is úgy forog, ha kenik. VG-1.152/190 – A kocsi csak addig nyikorog, amíg meg nem kenik. (1) VG-1.159/334 – *Jászszentandrás:* Ha nem kenik a kereket, csikorog. MI-2936. Más változatok: *Hét – Kórógy:* Kerék is úgy forog, ha kenik. PO-259/1 – Mëg këll kenni a kereket, mindjárt jobban forog. PO-262/1 – *Szamoshát – Szatmár:* Nyikorog, mint a kenetlen kerék. BL-1932 – *Szeged:* A kerék is úgy forog, ha kenyik. BS-1.714/1 stb.

r Osia cînd se unge, carul nici cum scîrţîie. AM-2523, MG-5923, VI-1439

EUR – 40 nyelven ismert. PGy-2.59

56. *E **macska** harangval nem fog egiért.* – *ON-454/80 (táj) = Erdély:* Csengős macska nem fog egeret (41) VG-1.70/22 – *Háromszék:* KS-489/1035 – *Szatmár:* BL-1332 – *Báránd:* Harangos macska nem fog egeret. BG-416 = *Magyargyerőmonostor:* OK-238/431

r Mîţa/Pisica cu clopoţei (: haranggal :) nu prinde şoareci. AM-2016, GG-313/R.1 (1890), ZI-1.550/2134 (4 var., 9 adat) – *Méhkerék:* Mîţa cu clopotu nu prinde şoareci. HS-550

57. *Minden **hágásznak** vagya szállássza.* – 1598: Soha nincz oly nagy hoßßu hágó, kinek leitöie ninczen. BD-3.4.5.4. – 1795: *Erdély*: Minden hágónak van lejtője. (6) VG-1.114/10 = *Háromszék*: KS-495/1266 – *Magyaró*: Minden hágónak van ereszkedője is. ZsJ-108/436

58. *Minden **hednek** vagya(n) lőtője.* – 1795: Minden hegynek lejtöje-is szokott lenni. (*Erdély*) SzP-295/226 – *ON-280/608:* Minden hegynek szokott lejtője is lenni. – *Erdély:* Minden hegynek lejtője van. (3 + 2 var.) VG-1.125/261

r Orice urcuş are coborîş. VI-1989

59. *E **vizbe** gyét ez ember béesik, nem nezze vágóssz szablyát.* – (Nem veszi észre, hogy éles az, amihez kap.) – 1598: Kap két felé, mint az Dunába haló ember. BD-5.2.2.3. – *ON-729/597:* A vízbefúló a szalmaszálhoz is kapkod. – *Erdély*: Kap mindenfelé, mint a' vizbe halo ember. (1795) SzP-293/190 – A vízbe esett ember habhoz is kap (2+6) VG-1–114/2a – *Háromszék*: Vízbe haló habhoz kap. KS-501/1474 – *Nagylózs:* A vízbefúló az éles borotvához is kapkod. Nyr.31,49 (1902) – *Szatmár*: A vízbefúló a szalmaszálhoz is kapkod. BL-2292

r Omul cînd e să se înece se acaţă/agaţă şî de un pai (szalmaszál). AM-2406, MG-5711, GG-201/R.2–3 (1890)

EUR – 38 nyelven ismert. PGy-2.81

60. *Szok **giszka*** (*r* gîscă = lúd) *disznót dőz.* – 1598: Sok lúd diznót gyöz. BD-1.4.2.9., 3.7.7.6. + 3 adat – 1713: Sok lúd dißnót gyöz. KV-72, 85, 331 – *ÉSz-4.866/2 = ON-447/878:* Sok lúd disznót győz. – *Erdély:* Sok lud disznot gyöz. (1795) SzP-298/270 – Sok lúd disznót

győz. (128) VG-1.175/147 – *Háromszék*: KS-499/1402, – *Magyaró*: ZsJ-111/582 – *Magyarózd*: HI-339 – *Nagygalambfalva*: BCsK-92 – *Szamoshát*: (liba) CsB-2.35 – *Szatmár*: BL-1316a – Ismert 21 regionális adata *Bagamértól Göcsejen*, *Kórógyon*, *Sárváron* át *Vizslásig*. Változatok: „Sok lúd farkast győz" (*Baja*, *Debrecen*) és „Sok varjú lovat győz" (*Erdély:* VG-1.269/69 – (1), *Nógrádsipek*, *Szamoshát*)

r Multe gîşte înving porcul. AM-2044, MG-5077, VI-779, ZI-1.480/1876

Létezik *ukrán* megfelelője (Sok lúd ökröt győz), Zanne az egyetlen adatot 1875-ből Ács Károly többnyelvű társalgási könyvéből idézi, tehát a 19. század végén még nem volt közismert a *román* nyelvben.

61. *Verd e* ***vaszat****, meggyig lesz veressz!* – 1558: Verje addig a vasat, mig meg nem hidegül. (Nyr 40, 381. 1911) – 1598: Az vasatis addîg kel kalapálni, az mîg tüzes. BD-5.7.3.3 ... 1850: Addig verd a vasat, mig meleg. BM-31a – Az egész magyar nyelvterületen közismert. – *ÉSz-7.254/2 = ON-714/198:* Addig verd/üsd a vasat, míg meleg/tüzes.– *Erdély*: Addig üsd a vasat, amíg meleg. (192) VG-1-269/75. Addig üsd a vasat, amíg tüzes/forró/piros. (13) VG-1.269/75a. – Vöő Gabriella 205 adata mellett ismert 23 regionális, köztük 10 erdélyi gyűjtésből.

r Bate fierul cît/pînă e cald/fierbinte/*roşu*. AM-169. Első román feljegyzése 1842-ből való. GG-42/R.1, ZI-1.163/633

EUR – 49 nyelvben ismert. PGy-2.16

62. *E* ***részegesznek****, gyét kell pálinka, mongyo, ke szérik* (fáj) *a hasza.*

63. *Kit megmart e* ***kigyó****, gyéktől isz fiél.* – 1810: Kit a' kígyó meg mar, a' gyiktul is fél. DA-1.141 – *ÉSz-4.74/1:* Kit a kígyó megmar, a gyíktól is fél. – *ON-364/1104*: (A)kit (egyszer) a kígyó megcsíp(ett), a gyíktól is fél. – *Drávaszög*: Akit egyszer a kígyó megmart, az a gyíktól is fél. LK-1444 – *Erdély:* Kit a kígyó megmart, még a gyíktól is fél. (2) VG-1.158/308 – *Jászszentandrás:* Akit a kígyó mëgmart, fél az a gyíktul is. MI-2959 – *Szatmár:* Akit a csúszú megcsíp, az a gyíktól is fél. BL-298 – Kit a kígyó megmar/megcsíp, fél a gyíktól is. BL-1025

r Cel muşcat de şarpe se teme/păzeşte şi de şopîrlă. AM-542, VI-1873, ZI-1.653–654/2502 (9 adat)

B – *Bolgár* és *szerb* megfelelői: IN-1008

64. *E rossz* ***beszédet*** *nem vac ura* (képes) *utuliérd lóval isz sze ogárval isz.* – *Erdély*: A szó olyan, mint a szél, sem ló, sem agár nem ér a nyomába. (4) VG-1.239/349 – *Háromszék*: A szó olyan, mint a szél, se ló, se agár nem ér a nyomába. KS-488/492 – *ON-645/1052:* Az egyszer kimondott szót négylovas szekér se éri utol.

65. *Elment e rossz* ***híre****, mind e vágatt farku kucsának sze nyiért popnok.* (*r* popă = pap) – (Kopaszra nyírt orosz, ill. román papról van szó. – Ha egy kutya farkát levágják, megvadul.)

66. *Nem minden* ***legy*** *csán mézet.*

r Nu fac tóte muscele miére. ZI-1.557/2165 (6 var., 14 adat)

67. *Nem minden* ***beriéb*** *eődik* (étel)*, hányt látsz repülve.* VG –, ON –

r Nu tot ce zboară se mănîncă. MG-554, IN-2165, IZ_2-246, VI-1202

Megtalálható az *albánban*, *bolgárban*, *szerbben*, *szlovénben*, *törökben*, *újgörögben* és az *arabban* is. IN-2165, PGy-3.38–39

68. *Kicsi* ***halval*** *fogod meg e nogyot.* – VG –, ON –
r Cu pescile mic prind pe cel mare. ZI-1.590/2291 – Cu peştele mic prinzi pe cel mare. MG-2696

69. *Ez ocsmány* ***nép*** *háram pénteket szem csán ez emberivel* (férjével).

70. ***Gazdasszany*** *ha ocsmány*, *e szolgo csak háram napat csán nálla*.

71. *Rossz* ***ember*** *az, mellyik i szeget nem tud csánni e háza miatt.* – 1851: Rossz gazda, ki maga házára egy szeget faragni nem tud. EJ-3012 – *Erdély*: Rossz gazda, aki a maga házára egy szeget faragni nem tud. (5) VG-1.106/21 = *ON-236*/*179*

72. *E farkasz* ***szolgával*** *nem csán vasztag nyakat.* – (Azaz nem hízik meg. Ha viszont valaki maga megy vadászni, akkor meghízik. – A gazda nem támaszkodhat a szolgájára.)

73. *Ez* ***ember*** *lehet horgyon hat ökörvöl kazdakságát haza*, *sze népe*, *ha rossz, i tericsnyával mind elhorgyo.* – 1810: Nem kereshet anynyit a' jó gazda, a'mit a' roszsz gazd'aszszony el nem tékozolhat. DA-1.165 – *ON-173/491:* Amit az ember a szekéren behord, azt az asszony garabollyal kihordja. – *Erdély*: Amit a férfi behord négy ökörrel, a rossz asszony mind kihordja a kötényével. (1) VG-1.48/215 – Négy ökör nem tud annyit keresni, hogy egy asszony a kötényében ne tudná elhordani. (1) VG-1.202/12 – *Jászszentandrás:* Amit hatökrös szekér bëhoz az udvarra, azt az asszony a kötínye alatt kihordja. MI-3367 – *Magyaró*: Amit a jó gazda hat ökörrel behord, a rossz gazdasszony a ruhája alatt is kihordja. ZsJ-101/126 – *Szamoshát*: A gazda négy ökörrel a nagykapun behordja, a gazdasszony a kötőjével a kiskapun kihordja. CsB-1.324, 325 – *Szatmár*: Amit az ember behord négy ökörrel, az asszony kihordja a kötényében. BL-383 – *Székelyföld*: Amit a férfi a kapun behord, a rossz asszony a kötényével mind kihordja. SNG-46
r Bărbatul să aducă cu sacul, muierea să scoată cu acul, tot se isprăveşte. AM-178, MG-1383, VI-117, ZI-4.251/9670 (7 var.)
N – *Bolgár*, *dán*, *észt*, *finn*, *fríz*, *görög*, *holland*, *lengyel*, *német*, *szerb* megfelelői: IN-1259, PGy-1.166, RD-1.480

74. *E* ***bicsucska****/bicsuszka fiél ló.* – (*r* biciuşcă = kis ostor)

75. *Az* ***ember*** *ha mekhal, kotolnak e békák e gagyáiba.*

76. *Ösztö* (este) *virágzik e* ***bosztán.*** (*r* bostan = tök) – (Arra mondják, aki egész nap lustálkodik és este tesz-vesz, mintha dolgozna.) – 1713: A' tök-is estve virágzik. KV-217 = 1804: SzA-128 – *ÉSz-6.753/2 = ON-680/629:* Este virágzik a tök. = *Drávaszög:* LK-2727 – *Erdély:* A tök-is estve virágzik. (1795) SzP-296/243 – Este virágzik a tök. (1) VG-1.90/292 – A tök is este virágzik. (1) VG-1.90/292a – *Kórógy:* Este virágzik a tök. PO-545/2 – *Magyaró*: Este virágzik a tök, este siet minden dög. ZsJ-104/264 – *Sárvár:* Este virágzik a tök. TN-39 = *Szatmár*: BL-2134 – *Székelyföld*: Este virágzik a tök, akkor is patkoncát. SNG-202

77. *Kicsi* ***szekurje*** *vágja le e nogy erdőt.* – (*r* secure = fejsze) – *Erdély*: Sok fejsze erdőt győz. (1) VG-1.97/120

r Pădurea-i mare, dar săcurea-i tare. MG-6036, VI-1481

78. ***Szeget*** *szegvel veszik ki.* – 1536: Regi mondás zeget zeggel kel kij ijtnij. (Pesti Gábor ezópuszi fabulái 20v) – 1598: Szeget szeggel/szegvel (kell) ütni BD-5.3.7.3/1 1 8.3. – *ÉSz-6.122/1 = ON-618/341:* Szeget szeggel. – *Erdély*: Szeget szeggel. (1795) SzP-285/32 – Szeget szeggel. (9) – Szeget szeggel ütnek. (1) VG-1.229/103a (+ 3 var.) – *Jászszentandrás:* Szöget szöggel. MI-3349 stb.

r Cui pe/pre cui (se) scoate. AM-912, GG-135/R.1 (1827–45), VI-486 – ZI-5.217/1679 (9 var., 34 adat)

N – *Angol, észt, finn, francia, német, olasz, portugál, spanyol* megfelelői: GG-135, PGy-1.507 – *Latin:* Clavum clavo pellere.

79. *E* ***farkasz*** *válcsa e szőrit, de narávját* (*r* năr*a*v = szokás) *nem*. – 1598: Czak ßörit veti el à farkas, nem terméßetit. BD-3.3.2.2. – *Erdély:* A' farkas, ha a' szörit le-vetkezi-is, de a' természetét el-nem hagyja. (1795) SzP-299/296 – A farkas váltja/változtatja/elhányja a szőrét, de a szokását/természetét nem. (66) VG-1.94/47 – *Barcaság*: A kutya a szőrit elhányja, de a szokását soha. SA-313/703 – *Háromszék*: Farkas a szőrét elhullatja, de a természetét megtartja. KS-490/1076 – *Magyaró*: A farkas a szőrét elhányja, de a szokását nem. ZsJ-98/17 – *Magyarózd*: A farkas a szőrit elhányja, de a szokását soha. HI-339/3 – *Szatmár*: A farkas a szőrét megváltoztatja, de természetét nem. BL-468 – *ON-197/267*: Farkas a szőrét elhányja, a természetét soha.

r Lupul îşi schimbă părul, dar năravul ba. AM-1868, MG-4772, VI-1069, ZI-1.518–522/2018 (21 var., 35 adat) – Vulpea schimbă pĕrul, nu năravul. ZI-1.702/2656 (3 var., 3 adat)

EUR – 45 nyelven ismert. PGy-2.32

80. *Kiszki az ő* ***fazakjához*** *huzza e tüzet*. – 1598: Kiki mind az ö maga fazeka mellé ßît (ßenet). BD-3.4.9.8b – 1713: Kiki mind ö maga fazéka mellé szitt. KV-385 – 1795: Minden a maga fazaka mellé szitja a' tüzet. (*Erdély*) SzP-292/168) – *Erdély*: Mindenki a maga fazaka alá húzza a szenet. (5) VG-1.96/76 – *Magyaró*: Mindenki a maga fazaka alá húzza a tüzet. ZsJ-108/443 – *Magyarózd*: A maga fazaka alá húzza a szenet. HI-341/21 – *Nagybánya*: A maga fazoka mellé szítja a tüzet. (Nyr.10,568. 1881) – *ON-201/368*: Ki-ki a maga fazeka mellé szít. (rég) – *Göcsej*: A maga fazoka alatt rakja a tüzet. BE-47/51

r Fiecare trage foc la oale lui. AM-1441, GG-28/R.2 (1877), MG-3662

81. *E* ***karszó*** (korsó) *nem menyen szokcor e vizre.* – 1713: Addig jár a' korsó a' kútra, hogy egyßer oda szakad. KV-143 – Közismert az egész magyar nyelvterületen. – *ÉSz-4.344/2:* Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik. = *ON-382/1589* – *Erdély*: Addig jár a korsó a kútra, míg eltörik (míg el nem törik, nyaka szakad). (213) VG-1.161/376 – A korsót addig viszik a vízre, míg letörik a nyaka. (1) VG-1.161/376i – *Drávaszög*: Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik. LK-1513 – *Göcsej*: Addig jár a korsó a kútra, míg el nëm törik. BE-96/268 – *Gömör*: Addig jár a korsó a kútra, míg nyaka szakad (eltörik, elmerül). UZ-327 – *Háromszék*: Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik. KS-485/877 = *Jászszentandrás:* MI-2985 = *Kisiratos:* KF-213 – *Kórógy*: Addig jár a korsó a kútra, míg lë nëm törik. PO-292/2 – *Magyaró*: Addig jár a korsó a kútra, míg nyaka szakad. ZsJ-98/13 – *Sárvár*: Addig jár a korsó a kútra, míg el nëm törik. TN-72 – *Szatmár*: Addig jár a korsó a kútra, míg eltörik. BL-1071

r Ulciorul/Urciorul nu merge de multe ori la apă. AM-3207, GG-346/R.12 (1847), MG-7484 – Atît merge olul la apă, pănă se sparge. – Olul umblă la fântână pâna sĕ sparge. ZI-4.5/8893 (4 var., csak magyarországi román adatokat idéz)

EUR – 40 nyelvben ismert. PGy-2.55

82. *Csak i* ***virágval*** *nem csánul tavasz.* – N – 1794: Egy virág nem hozza meg a' tavaszt. KP-115 = BM-8006 – VG-1 – *Háromszék:* Egy virág nem tavasz. KS-490/1054

r Cu o floare nu se face primăvară/vara. – ZI-1.167–168/646 (6 var.)

N – *Albán, bolgár, francia, macedoromán, olasz, portugál, rétoromán, szerb, török,* valamint *örmény és perzsa* nyelvben is ismert. GG-138, PGy-2.4

83. *Ez* ***erdő*** *nem fiél e fészétől, ha ni(n)csen nyele.* – (A fejsze nyele is fából készült, tehát áruló. Nem kell félni olyan ellenségtől, amely nem vásárolt meg egy árulót.)

r Toporul fără coadă nu taie. MG-7256, VI-1936

84. *Nem fiér kiét* ***kiész*** (kés) *i tyákába.* (*r* teacă = hüvely) – 1598: Nem fér két élös tör egy hüvelybe. BD-2.3.7.5, 3.3.4.6 + 2 adat, – 1810: Két éles pallos nem fér egy hüvelben. DA-1.9, 2.105 – *ÉSz-3.755/2:* Két éles kard nem fér meg egy hüvelyben. – *ON-681/676:, 336/340, 539/69:* Két éles tőr/kard/pallos nem fér (meg) egy hüvelyben. – *Erdély:* Két éles tör nem fér egy hüvejben. (1795) SzP-296/239 – Két (éles) kard nem fér meg/el egy hüvelyben (egy hüvelyben meg nem fér). (8). VG-1.148/88 – Kard (először 1883-ban): *Arad*, *Bagamér*, *Balatonkenese, Hódmezővásárhely*, *Jászszentandrás*, *Karcag* (nem fér meg – DL-157), *Lónya*, *Szatmár* (BL-55/913)

r Nu pot încăpea două săbii într-o teacă. AM-2270, MG-5463, VI-1715. – Două cuțite tăioase nu pot sta într-o teacă. MG-3250, ZI-5.234/11731

85. *Gyét vágad ez* ***erdőt****, bőgedez; gyét rakad e szekiérbe, ő kacag.* – (Mert a túlterhelt szekér összetörik.)

86. *Uj* ***kazók****, de csak régiek e likai.* (*r* cojoc = irha, suba) – (Annak mondják, aki régi dolgokat vásárol.)

87. *E* ***kötiél*** *onnot szakad el, hól vékányabb.* – 1850: Ott szakad el a kötél, a hol leggyengébb. BM-4568 – *Erdély*: Ott szakad a kötél/fonal/cérna, ahol a legvékonyabb/leggyengébb. (30+6) VG-1.227/43 – *ON-392/1862:* Ott szakad (el) a kötél (kötél is ott szakad), (a)hol legvékonyabb/leggyengébb. – *Háromszék*: Ott szakad a kötél, ahol a leggyengébb. KS-497/1349 – *Jászszentandrás*: Ott szakad a fonal is, ahol a legvíkonyabb. MI-2760 – *Karcag:* Ott szakad a kötél, ahol legvékonyabb. DL-157 – *Magyarózd*: Ott szakad a kötél, ahol a legvékonyabb. HI-349/140 – *Szatmár*: Ott szakad (el) a kötél, (a)hol a leggyengébb. BL-1106 – Mindig ott szakad a cérna, ahol gyenge. BL-236 – Ott szakad a madzag, ahol a legvékonyabb. BL-1346

r Unde-e ața mai subțire, acolo se rupe. AM-3230, MG-7554, VI-54 – IZ-2.1959/215, IZ-3.10/6544

N – *Angol, bolgár, észt, finn, német, zürjén* megfelelője: IN-488, PGy-1.337

88. *Nem azé e* ***kinyer*** (kenyér), *ki megcsánnya, azé, ki megeszi.*

89. *Minden* ***botnak*** *vagya(n) kjét vége.* – 1810: A' botnak kettő a' vége. DA-2.80, 1850: Minden botnak kettő a vége. BM-977 (1851: EJ-1139) – *ÉSz-1.698/2:* Minden botnak két vége van. = *ON-102/1155 – Erdély*: Minden botnak két vége van. (2) – A botnak két vége van. (12) VG-1.64/39 – *Drávaszög*: LK-300 – *Gömör*: UZ-68 – *Kórógy*: PO-574 – *Szatmár*: BL-210

r Ciomagul are două capete. MG-2236 – ZI-3.112/6906 (căpătâie)

90. *Szemérmessz e* ***futász,*** *de egésszégessz.* – 1598: Szemérem az futás, de haznos. (Vir fugiens et denuo pugnabit.) BD-1.8.3.4. – 1611: Szégyen a futás, de haßnos. SzM-2.257/1. 1713: Szemérem a' futás, de haßnos. KV-533 – *Erdély*: Szégyen a futás, de hasznos. (50) VG-1.104/277 – ON-223/973 – Közismert közmondás, 15 regionális gyűjtésben megtalálható, pl. *Háromszék*: Futni szégyen, de sokszor hasznos. KS-491/1090 – Szégyen a futás, de hasznos. KS-499/1423 = *Szatmár:* BL-556 – *Magyaró*: Futni szégyen, de hasznos. ZsJ-104/284 – *Szeged*: Szégyön a futás, de hasznos. BS-2.465/1 stb. (A csángó közmondás első szava az 1598-ban feljegyzett magyar adat első szavát őrzi, az utolsó viszont a román megfelelő utolsó szavának a fordítása.)

r Fuga-i/e ruşinoasă, dar îi/e sănătoasă. AM-1488, MG-3753, VI-739

91. *Gyét e* ***szita*** *uj*, *felakasszák e szegbe*; *gyét elrégül*, *akkor e ganyéjba isz jár*. (Az emberek barátságosak az újonnan érkezettekkel szemben.) – 1631: Káldi György-236 – *Erdély:* Uj szita szegen függ. (1795) SzP-290/124 – Új szita szegen függ/lóg. (72) VG-1.262/12 – Új szita szegen függ, aztán az ágy alatt, utána a szemétdombon van. (1) VG-1.262/12f – Új szita szegen függ, később a földre kerül. (1) VG-1.262/12e – *ON-642/947:* Új szita szegen függ (utóbb az ágy alá kerül, utóbb még a pad alatt is hentereg stb.) – *Barcaság*: Új szita szegen függ. SA-318/920 – *Göcsej*: Új szita szëggël lóg. BE-161/249 – *Gömör*: Új szita szegen függ. UZ-540 – *Jászszentandrás*: Új szita szëgën lóg. MI-3395 – *Karcag:* Új szita szegen függ. DL-160 – *Kisiratos:* Új szita szegen függ, később a földre kerül. KF-219 – *Szatmár*: Új szita szegen függ (az ócska a pad alá kerül). BL-2001

r Cât e sita noua o puĭ în cuĭŭ; dar după ce se maĭ învechesce o maĭ aruncĭ şi dupa uşă. ZI-5.595–597/12881 – Sita nouă şade-n cui. VI-1811 – Sita cît e nouă, stă în cui (la urmă, amblă şi pe sub pat). AM-2955, VI-1812

N *Észt, latin* (Erasmus)*, lengyel* (1618)*, német* megfelelői*:* PGy-1.533A, KJ-3.197/2

92. *Gyét mensz verekedjél, tedd le* ***kucsmádat****, sze törvényezd el.* – (Többször gondold meg, mielőtt verekedni kezdesz.)

93. ***Mjérjed*** *meg tisszer, sze z uta vágjad el.* – 1631 (Pázmány Péter) – *Erdély*: Kétszer mérj, egyszer vágj/szabj. (3) VG-1.186/215 – ON-476/689: Kétszer mérj, egyszer vágj. = *Drávaszög*: LK-1886, *Hódmezővásárhely*, *Kiskunhalas* stb.

r Măsoară de multe ori şi croieşte o dată. MG-4945, NI-1203, VI-1117

EUR – 40 nyelvben ismert. PGy-2.62

94. *Okkor hiszem e* ***hezugát*** (hazugot)*, gyét monygyo hagy e tej feijér.*

95. *Még nem csánsz* ***tüzet****, aggyig nem hág e füszt.* – EUR – 1598: A hól tüz, ott füst. – BD-1.4.1.1.b, – Nem lehet az tüz füst nélkül. BD-4.5.5.1. – *Erdély:* Ahol füst van, ott tűz is van. (7) VG-1–105/290 – Ahol tűz nincs, ott füst sincs. (4) VG-1.104/289a – Ami nem ég, annak füstje sincs. (2) VG-1.105/291 – ON-227/1088, 1091: Füst nem megy tűz nélkül. – Nincs a

tűz füst nélkül. – Közel a füst a lánghoz/tűzhöz. – *Drávaszög*: Ahol füst van, ott tűz is van. LK-877 = *Szatmár*: BL-567 – *Jászszentandrás*: Nincsen füst tűz nélkül. MI-972 – *Magyaró:* Ahol füst nincs, ott tűz sincsen. ZsJ-99/36a – Ahol tűz nincs, füst sincs. ZsJ-99/36b stb.

r Pînă *nu faci* (Unde nu e) foc, fum nu iese. (1827–45) GG-314/R.1 – IN-63 – ZI-1.174–175/682 (12 var.) – Unde nu-i foc, fum nu iese. AM-3260

EUR – 54 nyelvben ismert. PGy-2.1

96. *Millyen e* ***tolvoj****, ullyan e botyjo* (botja) *isz.*

97. *Millyen ez* ***apa****, ullyan e fia isz.* – 1713: Minemü az Attya, ollyan a' fia-is. KV-376 – ON-48/498: Amilyen az apa, olyan a fia = VG-1.45/149 (1) – *Drávaszög*: Amilyen az apja, olyan a fia. LK-61. Apja fia: *Erdély*: VG-2.26/117 (ism.) – *Gömör*: UZ-32 – *Göcsej*: BE-17/100 – *Kórógy*: PO-30/1 – *Szatmár:* BL-49

r A fi cum îi ţîţa. ZI-4.446/4708b – Ce fel e tata e şi fiul. MG-1735

EUR – 47 nyelvben ismert. PGy-2.28

98. *Nem eszik messze e* ***fargács*** *e faragótól.*

r Aşchia nu cade/sare departe de pomul tăiat (de butuc/trunchiŭ). ZI-1.114–115/432 (3 var., 4 adat)

99. *Nogyobb ez* ***Iszten****, min szász pop.* (*r* popă = pap) – 1810: Jobb egy Isten száz Papnál. DA-1.28 (= BM-3669) – *ON-310*/*396*: Jobb az Isten száz/tíz papnál. = *Szamoshát:* CsB-2.215 (száz)

100. *Őreszkegyiél ez alutt* ***sziéntől*** ! – *ON-266*/*251*: Hamu alatt lappang a tűz. – *Erdély*: Hamu alatt lakik/alszik/lapul/ég/rejlik/lappang a tűz. – Hamu alatt izzik a parázs. (10 adat) VG-1–118/101 – *Szatmár*: Hamu alatt lakik a tűz. BL-678

101. *Darék* ***macska****, de körmöl dorcso.* (dorcso = nagyon)

102. *Kit nem hatsz, hagy* ***meghallyan****, az nem hagy hagy élj.* – (A jót rosszal fizetik vissza.)

r Pe cine nu-l laşi să moară, nu te lasă să trăeşti. AM-2585, GG-307, VI-1269, ZI-2.638–639/5567 (4 var.) (1872)

103. *Ha* ***tetü*** *jól lakik, bujik ki e homlokodro.* – (Egy szegény, később szemtelenné váló szolgára mondják.) – *Erdély:* Ne hagyd a tetüt, hogy felmásszék a homlokodra. VG-1.253/198 (1)

r Păduchele leşinat în frunte s'a aşedat. ZI-1.577/2244

104. *Hól meglátad e* ***popot*** *sze doftort, ott tudd mek, ke nem jó.* (Halált és költségeket jelent) – (*r* popă = pap, doftor = orvos)

105. *Ez* ***erdőnek*** *vagya(n) filye, sze mezőnek szeme.* – (Ha valaki az erdőben lop, a fejszecsapások hallatszanak, a mezőn meglátják a tolvajt.) – 1713: Mezönek szemei, erdönek fülei... vagynak... KV-373 – *Erdély:* Az erdőnek füle van, a mezőnek szeme van. (11) VG-1.88/244 Az erdőnek is vagyon füle, mint a mezőnek is szeme. (1) VG-1.253/244a – *Barcaság:* Az erdő-

nek füle, a mezőnek szeme van. SA-314/732 – *Háromszék*: Az erdőnek füle, a mezőnek szeme van. KS-488/1004 – *Magyarózd*: A mezőnek szeme van, az erdőnek füle van. HI-341/22 – *ON-177/580*: Az erdőnek (nagy) füle van, a mezőnek (nagy) szeme van. (*Őrség* stb.)

r Cîmpul e cu ochi (şi) pădurea cu urechi. AM-750, GG-117/R.1 (1827–45)

EUR – 47 nyelvben ismert. PGy-2.18

106. *Hiresz* ***molomhoz*** *ne meny nogy zákval.*

107. *Akármillyen jó* ***ebédet*** *adnának valahólt, ullyan jó, min(t) nállam, hon nem.*

108. *E* ***népnek*** *hesszu e haia/pendele* (inge)*, sze kurta ez esze.* – 1795: Hoszszu a' haja, de kurta az esze. (*Erdély)* SzP-291/183 – 1810: Hoszszú a' haja, rövid az esze. DA-1.106 – Az egész magyar nyelvterületen ismert. – *ON-259/51:* Hosszú haj, rövid ész. – *Erdély*: Hosszú haj, rövid ész. (75) VG-1.115/13 – Hosszú haja, kurta esze. (1) VG-1.115/13a – Regionális adatok: *Drávaszög*, *Háromszék* (KS-492/1146), *Karcag*, *Kéménd*, *Magyaró* (ZsJ-105/315), *Olad*, *Sárvár*, *Szatmár* (BL-643), *Szeged* stb.

r Femeia-i poale lungi şi minte scurtă. MG-3600, VI-667, ZI-2.280–281/3928 (muĭerea, 4 var., 5 adat) – Coadă lungă, minte scurtă. AM-844, VI-427

EUR – 37 nyelvben ismert. PGy-2.89

109. *Ha ni(n)cs ki felakasszan, nőtessz* (nevelj) *fel i* ***gyermeket*** *örögbö* (örökösnek). – 1598: Tartz fiat feiedre. BD-2.10.10.6 (?)

110. *Háraman ha mongyák, hagy* ***részeg*** *vatsz, okkor le kell fekegyiél.*

111. *Nem tudja z* ***ember****, hagy mire indul el.* – 1851: Nem tudja az ember, mire jut. EJ-2485 – *ON-175/520:* Nem tudja az ember, mire lép ki a házból. (táj)

112. *Ki nem köszönt* (elégszik meg) *e* ***szokvol****, ez Iszten elveszi e kövöszt* (keveset) *isz.*

113. *Ki nem köszönt e* ***kövöszvöl****, ez Iszten elveszi aszt isz.* – *Erdély:* Kinek kevés nem kell, sokat sem kap. (1) VG-1.154/235 – *Magyaró:* Aki a kicsit nem becsüli, az a sokat nem érdemli. ZsJ-99/54 – *Szatmár*: (A)ki a kicsit (az aprót) nem becsüli, a sokat/nagyot nem érdemli. BL-1018

r Cine nu se mulţumeşte de puţin, de mult niciodată. AM-612, MG-2065

114. *Ne örvöngy e* ***pénzhez****: ke maratsz e rutval* (gazdag, csúnya asszonnyal) *e házba.*

115. *Ne üzd e botvol e* ***kucsát****!*

116. *Jobb e* ***bücsü*** (becsület), *mind e szalannász kápuszta* – 1713: Nagyobb az emberség a'kápoßtás kontznál/húsnál. KV-55 – *Erdély:* Elébb való a' betsüllet a' szalonnás káposztánál. (1795) SzP-295/228 – Többet ér a becsület, mint a szalonnás káposzta. (3) VG-1.141/130b – *Magyaró:* A becsület többet ér a szalonnás káposztánál. ZsJ-98/1 – *Szamoshát:* Több a becsület, mint a káposztás hús. CsB-1.67 – *ON-77/468:* Előbb való a becsület a szalonnás káposztánál.

117. *Rendre* (sorrendben)*, mind e* ***molombo****!*

118. *Hadd e* ***világ*** *besziélljen, csak ez ién népem élljen!* – (Amíg jó és hűséges, ha nem is hiszik el róla.)

119. *I* ***rákval*** *min szigény, i kicsi halval min kopotsz* (üres).

120. E ***kucsa*** *nem fut e melyigától.* (*r* măligă = mămăligă = puliszka)

121. *Jobb háram nap legyek* ***ökör****, minszem igy esztendeig ünő.*

122. *Ki felkel jobb* ***régvel*** (reggel), *messzebb iér. – Erdély:* Ki korán kel, messzire ér. (1) VG-1.160/359c

123. *Ne hadd e mói* ***dolgot*** *hólnapra.* – 1850: Amit ma végbe vihetsz, holnapra ne hagyd. BM-4939 – *Erdély:* Amit megtehetsz ma, ne halaszd holnapra. (215+8) VG-1.177/15 – *ÉSz-4.873/2 = ON-451/2:* Amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra. – *Hajdúhadháza*, *Hódmezővásárhely*, *Kéménd*, *Kórógy*: Amit ma mëgtëhetsz, në halaszd holnapra. PO-343/1 – *Magyaró:* ZsJ-101/129 – *Sárvár*, *Szatmár:* BL-1321 – *Szeged:* Amit ma mögtöhetsz, në halaszd holnapra. BS-1.606/2

r *Lucrul* de azi nu-l lăsa pe mîine. (1877) GG-278/R.2 – Nu lăsa pe mîine, ce poţi face astăzi. (1895) GG-278/R.1. MG-5401

EUR – 48 nyelvben ismert. PGy-2.11

124. *E* ***ló*** *négy lábval megbotlik, ha még ez ember kiét lábval!* – 1581: Mert zoktak mondani: az negi labuis botlik. MNy 26, 77 (1930) – 1598: Négylábúis botlik. BD- 1.7.6.8 (+ 3 adat) – *ÉSz-4.836/2 = ON-441/713:* A lónak négy lába van, mégis megbotlik. – *Erdély:* A ló négylábú, mégis megbotlik. (17) VG-164/404a – A négylábú is botlik néha. (6) VG-1.164/404 – 38 regionális adat ismert, pl. *Bakonyalja, Báránd, Drávaszög, Göcsej:* A lónak négy lába van, mégis mëgbotlik. BE-109/156 – *Jászszentandrás*: A lónak is négy lába van, mégis mëgbotlik. MI-3054 – *Karcag:* A ló négylábú, mégis botlik. DL-157 – *Kórógy:* Négy lába van a lónak, mégis mëgbotlik (hát akinek kettő). PO-60/2, 337/2 – *Sárvár:* A lónak négy lába van, mégis mëgbotlik. TN-75 – *Szatmár:* A lónak négy lába, mégis megbotlik. BL-1291 – *Szeged:* A lónak négy lába van, mégis mögbotlik. BS-2.51/1 stb.

r Calul de e cu patru picioare şi tot se poticneşte (cu atît mai mult omul că nu are decît două) (:hát akinek csak kettő:). GG-59/R.2 (1895) – GG-59/R.1.(1847), ZI-1.353/1413

EUR – 47 nyelvben ismert. PGy-2.25

125. *Ha* ***kerül****, jö hamarább, ha jö egeneszt, okkor jö készőbben.*

126. *Ne fogj kiét* ***dolognok*** *eccerszmind.* – 1577: Az ember soc féle dolgokat egyßersmind meg nem miuelhet. SM-C3v – *Erdély:* Aki sokba fog, keveset végez. (9) VG-1.223/85

127. *Ez* ***ördeg*** *isz dülőllye meg* (megelégli) *i muszunóján.* (*r* musuroi = vakondtúrás) – *ON-531/17:* Az ördög is megunja örökké egy honcsokon (kupacon) ülni.

128. *Gyét kezsgyék e **sztinát**, verekednek e kucsák; gyét roncsák e sztinát, verekednek e gazdák.* (*r* stînă = juhakol) – (Kezdetben a kutyák még nem ismerik egymást, bontáskor a gazdák veszekednek az osztozáson.)

r La începutul stâniĭ se mănâncă câniĭ, la spartul stâniĭ se bat stăpâniĭ. ZI-3.381–382/7842

129. ***Beriébről** nem szok felt vesznek le.* (*r* fel = étel, zsír) – *Dombóvár:* A verébnek nincsen zsírja. TGy-4

130. *E teliből minden **paraszt** ura* (képes) *hagy igyék.*

131. *Kacagd e **vént**, hagy megiérd!* – (Te is megéred ezt.)

132. *Gyét csánsz jót ez **embernek** pénzvel, okkor burjudzig meg ez ünője; gyét kjéred viszra e pénzedet, okkor döglik meg e burju.* – (Amikor vissza kellene adni a kölcsönt, haragszik, mintha meghalt volna a borjú.) – ON: – VG: –

r Cînd îți dai îi fată vaca, cînd ți-o ceri îi moare vițelui. AM-775

133. *Veresz **kucsa**, veresz ló, veressz ember egy szem jó.* – 1851: Vörös kutya, vörös ló, vörös ember egy se jó. EJ-8495 – *Erdély*: Veres kutya, veres ló, veres ember egy se jó. (31) VG-1.272/153 – *Háromszék*: KS-500/1463 – *ON-411/2342 – Jászszentandrás*: Vërës kutya, vërës ló, vërës embër ëgy së jó. MI-3030 – Vörös kutya, vörös ló, vörös ember egy se jó. IM-3066 – *Kórógy:* Vërës kutyó, vërës ló, vërës embë ëgy së jó. PO-337/1 – *Szamoshát:* Veres kutya, veres ló, veres ember egy se jó. CsB-1.569 = *Szatmár:* BL-1177 – *Szeged:* Vörös kutya, vörös ló, vörös embör ëgy së jó. BS-2.50/2

r De om (:ember:) roş şi cal (:ló:) bălan să te fereşti ca de satan! AM-1155, MG-3136, VI-255

134. *Ki bévegyül e **korpába**, eszik meg e disznók.* – 1577: Méltán szaggattyák el aßt à dißnóc, az ki az korpa közibe elegyiti magát. SM-B3v – 1810: Ki magát a' korpa közé keveri, meg eszi a' disznó. DA-1.275 – *ÉSz-4.342/1 – ON-382/1580:* Aki korpa közé keveredik, megeszik a disznók. – Ne elegyedj a korpa közé, mert megesz a disznó. – *Barcaság:* Ha korpa közé kerülsz, megesznek a disznók. SA-315/784 – *Erdély:* Aki korpa közé keveredik, azt megeszik a disznók. (43) VG-1.161/373 – Ne vegyülj a korpa közé (Korpa közé ne vegyülj), mert megesz a disznó. (3+1) VG-1.161/372ab – *Göcsej:* Aki (a) korpa közé keverëdik, mëgëszik a disznók/malacok. BE-95/266 – *Jászszentandrás:* Ha korpa közé kavarodsz, mëgësznek a disznók. MI-2984 – *Magyaró*: Ha korpa közé keveredel, megesznek a disznók. ZsJ-545/76 – *Sárvár*: Aki korpa közé keveredik, mëgëszik a disznók. TN-74 – *Szatmár*: Aki korpa közé keveredik, megeszik a disznók. BL-1070 stb.

r Cine se amestecă în lături/țărîțe, îl mănîncă porcii. AM-649, GG-99 (1827–1845), MG-2114, ZI-4.136–138/9311 – Nu te amestecà în țarîțe că te mănâncă porcii. ZI-4.139/9312

N – Ismert még az *albán*, *bolgár*, *cseh*, *dán*, *izlandi*, *macedoromán*, *német* (1541), *norvég*, *olasz*, *portugál*, *svéd*, *szerb* és *szlovák* megfelelője is. Középkori *latin* szövege: Furfure se miscens, porcorum dentibus estur. GG-99, IN-1064, JJ-24, PGy-1.326, RD-2.97

A Salamon és Markalf 1577-es kolozsvári kiadása valószínűleg németből való fordítás, az 1487-es latin fordítás ismeretében. (RMNy)

135. *Millyen e* ***török****, ullyan e pisztaly isz.* (Könyörtelen.)
r Cum e turcul şi pistolul. AM-940, MG-2647, VI-1962, ZI-6.415/14356 (4 var., 20 adat)

136. ***Türészvel*** *szakasztad el e bőrit.*

137. ***Türősszé*** *e menyország. – Erdély:* Tűrőké a mennyek országa. (1) VG-1.260/371

138. *E rébe* (révben) *hány* ***szekiér*** *átal menyen sze nem üszmiérkedik* (ismerkedik).

139. *E* ***kezsgyetye*** *nehez.* – 1864 – *ÉSz-3.931/1:* Minden kezdet nehéz. – *Erdély*: Minden kezdet nehéz. (28) VG-1.156/269 – Csak a kezdet nehéz. (2) VG-1.156/268 – *ON*-363/1060 – *Göcsej:* Mindën kezdet nehéz. BE-92/200 – *Háromszék:* Minden kezdet nehéz. KS-495/1270 = *Karcag* DL-158 – *Sárvár:* Mindën kezdet nehéz. TN-73 – *Szatmár*: BL-1014
r Tot începutul e greu. MG-7286, VI-892
EUR – 38 nyelvben ismert. PGy-2.72

140. ***Kecske*** *fingik sze e joho huzza szemiérmet.* (A juhé a szégyen)

141. *E jánygyék-****lovot*** *nem nezzék e szájába.* – 1598: Aiandék lónak nem kell à fogát nézni. BD-4.4.9.6. (Non oportet equi dentes inspicere.) – *Erdély*: Ajándék lónak ne nézd a száját/fogát. (31) VG-1.41/63 – ON-38/186: Ajándék lónak ne nézd a fogát. = *ÉSz-4.836/2:* Ajándék lónak ne nézd a fogát = *Drávaszög*, *Göcsej* (në nézd...) BE-14/35 – *Háromszék:* KS-486/897 – *Jászszentandrás (*Ajándék lónak nem nízik a fogát.) MI-3052 – *Kórógy*: Ajándik lónak në nyízd a fogát. PO-337/1, *Olad – Szeged:* Ajándék lónak në nézzük a fogát. BS-2.51/1 – *Zenta*
r Calul de dar nu se caută la dinți (*în gură*). AM-276, GG-58/R.1 (1872), ZI-1.345–346/1389 (10 var.) – Măgarul (:szamár:) de dar nu se caută pe dinți. GG-58/R.2 (1847)
EUR – 48 nyelvben ismert. PGy-2.5

142. *Minden* ***virágnak****/fünek vagya árnyékja.*

143. ***Mom*** (mondd) *meg nekem, kivel élsz, hagy mongyom meg, ki vatsz.* – 1795: Kit kit a' maga barátjárol meg-lehet esmérni. (*Erdély)* SzP-285/30 – *ON-73/346:* Mondd meg, ki a barátod, megmondom, ki vagy. – *Erdély:* Mondd meg, kivel barátkozol, megmondom, ki vagy. (8) VG-1.52/79 – *Göcsej:* Mondd mëg, ki a barátod, mëgmondom, ki vagy. BE-22/43 – *Háromszék*: Mondd meg, hogy ki a barátod, akkor tudom, hogy te ki vagy. KS-496/284 – *Szatmár*: Mondd meg, ki a barátod, megmondom, ki vagy. BL-120
r Spune cu cine te aduni, să'ți spun ce fel de om eşti. ZI-4.197/9495 – Spune-mi cu cine mergi, şi-ți voi spune ce plăteşti. AM-2980, MG-6856, VI-1123
N Ismert még a következő nyelvekben: *angol, dán, észt, finn, francia, holland, izlandi, katalán, lengyel, norvég, olasz, portugál, spanyol, svéd.* KJ-2.1041/17, PGy-1.46, RD-2.498

144. *Még meg nem dobod e* ***fédet*** (fejedet) *e felsző prághaz, aggyig nem látad meg ez alszót.* (*r* prăguț = küszöb, felső prág = szemöldökfa) – (A rossz tapasztalat alázatossá teszi az embert.)
r Pînă a nu te păli cu capul de pragul de sus, nu vezi pe cel de jos. MG-6195, VI-288, ZI-3.318–320/7640 – Pînă nu dai cu capul de pragul de sus, nu-l vezi pe cel de jos. AM-2679

145. *Bé-vegyült e* ***meny*** *a tálak közé* (azaz összetörte őket)*, még elszokja!*

146. *Lágy* ***ember*** *szokot él.*

147. *Nem ura* (lehetséges)*, hagy legy e* ***szalannával*** *e hiun* (padláson) *sze kápusztával isz megke(n)ve. – Erdély:* Nem lehet, hogy a káposzta is zsíros legyen, a szalonna is egész legyen. (2) VG-1.146/50

r Şi cu varza grasă, şi cu slănina 'n pod nu se pote. ZI-4.121/9266

148. *Ne járj e* ***macskával*** *e zágba: ke tetszednek e körmöi. Erdély*: Kidugja a macska a zsákból a körmét. (2) VG-1.178/37 – Hiába dugják a macskát a zsákba, mert kilátszik a körme. (1) VG-1.178/37a – *ON*: –

r Nu băga mîţa-n sac, că i se văd undele. VI-553 – Nu umbla cu mâţa 'n sac că i se vĕd unghiile. ZI-1.599/2129 (4 var.)

149. *E* ***kiérdész*** *eccer szem ront.* – 1850: Jobb kétszer kérdezni, mint egyszer hibázni. (Besser zweimal fragen, als einmal irregehen.) BM-4073 – *Erdély:* Jobb kétszer kérdezni, mint egyszer hibázni. (111+8) VG-1.152/183 – *Karcag:* Jobb egy kérdés száz keresésnél. DL-156 – *Magyaró:* Jobb kétszer kérdezni, mint egyszer tévedni. ZsJ-105/335 – *Szatmár:* Jobb kétszer kérdezni, mint egyszer tévedni/hibázni. BL-958

r Cine întreabă, nu greşeşte. AM-566, GG-87/R.1 (1847), VI-917 – Cine întreabă de două ori nu greşeşte niciodată. AM-564, GG-87/R.2 (1901), VI-916

Angol, lengyel, német megfelelői: KJ-2.1164/5, 11, PGy-1.290

150. ***Kucsa****-menyekező e cigám-prázsnikval szemiélnek* (hasonlatosak). (*r* praznic = halotti tor, ünnepi lakoma) – 1810: Kutya-lakodalom. DA-1.54

151. *Közölöbb az ién* ***szám****, mind az övé. – Erdély:* Nehéz más szájával enni. (1) VG-1.182/122 – Aki más szájával eszik, éhen marad. (1) VG-1.182/121 – *Magyaró:* Aki más szájával eszik, éhesen marad. ZsJ-99/55. – *ON-608/78:* A más szájával eszik (akar enni). – *ON-608/81:* Nehéz a más szájával jóllakni.

152. *Közölöbb ez* ***ing***, *mind e szoknyo*. (*r* sukman = suman = parasztkabát) – 1598: Közelb az ing az czuhánál. BD-1.1.9.6. – *ON-302/202:* Közelebb az ing a csuhánál/subánál/palástnál. – *Erdély:* Közelebb az ing, mint a' mente. (1795) SzP-285/37 – Közelebb az ing, mint a kabát. VG-1.135/128 – *Magyaró:* Az ing közelebb van a bőrödhöz, mint az ujjas. ZsJ-102/177

r E mai aproape cămaşa decît şuba. AM-1332, MG-4783 (decît anteriiul/cojocul/sumanul/sucmanul), GG-62/R.2–3, VI-3027

N – Ismert *angol*, *bolgár*, *görög*, *német, szerb*, *török* megfelelője is. IN-1988a, PGy-1.244 – *Latin*: Tunica propior pallio est.

153. *Keszerő e* ***kopotsznok*** (szegénynek) *e lelke, gyét fuija sziél e tericsnyáját.* (Az üres tarisznyát.)

154. *Millyen e* ***zák****, ullyan e fólt (isz). –* 1598: Sák meg lelte fólttiát. BD-1.4.5.1. – 1795: 'Sak meg-találta foltyát, etzetes korso dugoját. (Erdély) SzP-284/20 – 1810: Meg találta zsák a' folttyát. DA-1.67 *ON-734/29:* Megtalálja/Megleli (a) zsák a foltját. – *Erdély:* Zsák a foltját

megtalálja/megleli/megkapja. (47+19) VG-1.277/1 – Amilyen a zsák, olyan a foltja. (1) VG-1.277/3 – Zsák a foltját, ecetes hordó/korsó dugóját megtalálja. (38+6) VG-1.277/1bc – Minden zsák megtalálja a maga foltját. (13) VG-1.277/1a – *Göcsej:* Mindën zsák mëgtalálja a maga foltját. BE-183/2 (zs) – *Háromszék:* Minden zsák megkapja maga foltját. KS-496/1282 – *Jászszentandrás:* Minden zsák megtalálja a maga foltját. MI-3562 = *Kötcse:* MGy-824 – *Karcag:* Zsák a foltját, ecetes kanna a dugóját megleli. DL-160 – *Magyargyerőmonostor:* Megkapja a zsák a foltját, hordó a dugóját. OK-238/443 – Zsák a foltját megleli. OK-236/467 – *Magyaró:* Zsák a foltját (s ecetes hordó a dugóját) megkapja. ZsJ-1113/670 – *Szamoshát:* Megleli zsák a foltját, ecetes kanta dugóját. CsB-1.185

r Cum e sacul şi peticul. AM-935 – După sac şi peticul. ZI-3.344–348/7703 (25 var., 48 adat) – Tot/Fiecare sacul sac/ îşi găseşte peticul/petecul. AM-3149, MG-7309, VI-1724, ZI-3.346–347/7703 – *Méhkerék:* Petec după sac. HS-667

B – *Albán*, *bolgár*, *szlovák*, *török* megfelelője: IN-2468, JJ-18

155. *Ha fiélsz e* ***berebektől,*** *ne vessz kölöszt! – Szatmár:* Aki a madártól fél, az ne vessen kölest. BL-1338

r Cine se teme de vrăbii (:verebektől:) nu seamănă mălai/mei (:kukoricát/kölest:). AM-675, MG-2149, ZI-1.699/2648c (6 var., 7 adat)

N/B *Albán*, *bolgár*, *horvát*, *lengyel*, *szerb*, *szlovén*, *török* (1612-es), *ukrán* és egy 1837-es *német* feljegyzése ismert. IN-1060, PGy-3.44, KJ-2.1088/4 (proso)

156. *E szemiérmessz* ***cigány*** *örökké ez üressz tericsnyával jár.* – 1515–1540: Zemermes deaknak ijres thaskaia (Pelei Tamás 194. old.) – 1598: Szemérmes Deáknak üres táskáia. BD-3.6.7.9 – 1804: Szemérmes kóldúsnak üres a' táskája. SzA-123 – *ÉSz-4.283/1:* Szemérmes koldusnak üres a tarisznyája. – *ON-376/1409:* Szemérmes/Szégyellős koldusnak üres a tarisznyája/táskája. – *Erdély:* Szemérmes/szemérmetes/szégyenlős koldusnak üres a tarisznyája (54) VG-1.159/341 – *Báránd:* Szemérmes kódusnak üres a tarisznyája. BG-413 – *Göcsej:* Szëmérmës kódésnak üres a tarisznyája. BE-95/251 – *Háromszék:* Szemérmes koldusnak üres a tarisznyája. KS-499/1421 = *Jászszentandrás:* MI-2976 = *Karcag:* DL-160 – *Kisiratos:* Szégyenlős kódisnak üres a tarisznyája. KF-219 – *Kórógy:* Szëmérmës kódésnek üres a tarisznyája. PO-287/2 – *Magyargyerőmonostor:* Szégyellős koldusnak üres a tarisznyája. OK-238/460 = *Magyaró:* ZsJ-111/598 – *Szatmár:* Szemérmes/szégyenlős/szerény koldusnak üres a tarisznyája. BL-62/1055

Ismert – feltehetően a magyarból származó – *szlovák* megfelelője: JJ-14 (Záturecký VIII. 598)

157. *Ha nincsen/nicsen* ***para*** *e pungába, vagya tetü gagyába.* (*r* para = pénz, pungă = erszény)

158. *Éfju* ***hászulász*** (házasodás) *sze jó, regveli ebéd eccer szem ront.*

159. *Ki* ***tojik****, marad, ki menyen, halad. – Szamoshát:* Aki megyen, halad, aki szarik, marad. CsB-2.117

160. *Ne ász másznak* ***gödröt****, ke mé(n)csak te eszel beléje.* – 1536: Ki masnak veztet akarta ees mas ember louanak wermet meg asatta, az ewne(n) louanak lewt oda hat nijaka zakatta. PG-31b 1598: A ki másnak vermet ás, maga esik belé. BD-1.7.10.10 – *ÉSz-7.340/1 – ON-*

721/369: Aki másnak vermet ás, maga esik bele. = *Drávaszög:* LK-2910 – *Göcsej:* Aki másnak vermët ás, maga esik belejjë. BE-178/72 – *Erdély:* Másnak tsinálta a' vermet, 's maga esett beléje. (1795) SzP-293/151 – Aki másnak vermet ás, maga esik bele. (200) VG-1.183/147 – Aki másnak ássa a gödröt, maga esik bele (1) VG-1.183/147b – Ne ásd másnak a gödröt, mert te esel bele. (1) VG-1.183/147c – *Jászszentandrás:* Aki másnak vermët ás, maga esik bele. MI-3533 – *Kisiratos*: Aki másnak vermet ás, maga esik bele. KF-214 = *Szatmár:* BL-2265 – *Szeged:* ...vermöt ás... BS-260/2 stb.

r Cine sapă groapă altuia cade/pică el/singur în ea (într-însa). (1827–1845) GG-95/R.1. – MG-2102

EUR – 49 nyelvben ismert. PGy-2.9

161. *Kiszki ez ő* ***gödrit*** *bégyugja.*

162. *Kiszki hogy* ***megszózza***, *ugy megeszi*. – *Erdély*: Ahogy sózza, úgy eszi. (4) VG-1.224/98 – *Magyargyerőmonostor:* Ahogy sóz, úgy eszik. OK-237/401 – *Magyaró*: ZsJ-99/35 – *Magyarózd*: Ki ahogy sózza, úgy eszi. HI-346/89 – *Kolozsvár*: Ahogy sózza, úgy eszi. VG-2.279/135 – *ON*: –

r Cum vei săra, aşa vei mînca. AM-961, ZI-4.102–103/9203 (9 var.)

Bolgár megfelelője: IN-884

163. *Hogy* ***megveted*** *miantad* (magadnak az ágyat) *ugy alaszal.* – 1794: Mint veted ágyadat, úgy nyúgszol benne. KP-17 – *ÉSz-1.49/1 = ON-37/157:* Ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát. = *Erdély:* (250) VG-1.41/54 – Ahogy megveted az ágyat, úgy aluszol benne. (1) VG-1.41/54b – Regionális adatok: *Istensegíts, Kéménd, Kórógy, Sárvár, Szeged*

r Cum (îți) vei aşterne, aşa vei dormi. AM-945, GG-136/R.1 (1847), MG-2661, ZI-3.4/6538

EUR – 37 nyelvben ismert. PGy-2 86

164. *Mi (v)ólt* ***édesz,*** *mege(v)ődett*, *mi (v)ólt szép, elfonnyadott.* – (Az emberi szépség mulandóságáról mondják.)

165. *Minden* ***cigány*** *dicsérje e csokánnyát.* (*r* ciocan = kalapács) – N – 1788: Minden Tzigány a' maga lovát ditséri. SzL-138/2 – *ÉSz-1.786/1 = ON-114/86:* Cigány is (Minden cigány) a maga lovát dicséri. = *Erdély:* (97) VG-1.74/19

r Tot ţiganul îşi laudă ciocanul. AM-3150, MG-7312, ZI-6.364–365/14218 (8 var., 28 adat) – Cum e ţiganul aşa şi cĭocanul. ZI-6.373/14231

A magyarral azonos adat található viszont a következő nyelvekben: *belorusz, bolgár, cseh, észt, horvát, lengyel, orosz, szlovák, szlovén, zürjén.* PGy-1.72, PGy-3.39–40

166. *E szép* ***csordát*** *i foszossz ünő lecsufállya.* – 1710: Egy rühös juh az egész nyájat megveßtegeti. KV-130 – *ON-321/197:* Egy rühes juh az egész nyájat megrontja. (rég) – *Magyaró:* Egy fosos tehén az egész csordát lefossa. ZsJ-103/243

r O vacă (: tehén :) rîioasă strică toată cireada. AM-2532, GG-285/R.2 (1827–45), MG-5942, ZI-1.686/2611 (6 var.)

EUR – 40 nyelvben ismert – PGy-2.56

167. ***Nép**, ha megvénül, kel nőijen farka.* (Öreg boszorkány lesz belőle.)
r Femeea a îmbětrânit pe dracul. (1877) ZI-2.148/3336 – Muierea a îmbětrânit pe dracul. (1889) ZI-2.284/3946

168. *E **zidó** csak szülten jó.*
r Nu-i bun nici frit. HS-99

169. *Jobb e csavarasz **békesszég,** mind ez igaz törvény.*

170. *Jó **tóró*** (túró) *rossz (kucsa) burduba.* (*r* burduf = bendő) – (A butának mondják, aki egy keveset megtanult.)
r Brânză bună în burduf de câne. ZI-3.486/8228 (6 var., 23 adat)
Bolgár megfelelője: IN-2141

171. *Nem e **lóza** mind e kopács sz e cigány mind ez ember.* (*r* lozǎ = kecskefűz, copac = fa)
r Ţiganul nu 'ĭ om. ZI-6.354/14190 – Ţiganul nu e ca omul. ZI-6.355/14191

172. *Ha megiérem e **szen(t)piétert**, okkor eszem tejesz pujt.* (*r* pui = puliszka)

173. *Felhágatt e **nap** e szü(v)emre.* (Már késő dél van, nem ettem még semmit, éhségtől korog a gyomrom.)

174. *E **szolgát**, gyét e gazda megfogodja, megkérdje valyaki, hagy „kihé azak e lovok?", ő viszva felel, hagy „e gazdáé", e kettődik holnapba ha megkérgyén, hagy kihé e lovok, ő okkor felel, hagy „a mihénk". E harmadik holnapba ha megkérgyén, ő viszvafelel, hagy ez övöi e lovok.*

175. *Neki e **kukuk** többet nem iénekel.* (A végét járja.) (*r* cucu = kakukk) – 1810: Nem fogja a' kakuk szavát hallani. DA-1.175 – 1850: Nehezen ér az több kakukkszót. BM-3866 (német megfelelőkkel) – *Csíkszentkirály, Nagyajta:* Nehezen ér már meg több kakukkszót. VG-2.154/27 – *Magyargyerőmonostor:* Nem sokáig szól már neki a kakukk. OK-238/452 – *Magyaró:* Jól szólott neki a kakukk. ZsJ-106/343
r Cât cântă cucul. ZI-1.452/1769

176. *Hipp, hopp **deruk-láb*** (daru-láb)*, fut e kucsa mezit-láb!* (Annak a részegnek mondják, aki már a cipőit is elitta.)

177. *Még bé nem szurja e tüzessz **Mátyász** ez ü szeggit e főldbe, aggyig nem enged ki e föld.*

178. *„Hoo **mensz**?" „Odo menek, hoo menyen e császár főlden."* (Ahová a császár is gyalog jár.) – 1810: A' hová a' császár is gyalog jár. DA-2.80

179. *Agyan ez **Iszten** egésszéget, legyék (legyen) része hóltnak isz sze minden várandónak isz.*

Néhány következtetés

1. A csángómagyar közmondások rokonsága

Az Yrjö Wichmann gyűjtésében található közmondások és kifejezések rokonságáról az eddig összegyűjtött magyar, román, bolgár és más nyelvű összehasonlító adatok alapján a következőket állapíthatjuk meg:

a) Ismeretlen rokonságúak. Nyolcvan adatra vonatkozóan eddig nem sikerült magyar, román vagy más nyelvű rokonságot találni. Az esetek egy részében valószínű, hogy ilyen nincs is, mert csángó közmondásról van szó. Másrészt viszont az is biztos, hogy további, alaposabb vizsgálatok fel fognak deríteni néhány rokon adatot.

b) Európai közmondások (EUR). A 179 tételből 24 európai közmondás, amelynek 28–54 európai nyelvben van közeli megfelelője. Ezeket EUR-ral jelöltük, s feltüntettük, hogy hány európai nyelvben találhatók meg. Ilyenek *például* a 35 nyelvben ismert Nem ullyan fekete az őrdeg, mind irják (2), a 40 nyelvben előforduló Ki kerget két filyest (nyulat), eggyet szem ura (képes) megfogjon (4), a 48 nyelvben megtalálható Holló e hollónak nem váija ki e szemit (41), a 47 nyelvben kimutatott Millyen az apa, ullyan e fia isz (97) stb.

Több alkalommal találkozunk egy európai közmondásnak a *román* megfelelőjéhez közelálló csángó változattal. Ilyenek például: E nyámakát (rokont) csak három napig tarcsák ebédvel sze negyed nabba kergetik el vaj *teszik dologra* (47), E korszó (korsó) nem menyen *szokcor e vizre* (81), Még nem *csánsz* (csinálsz) *tüzet*, aggyig nem hág e füszt (95). További példák: 7, 61, 123, 166.

c) Nemzetközi közmondások (N). *Néhány példa*: Ez ember lehet horgyon hat ökörvel kazdagságát haza, sze népe, ha rossz, i tericsnyával mind elhorgya. (73) Ez a magyar változathoz áll közelebb (négy – hat ökörrel), a román megfelelőben nincs ökör. A kötél onnot szakad el, hól vékányabb. (87) – Ki bévegyül e korpába, eszik meg a disznók. (134) – További példák: 78, 91.

Nemzetközi közmondás *román* változata: Nem csak i *kurta farku* kucsa vagya e világan. (12), Minden cigány dicsérje e *csokánnyát* (kalapácsát). (165)

d) Balkáni (B) **és dél-európai** (D) **közmondások.** Nyilvánvalóan román közvetítéssel több balkáni, illetve dél-európai közmondás is bekerült a csángó nyelvjárásba. Ezek közül egyikmásik az erdélyi (E) gyűjtésekben is felbukkan. *Példák*: Düssz (gyűjts) feijér pénzt fekete napaknak. (B, E) (38) – Ha mézvel jársz, nem ura, hogy ne nyald meg ez ujaidat. (B, D, E) (5) – Nem minden beriéb eődik, hányt látsz repülve. (B), (67) – Kiszki, hogy megszózza, ugy eszi. (B, E) (162) – Csak i virágval nem csánul tavasz. (B, D, E) (82) – Ha fiélsz e berebektől, ne vessz köleszt! (B, E + lengyel) (155)

e) Magyar közmondások. Tudja Pál, mit kaszál. (1) (1713-tól közismert, csak a magyar nyelvben található.) – Sok giszka (lúd) disznót dőz. (60) Román megfelelője ma több gyűjteményben is megtalálható, de Zanne még csak egyetlen, 1875-ös adatot idéz rá, magyar forrásból, tehát a 19–20. század fordulóján még nem volt elterjedt a románban. A magyarban közismert, már 1598-ban többször előfordul. – Kit megmart e kigyó, gyiktől isz fiél. (63) (Első feljegyzése: 1810, későbbi román, bolgár szerb adat ismert.) – Ösztö (este) virágzik a bosztán (tök). (76) Csak a magyarban ismert 1713-tól az egész nyelvterületen. – Kiszki az ő fazakjához huzza e tüzet. (80) A magyarban 1598-tól kimutatható, első román adata 1877-ből való. – Minden botnak vagya(n) kjét vége. Első feljegyzése: 1810, egy későbbi román adat ismert. (89) – Nogyobb az Iszten, min szász pop. (99) Első magyar adata: 1810. – Jobb a bücsü (becsület), mind e szalannász kápuszta. (116) 1713-tól adatolható a magyarban. – Veresz

kucsa, veresz ló, veressz ember egy szem jó. (133) E változatban csak a magyarban ismert 1851-től. – Millyen e zák, ullyan e fótt isz. (154) A magyarban már 1598-ban közismert, létezik több későbbi adat több balkáni nyelvben. – E szemiérmessz cigány örökké ez üressz tericsnyával jár. (156) Magyarul először 1515–1540 között jegyezték fel, ma cigány helyett koldust említő változatban ismert az egész magyar nyelvterületen. Idegen nyelven eddig egyetlen, 19. század végi – feltehetően a magyarból származó – szlovák megfelelője ismeretes.

f) Román közmondások. Az évszázados együttélés egyik hatásaként jó néhány román közmondás került a csángómagyar nyelvbe, ugyanúgy, mint ahogy a magyarországi méhkeréki gyűjtésben (HS) sok magyar közmondásnak olyan pontos román megfelelőjével találkozunk, melyek a romániai gyűjtésekben nem találhatók meg. Első megközelítésben mintegy 20 ilyen adattal találkozunk, amelyekre vonatkozóan a csángón kívül más magyar adat eddig nem került elő. Köztük jó néhány közismert a románban, Zanne számos variánst és adatot közöl rá.

Példák: Lágy galyibának (băliga) nem kell szok viz. (6) – E népnek e beszégyiből csak tizből eggyet mek kell hallgatni. (10) – Nem hizdallyák e disznót karácsan sze(n)vegyin. (13) – Gyét a magyar ehetnék: haragassz, gyét az oláh ehetnék: fütyér, gyét e cigány ehetnék: iénekel, – ez jermén váija fogoit. (46) – Nem minden légy csán mézet. (66) – Kicsi halval fogod meg e nogyot. (68) – Kit nem hatsz, hagy meghallyan, az nem hagy hagy élj. (102) – Gyét kezsgyék e sztinát, verekednek e kucsák; gyét roncsák e sztinát, verekednek e gazdák. (128) – Millyen e török, ullyan e pisztaly isz. (135) – Még meg nem dobod e fédet e felső prághoz, aggyig nem látod meg az alszót. (144) – Nép ha megvénül, kell nőijen farka. (167) – Jó tóró rossz (kucsa) burduba. (170) stb.

Erdélyi gyűjtésben is felbukkan pl. Nem lehet, hagy legy e szalonnával e hiun sze kápusztával isz megke(n)ve. (147) – Ne járj e macskával e zágba: ke tetszednek e körmöi. (148)

2. Román kölcsönszavak

A 179-ből 30 tételben összesen 29 különböző román kölcsönszó fordul elő, három tételben (104, 157, 171) találunk kettőt. Négyszer találkozunk a *pop* szóval, kétszer a *lozá*val. A kölcsönszavak betűrendben a következők:

Bicsuszka (74), bosztán (76), burdu (170), csokán (165), doftor (104), fel (129), galyiba (băliga) (6), giszka (60), kazok (86), kopács (171), kuku (175), loza (43, 171), melyiga (120), muszunoj (127), muta (40), naráv (79), nyám (47), para (157), pop (8, 63, 99, 104), prág (144), práznik (150), puj (172), punga (157), szekurje (77), szkára (35), szoknyo (152), sztina (128), tyáka (84), vajde (29)

3. Néhány régi magyar nyelvi jellegzetesség

Az *s* hang helyén *sz* található, mássalhangzóval végződő főnév után a *-val*, *-vel* nem hasonul, pl. mézvel (3), Isztenvel, ördegvel (25), bolondval (50), harangval (56), halval (68), ökörvöl (!) (73), szegvel (78) stb.

Régies szavak: filyesz = nyúl (4), mart = part (11), hiu = padlás (36, 147), szérik = fáj (62), ünő = tehén (132, 166)

Összefoglalás

Yrjö Wichmann finn nyelvész (1868–1932) 1906 végén és 1907 elején Szabófalván gyűjtött és Helsinkiben 1936-ban kiadott anyagában 179 északi csángó közmondás és kifejezés van.

Ezek közül 80 ismeretlen rokonságú, 24 viszont európai közmondás (EUR), amely 28–54 európai nyelvben megtalálható. Néhány esetben az európai közmondás román variánsának a fordítása jelenik meg. Több esetben találkozunk 28-nál kevesebb nyelvben megtalálható nemzetközi (N) közmondással, olykor ezek között is felbukkan a román megfelelőhöz hasonló csángó adat.

Több esetben néhány balkáni és dél-európai nyelvben található közmondás jelenik meg a gyűjteményben, amelyek közül egyik-másik elvétve erdélyi gyűjtésben is előfordul.

Kilenc esetben találkozunk csak a magyarban, olykor már 1598-ban vagy 1713-ban feljegyzett közmondással, ezenkívül több esetben feltételezhető, hogy egy-egy korán feljegyzett magyar közmondás később került át egyik-másik szomszédos nyelvbe, ahol az első feljegyzett adat jóval későbbi. Másrészt számos esetben megjelenik olykor közismert román közmondás fordítása. Ezek közül néha egyik-másik valamelyik erdélyi gyűjtésben is megtalálható.

A 179-ből 30 tételben összesen 29 különböző román kölcsönszó fordul elő, köztük a *pop* négyszer, a *loza* (kecskefűz) kétszer.

Az *s* hang helyén következetesen *sz* található, a *-val*, *-vel* nem hasonul, és több mára már elfeledett szó bukkan fel, pl. *hiu* vagy *ünő.*

Források

Minden tétel végén zárójelben a dolgozat szövegében található, a legtöbbször a szerző(k) vagy szerkesztő(k) nevére utaló betűkombinációt követő szám jelentése van megadva.

AM *Anuţei, Mihai:* Dicţionar de proverbe român-german. Editura ştiinţifică şi enciclopedică, Buc. 1982. 292 old. 1–3500. sorszám (sorszám)

BCSK Nagygalambfalván leggyakrabban használt közmondások**.** = Beke Pál–Csiki Margit–Kányádi Sándor (szerk.): *Első nagygalambfalvi kalendárium*. ’92. Infopress, Székelyudvarhely 1991. 92 old. (oldal)

BD *Baranyai Decsi János:* Adagiorvm graecolatinovngaricorvm chiliades quinque. Iacobus Klöß, Bartphae (Bártfa) 1598. 18+424+2 old. RMNy-815. (Reprint: Eötvös Loránd Tudományegyetem. Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium 5. Bp. 1978) (chilias, centuria, decas, no)

BE *Balogh Elemér:* Göcseji szólások és közmondások. (Zalai Gyűjtemény 38.) Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg 1995. 212 old. (oldal/sorszám)

BG *Barna Gábor:* Adatok Báránd népköltészetéről. = Balassa Iván (szerk.): *Báránd története és néprajza*. Új Élet MgTSz, Báránd 1985. (644 old.) 411–435. old. (Szólások és közmondások: 412–417.)

BL *Bura László:* Szatmári szólások és közmondások. (Magyar csoportnyelvi dolgozatok 35.) ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke–MTA Irodalomtudományi Intézete, Bp. 1987. 148 old. (1–2312. sorszám) (sorszám)

BS *Bálint Sándor:* Szegedi szótár 1–2. kötet, Akadémiai Kiadó, Bp. 1957. 863, 704 old. (kötet, oldal)

CsB *Csűry Bálint:* Szamosháti szótár. 1–2. kötet. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 1935–1936. 573, 480 old. (kötet, oldal)

DA *Dugonics András* (királyi oktató): Magyar példa beszédek és jeles mondások. I–II. rész. Grün Orbán’ betüivel ’s költségével, Szegeden 1820. (A kézirat kelte: 1810) 300, 352 old. (rész, oldal)

DL *Demjén Lajosné:* Karcagi szólások, szóláshasonlatok, közmondások. = Demjén Lajosné: *Az „áldott” Karcag*. Monteditio Kft. Bp. 1991. (206 old.) 113–160. (oldal)

ÉSz *Bárczi Géza, Országh László* (főszerk.): A magyar nyelv értelmező szótára. 1–7. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp. 1959–1962. (Van több utánnyomása.) (kötet, oldal/hasáb)

GG *Gheorghe, Gabriel:* Proverbele româneşti şi proverbele lumii romanice. Studiu comparativ. Editura Albatros, Buc. 1986. 424 old. (1–360. sorszám) (sorszám)

HI *Horváth István:* (Magyarózdi) közmondások, szólások. = Horváth István: *Magyarózdi toronyalja*. Írói falurajz egy erdélyi magyar faluról. Magyar Helikon, Bp. 1980. 338–351. (Első kiadása: Dacia, Kolozsvár 1971. 287–295.) (oldal)

HJ *Házi Jenő* (szerk.): XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron szabad királyi város levéltárából. Sopron 1928. (oldal)

HS *Hocopán Sándor:* Méhkereki szólások és közmondások. – Proverbe şi zicători din Micherechi. Békés megyei Tanács Műv. Osztálya–Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége, Gyula 1974. 280 old. 1–1037. sorszám (sorszám)

IN *Ikonomov, Nikolaj Il.:* Balkanszka narodna mödroszt. Uszporedici na bölgarszki, szröbszki, turszki, rumönszki, gröcki i albanszki poszlovici i pogovorki. Izd. na Bölgarszkata akademija na naukite. Szofija 1968. 364 old. 1–2659. sorszámok. (2650 bolgár, 1330 szerb, 1230 török, 625 román, 515 görög, 330 albán adat. A Bulgáriában használatos török közmondások, szólások: 279–319. old., 555 adat) (sorszám)

JJ *Juhász János:* Kölcsönhatások a magyar és tót közmondásokban és szólásokban. (Nyelvészeti Füzetek 79.) Magyar Nyelvőr kiadása, Bp. 1918. (Tevan Adolf, Békéscsaba). 27 oldal (oldalszám)

KF *Kovács Ferenc:* Közmondások (Kisiratoson). = Kovács Ferenc: Kisiratosi népköltészet. (Szerk. *Faragó József*) Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Buk. (1958) (247 old.) 213–219.

KJ *Krzyżanowski, Julian* (főszerk.): Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. Tom I–IV. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1969, 1970, 1972, 1978. 882, 1165, 996, 632 old. (kötet, oldal/sorszám)

KP *Kovács Pál:* Magyar példa és köz mondási. Győr 1794. 235 old. (oldal)

KS *Konsza Samu:* Közmondások, szólások (Háromszéken). = Konsza Samu: *Háromszéki magyar népköltészet*. (Szerk. *Faragó József*) Irodalmi Könyvkiadó, Marosvásárhely 1957. 483–501. (871–1475. sorszám) (oldalszám/sorszám)

KV *Kis-Viczay Petrus:* Selectiora adagia latino-hungarica. Typis Civitatis, Bartphae (Bártfa, akkor Kassán) 1713. 552 old. (oldal)

LK *Lábadi Károly:* Ahogy rakod tüzed. Drávaszögi magyar proverbiumok. Horvátországi Magyarok Szövetsége, Eszék 1986. 352 old. (2982 adat) (sorszám)

MG *Muntean, George:* Apa trece, pietrele rămîn. Proverbe româneşti. (Ediţie îngrijită.) Editura pentru literatură, (Buc.) 1966. 446 oldal, 1–8177. sorszám (sorszám)

MGy *Mihály Gyula:* Népi bölcsességek, szólás-mondások (Kötcsén). = Stirling János (szerk.): *Kötcse monográfiája*. Kötcse község Önkormányzata, Kötcse 1996. (870 old.) 822–824. old. (oldal)

MI *Molnár István:* Szólások, közmondások Jászszentandráson és környékén. (Folklór Kutatások Jász-Nagykun-Szolnok Megyében 1.) Damjanich János Múzeum, Szolnok 1993. 445 old. (3777 adat) (sorszám)

MNy *Magyar Nyelv* 1. évfolyama 1904-ben jelent meg. (évfolyam, oldal)

NS N. Sebestyén Irén: Wichmann György hatvanadik születésnapjára. *Magyar Nyelv* XXIV. 1928. 225–232.

Nyr *Magyar Nyelvőr* 1. évfolyama 1872-ben jelent meg. (évfolyam, oldal)

OK *Olosz Katalin:* Közmondások, szólások (Magyargyerőmonostoron). = Olosz Katalin: *Magyargyerőmonostori népköltészet*. Irodalmi Könyvkiadó, Buk. 1969. (396 old.) 237–238. (oldal)

ON *O(trokócsi) Nagy Gábor:* Magyar szólások és közmondások. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1966. (1976 és több későbbi utánnyomás) 864 oldal (oldalszám/sorszám)

PE *Parák Endre:* Proverbiumok Kéménden. = Liszka József (szerk.): „Kurta szoknyás Hatfalu." Dolgozatok Kéménd néprajzából. (Új Mindenes Gyűjtemény 7.) Madách Kiadó [Pozsony], 1988. 187–203. (oldal/sorszám)

PG *Pesthij Gabriel:* Aesopi phrigis fabulae, Gabriele Pannonio Pesthino interprete. – Esopus fabulaij mellijeket mastan wijionnan magijar nijelwre forditot Pesthij Gabriel. In Officina Ioannis Singrenij Ianos Sijngrenius mijhelijebe. Viennae Pannoniae – Bechbe 1536. 4 + 89 fol. (RMNy-17) (folio)

PGy-1 *Paczolay Gyula:* Magyar, észt, német, angol, finn, latin közmondások és szólások cseremisz és zürjén függelékkel. – Ungari-eesti vanasõnu ja kõnekäände saksa, inglise, soome, ja ladina vastetega. – A comparatiuve dictionary of Hungarian, Estonian, German, English, Finnish and Latin proverbs, with an Appendix in Cheremis and Zyryan. (Második, bővített kiadás) Veszprémi Akadémiai Bizottság, Veszprém 1987. 300 old. 624 tétel (tételszám)

PGy-2 *Paczolay Gyula:* European proverbs in 55 languages with equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese. – Európai közmondások 55 nyelven, arab, perzsa, szanszkrit, kínai és japán megfelelőkkel. Veszprémi Nyomda Rt. Veszprém 1997. 528 old. 106 tétel (tételszám)

PGy-3 *Paczolay Gyula:* A magyar közmondások nemzetközi rokonsága. Acta Hungarica 4–5, 36–51 (1993–1994) (Megjelent 1997-ben) (oldalszám)

PO *Penavin Olga:* Szlavóniai (kórógyi) szótár. Nap kiadó, Bp. 2000. (A Forum Könyvkiadónál, Újvidéken 1967, 1975, 1978-ban három kötetben megjelent mű új kiadása egy kötetben. 604 old.) (oldal/hasáb)

RD *Reinsberg-Düringsfeld, Ott–Düringsfeld, Ida:* Sprichwörter der der germanischen und romanischen Sprachen, vergleichend zusammengestellt. Band 1–2. Herman Fries, Leipzig 1872, 1875. 522, 638 old., 1. kötet: 1–960, 2. kötet: 1–766. sorszám (kötet, sorszám)

RL *Röhrich, Lutz:* Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Band 1–3. Herder Verlag, Basel–Wien 1991–1992. 1910 old. (oldal)

SA *Seres András:* (Barcasági) közmondások, szólások. = Seres András: *Barcasági magyar népköltészet és népszokások*. (Szerk. *Keszeg Vilmos*) Kriterion Könyvkiadó, Buk. 1984. 313–318. (677–933. sorszámok) (oldal/sorszám)

SM *Anon.:* Salamon királynac, az Dávid kiraly fianac Markalfal valo trefa beszedeknec röuid könyue. (Heltai Gáspárné) (Colosváratt) 1577. A–H = (32) fol. (RMNy-369) *Szövegkiadása*: Régi Magyar Költők Tára VIII. kötet (XVI. századbeli magyar költők művei. Hetedik kötet) MTA, Bp. 1930. 269–305. (Jegyzetek: 480–488.)

SNG *Sándor Mihályné Nagy Gabriella:* Székely közmondások. (Magyar csoportnyelvi dolgozatok 44.) – ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke – MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 1990. 48 old. (oldalszám)

SzA *Szirmay Antal (Antonius):* Hvngaria in parabolis sive commentarii in adagia, et dicteria hvngarorvm. Typis Regiae Vniversitatis Pestanae, Budae 1804. 150 old. (oldalszám)

SzL *Szaitz Leo (Máriafi István):* Magyar Közmondások. = Szaitz Leo: *Kis magyar frazeologyia*. Tóldalék. Füskuti Landerer Mihály, Posony 1788. 135–149. (oldalszám)

SzP *Szent-Páli István (Stephanus):* Adagia in M. Transylvaniae Principatu inter Hungaros vigentia; eaque Hungarico-Latina. = Szent-Páli Stephanus (Liberae regiaque civitatis Albo-

Carolinensis senator): Grammatica Hungarica naturali methodo latino sermone concinnata et in usum linguam Hungaricam discentium [...] luci publicae tradita. Sumptibus Authoris, Typis Martini Hochmeister Tipographi & Bibliopolae. Cibini [Nagyszeben] 1795. 283–302. (350 tétel) (oldal/sorszám)

TGy *Tarr György* közlése. Dombóvári adatok 1935 körül. (sorszám)

TN *Tarrné Naszádos Katalin:* Sárvári szólások és közmondások. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 11.) ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke – MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 1982. 88 old. (oldal)

UZ *Ujváry Zoltán:* Szólásgyűjtemény (Gömörből). Osiris Kiadó, Bp. 2001. 668 old. (oldalszám)

VG-1 *Vöő Gabriella:* Igaz ember igazat szól. Közmondások a romániai magyar folklórból. Kriterion Könyvkiadó, Buk. 1989. 313+3 old. (oldal/sorszám)

VG-2 *Vöő Gabriella:* Szaván fogjuk. Erdélyi magyar szólások. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely 1999. 372 old. (oldal/sorszám)

VI *Vöő István:* Dicţionar de proverbe român–maghiar. Editura ştiinţifică şi enciclopedică, Buc. 1978. 148 old. (1–2154. sorszámok) (sorszám)

WY *Wichmann Yrjö:* Sprichwörter, Phrasen (aus dem Nordcsángódialekt) Wichmann, Yrjö: *Wörterbuch des ungarischen moldauer Norcsángó- und des hétfaluer Csángódialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt.* (Herausgegeben von Bálint Csűry und Artturi Kannisto) (Lexica Societatis Fenno-Ugricae IV.) Suomalais-Ugrilaisen Seura, Helsinki 1936. (219 old.) 198–211. old. (1–179. sorszám) (sorszám)

ZI *Zanne, Iuliu A.:* Proverbele Românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria şi Macedonia. Proverbe, dicĕtorĭ, povăţuirĭ, cuvinte adevĕrate, aseměnărĭ, idiotisme şi cimilituri. Imprimeria statului, Bucuresci, Editura Librărieĭ Socecŭ & Co. ... Bucuresci, 1895 (Vol. 1.), 1897 (Vol. 2.), 1899 (Vol. III), 1900 (Vol. IV, V, VIII), 1901 (Vol. VI, VII, IX) – (781, 939, 763, 779, 741, 775, 955, 771, 745 old.) kötet, oldal/sorszám)

ZI$_2$ *Zanne, Iuliu A.:* Proverbele romînilor. Proverbe, zicători, povăţuri, cuvinte adevărate, asemănări. (Red. C. Ciuchindel) (Colecţia Mioriţa 12.) Editura Tineretului, Buc. 630 old. (Idézi: IN)

Hungarian North-Csángó Proverbs and Phrases, Collected by Yrjö Wichmann in 1906–1907. The Finnish linguist, Yrjö Wichmann (1868–1932) has collected in and about Szabófalva in Moldavia 179 proverbs and phrases in the North Csángó dialect, published in 1936 in Helsinki together wit their German translations. 81 of these were found unrelated to similar data in any other language. On the other hand, 24 proved to be European proverbs (EUR) found in 28 to 54 languages, like „Do not look a gift horse in the mouth" known in 48 languages and „The devil is not so black as he is painted" found in 35 languages. There are also several international ones (N), known in less than 28 languages, like „He who mixes with the bran, will be eaten by the pigs" known in 16 languages and „He who walks with honey will lick his fingers" found in 11 languages. Some of these were found in a variant close to their Romanian equivalents.

Some proverbs related to close equivalents in Balkan languages were also found, like „Collect white money for black days" (with close relatives in 5 languages, and appearing in some Hungarian Transylvanian collections too) and „Not all the sparrows are eaten, many are seen flying" (found in 6 languages in the Balkan and also in Turkish and Arabic.) Eight proverbs were found only or were recorded first in Hungarian, e.g. „Paul (well) knows what he mows" (1713) and „Many geese overcome a pig" (first recorded in Hungarian in 1598) – Twenty proverbs have exect Romanian equivalents only, like „Out of ten words of a woman only one is worth listening", „You catch a big fish with a small one" and „Like the Turk, like his pistol."

In 30 items (out of 179) 29 different Romanian loan-words appear, pop (priest) is found four times and loza (willow) twice. Several archaic features of Hungarian grammar, like the non-assimilation of the first wowel of the -val, -vel suffix (meaning: with), and archaic Hungarian words, like 'hiu', 'ünő' also appear.

Rigán Loránd

A hermeneutikai módszer alkalmazása Schleiermacher fordítói tapasztalatában

Bevezetés. Schleiermacher hermeneutikája

Schleiermacher hermeneutikai elméletének helyzete a szövegelmélet posztmodern korában

Az elsősorban a „voltaképpeni", univerzális és ontológiailag megalapozott filozófiai hermeneutika *elő*történetéhez sorolt F. D. E. Schleiermacher hermeneutikai elméletének rekonstrukciója korántsem tekinthető könnyű vagy különösebben hálás feladatnak. Már csak azért sem, mert amint azt Schleiermacher számos – főként H.-G. Gadamer filozófiai hermeneutikája, illetve más, kortárs hermeneutikai-szövegtudományi elméletek által befolyásolt – kritikusa kijelenti: Schleiermacher esetében egy reménytelenül „pszichologizáló", azaz főként a szerzői-olvasói szubjektivitásra összpontosító (nem pedig a nyelvi jelenség egyetemességében megalapozott) hermeneutikai elmélettel van dolgunk. Egy olyasfajta hermeneutikával, amelynek főbenjáró bűne, hogy a nyelvi kifejezés mögött a beszélő/szerző szándékainak és mentális folyamatainak titkos – a „szerző halála" után egyébként is irrelevánsnak és a posztmodern szubjektivitással együtt végleg disszoluáltnak nyilvánítható – területén tapogatózik. (Egyszóval: egy kellemetlenül indiszkrét hermeneutikával.)

Mi több, az elmélet megalkotója elkerülhetetlenül áldozatául esik saját, általános és objektív törvényszerűségek felmutatására, valamint egy „tudományos" hermeneutikai elmélet kialakítására irányuló törekvéseinek. Ez az értelmezés iránt támasztott (ál)tudományos objektivitásigény végső soron a megértés alapvető történetiségének félreismeréséhez, egyfajta atemporális perspektíva kialakításának vágyához vezeti.[1] És tovább sorolhatnánk a fenntartásokat.

Feladatunk itt azonban nem más, mint pusztán a megértés. Ami azt jelenti, hogy nem valamiféle homályos konzervativizmusból, Schleiermacher aktuális filozófiai „rehabilitációjának" érdekében fordulunk feléje, hanem csak beszélgetni – és esetleg tanulni – szeretnénk. Egy ilyesfajta beszélgetés egyik lehetséges eredménye akár az is lehet, hogy Schleiermacher egyáltalán nem szorul rehabilitációra, mivel a kortárs nyelvfilozófia és/vagy hermeneutika bizonyos irányvonalai mentén már eleve „rehabilitált".

A schleiermacheri hermeneutika rekonstrukciójának vezérfonala

„[Egy] szöveget valójában csak akkor értünk meg, ha megértettük azt a kérdést, melyre az illető szöveg válasz" – állítja R. Collingwood nyomán Gadamer.[2] Ez a kijelentés minden bizonnyal érvényes Schleiermacher szövegére is. Mindenekelőtt nem világos azonban, hogy egyáltalán milyen szövegről van itt szó.

Schleiermacher életében ugyanis, ami a hermeneutika elméletét illeti – és mi, egy átfogóbb nézőpont igényéről jelenleg lemondva, kénytelenek vagyunk munkásságának egyedül erre a jelentős oldalára összpontosítani –, csak Friedrich August Wolf, illetve Friedrich Ast hermeneutikáját tárgyaló berlini előadása jelent meg (*Über den Begriff der Hermeneutik, mit Bezug auf F. A. Wolfs Andeutungen und Asts Lehrbuch*). Az említett előadás tehát nem

[1] Vö. Palmer, Richard E.: *Hermeneutics. Interpretation Theory in Schleiermacher, Heidegger and Gadamer*. Evanston 1969. 94–97.

[2] Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Bp. 1984. 259.

Schleiermacher saját, hanem elsősorban e két német filológus felfogását fejti ki. Az általunk tárgyalt szerző korára általánosan jellemző hermeneutikai horizont visszanyerésének igénye azonban részünkről is egy ilyesfajta rövidebb kitérőt feltételez.

Ast számára a filológiai tanulmányok elsődleges célja az, hogy az áthagyományozott ókori szövegek értelmezése által lehetővé tegye az antikvitás „szellemének" megragadását. E „szellem" (*Geist*) külsőleges megnyilvánulási formái ugyanis valamiféle mélyebb lényegiségre, értelemegészre engednek következtetni. Ehhez képest pedig a holt nyelvek tanulmányozására szolgáló nyelvtani táblázatok, konjugációk és deklinációk, szabályok – jóllehet nélkülözhetetlenek – segédeszközt jelentenek csupán. A filológiai tanulmányok ilyen értelemben tekinthetők „szellemieknek", és elsősorban „pedagógiai és etikai célokat" szolgálnak: hogy mi is egyre inkább olyanokká váljunk, mint a (minden lehetséges kultúra elévülhetetlen mintaképének tekintett) görögök. A hermeneutika – magát a diszciplínát a puszta *Grammatik*tól megkülönböztető – sajátos feladata nem más, mint a szövegek szellemi (*geistige*) értelmének kibontakoztatása, azon az alapon, hogy végül is mindannyian részesülünk a *Geist*ből.[3]

Wolf felfogásában a hermeneutika sokkal inkább egyfajta gyakorlatot, konkrét, az értelmezés tapasztalatából levont szabályok gyűjteményét, mintsem a megértés puszta elméletét jelenti. E szabálygyűjtemények a vizsgálódás tárgyával együtt változnak; különféle, speciális hermeneutikák léteznek tehát. A hermeneutika általános célja nem más, mint a szerző gondolatainak a megragadása, mégpedig olyan fokú pontossággal, ahogyan azt maga a szerző tehette volna. Ennek érdekében természetesen rendelkeznünk kell a szerzőének megfelelő, maradéktalan beleélésre, empátiára is képes „kedéllyel". A hermeneutikai célkitűzés magában foglalja nemcsak a megértést, hanem a megértettek (másoknak történő) magyarázatát, az *Erklärung*ot is.[4]

Wolf, illetve Ast – és részben Schleiermacher – elméleteivel tehát „még" csupán a hermeneutika filológiai, szakdiszciplináris stádiumában mozognánk. A hermeneutika ebben az elsősorban klasszika-filológiai, illetve leíró érdeklődési irányultságának szakaszában a klasszikus nyelvek, illetve műalkotások elemzésére és rekonstrukciójára összpontosít, középpontjában egyetlen nyelv rendszere áll. Az „újjáteremtő megértés" elvének értelmében „a görög-római kor a jelölt és a szövegek a jelölők, nekünk ezt a jelölő–jelölt viszonyt kell rekonstruálnunk".[5] A klasszikus ókor szelleme a kor filológusai számára utánozhatatlan és elérhetetlen – a hozzá képest elkerülhetetlenül silányabbnak mutatkozó jelenkor engedelmes követésére érdemes – csúcsa az általában vett emberi kultúrának.

Visszatérve azonban Schleiermacherhez: elődeit tárgyaló írásán kívül saját hermeneutikai felfogását csak egy, különböző előadásjegyzeteket, aforizmákat és vázlatokat egybegyűjtő posztumusz kötetből ismerjük.[6] Az általános és rendszeres hermeneutika tervét, melyet az 1809–1810-es egyetemi év előadásaitól kezdődően követett, sohasem sikerült végleges formában megvalósítania. A nagy mű befejezetlenségének okait illetően – Jean Grondinnal együtt – legfeljebb találgathatunk.[7]

Bárhogyan állnának is a dolgok e kérdéssel kapcsolatban, tény, hogy Schleiermacher legtöbb modern értelmezője általában a hermeneutika létjogosultságának általa adott negatív legi-

[3] Vö. Palmer, Richard: *i.m.* 77–81.
[4] Uo. 81–83.
[5] Bókay Antal: *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Bp. 2001. 100.
[6] A Friedrich Lücke által 1838-ban megjelentetett *Hermeneutik und Kritik mit besonderer Beziehung auf das Neue Testament*ből; a Heinz Kimmerle által gondozott, 1959-ben, Heidelbergben megjelent *Hermeneutik*ból; illetve a Lücke által megállapított szöveget 1977-ben és 1995-ben kiegészítő Manfred Frank-féle kiadásból.
[7] Grondin, Jean: *Einführung in die philosophische Hermeneutik*. Darmstadt 1991. 89.

timálásából indul ki – egyébként helyesen. Azaz: a hermeneutika szükségessége akkor nyilvánul meg a legsürgetőbben, amikor a megértés akadályokba ütközik. A megértés jelensége ugyanis – legalábbis a felületes szemlélő számára – némiképp természetes, magától értetődő folyamatnak mutatkozik, a megnemértés (félreértés) tapasztalata ezzel szemben pedig egyfajta akcidentális, másodlagos és levezetett jelenség.

Mármost, mondhatnánk, Schleiermacher megfordítja („dekonstruálja") ezt a hallgatólagos hierarchiát, rámutatva arra, hogy tulajdonképpen sokkal inkább a megnemértés univerzalitásáról mint az ember megismerési képességeinek alapvetően véges mivoltára vonatkozó kanti belátás hermeneutikai (az emberi *megértés* képességére történő) alkalmazásáról kellene beszélnünk.[8] Ilyen értelemben pedig a megértés természetes képességének spontán, reflektálatlan, vagyis a mindennapi használata elkerülhetetlenül súlyos tévedésekhez és hibákhoz vezet, melyeket a hermeneutika „művészetének" technikái által kell felülvizsgálnunk, kijavítanunk. A természetes megértés eleve hajlamos megszegni a hermeneutika szabályait.

Jóllehet Schleiermacher valóban különös hangsúlyt fektet a megnemértés (privatív) móduszára, mely – legalábbis az ő számára – egy hermeneutikai szabályrendszer tudatos kialakításának és alkalmazásának elengedhetetlen fontosságára mutat rá, ezzel egy időben a mindennapi, természetes megértés pozitív jelenségének univerzalitása is felvillan. „Gyakorta használom a hermeneutikát személyes beszélgetéseim során"[9] – írja.

Schleiermacher szerint tehát a hermeneutika nemcsak olyasfajta kontextusokban alkalmazható (és alkalmazódik ténylegesen is), melyekben a megértés elé különösebb nehézségek tolulnak (például a homályos és régi szövegek értelmezésének tipikus esete), hanem tulajdonképpen hermeneutikai maga az a mód is, ahogyan mindennapi beszélgetéseink folyamán a magunk „életvilágában" egymással kommunikálunk. Ebből a szempontból pedig már igencsak kevés választja el kijelentésének értelmét Gadamer hasonló megfogalmazásától: „A hermeneutika olyan szó, amit a legtöbb ember nem fog megismerni, és nem is szükséges, hogy megismerje. A hermeneutikai tapasztalás mindazonáltal érinti őket."[10]

A mi értelmezésünk folyamán is elsősorban a megértésnek ez a „magától értetődő" emberi tapasztalata lesz az, mely remélhetőleg elvezet majd a schleiermacheri hermeneutikai rendszer(torzó) elméleti rekonstrukciójához. Pontosabban az az implicit schleiermacheri kérdés, amelynek próbálkozásunkat mindvégig irányítania kell: hogyan valósul meg az emberek között a nyelv által a megértés? Hogyan lehetséges, hogy egyáltalán képesek vagyunk nyelvi úton megérteni egymást?

Az értelmezés egysége és Schleiermacher „pszichologizmusa" – kitekintéssel Wittgensteinra és Searle-re

Schleiermacher – azóta is sokszor kifogásolt – válasza alapján a nyelvet sokkal inkább egyfajta, a beszélő/a szerző tényleges szándékaira vonatkoztatott cselekvésnek, illetve szubjektív életmegnyilvánulásnak kellene tekintenünk, mintsem egy önálló, a maga inherens értelmével rendelkező metafizikai entitásnak. Ebből kifolyólag az értelmezés sem maradhat meg a pusztán külsőleges-grammatikai szinten, a beszédaktusnak a nyelv megnyilvánulásaként történő interpretációjánál, hanem mindig is tovább kell haladnia a „pszichológiai" interpretáció területére,

[8] Vö. Râmbu, Nicolae: *Studiu introductiv*. = Schleiermacher, F. D. E.: *Hermeneutica*. Iaşi 2001. 7–20.

[9] Schleiermacher, F. D. E.: *Hermeneutics: The Handwritten Manuscripts*. Kiad. Kimmerle, Heinz. Missoula 1977. 181.

[10] Gadamer, Hans-Georg: *A művészet, amely szerint nem lehet igazunk. Dieter Mersch és Ingeborg Breuer interjúja Hans-Georg Gadamerrel*. Kellék 18–19–20(2001). 89–95.

amely a nyelvi aktusnak valamely konkrét beszélő személy megnyilvánulásaként történő értelmezését feltételezi. Ez az a tétel, ami miatt Schleiermacher hermeneutikája – bizonyos joggal – „pszichologizmus" címén elmarasztalt, hagyományos (*mens auctoris* típusú), illetve rekonstruktív-filológiai jellegű hermeneutika, és „még" nem lépi át a filozófiai hermeneutika küszöbét.

Értelmezés kérdése. Schleiermacher ugyanis tulajdonképpen sohasem állította azt, hogy a szöveg értelme a szerző gondolatával, illetve annak szándékával volna azonos, vagy hogy teljes egészében ezektől függene. Ellenkezőleg, kiindulópontja nem más, mint maga a nyelv: „az ókor szelleme nemcsak az írott művek egy bizonyos fajtájában található meg, hanem az ábrázoló művészetekben is, és ki tudja, még hol, *de a hermeneutika csak azzal foglalkozik, ami a nyelvben nyilvánul meg*"[11] (kiemelés tőlem – R. L.). Csakhogy – és ezt szeretnénk a későbbiek folyamán világosabbá tenni – éppenséggel ennek az (elsősorban beszélt) nyelvnek a hermeneutikai tapasztalata az, ami elméleti érdeklődését a szubjektum szándékainak, illetve mentális folyamatainak vágányaira (egyébként lehet, hogy mint tévutakra) tereli.

Schleiermacher hermeneutikai elméletének előzetes értelmezése alapján:

1. A nyelv megértése azt feltételezi, hogy beszélő személyek cselekvéseként értelmezzük.

2. Ezek a tényleges kommunikáció kontextusában értelmezett nyelvi cselekvések *egyaránt* megnyilvánulásai magának a nyelvnek és valamely személynek.

3. A valódi megértés csak akkor valósulhat meg, amikor belátjuk, hogyan lehet valamely nyelvi megnyilvánulás egyszerre mindkettő: egyszersmind a nyelv és valamely konkrét személy megnyilvánulása.

Mármost természetesen igen nagy különbség van aközött, hogy a nyelvet valamiképpen önmagában megálló, kvázientitásként, dologként vagy pedig valamely beszélő szándékaira, „gondolatára" vonatkoztatva – annak természetes és szerves életmegnyilvánulásaként – értjük, ahogyan azt Schleiermacher teszi. A schleiermacheri hermeneutika-fogalom egységes és egészleges mivolta, aminek addigi hiányára kötetének legelső aforizmája céloz, illetve annak (nem gadameri értelemben vett) univerzalitása is ezen áll vagy bukik.

Schleiermacher alapvető hermeneutikai belátása értelmében magát a gondolatot nem valami objektivitásként és nem is egy dologként, hanem a szubjektív cselekvés képességének *factum*aként, igei, személyes értelemben kellene kezelni. Olyasvalamiként, aminek voltaképpeni „realitása", léte sohasem pusztán önmagában, hanem a gondolkodó-beszélő szubjektumon számon kérhető. Amennyiben ugyanis a beszéd (illetve az írás) sem más, mint cselekvés, Schleiermacher – ebben a formában kimondatlan – előfeltevése alapján a cselekvéseket (és így az értelmezendő szövegeket is) végső soron az emberi szándékokra vonatkoztatva kell értelmeznünk.

Az értelem – *factum*ként, illetve tettként megalapozott – egységére vonatkozóan a szerző egy kulcsfontosságú helyen a következőképpen fogalmaz: „ha valaki a hermeneutika feladatának a megértést tekinti, és csatlakozik ahhoz a belátáshoz, hogy a gondolatot se nem valami objektívként, se nem egy dologként kell kezelni, hanem mint egy aktust [factum], a különböző értelmek [Sinnen] közötti összes hamis dialektikus megkülönböztetés elkerülhető."[12]

A különböző értelmek közötti, zavaró „hamis dialektikus megkülönböztetések", amelyekre a szöveg itt céloz, a hermeneutika elsősorban keresztény hagyományából ismert *sensus*ok. A keresztény írásmagyarázat régebbi elvei szerint ugyanis a (szent) szöveg különböző és a mindenkori interpretátor által külön-külön kifejtendő, azaz differenciált értelmeket rejt magában.

[11] Schleiermacher, F. D. E.: *i. m.* 209.
[12] Uo. 43.

Ezeknek – általában véve allegorikus – tagolódása más és más az egyes keresztény szerzők esetében.

A szövegértelem diszkrét, differenciált mivoltának a gondolata természetesen önmagától adódik, amennyiben az ún. *tipologikus értelmezés* módszerének a kialakulását a keresztény vallás (elsősorban az ószövetségi hagyománnyal szembeni) önlegitimációs problémáira adott sikeres válaszként értelmezzük. Ily módon a keresztény ember számára az immanens valóság „szövegének" elemei a maguk „szó szerinti" jelentését meghaladó, transzcendens-allegorikus értelemmel is – sőt főként ilyennel – bírnak. „[Krisztus] tett alkalmassá, hogy az újszövetség szolgái legyünk, nem a betűé, hanem a léleké. Hiszen a betű öl, a lélek pedig éltet" – mondja a késleltetett, abszolút jelentés eljövetelének (a kereszténység hermeneutikai horizontjára jellemző) értelmezői várakozásában Pál apostol is (2Kor 3,6). Az allegorizáló keresztény hermeneutikai hagyomány a maga klasszikus formájában nagyjából négyféle, különböző értelmet és, ezzel összefüggésben, értelmezési módot ismer (ilyenek például a betű szerinti, a morális, az anagogikus, illetve a szűkebb értelemben vett allegorikus értelem).

Schleiermacher kritikájának alapvető belátása szerint azonban, amennyiben az értelem sokféleségéről, differenciált mivoltáról beszélünk, azaz olyasmiről, hogy az egységes gondolat számos, különböző értelemösszetevőre tagolódik, ez azt feltételezi, hogy a gondolatok a külső természet dolgaihoz hasonlóan oszthatók, vagyis hogy a különböző típusok és a kategóriák osztályaiba rendeződnek. Ily módon pedig némileg eldologiasítjuk magának a gondolkodásnak azt az aktusát, amely voltaképpen mindig is személyes cselekvés.

Valójában azonban a gondolkodás, akárcsak a beszéd vagy pedig az írás (maga az értelem) szubjektív *tett*, és nem dolog, következésképpen ilyenfajta tettek, mentális aktusok vonatkozásában és sohasem a fizikai dolgok egy bizonyos, különleges fajtájaként értelmezendők a hermeneutika gyakorlata során. Konkrétan: ahelyett hogy azt kérdeznénk, egy bizonyos leírt szó vagy mondat milyen típusú értelemmel bír a papírlapon (szótári fordítás), inkább oly módon kellene feltennünk a kérdést, hogy az illető szerző „mire gondolt", mit intencionált (*meinen*) azon *tett* végrehajtásával, hogy az illető dolgot leírja.

Igen fontos belátnunk, hogy Schleiermacher mindezt valóban így értette, méghozzá a maga módján egyáltalán nem is alaptalanul – még akkor is, hogyha manapság már másképpen vagy más alapokon is gondolkodunk erről. Le kell mondanunk arról a hitről, hogy elvi fölényben vagyunk vele szemben. Hermeneutikájának állítólagos avagy tényleges „pszichologizmusa" ugyanis részben már korábbi elméleti nehézségek megoldására tett kísérletként (a gondolkodás eldologiasítása és a szövegértelem pluralizálása), részben pedig saját elméleti belátásainak szerves következményeként értelmezendő (amennyiben a gondolkodás nem egy dolog, hanem – szándékos – cselekvés, úgy annak értelme legalábbis részben a cselekvő intenciójában keresendő).

Továbbá Schleiermacher rámutat arra is, hogy az értelem különböző fajtáiról és típusairól való hagyományos beszéd (a „hamis dialektikus megkülönböztetések") ahhoz a hamis premisszából levont következtetéshez vezetnek, ahogyan az emberek általában az interpretáció különböző fajtáiról, válfajairól, illetve módozatairól beszélnek – vagyis hogy nem létezik még az egységes, tudományos hermeneutika. Ily módon annak másik oldaláról, az interpretáció szintjén – és nemcsak az interpretált értelem vonatkozásában – is kritika tárgyává teszi az értelem hagyományos, általa plurálisnak tekintett felfogását.

Korában ugyanis a filológiában kezdték bevezetni a „grammatikai-történeti interpretáció" szakkifejezést. Ez a megfogalmazás arra az alapvető hermeneutikai követelményre kíván rámutatni, hogy valamely szövegrész értelmezésében oda kell figyelnünk annak nyelvtanára, illetve az adott történelmi kontextusra is. Schleiermacher ezzel a hermeneutikai elvvel egyébként tel-

jes egészében egyetért, csakhogy, mint megjegyzi, „a kifejezést a dogmatikus és az allegorikus értelmezéssel ellentétben használják, minthogyha ezek az interpretáció független típusait képviselnék, tekintet nélkül arra, hogy igazoltak-e vagy sem”.[13]

Vagyis Schleiermacher szerint, ahogyan tulajdonképpen nem beszélhetünk az értelem tagolódásáról és megosztottságáról, ugyanúgy értelmetlen az interpretáció többféle, változatos fajtáit emlegetni az egységes hermeneutika mint az általában vett megértés művészete helyett. „Mindezen újítások abból a hitből származnak, hogy az értelmezésnek különböző fajtái vannak, amelyekből az értelmezők szabadon válogathatnak. Azonban hogyha ez így volna, nem lenne többé érdemes írni vagy beszélni.”[14]

Schleiermachernél egyetlen értelem és ennek megfelelően (egyelőre eltekintve ezen értelmezés kétfajta, különböző aspektusától, a „grammatikai” és az ún. „pszichológiai-technikai interpretációtól”) egyetlenegy értelmezés van. Hermeneutikája emiatt talán ismételten avíttnak tűnik. Avíttsága a modern értelmező számára azonban se nem annak eltussolására, se nem a kijátszására, hanem elsősorban megfelelő elgondolására és megértésére szolgáló alkalom.

Az értelmezés egységéről mondottakat helyesen kellene értenünk. Nem arról van itt szó, hogy a különböző értelmezők ne fedezhetnének fel egy adott szövegben különféle, határesetben akár egymással homlokegyenest ellenkező értelmeket is. Megértési-értelmezői eljárásuk bizonyos értelemben azonban – legalábbis Schleiermacher szerint – mégiscsak egy: ugyanolyan módon értenek és ugyanazt az értelmet is értik más és másféle módokon. Az értelmezés folyamatának tényleges végrehajtása változatos és végtelen is lehet ugyan olyan szempontból, hogy semmiféle módszertani-tudományos haladás nem szabhat határt az értelem újabb rétegeinek – az interpretátor útja azonban fokozatos előrehaladás egy végső értelemhez, amelyet sohasem fog tudni végérvényesen elérni.

A tökéletes és maradéktalan megértés állapota tehát Schleiermacher számára is merő illúzió, de elsősorban azért, mert a szöveg szerzője mint véges, történeti lény maga sem érti mindig tökéletesen önmagát. Az általa a múltból „használatra átvett” szavak jelentéshorizontja mindig meghaladja a szerzői belátás képességeit. Mindez azonban Schleiermacher számára pusztán azt a módszertani alapelvet – hermeneutikájának legfőbb célkitűzését – erősíti meg, hogy előbb legalább ugyanúgy kellene megértenünk a szerzőt, ahogyan ő maga értette önmagát, hogy ezután jobban is érthessük szándékait és szándékainak megvalósítási módját, mint ahogyan maga a szerző érthette azokat.

Schleiermacher hermeneutikai elméletének kontextusában tehát nem lehet szó arról, amit mi manapság már igen könnyen elfogad(hat)unk: hogy valamely szöveg értelmezői megközelítésének számos, különböző módja létezik, melyeknek szelekcióját az a cél, illetve előfeltevésrendszer határozza meg, amellyel aktuálisan éppen olvasunk. Egy ilyesfajta álláspont az ő számára alighanem a nyelv alapvető értelmének, egymás (egyértelmű) megértésének a feladásával lenne egyenértékű. Amennyiben valóban az interpretátori és nem a szerzői szándék a meghatározó, „nem lenne többé érdemes írni vagy beszélni”. Az értelmezés egységének megkérdőjelezése alapvető értelemvesztéshez vezetne: azon értelem elveszítéséhez, mely végső soron a szerző pszichológiai realitásában lehorgonyozott.

Ebből a szempontból – noha tudatában kell lennünk annak is, hogy bármiféle mélyebb párhuzam önkényesnek és erőltetettnek hatna –, annak érdekében, hogy a modern szövegelméleti tudat számára érthetőbbé tegyük, Schleiermacher álláspontja összevethető a beszédaktus-elmélet egyik jelentős képviselőjének, John Searle-nek az elképzeléseivel. Searle kérdése hasonló:

[13] Uo. 213.
[14] Uo. 214.

„Hogyan lehetséges, hogy amikor a beszélő egy hallgató előtt áll, és egy hangot ad ki, olyasfajta figyelemre méltó dolgok történnek, mint: a beszélő gondol valamire [mean something]; a hang, melyet kibocsát, jelent valamit; a hallgató megérti, mire gondolt [what is meant] …?”[15] Mindez ugyanis egyáltalán nem magától értetődő folyamat.

Searle válasza alapján – mely szintén az esetleg autonómnak tekinthető nyelvi értelemnek a beszélő szubjektum szándékainak vonatkozásába helyezésén nyugszik – a „nyelvi kommunikáció alapegysége nem, ahogyan azt általában feltételezték, a jel, a szó vagy a mondat […], hanem inkább a jel, a szó vagy a mondat produkálása, illetve előfordulása a beszédaktus végrehajtásában [the production or issuance in the performance of the speech act].”[16] Ami azt jelenti, hogy végső soron a modern nyelvfilozófiai megközelítések számára sem feltétlenül idegen az a (schleiermacheri) belátás, hogy a nyelvet valamely beszélő cselekvésének *is* tekinteni néha valóban fontos lehet a beszélő, illetve a szerző megértésében. A nyelv, pontosabban a beszéd alapvető aktivitásjellegének világos belátása Schleiermacher hermeneutikai elméletét és (részben) a beszédaktus-elméletet is az emberi intenciók kérdéskörének közelébe vonja. A cselekvéseket ugyanis mindig az emberi szándékok vonatkozásában kell megértenünk.

Mi több, a szerzői szándék részeként, az értelmezés – és főként a grammatikai interpretáció – folyamán mindig tekintettel kell lennünk arra a hallgatóságra is, melyet a szerző a maga szövegével eredetileg megszólított. A szövegek – schleiermacheri kifejezéssel élve – „közvetlen olvasóivá”[17] kell válnunk az interpretáció során. Mivelhogy a mű (amely nyelvi megnyilvánulásként ugyancsak cselekvés) mindig valamely konkrét hallgatósághoz szól, az „értelmezőnek ugyanazt a viszonyt kell kialakítania önmaga és a szerző között, mint ami a szerző és eredeti hallgatósága között létezett”.[18]

Schleiermacher azonban – emellett érvelnénk – végeredményben mégiscsak képes elkerülni a „pszichologizmus” egyoldalúságát, vagy legalábbis megfelelően ellensúlyozza azt. Ugyanis a nyelvi megnyilvánulásnak (a „beszédaktusnak”) valamely beszélő személy szubjektív megnyilvánulásaként történő sikeres értelmezése eleve feltételezi azt, hogy ugyanakkor maga a nyelv megnyilvánulásának tekintsük, és fordítva is. A nyelvi megnyilvánulást tulajdonképpen egyáltalán nem kezelhetjük valamely személy megnyilvánulásaként, ha előzetesen már eleve nem tekintettük egyszersmind nyelvinek.

Ugyanígy, *mutatis mutandis*, nemcsak a nyelvi örökség változtatja meg a szellemet, hanem valójában a nyelvi megnyilvánulási formák diakronikus változása sem érthető meg másként, mint valamely konkrét egyén személyes fejlődésében bekövetkezett változás. Hiszen az egyén maga is képes lehet hatni a nyelvre a beszéd *tett*e által: éppenséggel ez az a mód, ahogyan a nyelv alakul.[19] A szavak „szótári”, azaz a (szűkebb értelemben vett) lingvisztikai jelentése magában a nyelvben megalapozott, míg a beszélő által tulajdonított értelem ennek szubjektív-pszichológiai intencióihoz kötődik.

A nyelv itt, Schleiermachernél is – akárcsak a kései Wittgenstein vizsgálódásaiban – alapvetően közösségi, életformát teremtő tevékenységi forma (ezért is lehet olyan fontos Schleiermacher számára a fentebb felvázolt, szerző és hallgatósága közötti viszony).

Ludwig Wittgenstein maga tulajdonképpen majdhogynem mindvégig egyetlen, igen fontos folyamatról beszél: arról, hogy valamely nyelvbe történő tulajdonképpeni bevezetésünk egy közösségbe és annak gyakorlataiba – egy életformába – való bevezetést jelent. Ily módon pedig

[15] Searle, John: *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge 1969. 3.
[16] Uo. 16.
[17] Schleiermacher, F. D. E.: *i.m.* 43.
[18] Uo. 216.
[19] Uo. 99.

egyes esetekben (jóllehet, mint tudjuk, Wittgenstein szerint a szavak „igazi" értelme alapvetően használati formáikban áll) a közlési egységeknek valóban lehet és van az éppen aktuálisan beszélő szándékaitól független jelentése (is). Ami annyit tesz: helyesen tehetjük fel rájuk vonatkozóan azt a kérdést, hogy „mit jelent?" (és nem mindig csak azt, hogy „mit akar ezzel X beszélő mondani?"). Elképzelhetők azonban olyan nyelvjátékok is, amikor így kérdezhetünk helyesen: „mire gondol?", „mit akar ezzel?", és nem így: „mit jelent az, *amit* mond?" Azaz: a beszédtevékenység egyszersmind olyasfajta tett, ami mindig kinyilvánítja a beszélő szándékait („most elárulta magát", „ezzel azt akarta, hogy…" stb). Sőt a nyelvi megnyilvánulás értelme egy bizonyos összefüggésben (nyelvjátékban) a legtöbbször az, amit egy bizonyos játékos a kifejezés használata által a többi játékossal közölni *szándékozik*, *akar* stb.

A „mit jelent?", „mi az értelme?" kérdések eléggé gyakran tulajdonképpen, „igazából" a beszélő szubjektív, pszichológiai attitűdjeire kérdeznek rá – legalábbis Schleiermacher szerint. Amennyiben a játékok példájára gondolunk, a kártyajáték egyes elemi cselekvései egyazon időben megnyilvánulásai magának a játék szabályainak (maga a nyelv, a beszélők pszichológiai szándékaitól, gondolataitól, akaratától, vágyaitól független, önálló rendszerének) és a játékosok személyiségének is.

Ily módon – ha ő maga nem is fordít soha különösebb figyelmet álláspontjának (előfeltevésének) megindoklására, és minden bizonnyal nem így indokolta volna meg – lehetnek Schleiermacher számára a nyelvi megnyilvánulások egyszerre kifejeződései a nyelvnek és a nyelvhasználó szubjektumnak is.

Ennek alapján pedig a hermeneutika kettős alapkérdése Schleiermachernél a következőképpen alakul: hogyan határozzuk meg a szöveg mint olyan immanens értelmét? Illetve: hogyan határozzuk meg a szerző belső, szubjektív szándékát? E két kérdés megválaszolásának irányában a hermeneutika egymással összefüggő feladatai: a nyelvi megnyilvánulásoknak mint magának a nyelv kifejeződéseinek az értelmezése (grammatikai interpretáció), illetve a nyelvi megnyilvánulásoknak mint valamely személyes szubjektivitás kifejeződéseinek az értelmezése (technikai-pszichológiai interpretáció).

A megértés eseménye mint az értelmezés kétfajta aspektusának egybeesése: a hermeneutika tudománya és művészete

Mivelhogy bármely konkrét nyelvi megnyilvánulás egyszerre viszonyul a nyelv teljességéhez és a beszélő gondolatainak totalitásához, Schleiermacher hermeneutikai elméletének talán legalapvetőbb meggyőződése szerint tulajdonképpeni értelemben vett megértésről csak akkor beszélhetünk, ha az értelmező számára lehetségessé vált belátni, hogy adott nyelvi megnyilvánulás hogyan lehet egyszerre mindkettő: hogyan nyilvánítja, illetve fejezi ki egyazon időben a nyelvet és a személyt. A grammatikai és a technikai-pszichológiai interpretáció viszonylagos megkülönböztetése következésképpen elsősorban és mindenekelőtt pusztán módszertani, a hermeneutika elméletéhez, nem pedig az értelmezés tényleges gyakorlatához tartozik.

A hermeneutika gyakorlatának mindenkori kiindulópontja azonban – a pszichológiai interpretáció hangsúlyossága ellenére is – Schleiermacher számára a *nyelv*. Az értelmezés elmélete tehát ezen a szinten puszta „grammatikaként", illetve nyelvtudományként határozza meg önmagát. Mindez azonban elsősorban nem a schleiermacheri hermeneutika szaktudományos igényeiben, hanem az ember alapvetően nyelvi egzisztenciájában megalapozott.

Minden egyes személy tulajdonképpen nem más, mint egy olyasfajta „hely", ahol bizonyos, eleve adott nyelvi rendszer valamely, mindig is sajátos formában nyilvánul meg: Schleiermacher számára az ember maga nem más, mint a nyelvi történés helye. A konkrét nyelvi meg-

nyilvánulások csak az általában, illetve a maga teljességében vett nyelvi rendszerrel való szoros összefüggésükben érthetők meg. Az a hatásfolyamat azonban, amely már mindig is összekapcsolta nyelvével az embert, kétirányú (vagy inkább körszerű), a közösség életformájába szervesen beágyazódó nyelv a beszélők által változik, fejlődik, illetve alakul, és ugyanígy alakulunk mi magunk is a nyelv öröksége által. A nyelv és az ember Schleiermacher számára tulajdonképpen egyaránt változó-fejlődő, képlékeny szellemi organizmusok.

„Valamely szerző korának szótára és története együttesen egy olyan egészet alkot, amelynek részeként írásai értelmezendők”[20] – írja Schleiermacher a grammatikai interpretációról. Az emberek ugyanis életüket, érdekeiket és vágyaikat elsősorban egy közösen beszélt nyelv által kötik össze. Tulajdonképpen ezek a közösen osztott érdekek, illetve a nyelv által megvalósuló és alapvetően nyelvileg megélt közösség képezik azt a termékeny talajt, amelyben a különböző *műfajok* mint az emberek által adott történelmi korban közösen, egyaránt művelt és akár intézményes formában is elismert beszédtevékenységek gyökereznek: „Az újabb műfajok tágabb szférákból és végső soron magából az életből alakulnak ki.”[21] A szerző és a közönsége által egyaránt osztott, történeti életszféra (nyelvjáték) az, amiből az értelmezőnek a grammatikai interpretáció során ki kell indulnia.

A grammatikai interpretáció esetében alapvetően fontos maga a hagyomány mint nyelvileg feldolgozott és tulajdonképpen jelenvaló történelmi múlt is, amely a beszélőket összeköti (illetve összekötötte) egymással. Ez a hagyomány egy olyasfajta háttértudást hozott már létre mindig is, amely az értelmezés folyamán észrevétlenül fejti ki jótékony hatását. Ennek visszanyerése a hermeneuta elsőrangú feladata, ugyanis egyetlen mondat sem érthető meg másként, hacsak nem tettük a magunkévá, illetve nem rekonstruáltuk már előzetesen a szerző és olvasói számára közös, közegteremtő nyelvi örökséget, amely a megértést egyáltalán lehetővé teszi.[22]

A grammatikai interpretáció saját, mintegy a legnagyobb mértékben jellemző feladata azonban a szövegkontextusra való odafigyelés. Minden egyes szó értelmét annak a szövegkörnyezetnek a fényében kell látnunk, amelyben előfordul.[23] Különben értelmetlenek, mivelhogy a homályosságig meghatározatlanok és általánosak maradnak maguk a szavak, melyeknek szótári meghatározásai csak bizonyos, mindig is tovább szűkíthető-pontosítható és kiegészítendő használatait adják meg, azonban sohasem az éppen aktuális kontextus által meghatározott szóhasználatot. Éppenséggel ennek a homályos általánosságnak a közelebbi meghatározása, illetve rögzítése a grammatikai interpretáció (végérvényesen tulajdonképpen sohasem elérhető, tehát állandóan megmaradó) célkitűzése. Ezért a megértést sohasem egyszerűen csak elérjük, végrehajtjuk, hanem csak különböző fokozatokban, többé vagy kevésbé közelítjük meg az értelmezés egységes, körszerű előrehaladása folyamán.

Ez a fajta, nyelvtani értelmezés tehát képes – illetve a Schleiermacher által megállapított kánon figyelembevételével köteles is – az általános és objektív, tudományos törvényszerűségek alá vonni a megértést. Az értelmezés ezen oldala, aspektusa által tekinthető maga a hermeneutika tudománynak.

Az interpretációs tevékenység voltaképpeni célja azonban mégsem merül ki ebben. Az általa keresett végső értelem ugyanis a szubjektív-individuális, melyen a szerző egyedisége, géniusza felmutatható. Mindenfajta külsőleges-nyelvi megértésen túl, Schleiermacher szerint valójában csak akkor mondhatjuk el, hogy megértettük a szöveg értelmét, ha sikerült újra átélnünk,

[20] Uo. 113.
[21] Uo. 60.
[22] Uo. 70.
[23] Uo. 127.

megtapasztalnunk a szöveg szerzőjének mentális folyamatait. A megértés módszeres előrehaladásának útja ezért bizonyos szempontból az alkotási folyamat visszamenőleges, fordított megismétléseként jelenik meg: a már rögzített, szövegszerűen hozzáférhető végeredményből, a műalkotásból kiindulva ahhoz a kreatív mentális élethez kell visszatalálnunk, amelyből az illető szöveg született.

Az értelmezésnek ez a kulcsfontosságú feladata a technikai, illetve a pszichológiai interpretáció eljárásmódjainak a mentén valósítható meg. A kettő között – jóllehet Schleiermacher a legtöbbször rokon értelemben használja a kifejezéseket – bizonyos kései „relatív megkülönböztetés" is létezik: a pszichológiai interpretáció a szerző jellemére és legfontosabb erényeire vonatkozik, míg a technikai főként azzal foglalkozik, hogy bizonyos sajátos gondolat vagy szándék hogyan valósul meg a műben. Viszonyuk tehát az általános és az egyedi viszonya. Míg a pszichológiai interpretáció a szerző életének totalitására, általa megélt és alkotásában kifejeződő egészére összpontosít, a technikai egy bizonyos partikuláris gondolatot, illetve szándékot (*Darstellenwollen*) göngyölít fel.[24]

A technikai interpretáció legfontosabb szerepköre tehát a mű belső egységének, illetve témájának rögzítése, ahol – legalábbis úgy tűnik – a mű voltaképpeni témája és célja között egy bizonyos újabb megkülönböztetés is létezik. Az alkotás igazi célja, a tulajdonképpeni „téma" sok esetben egyáltalán nincs a szerző által a műben explicit módon megfogalmazva és kifejezve, míg a „cél" elsősorban a szerző/a beszélő saját, deklarált célját jelenti. A téma megragadásának legfontosabb módszertani eljárásaként Schleiermacher az alkotás elejére, illetve a végére történő odafigyelést, majd ezeknek egymással való összehasonlítását javasolja: ennek kell láthatóvá tennie a mű igazi, belső egységét.

Mindenekfölött azonban a hermeneutika elméletének tulajdonképpeni végkifejlete (amint azt a fentiekben már jeleztük) mégiscsak a szerző mentális tapasztalatának a rekonstrukciója. Az értelmezőnek végső soron újra át kell élnie azt a szerzői élményt, amelyből a nyelvi kifejezés, a stílus és a megvalósítás egyaránt származik, illetve amelyre minden esetben visszavezethető. Az interpretáció folyamán a nyelvi kifejezést erre a sokkal inkább megérzett, mintsem racionálisan belátott szerzői szubjektivitásra kell visszavezetnünk. A megértés pillanata Schleiermacher számára tehát a nyelv élményszerűségének a rekonstrukciója.

Az értelmezésnek mint újraalkotásnak ez a fajta hermeneutikai alaptapasztalata ellenben sohasem oksági láncolatokon történő visszaaraszolás, hanem a mindenfajta módszertani kánontól független és tudományosan aligha megragadható értelmezői intuíció. A pszichológiai interpretációnak ez a divinatorikus aspektusa tulajdonképpen azt feltételezi, hogy a beleélés által mintegy közvetlenül a másik emberré váljunk, és teljesen személyes, kreatív (azaz egyszersmind tudománytalan és sokkal inkább művészi) módon megragadjuk annak egyediségét. Az értelmező ilyenkor tehát nem a hermeneutika módszertani értelmében, a megértés tudományos törvényszerűségeinek a mentén jár el, hanem csak személyes tehetségére és a maga sajátos értelmezői géniuszára hagyatkozik. A szöveg pszichológiai értelme ugyanis tulajdonképpen sohasem szövegszerűen megalapozott, pusztán kifejtendő, meglévő értelem, hanem sokkal inkább a még megfejtendő, a mindig is csak sejtett.

A *Divination* kifinomult, empatikus állapotában szerző és olvasója közvetlenül egyek. Ebben az azonossági állapotban tárul fel az értelmezés számára az individualitás végső misztériuma, melyet már nem lehet semmi másra vonatkoztatni, visszavezetni vagy lebontani. Az általános törvényszerűségek, amelyek a nyelvi megértés esetében még zavartalanul érvényesülhettek, most végleg leomlanak – hiszen éppenséggel a lehető legegyedibbről, magának az individuali-

[24] Uo. 233.

tásnak a konkréciójáról és titkáról van itt szó. Ezen a területen ezért is nem lehetséges a végső, átfogó értelmezés (amelyről a körültekintően, illetve helyesen elvégzett grammatikai interpretáció mint alkalmazott nyelvtudomány esetében *elvileg* nyugodtan beszélhetünk). Óhatatlanul is a bizonytalan, a személyes, illetve a tehetség öntörvényű működésének területére sodródunk.

Ez az a pont, ahol – az értelmezésnek a pszichológiai interpretáció területére való kiterjesztésével – Schleiermacher hermeneutikája mint szigorú tudomány (illetve mint egy még nem létező, egységes tudomány igénye) átcsap „művészettanba" (*Kunstlehre*); vagy inkább ahol világosan megnyilvánul a schleiermacheri programot már kezdettől fogva nyomon követő és az azt végül is aláaknázó kettősség, egyfajta, az elméletalkotó által aligha tudatosított belső megosztottság az *ars interpretandi* és a hermeneutika mint alkalmazott tudomány között.

Schleiermacher tehát kénytelen szembesülni a tudományos hermeneutika lehetetlenségének tapasztalatával. Amennyiben a grammatikai interpretáció területén többfajta, igen pontos szabályt, illetve törvényszerűséget fedezett is fel, ezek a pszichológiai interpretáció végrehajtásában természetesen már nem érvényesek. És Schleiermacher nem adhat újakat. Ehelyett pusztán a hermeneutikai módszer szükségképpen divinatorikus jellegét hangsúlyozza, amely által az értelmezői eljárásmód rögtön meg is szűnik tudományosnak lenni. Az intuíciónak, amely által az értelmező a szerző gondolatát megragadja, nemigen lehetnek módszeres, tanítható-tanulható szabályai.

Ily módon pedig ahhoz a végső paradoxonhoz és kudarchoz érkezünk, amely Schleiermacher hermeneutikai elméletének talán éppenséggel a legértékesebb hozzájárulása a további hermeneutikák, illetve elsősorban a filozófiai hermeneutika kialakulásához: a grammatikai interpretáció formalizálható és külsőleges módszertani lépésekben lerögzíthető eljárásmódja tudományosan teljes mértékben legitimált lehet, mindez azonban nem hermeneutika (vagy legalábbis még nem lehet az, ameddig megmarad pusztán ezen a szinten); a pszichológiai interpretáció ellenben, amely – Schleiermacher számára – tulajdonképpen már javában a hermeneutikai feladat közvetlen megragadása, illetve voltaképpeni célja lenne, ízig-vérig hermeneutika ugyan, de sehogyan sem tudomány, és nem is lehet az.

Vagy tudományt művelünk tehát, vagy pedig (filozófiai) hermeneutikát. A hermeneutika voltaképpeni tárgya – és ez, annak ellenére, hogy Schleiermacher elmélete a szerzői szubjektivitásba helyezi, mégiscsak maradandó filozófiai meglátása lesz – nem közelíthető meg a tudományos, pusztán módszeres úton.

Kerülők, tévutak, körök

„A hermeneutikai elv, amelyet Ast ajánlott, és sok tekintetben eléggé részletesen ki is dolgozott, abban áll, hogy ahogyan az egészet a részekből értjük meg, ugyanúgy a részeket csakis az egészből. Ez az elv a hermeneutikára nézve olyannyira következményekkel teli és megcáfolhatatlan, hogy még csak el sem lehet kezdeni értelmezni anélkül, hogy alkalmaznánk"[25] – írja a hermeneutikai kör kapcsán Schleiermacher.

Mindez természetesen azt is jelenti, hogy az értelmezésnek egyáltalán nem lehetséges semmiféle abszolút, *a prior*i kiindulópontja: már eleve oly módon értelmezünk, hogy a még megfejtendőt valami olyasmire vonatkoztatjuk, amit már előzetesen megértettünk. És viszont: semmit sem érthetünk meg „előzetesen", hacsak nem értjük az illető dolog értelemösszetevőit, külön részeit.

[25] Uo. 195–196.

Az értelmezés folyamata tehát tulajdonképpen sohasem éppen elkezdődik vagy pedig lezárul, hanem már mindig is történik, illetve zajlik: nyitott. A keresett értelem maga nem elkülönült, légnemű entitás, melyet a hermeneutikai módszer használata révén egyszer s mindenkorra birtokunkba vennénk, hanem állandóan továbbgyűrűző, ismétlődő, megszakíthatatlan körfolyamat. Tulajdonképpen a szöveg legkisebb egységeinek a struktúrája sem gondolható el soha atomisztikusan, hanem még a legelemibb szinteken is cirkularitásként jelenik meg. Az egész és a részek dialektikája, mozgalmassága, dinamikája maga az értelem. A „hermeneutika" szó igeileg értendő: egy történés neve.

Schleiermacher számára persze a hermeneutikai kör előzetesen csak grammatikai-módszertani szabályként jelenik meg. Elsősorban szavakra, mondatokra, illetve különböző passzusokra – de mindenképpen csupán szövegekre – alkalmazható nyelvtani kitétel. De már itt is puszta interpretátori illúzióként lepleződik le az a fajta „magától értetődő" értelmezésmodell, mely szerint olvasatunk a szöveg elején kezdődik, hogy ezután fokozatosan, mintegy egyenes vonalban és egyenletesen, a maga zavartalanul kumulatív útján haladjon előre. Ehhez képest valójában mindig sokkalta fontosabbak a kitérők, a visszalépések és az értelmezői, „céltalan" (önmaga kiindulópontjához utólag visszatérő) bolyongás, amelynek értelmében az olvasás igazából újraolvasat.

A hermeneutikai kör eljárásmódja valójában tökéletesen abszurd.[26] Azt a módot írja le, ahogyan ténylegesen megértünk, és mégis – úgy tűnik –, amennyiben valóban így történne a megértés, tulajdonképpen sohasem értenénk meg semmit. Hogyan lehetséges előzetesen megragadni az egészet, ha még egyáltalán nincs tudomásunk a részekről (és fordítva)?

Ennek ellenére azonban megtörténik az *ugrás* a hermeneutikai körbe, és megvalósul az értés. A hermeneutikai megértésfogalom ugyanis mindig a fokozatok, az árnyalatok és a kerülő-utak kérdése: nem beszélhetünk arról, hogy még egyáltalán semmit sem értenénk (és következésképpen nem indulhatna be a teljesebb megértés), és arról sem, hogy már mindent megértettünk volna (vagyis hogy már fölöslegessé vált volna a hermeneutikai tevékenység). A hermeneutikai kör vonatkozásában nem létezik sem a belépés, sem pedig a kilépés lehetősége.

A megértés „logikája" – a hermeneutika logosza – tehát semmi esetre sem gondolható el diszkurzív jellegűként. Éppenséggel ezt teszi egyértelművé a hermeneutikai kör durva logikai paradoxona (*circulus vitiosus*) már Schleiermacher hermeneutikai elméletében is. És ugyanennyire fontos annak belátása, hogy ez a botrányos folyamat Schleiermachernél egyaránt működik a grammatikai, illetve a technikai-pszichológiai interpretáció esetében, mi több, az értelmezés e kétfajta aspektusát éppenséggel ez az összefüggés kapcsolja össze.

Az „objektív-történeti" eljárásmód a grammatikai interpretációban a nyelvi kifejezést a nyelv már előzetesen meglévő egészéhez viszonyítja, míg az „objektív-profetikus" kutatási irány azt vizsgálja, hogy az éppen aktuális nyelvi megnyilvánulás hogyan fog a nyelv egészére kiható módosulásokat és változásokat előidézni. Végső soron azonban egyik út sem követhető nyomon anélkül, hogy valamiképpen már előzetesen ne bírnánk a nyelvi rendszer egészét (anélkül, hogy ne „értenénk").

Ugyanígy, a technikai-pszichológiai interpretáció esetében, a „szubjektív-történeti" megértés területén a szerző életének és az azt magában foglaló történeti beágyazottságnak a viszonya alkotja a kört (a szerző élete egyszersmind része a tágabb történeti kontextusnak, másrészt pedig a maga során szintén meghatározza, alakítja azt), míg a „szubjektív-profetikus" hermeneutikai kör elsősorban a szerző munkássága által a történeti élet alakulására gyakorolt hatásösszefüggést vizsgálja, azonban sohasem oly módon, hogy figyelmen kívül hagyná: a

[26] Vö. Palmer, Richard: *i.m.* 87.

szerző nemcsak „úgy általában”, hanem éppenséggel a maga korában, annak szellemében részesülve élt, illetve alkotott.

E négyfajta, felvázolt körfolyamat kapcsolata az értelmezés tényleges gyakorlatában – amelyből a hermeneutika elmélete azokat némileg mesterségesen absztrahálta – egyetlen, egységes körmozgást alkot, amelyben a különböző körök hol egymás részeként, hol pedig az előbbiek tágabb kontextusaként játszanak egybe és interferálnak. Az értelmezés (cirkuláris) egysége voltaképpen ebben a keringő, körkörös mozgásban megalapozott. És Schleiermacher „pszichologizmusának” igazi elégtelensége inkább abban áll, hogy az értelmező és a szerző divinatorikus egyesülésében – illetve egy ilyenfajta lehetőség feltételezésével – elhamarkodottan rövidre zárja, annak középpontjára centrálja (nyugvópontra hozza) a körfolyamatot.

Holott a hermeneutika gyakorlatában mindig megmaradnak a még lezáratlan, szükségképpen nyitottan maradó körfolyamatok (a végleges megértés állapota lehetetlen), annak ellenére, hogy az egyes részleges körök valóban lezárulhatnak és integrálódhatnak, vagy akár el is halhatnak a megértés gyakorlata során (a megértés folyamata lehetséges).

Schleiermacher Platón-fordítása

Egy barátság története. *„Hogyan fordíthatnák le ketten együtt Platónt?”*

Az időközben eltelt csaknem két teljes évszázad ellenére Schleiermacher Platón-fordításának karrierje tulajdonképpen még mindig nem tekinthető lezártnak. Általánosan elismert, nem utolsósorban filozófiai értékénél fogva máig neki tulajdonítják a klasszikus – azóta is bizonyos rendszerességgel újra megjelentetett, tehát „divatos” – német Platón-fordítást (jóllehet a szerző saját teljesítményét igen szerényen jellemezte: „Ötven év múlva valaki más valószínűleg sokkal jobban meg fogja csinálni.”[27])

Mindennél jóval fontosabb azonban e fordításnak elsősorban a német (filológiai és filozófiai vonalon egyaránt jelentős) Platón-kutatásra, illetve Schleiermacher saját gondolkodói útjára gyakorolt hatása.

Az előbbi hatástörténeti iránnyal kapcsolatosan – mely főként az egyes dialógusokat bevezető schleiermacheri *Einleitungen*ből veszi kezdetét – Wilhelm Dilthey a következőképpen ír: „A görög filozófia ismerete egyáltalán csak ezáltal vált lehetségessé.”[28] Mi több, egy Dilthey által megkockáztatott filozófiatörténeti-filiációs hipotézis értelmében nem más, mint Platón alapozza meg azt a szemléletmódot, melyet később a német idealista filozófia (és különösen az, amit ő „objektív” idealizmusnak nevez) folytatni fog, és amelyet végső soron Schleiermacher és Schelling képviselnek. Werner Jaeger (annak ellenére, hogy tartalmilag már igen kevéssé ért vele egyet) egyenesen a modern Platón-kutatás úttörőjeként üdvözli Schleiermachert,[29] aki e fordítói tapasztalat személyes-egzisztenciális jelentőségéről a következőképpen vall: „Egyetlen olyan más szerző sincs, aki ennyire hatással lett volna rám, és aki bevezetett volna minden szentek legszentebbikébe – nemcsak a filozófiáéba, hanem az egész humanitásába –, mint ez az isteni ember.”[30]

Nem volna tehát túlzás azt állítani, hogy bevezetőiben nagyrészt éppenséggel Schleiermacher teremtette meg az ún. „platóni kérdést”, megkérdőjelezvén a platóni filozófiára

[27] Schleiermacher, F. D. E.: *Levele G.A. Reimerhez. 1803. június*. = *Aus Schleiermacher's Leben: In Briefen*. Berlin 1861. 3:349.

[28] Dilthey, Wilhelm: *Leben Schleiermachers*. = *Gesammelte Schriften*. XIII. Göttingen 1970. 37.

[29] Jaeger, Werner: *Paideia*. II. Leipzig 1954. 131. sk.

[30] Schleiermacher, F. D. E.: *Levele C. G. von Brinckmannhoz. 1800. június 9*. = *Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel*. Kiad. Arndt, Andreas–Virmond, Wolfgang. Berlin–New York 1985. 4:82.

vonatkozó addigi értelmezői előfeltevéseket. Mindaddig – és a német nyelvterületen kívül hosszú ideig még ezután is – Platónt, illetve a platonizmust különféle, zavaros hagyományokból átöröklött és mintegy észrevétlenül átvett értelmezői beidegződések mentén tárgyalták, anélkül hogy különösebb hangsúlyt fektettek volna akár a hitelességi kérdésre, akár a kronológiára.

A *Platons Werke* köteteinek megjelenése után, a 19. század elején mindez alapvetően megváltozik, és a fordítók egész régebbi generációja (F. A. Wolf, A. W. Schlegel, L. Tieck) az újabb nemzedék támadásainak kereszttüzébe kerül. Korántsem elhanyagolható tehát a Platón-problémakörnek a német klasszika-filológia diszciplínájára és főként arra a diszciplinarizálódási folyamatra – amely által bizonyos mértékben el is idegenedett a tágabb értelemben vett kulturális humanizmus kontextusától – éppenséggel Nietzsche, a „filológus" századában kifejtett befolyása.

Ami pedig Platónnak magára Schleiermacherre – és rajta keresztül a német kultúrára – gyakorolt hatását illeti, ez a kérdés aligha válaszolható meg anélkül, hogy előzetesen már el ne döntenénk, tulajdonképpen melyik (avagy milyen) Platón befolyásolhatta egyáltalán Schleiermachert. Többfajta olyan Platón-konstrukció, illetve -értelmezés létezik ugyanis, amelyet, mint később látni fogjuk, határozottan elutasít.

Eltekintve attól, hogy egy ilyenfajta, részletesebb hatástörténeti kutatás pillanatnyilag nem áll módunkban, és túlságosan szorosan nem kapcsolódik az általunk felvetett hermeneutikai kérdéshez sem (ami alapvetően a hermeneutikai módszer filozófiatörténeti alkalmazásának kérdésére vonatkozik), Schleiermacher Platón-értelmezésének a megértése minden bizonnyal elvezethet egy átfogóbb Schleiermacher-értelmezéshez is. Ily módon talán lehetővé válik, hogy Schleiermacher hermeneutikai elméletét ne pusztán az általánosságok szintjén, hanem a maga működésében, mintegy tényleges alkalmazásában is feltárjuk, tetten érjük.

Mindenekelőtt vizsgáljuk meg azonban azt a szellemi légkört, illetve közeget, amely egy ilyenfajta fordítói és értelmezői munka – korántsem jelentéktelen – tervét egyáltalán lehetővé tette.

A hatalmas projektum (a teljes platóni corpus lefordítása) a kései 18. századi Németország általános filológiai reneszánszából nőtt ki. Jóllehet ez az újfajta, modern humanizmus is klasszikus szövegek fordítása körül bontakozik ki, maga a jelenség – a korábbihoz képest – egyáltalán nem nemzetközi jellegű, hanem sajátosan (és képviselői által külön hangsúlyozott módon is) „német". A korabeli értelmiségiek – voltaképpen egészen Martin Heideggerig szilárdan vallott – meggyőződése szerint ugyanis egyedül a német nyelv képes a klasszikusok szellemének megragadására. A „német (neo)reneszánsz" a korai nacionalizmus e szép példája mellett egy teljesen újfajta, mindeddig ilyen formában talán még soha nem tapasztalt történeti tudatosság letéteményese is.

Nagyjából ilyen körülmények között, elsőként tulajdonképpen nem Schleiermacher, hanem Friedrich Schlegel az, aki végre elérkezettnek látja a pillanatot – és sokkal inkább elérkezettnek a német nyelvet is – Platón lefordítása számára. Tervébe beavatja akkori lakótársát, az egyik berlini kórház fiatal prédikátorát, Schleiermachert is.

Előzetes megállapodásuk értelmében (amelyet a későbbiek folyamán pontról pontra felrúgnak majd) mindketten kiválasztják a nekik megfelelő dialógusokat, majd azok fordítását ellenőrzés és az esetleges kritikai észrevételek megvitatásának érdekében elküldik egymásnak; Schlegel a legújabb kutatási eredmények és „tudományos módszer" felhasználásával előszót, „tanulmányt" ír Platónról; Schleiermacher levonja a szükséges következtetéseket Platón „jellemzésében", és – a Platón-filológia történetében először – szigorú kronológiai rendbe állítják

a párbeszédeket (Schleiermacher szerint ugyanis ez a kanonikus sorrend még mindig felfedezésre, illetve végső megalapozásra vár).

Annak ellenére, hogy a nagyszabású terv kezdeményezője Friedrich Schlegel volt, és a szakmai körök szemében is az ő neve adott igazán súlyt a vállalkozásnak, a kettejük közötti hatalmi viszony – amelynek értelmében a tapasztalt Schlegel mellett Schleiermacher legfeljebb csak az inas lehetett – nemsokára a visszájára fordul.

Közreműködésük megbomlásának első jelei már a kezdet kezdetén megmutatkoznak: Schlegel egy levélben közli személyes megállapodásának feltételeit Karl Frommann kiadóval, és udvariasan érdeklődik, kívánná-e egyáltalán Schleiermacher, hogy neve szerepeljen a címlapon és a mű hivatalos bejelentésében. Végül „az egyszerűség kedvéért" mindkettejük nevében vállalja a döntést amellett, hogy a *Bejelentés* számára elég lesz csak a saját neve. Schleiermacher kései tiltakozására a maga részéről sajnálatát fejezi ki a kettejük közötti összhang megbomlása miatt, és a fejezetünk címében idézett, retorikai(nak szánt) kérdést intézi barátjához.

Egyre sürgetőbb pénzügyi nehézségei, fegyelmezetlen munkamódszere miatt Schlegel képtelen betartani a határidőket, és a kettejük közötti, időközben létrejött fizikai távolság sem kedvez az együttműködésnek. Ily módon sokszor Schleiermacherre marad a munka neheze, az ő szakmai komolysága és tehetsége egyre inkább pótolja az ötletadó fél esetleges kezdeti előnyét.

Schlegel egyre halogatja a megígért tanulmányt, bár biztosítja társát, hogy intenzíven olvas, és már megvannak a fő gondolatai; azonban inkább elméleti kérdésekkel (a dialógusok hitelességének és sorrendjének megállapítása), mintsem a tényleges fordítással foglalkozik. Végül előáll a maga hipotézisrendszerével, amelyben Platón dialógusainak egy vázlatos kronológiai rendjét nyújtja, három szakaszra osztva a görög filozófus munkásságát, és egy még rövidebb beszámolót ad eljárásmódjának alapelveiről.

Itt már nyilvánvalóan megmutatkoznak a mi számunkra is sokkal fontosabb, elvi különbségek kettejük között Platón filozófiai interpretációját illetően. Schlegel ugyanis az *irónia* fogalmát teszi meg kánonja vezérfonalának, melynek segítségével arra a meglepő következtetésre jut, hogy a *Theagesz* például hiteles, míg a *Szókratész védőbeszéde* közönséges hamisítvány csupán. Schleiermacher természetesen egyáltalán nem elégedett, és az elvi kérdések helyett a fordítás, illetve a precíz filológiai-hermeneutikai munka gyakorlatára igyekszik irányítani barátja figyelmét.

Schlegel végül teljesen elveszíti uralmát az anyag felett, akárcsak főmunkatársi hitelét Schleiermacher szemében, és 1803 márciusában ünnepélyesen lemond a tervről ez utóbbi javára. Az újabb határidő, ezúttal G. A. Reiner kiadóval, 1804 húsvétjára, az eredetihez képest három évre lesz kitűzve.

Schleiermacher és Schlegel konfliktusának módszertani gyökerei Schleiermacher Ast-recenziójának fényében

A már készülő Platón-fordításról adott hivatalos *Beszámoló*ját[31] – amelyben a schlegeli tanulmányra türelmetlenül váró szakmai közvélemény megnyerésének érdekében hangsúlyozza, hogy ő maga, a látszat ellenére, a nagy terv megvalósításában kezdettől fogva aktívan közreműködött – Schleiermacher azzal a talányos gondolattal fejezi be, hogy a filozófia barátai min-

[31] Uő: *Anzeige die Übersetzung des Platon betreffend*. Intelligenzblatt der Allgemeinen Literatur-Zeitung (1803).

den bizonnyal belátják majd, mi volt az, amiben Schlegel és ő valóban megegyeztek, és mi volt, aminek következtében útjaiknak végül is el kellett válniuk.

Úgy tűnik, Schleiermacher felfogásában ez a határvonal aligha a dialógusok besorolásának és kanonizálásának „részletkérdéseiben" vagy, esetleg, személyes konfliktusaikban, mint inkább maga a filológia, illetve a hermeneutika módszertanáról és sajátos céljáról vallott nézeteik különbözőségének a mentén keresendő. Schleiermacher (közvetve Friedrich Schlegelnek tett) szemrehányása alapján az elhanyagolt aspektus nem más, mint a – történeti-kritikai vizsgálódásnak tekintett – voltaképpeni hermeneutikai módszer követelményeinek világos szem előtt tartása.[32]

Támadásának közvetlen célpontja azonban nem Schlegel, hanem Friedrich Ast, Schlegel tanítványának *De Platonis Phadro* című könyve. Schleiermacher ebben a legelső, magára Platónra vonatkozó publikációjában (1802) a hermeneuta feladatát, módszerét és hatáskörét – sajnálatos módon – az „idealista filozófus" alakjának ellenében fejti ki. Kritikája nagyrészt Schlegellel folytatott levelezésének fenntartásait fogalmazza újra.

Az Ast-recenzió legalapvetőbb – bár vitatható – meglátása szerint világos különbséget kell tennünk egyrészt a filozófia mint olyan tevékenységi forma, mely maga adja önmagának saját értelmét, illetve a filológia(i hermeneutika) között, amely kizárólag valamely eredendő, tiszta értelem visszaállítására tesz kísérletet.

Nyilvánvaló, hogy a Schleiermacher által ezen a ponton működtetett és Ast ellen kijátszott dichotómia („az értelemnek mintegy a semmiből való megteremtése" *vs.* „egy pusztán kéznél levőnek tekintett, érintetlen értelem felfedezése"; avagy: „filozófiai alkotómunka, kérdezés" kontra „filozófiatörténet és hermeneutika") végzetesen hamis.

A kérdés ma már természetesen egyáltalán nem abban áll, hogy a jelen érdekei, vágyai, problémái és *kérdésessége* „diktálják-e" szövegolvasatunkat, illetve hogy ezek irányítanak, küldenek-e minket újra és újra a még/mindig is elsajátítandó hagyományhoz (mindettől menekülni egyáltalán nem volna lehetséges, és nem is célszerű: hát mi más küldene?), hanem abban, hogy mindez ténylegesen hogyan – ilyenként valóban fel is vállalt, explicit módon vagy pedig titokban, mindenfajta tudatosság nélkül, „kéz alatt" – valósul meg a filozofálás gyakorlatában.

Márpedig enélkül a még tisztának és érintetlennek feltételezett (múltbeli) értelem puszta relevanciája sem lehet számunkra világos; és ennyiben *mindenfajta hermeneutikai módszertan, amely egyedül a „hogyan olvassunk?" kérdést válaszolja meg (és a „miért olvassuk egyáltalán?" kérdést elfedi), elvileg behatárolt marad*. Nagyrészt emiatt is jelenthető ki, hogy a „hermeneutika" voltaképpen egyáltalán nem valamiféle módszertan neve.

Márpedig Schleiermacher szerint Ast munkája nemigen tesz többet, mint különböző, a német idealista filozófia nézőpontjából megfogalmazott kommentárokkal látja el Platón filozófiáját, ami a maga során különböző félreértésekhez és kimutathatóan téves értelmezéshez vezet. A filológus-hermeneuta feladata ezzel szemben pusztán csak annyi, hogy megértse és értelmezze Platónt, mégpedig anélkül, hogy álláspontját visszavetítené a múltba, és saját korának filozófiai problémáira vezetné vissza annak gondolatait (ismét sántít a dichotómia). Eljárásmódja tehát egyáltalán nem lehet kérdező-problematizáló, hanem szigorúan kritikai és történeti: az értelmező nem hozhat magával semmiféle előzetes filozófiai-dogmatikus elkötelezettséget, tartalmi szempontokat, előfeltevéseket a szövegek megközelítésében. Ast kritikátlan értelmezői eljárásmódja azonban – mondja Schleiermacher – végül is ahhoz vezet, hogy Platón szájába adja saját gondolatait, és az idealista filozófia alaptételeit könnyű szívvel Platónnak tulajdonítja.

[32] Uő: *Rezension von Friedrich Ast: De Platonis Phadro (Jena 1801)*. Literatur-Zeitung VII (1802).

Másodsorban a filológia módszerének tekintett hermeneutika a szövegen belül folytatott figyelmes grammatikai-összehasonlító munkát feltételez. Minden egyes gondosan elkülönített részt a maga teljességében és a többihez való kölcsönviszonyában kell feldolgoznunk, hiszen az egész értelme ezeken a részeken múlik. Amennyiben a részletekre való odafigyelés fáradságos munkája nem valósul meg az értelmező (jelen esetben Friedrich Ast) által, nem lesz majd érthető az egész értelme sem.

És végül Schleiermacher kritikájának értelmében a filológia módszere megkerülhetetlenül történeti; ami az ő számára annyit jelent, hogy a kérdéses szöveg nyelvi, irodalmi, illetve fogalmi hátterének a maga folyamatszerűségében való kibontakoztatását feltételezi. Hasonlóképpen, az értelmezőnek tisztában kellene lennie mindazzal, ami az illető szövegről az évek folyamán már elhangzott. Különben – ahogyan Ast esetében is – az értelmezésnek nemigen lesz köze ahhoz, amit maga a szerző tulajdonképpen állít, hanem legfeljebb a legújabb filozófiai divatok többé-kevésbé sikerült kifejeződése és visszavetítése lesz.

Összegezve a főbb vitapontokat: Schleiermacher a filológia (mint a szó módszertani értelmében vett hermeneutika) feladatkörét és metodológiáját – egyébként teljes joggal – a filozófiától alapvetően elválaszthatónak és elválasztandónak is tekinti. Csakhogy ezen (általa inkább csak előfeltételezett, hallgatólagos) határmegvonás folyamán nagyrészt homályban maradnak mindazok a szerves-egzisztenciális összefüggések, amelyek mindenfajta módszertani-hermeneutikai eljárás működését „beindítják" és lehetővé teszik: hogyan lehetséges egyáltalán olyasmi, hogy fordítani és megérteni vagyunk képesek? Mennyiben történetileg megalapozott, értelmezői jellegű és ténylegesen is egy hagyomány által hordozott – egyszersmind valamely hagyomány ellenében kifejtett erőfeszítés, a hagyományos kérdések elrúgása – mindenfajta aktuális filozofálás; illetve mennyiben a jelen kérdései által mozgatott (nem pedig szabadon lebegő) gondolkodói, illetve alkotómunka még az unalmas „antikváriusság", a parazita szövegek végtelennek tetsző termelése is?

Hiszen amennyiben egyáltalán értelmezünk és fordítunk, meg kell(ene) tudnunk okolni, hogy miért is érdemes lefordítani-értelmezni az illető szöveget. Ilyen értelemben pedig még soha senkinek nem sikerült akár a kellő mértékig unalmas, vértelen „antikváriusnak" (egy pusztán csak történeti-filológiai érdeklődésű lénynek), akár egy abszolút, új kezdetet teremtő és kizárólag a maga saját gondolataiból kiinduló „filozófusnak" lennie.

Hermeneutikai szempontok az *Általános bevezetés*ben

Schleiermacher Platón-fordításának első kötete 1804-ben jelent meg a *Phaidrosz*, *Lüszisz*, *Prótagorász*, illetve a *Lakhész* dialógusokkal és – az egyes dialógusokat bevezető szövegek mellett – a fordító *Általános bevezetés*ével. A következő, mindjárt a jövő évben kiadott kötet a *Kharmidész, Euthüphrón* és a *Parmenidész* mint hiteles platóni dialógusok mellett már bizonyos műveket a másodlagos kánonhoz sorol (*Szókratész védőbeszéde*, *Kritón*, *Ión*, *A kisebbik Hippiasz*), vagy pedig inautentikusként egyenesen elutasít (*A nagyobbik Hippiasz*, *Minosz*, *Alkibiadész II*). Schleiermacher fordítása és munkamódszere rövid időn belül olyasfajta mércévé emelkedik, mely hosszú időre meghatározza majd a Platón-tanulmányokat.

A szakma elismerése – elsősorban August Boeckh nagy vonalakban kedvező, mindössze helyenként kritikus felhangú méltatása – sem várat sokáig magára; és ez az önmagát emfatikus értelemben „németnek" tudó humanizmus rögtön azonosulni próbál Schleiermacher teljesítményével, sőt bizonyos értelemben egyenesen a sajátjának érzi azt. A (nacionalista) neohumanizmus ideológiájának értelmében Schleiermacher megvalósítása nemcsak egy magánemberé, hanem tulajdonképpen az egész német nemzeté: „Legyünk büszkék magunkra, még akkor is,

ha a külföldiek nem figyelnének ránk: hisz mely nemzet volna képes olyannyira megérteni a görögöket, mint ahogyan mi képesek vagyunk? Bizonyosan nem a szomszédaink"[33] – írja Boeckh.

Jóllehet a schleiermacheri kánont, a dialógusok általa felállított sorrendjét nemsokára elvetik, „művészi" fordítása máig maradandó értéket jelent. Az egyes platóni művekhez írt bevezetései, illetve *Általános bevezetés*e számos vonatkozásban a hermeneutika történetének egyik fordulópontját jelentik.

A „belső megközelítés" elve (Tennemanntól Schleiermacherig)

Elsősorban arról a különös hangsúlyról lenne szó, amelyet Schleiermacher a hermeneutikai vizsgálódások történeti jellegére helyez, és amelynek nyomán maga a filológiai érdeklődés sem maradhat(na) meg többé a pusztán grammatikai interpretáció, illetve a nyelvtani gyakorlatok szintjén. Az általa megfogalmazott követelmény alapján a mindenkori értelmezőnek olyannyira ismernie kell az illető nyelvet, hogy képes legyen annak a világos belátására is, miszerint a szerző – jelen esetben Platón – milyen egyedi, sajátos módon használta, és (magán a nyelven végzett) munkája által hogyan változtatta meg azt. Mindez pedig a nyelvnek, illetve a nyelvet beszélő kultúrának az alapos, elsősorban történeti ismeretét feltételezi.

Ebből a szempontból Schleiermacher hermeneutikai módszereszménye, némi visszavetítéssel, akár – a szó heideggeri értelmében – destruktívnak is tekinthető: egy már megszilárdult értelmezési hagyomány mögé kíván visszamenni, hogy felfedezze a „tulajdonképpeni" Platónt.

A 18. század második felére ugyanis egyre inkább nyilvánvalóvá kezd válni Platón hagyományos, általában véve neoplatonista értelmezésének további tarthatatlansága; illetve annak az igénye, hogy Platón értelmezését kizárólag az eredeti szövegre alapozzák. Voltaképpen ez a tényleges, általa felvállalt fordítói-értelmezői gond – nem pedig valamiféle „ártatlan", pusztán teoretikus érdeklődés – kényszeríti Schleiermachert arra, hogy ismét felülvizsgálja az értelmezés gyakorlatának (és a megértés eseményének) filozófiai alapjait. A *belső megközelítés* elve erre a kérdésre adott válasz(kísérlet)ként értelmezendő.

Tennemann már Schleiermacher előtt próbálkozott azzal, hogy Platón értelmezésében kiiktasson mindenfajta dogmatikus elkötelezettséget, és pusztán az eredeti szövegre hagyatkozzék, az életmű történeti kibontakozását keresve. Valójában azonban szilárd meggyőződése volt, hogy Immanuel Kant kritikai filozófiája egyszer s mindenkorra megváltoztatta a filozófia történetéről alkotott képünket, így hát valamennyi, régebbi avagy eljövendő filozófiai rendszer egyszersmind annál igazabb, minél inkább megközelíti azt.

Mármost Schleiermacher legfontosabb fenntartása Platón régebbi értelmezőivel szemben (annak ellenére, hogy történtek bizonyos előrelépések a dialógusok történeti megértésében, és a legszembetűnőbb módon inautentikus szövegeket sikerült a kánonból eltávolítani) az volt, hogy nem szolgáltattak megfelelő alapot, illetve kritikai szempontot az egyes dialógusok hitelességének a megítélésére. Eljárásmódjuk hermeneutikailag indokolatlan, prekritikai maradt. Ebből a szempontból kizárólag Tennemann munkája tekinthető kivételnek, aki megtette „az első, valamennyire is alapos próbálkozást a platóni dialógusok kronológiai sorrendjének felfedezésére az általuk megőrzött történeti nyomokból kiindulva". [34]

Ilyen értelemben pedig Schleiermacher olyannyira elégedett volt Tennemann filológiai-hermeneutikai munkájával, hogy annak Platón-életrajzát mindenfajta esetleges javítás vagy ki-

[33] Boeckh, August*: Rezension von Platons Werke von F. Schleiermacher. Ersten Theiles erster Band. Berlin 1804.* 81–121. Heidelbergische Jahrbücher der Literatur (1808). 81–121.

[34] Schleiermacher, F. D. E.: *Über die Philosophie Platons*. Hamburg 1996. 47.

egészítés nélkül, teljes egészében elfogadja, és saját tanulmányát – ha nem is minden kétértelműségtől mentesen – csupán az elődje által folytatott kutatások *Gegenstück*jének (szó szerint: „ellendarab") tekinti.

„*Ellendarab*": egyrészt olyan értelemben, hogy Tennemann munkáját folytatja és egészíti ki, illetve azzal mindvégig alapvetően összeegyeztethető marad (szupplementum); másrészt azonban Tennemann kutatásainak árnyoldala, mely egyszersmind ellentmond, feszültségben áll az általa alkalmazott értelmezői módszerekkel, valamint az elért eredménnyel is. Schleiermacher saját megfogalmazásában: Tennemann szándéka „nem annyira az volt, hogy ez által a módszer által [a kritikai-történeti hermeneutika módszeréről van szó] felfedezze Platón műveinek igazi és lényegi egymáshoz fűződő kapcsolatait, mint inkább az, hogy általánosságban tisztázza keletkezésük időpontját, úgy, hogy egy korábbi, tökéletlen munka ne használtassék tévesen az érett és tökéletes Platón bemutatásában".[35]

Míg Tennemann főként a külsőleges-akcidentális (tehát nem feltétlenül szövegszerű) történeti adatokra, illetve nyomokra hagyatkozik, Schleiermacher azt a követelményt fogalmazza meg – önmagával szemben –, hogy elsősorban a belső, vagyis a szöveghez képest immanens bizonyítékok felmutatása a döntő; a külső adatokhoz csakis az utólagos ellenőrzés érdekében, afféle tesztként szabad folyamodni. Ami azt jelenti, hogy a hermeneutika gyakorlatában az ítéletet nem annyira a „tárgyi bizonyítékok" súlya, hanem maga a szöveg értelme mondja ki.

A külső nyomok főként annál az oknál fogva is elégtelenek, mi több, irrelevánsak, mivelhogy esetleges, kielégítően nem ellenőrizhető körülményektől függenek. Jelen esetben: Platón életéről valójában olyannyira keveset tudunk, hogy ez aligha lehet – és hermeneutikai szempontból elvileg sem lehetne (!) – segítségünkre az életmű kronológiai rendjének megállapításában. Mindez pedig ismételten világossá teszi, hogy Schleiermacher hermeneutikájának vélt avagy valós „pszichologizmusát" egyáltalán nem a biográfiai anekdotázás értelmében kellene elgondolnunk.

A belső megközelítés ellenben szigorúan hermeneutikai, és a szövegek corpusának egészét bevonja a körbe.

Valószínű azonban, hogy Schleiermacher maga mégsem látta be a kellő világossággal, egészen sarkítottan ezt a módszertani dilemmát külső és belső megközelítés között. Meglátása szerint ugyanis a belső megközelítés gyakorta hiányos, sőt elégtelen marad. Az immanens szövegvizsgálatnak nemegyszer szüksége lehet különböző, a szöveghez képest külsőleges-„transzcendens" bizonyítékokhoz való folyamodásra is. Ideális esetben pedig, amikor a kétféle megközelítést együttesen alkalmazzuk, és részletesen, lépésről lépésre összevetjük egymással, a kettőnek valójában egybe kellene esnie (akárcsak a grammatikai és a pszichológiai interpretáció esetében).

Schleiermachernél valójában inkább az éppen aktuális interpretációs-fordítói feladat – amely „véletlenül" éppen egy olyan szerző szövegeihez kapcsolódott, akinek életéről aránylag keveset tudunk –, mintsem az elméleti-módszertani belátás – amely valószínűleg (talán) az ellenkezőjét mondatta volna – vezetett oda, hogy a belső kiindulópontok, „bizonyítékok", szöveg*nyomok* váljanak a megértés kitüntetett, elsődleges forrásaivá. Egyébként azonban (elvileg) a külső és a belső megközelítés egyaránt megőrződik a hermeneutika gyakorlatában, és kiegészíti egymást. Az értelmezésnek – mely az ő számára, saját fordítói tapasztalatában, történeti és kritikai vizsgálódásként jelenik meg – nem feltétlenül kell idegenkednie egy kis empíriától.

[35] Uo. 47–48.

A platóni corpus mint esztétikai-pedagógiai egység

Schleiermacher talán legeredetibb és -újszerűbb meglátása azonban egy olyasfajta (alkalmazott) módszertani elv megállapításában keresendő, amely – meggyőződése szerint – a platóni életmű sokkalta mélyebb megértéséhez vezetheti a szöveg olvasóját. Ennek az első látásra eléggé egyszerűnek tűnő elvnek az értelmében Platón nemcsak hogy igen fontos gondolkodó, hanem tulajdonképpen (és mintegy titokban) „filozófus-művész”[36] volt.

A fordító szilárd meggyőződése szerint ez a megállapítás nyújthatja olyannyira sokszínű, sokszor ellentmondásos életműve egységes interpretációjának a kulcsát. Kizárólag a platóni dialógusok elsősorban *művészi* egységként való értelmezése képes számunkra biztosítani azt, hogy a platóni corpusban egybegyűjtött szövegeket ne rendszertelenül, elszórtan, hanem egy egységes egész önálló részeinek tekintsük. Az a lényegi egységesség és egészlegesség, amely az értelmezőknek annyi hasztalan fejtörést okozott, nem csak gondolati-szisztematikus, hanem főként esztétikai.

Ezt azonban, így Schleiermacher, mindaddig képtelenek leszünk belátni, ameddig megközelítésmódunk – akárcsak Platón majdhogynem összes eddigi interpretátoráé – vagy túlzottan fragmentált, részletező (az egyes dialógusok szintjén tapogatózó), vagy pedig, épp ellenkezőleg, túlságosan is szisztematikus, erőszakosan egységesítő (a szövegek játéka mögött mindenáron egy előre megfontolt rendszer tervrajza után kutató) marad.

A hermeneutikai kör történésstruktúrája – tehetnénk hozzá –, amely egyszerre hozza mozgásba az egészet és a részlegest, a megértés egyszersmind aprólékos és átfogó perspektíváit, bizonyos értelemben valóban a műalkotás tapasztalatában jelenik meg a maga példaértékű, „paradigmatikus” formájában. Az egyedi és az általános itt – akárcsak Kant esztétikájában – nem szorítja ki a maga mindenkori másikát. És bár nem valószínű, hogy Schleiermachert metaforája („filozófus-művész”) megválasztásában ilyen jellegű felismerések irányították volna, talán mégsem lehetetlen, hogy egy másik értelemben – mondjuk H.-G. Gadamer filozófiai hermeneutikája felől olvasva – ez lehetne az értelme, illetve legalábbis a magyarázata.

Visszatérve az „aprólékosokra”: Schleiermacher korában egyáltalán nem volt túlságosan szokatlan eljárás a dialógusok foszlányszerű, részletező megközelítése (és lehet, hogy még manapság sem az). Az értelmezésnek ez a módja, amely nem nyit újabb, egyre táguló hermeneutikai körök felé, végső soron ahhoz vezet, hogy Platónt puszta (ezúttal a szó pejoratív értelmében vett) „dialektikusnak” tekintjük, aki „inkább arra törekszik, hogy cáfoljon másokat, mint amennyire képes vagy egyáltalán hajlamos egy saját, jól megalapozott építmény felállítására”.[37]

Másrészt pedig ott vannak az „egységesítők”, akik mind a mai napig valamiféle titkos, íratlan, illetve ezoterikus Platón-hagyományra bíznák a dialógusok közötti átmenetek, hidak kiépítésének hermeneutikai feladatát, és e felől az előfeltételezett „valódi, végső jelentés” felől magyarázzák az írott (exoterikus) tanítás – ily módon persze csak mellékesnek és látszólagosnak minősülő – ellentmondásait. Schleiermacher elvi cáfolata értelmében azonban mindenfajta ezoterikus magyarázó elv (a neoplatonizmustól a legmodernebbekig) tarthatatlan, hiszen egy ilyesfajta hagyományhoz fellebbezni teljességgel prekritikai eljárást jelent: a szóbeli hagyománynak az írottal szembeni előnyben részesítése (értelemszerűen) egyáltalán nem támasztható alá sem textuálisan, sem történetileg.

Az első (ál)dilemma, amelyből kiindultunk – „egységesítők” *vs*. „aprólékosok” –, tulajdonképpen a leginkább az éle mentén válhat igazán veszélyessé: ha ugyanis a neoplatonizmust

[36] Uo. 28.
[37] Uo. 32.

mint egységteremtő hermeneutikai horizontot valóban visszautasítjuk, vajon nem esik ezzel egyszersmind darabokra Platón gondolkodásának egysége is? (Fogadjuk el, egyetlen pillanatra, hogy – mindenfajta, kortárs dekonstruktív-disszeminációs „terápia" ellenére – most Schleiermacher hermeneutikájával egy ilyenfajta egység elérésére törekszünk.)

Válasza alapján ez az egység, amint azt fentebb már jeleztük, nem valamiféle sajátos tanítás vagy rendszer tisztán csak gondolati, elvont egysége – amelyet hosszú ideig hiába kerestek, és amelynek hiányában végül, többé-kevésbé önkényesen, a sajátjukat kényszerítették rá –, hanem maga Platón egyedülálló művészi zsenialitásában megalapozott. Egyáltalán nem is annyira filozófiai rendszerről, hanem sokkal inkább műalkotásról volna szó tehát. Ily módon pedig az olvasó-értelmező adekvát viszonyulása, interpretációja sem (csak) intellektuális, illetve gondolati, hanem egyúttal mindig esztétikai is.

Mit jelenthetne a mi számunkra ez a Platón német fordítója által lényegesként felmutatott különbség?

A szerző ezt egy újabb, általa ugyancsak eléggé kedvelt metaforával igyekszik illusztrálni: az organikus testtel.[38] Amint azt a *Phaidrosz*ban maga „Szókratész" kifejti: „minden beszédnek olyan felépítésűnek kell lennie, mint egy élőlénynek, amelynek összeillő testalkata van, úgyhogy nem hiányzik se feje, se lába."[39]

Márpedig abban a pillanatban, amikor belátjuk, hogy egy szerves, élő egységgel (nem pedig holt konglomerátummal) van dolgunk, már nem szívesen „boncolunk". Mi több, külsőlegesnek és kevésnek (sőt végzetesnek) fogjuk tekinteni a boncolás által szolgáltatott tudást; az organizmus természetes, vitális egységét, *élet*működését keressük. Felfedezzük, hogy a látszólag elhanyagolható, fölöslegesnek tetsző részek is életbevágóan fontosak, és organikus egységük perspektívájából értelmezzük az egyes tagokat. Ezen a módon az egyes részek már nem önmagukban képeznek egy-egy (relatív) egységet, hanem az életmű egészlegességének, illetve egységes szerkezetének külön *szervei*. Azaz: immár semmi sem jelentéktelen avagy triviális, és nincsenek többé véletlenek sem. Minden ugyanabból a művészi-alkotói aktivitásból mint önálló élet- és élményegységből bontakozik ki.

Ez természetesen azt is jelenti, hogy az egyes dialógusok – Platón összes eddigi értelmezéseivel szemben – teljességgel „szerves" és szükségszerű módon egymásból következnek. Előrehaladásuk, gondolati útjuk látszólag váratlan, meglepő fordulatai, illetve kitérői valójában sohasem esetlegesek: a szerző ugyanis mindaddig nem léphet tovább, ameddig bizonyos valószínűséggel nem feltételezi, hogy az előző dialógusok már „megtették a hatásukat". Az a témakör, amelynek kifejtésével valamely sajátos, egyedi szöveg lezárul – Schleiermacher szerint –, teljes bizonyossággal valamely későbbi dialógus kiindulópontját képezi.

Fokozatos és egységes előrehaladásról van szó tehát, amelyben a különböző, dialektikusan fejtegetett, nem pedig diszciplinárisan elkülönülő kérdéskörök is egymásba játszanak – és elsősorban emiatt nem beszélhetünk a dialógusoknak például egy „etikai" és egy „fizikai" csoportjáról, illetve sorozatáról.[40] Ugyanis a különböző „filozófiai tudományokat" Platón nem elkülönülten-szisztematikusan, hanem egymással és az olvasóval folytatott gondolkodói (azaz, későbbi értelemben, hermeneutikai) párbeszéd által fejti ki. Kérdéseit egymással való összefüggésükben, vagyis élő – és a beszélt nyelv közegében megvalósuló – kapcsolataikban veti fel, és ennélfogva életműve sem esik szét különböző témakörökre, illetve tematikus sorokra, hanem egyetlen, egységes vonal mentén bontakozik ki.

[38] Uo. 38. sk.
[39] Platón: *Phaidrosz*. 264c. = *Összes művei*. Bp. 1984.
[40] Schleiermacher, F. D. E.: *i. m.* 42. sk.

Ez volna az a fajta, Schleiermacher által „pedagógiainak" nevezett szerzői előrehaladás, amelynek világos megértése és tudatos módszertani alkalmazása révén a dialógusok természetes egymásra következését, a kánont rögzítenünk kell (mintha a „tanító", Platón már jó előre tudná, vagy legalábbis sejtené, hogy pontosan mire kívánja tanítványát-beszélgetőtársát rávezetni – *mielőtt* még egyáltalán írni kezdene).

A szerző ilyen jellegű, abszolút tudatosságának – alighanem tarthatatlan – hermeneutikai előfeltételezése azonban majdhogynem teljesen kiszorítja a korábbi (Tennemann, Karl Friedrich Hermann), főként egy egységes fejlődési sorban gondolkodó interpretációt, mely szerint Platón tanítása élete során fokozatosan, az egyes dialógusok megírásának folyamán érett és teljesedett ki. Ez utóbbi, genetikus megközelítés ellenben a leginkább csak azért kereste és próbálta felfedezni Platón műveinek természetes, mintegy ok-okozati egymásra következését, hogy valamiképpen sikerüljön a szöveg belső heterogenitásából kiszűrni a szerző „igazi" (azaz: *időrendileg későbbi*) tanait, illetve az érett alkotó „tulajdonképpeni" véleményét; ami végső soron odáig vezetett, hogy a fiatalkori, aporetikus dialógusok filozófiai jelentősége egészen elsikkadt a feltételezett, egységes platóni tanítás keresése közben – amit Schleiermacher nem akart elfogadni.

A fiatalkori, látszólag tökéletlenebb dialógusok állítólagos elégtelenségei az ő számára egyáltalán nem a szerző, hanem elsősorban beszélgetőpartnere, az újonc olvasó tapasztalatlanságából és viszonylagos felkészületlenségéből erednek. Amennyiben bizonyos, a későbbiek folyamán részletesebben újratárgyalt gondolatot egy adott helyen nem fejt ki egészen világosan a szöveg, ez nem azért van, mert a gondolat még egyáltalán nem is létezik Platón fejében, hanem azért, mert tanítványa egyelőre képtelen lenne befogadni azt. Vagyis sohasem a szerző elégtelenségéről, hanem mindig csak az olvasóéról lehet szó. Platón sohasem téved, legfeljebb mi nem értjük.

Ily módon persze hiába is keresnénk itt teljességgel szimmetrikus, reciprok viszonyként kiépíthető hermeneutikai párbeszédet, jóllehet az értelmezői „bizalom", illetve a szerzői tekintély bizonyos fokú előfeltételezése valóban létfontosságú, *conditio sine qua non* bármely (hagyományos) hermeneutikai eljárásra nézve. Valljuk be, eléggé sok a paradoxon.

„Forma" és értelem viszonya. A hermeneutikai íráskoncepció körvonalai

A már említett, Schleiermachernél – több-kevesebb sikerrel és filozófiai legitimációval – megvalósuló értelmezői perspektívaátállítások mellett igen fontos lehet számunkra az az újszerű mód is, ahogyan a fordító Platón életművének konkrét megszövegezését, illetve szerkezeti elvét, a dialogikus formát kezeli.

A korabeli, megszokott interpretációs eljárások közös előfeltevése ugyanis az volt, hogy a dialógus mint külsőleges, némileg véletlenszerűen megválasztott forma (puszta „csomagolás") éppenséggel akadályt jelent Platón lényegi filozófiai tanításának megértésében. Sajnálatos módon azonban a szerző pontosan ezt a stílust választotta az egyébként önmagában sokkal tisztábban tündöklő – általa hiposztazált – gondolat (végső értelem), a tiszta jelentés tökéletlen és inkább zavaró emberi nyelven történő kifejezésére, nem pedig, mondjuk, az Arisztotelészre jellemző, jóval szárazabb és egyszersmind szisztematikusabb kifejtési módot.

Tennemann számára például – aki főként a platóni filozofálás *rendszer*ként való megragadásával kísérletezett – a dialogikus forma helyenként egészen egyszerűen „unalmas".[41] Jóllehet a „filozófiai" és az „esztétikai" értelmezés szempontjait már ő is eléggé világosan megkülön-

[41] Tennemann, W. G.: *System der platonischen Philosophie*. Leipzig 1792. 126.

bözteti, határozottan az előbbi (a tartalom, illetve a tan és nem a puszta forma) mellett dönt: a dialógus, mint írja, csupán öltözete (*Einkleidung*) a főként a maga tisztaságában értelmes, lényegi tanításnak.[42]

Schleiermacher ellenben a „forma" hagyományos – ennél alighanem mélyebben, talán a filozófia eredendő logocentrizmusában (Derrida) vagy esetleg az esztétikai tudatra jellemző megkülönböztetésben (Gadamer) gyökerező – diszkreditálásával szemben (természetesen egészen más megfontolásokból kiindulva) azt ajánlja, hogy a dialógusok tartalmának önálló értelme, illetve az egyes szövegek között szervesen kibontakozó kapcsolatok is éppenséggel formájuk megfelelő kidomborításában és méltatásában, nem pedig annak figyelmen kívül hagyásában keresendők. Amennyiben a belső, központi értelem maradéktalan megértése a döntő, előbb a külsőségekre, a járulékosra és a véletlenszerűre kell odafigyelnünk.

Nyilvánvaló, hogy mindez eléggé szoros összefüggésben áll Platónra mint művészre vonatkozó értelmezői belátásával is: hisz egyetlen műalkotás sem vizsgálható oly módon, hogy teljesen figyelmen kívül hagyjuk az érzéki formát. Következésképpen a schleiermacheri történeti-kritikai hermeneutikában egyáltalán nem lehet szó olyasmiről, hogy a tartalom esetleg önmagában képes jótállni a hitelesség és a keletkezési sorrend kérdéseiben. Mindehhez óhatatlanul hozzájárul a „forma", a gondolat kifejezése, a szerkezeti elv.

Mivelhogy Schleiermacher hermeneutikájában a forma elsősorban (sőt kizárólag) az *írott*, szövegszerű formát jelenti, a forma–tartalom szokásos hierarchiájával kapcsolatos megjegyzései hozzájárulnak az íratalan, ezoterikus hagyomány kritikájához is. Teljesen egyértelmű, hogy az értelmező-fordító jelen esetben ezt a fajta, írott „formát" kimondottan előnyben részesíti a szóbeli tanítással szemben, annak ellenére, hogy Platón tanítása ennek több helyen határozottan ellentmondani látszik.[44] Anélkül, hogy Schleiermacher teljesítményét Jacques Derrida szellemes *pharmakon* dekonstrukciójával összevetnénk, úgy tűnik, mintha már a német hermeneuta is egyfajta kiutat keresne a tágabb értelemben vett írás és beszéd hagyományos szembeállításából, és ezt Platón Szókratészének a dialogikus forma fontosságára és természetes elsődlegességére vonatkozó érvelésében véli megtalálni.

Mindez – alátámasztva a dialektika módszerének ún. „pedagógiai" relevanciáját hangsúlyozó Platón-értelmezésével – arra a (bízvást logocentrikusnak, másfelől azonban sajátosan és alapvetően hermeneutikainak tekinthető) következtetésre vezeti, mely szerint a dialogicitás pótolhatatlan fontossága tulajdonképpen abban áll, „hogy a tanító – a tanítvány jelenlétében és a vele való eleven közreműködésben – minden egyes pillanatban tudhatja, mit fog fel a tanítvány, és ily módon elősegítheti a megértés mozgását, bármikor is inogna meg az", ami pedig „valójában […] a párbeszéd formáján alapul, amellyel minden valóban élő oktatásnak természeténél fogva rendelkeznie kell".[45]

Ilyen értelemben pedig, annak ellenére, hogy Platón – az írásnak az élő *pár*beszéddel (és nem pusztán a beszéddel mint olyannal, ahogyan azt gyakran félreértik) szembeni leértékelése mellett – ténylegesen *írt*, Schleiermacher szerint tulajdonképpen meghaladta saját mesterét, Szókratészt, mégpedig éppen abban, ami annak egyedülálló találmányát, a „pedagogikus" (hermeneutikai) dialektika módszerét illeti:[46] azért, mert képes volt az élő, párbeszédes tanítás lényegét írásban megragadni és rögzíteni.

[42] Uo. 125. sk.
[44] Pl. Platón: *i. m.* 274b–278e. = *Összes művei*. Bp. 1984.
[45] Schleiermacher, F. D. E.: *i. m.* 38–39.
[46] Uo. 40.

Ugyanannyira (ha nem még sokkal inkább) értékesek tehát Platón írott dialógusai, az írás sajátos gyengeségeinek mindenfajta explicit hangsúlyozása ellenére is, mint az „élő", úm. közvetlen párbeszéd, amelyet tanítványaival esetleg folytathatott! Semmivel sem kevésbé érvényes az írás, mint az élőbeszéd – ez az a végeredmény, amelyhez Schleiermacherrel (szintén) eljutunk; azzal a lényeges különbséggel, hogy ez a hermeneutikai íráskoncepció képes mindenfajta értelemvesztés nélkül megőrizni a dialógus alapvető értékeit (vagy legalábbis ezeknek igényét) még az előadásszerű, holt és valójában inkább monologikus írás esetében is.

Írás és beszéd „erőszakos hierarchiája" tulajdonképpen hermeneutikai szemszögből sem ily módon áll fenn, hisz mindkettő autentikus lefolyása valójában: párbeszéd, dialógus – ha komolyan veszik. Mindennek a külső formához egyáltalán nincs túlságosan sok köze; legfeljebb arról lehet szó, hogy a párbeszédstruktúra a tényleges beszéd esetében valamivel nyilvánvalóbb, bár nem feltétlenül és nem minden esetben.

Platón szóbeli, „titkos" tanítása (az ezoterikus tanítás igazi értelme) az interpretáció gyakorlatában elhanyagolható. Minden, amit megértenünk szükséges és egyáltalán lehetséges, le van írva. Beszélgetőtársunk immár maga a szöveg.

Összefoglalás

Láttuk: fentiekben a hermeneutikai módszer filozófiatörténeti alkalmazásához F. D. E. Schleiermachernél kerestünk lehetséges támpontokat. Ennek érdekében elsőként – és tulajdonképpen mindvégig – saját, a hagyományos, filologizáló hermeneutikával kapcsolatos értelmezői előítéleteink átvilágítására kényszerültünk. A schleiermacheri hermeneutika értelmét lehetséges válaszként megnyitó alapkérdést némileg rendhagyó módon a nyelvi megértés lehetőségfeltételeire vonatkozó vizsgálódásban rögzítettük. Ezen az úton, a nyelviség *factum*ának oldaláról igyekeztünk érthetőbbé tenni (és nem mentegetni) Schleiermacher hermeneutikai elméletének pszichologizmusát. A továbbiakban a grammatikai és a pszichológiai interpretáció egyformán eredendő mivoltára összpontosítottunk. Nem hagyhattuk azonban figyelmen kívül a divinatorikus aspektus hangsúlyosságát sem, amely a szigorúan tudományos, illetve módszeres hermeneutika programját aláássa. Mi több, amellett érveltünk, hogy ez a hermeneutikai kör – már itt felvillanó – folyamatszerűségével és történésstruktúrájával sem tekinthető összeegyeztethetőnek. Megközelítésünk első nekifutásában tehát akaratlanul is egyfajta sajátos ambivalencia érvényesült: úgy tűnik, mintha az elméletalkotó jelentős pontokon nem követte volna egészen következetesen saját kérdésfelvetését. Ennek részletesebb kritikai kifejtése helyett azonban igyekeztünk hozzájárulásának pozitív, főként hermeneutikai praxisában megmutatkozó oldalát kidomborítani. Annak ellenére, hogy Schleiermacher a hermeneutikát metodológiai értelemben, az aktív, értelemteremtő filozófiával szembeállítva igyekszik megragadni, és ezáltal némileg elfedi a módszer egzisztenciális megalapozását, értelmezői gyakorlatában elvileg érvényesnek tekinthető megközelítések lépnek működésbe. Az értelmezés immanenciája felé történő határozott elmozdulás a már elméleti szinten felemás kivitelezés ellenére jelentős. A platóni filozofálás hermeneutikai párbeszédjellegére történő odafigyelés, illetve a szöveg műalkotásként való, nem túlságosan centralizált, hanem inkább cirkuláris egysége az értelmezés hiteles dialogicitásának utólagos megnehezítése ellenére is fontos kiindulópontunk lehet. És végül szinte meglepetéssel kellett felfedeznünk, hogy a tartalom–forma hagyományos ellentétpárjának kimozdulása az írás és beszéd posztmodern vitájában is jelentős segítséget nyújthat az esetleg logocentrizmussal vádolható filozófiai hermeneutikának.

Mégis most, problémafelvetésünk végén bizonyos határozott hiányérzettel és elégedetlenséggel kell szembesülnünk. Eltekintve attól, hogy talán nem mindig sikerült a kellő alaposság-

gal és részletességgel eljárni – ami a személyes és a terjedelmi határok mellett a magyar nyelvű Schleiermacher-recepció és -fordítás hiányosságainak is tulajdonítható –, világos, hogy az általunk tárgyalt szerző nem nyújthat maradéktalanul kimerítő választ olyan kérdésekre, amelyek az ő számára vagy egyáltalán nem, vagy pedig nem ily módon merültek fel. Ezért amellett, hogy a schleiermacheri hermeneutika behatóbb tanulmányozása és fordítása formájában megmutatkozó feladatról sem feledkezhetünk meg, lehetőségeinkhez és erőnkhöz mérten folytatnunk kell a kutatásainkat.

Applied Hermeneutics in Schleiermacher's Translation of Plato's Works. The general aim of our study is to examine some future possibilities of hermeneutical application in the historiography of philosophy and the translation of philosophical works of the past. In order to achieve this, the present paper provides an interpretation of Friedrich David Ernst Scheleirmacher's classical hermeneutics. This theoretical discourse on the basic concepts of Schleiermacher's methodology formulates at the same time some critical remarks on our own preconceptions concerning romantic hermeneutics. Trying to push beyond the theoretical level, we turn to the author's hermeneutical applications in the translation of Plato's *Collected Works*. And, finally, in order to close the „circle", we are led back – as always – to the hermeneutical situation of our own present.

Boné Ferenc

Kimerítő irodalmi hermeneutika

Az elemzés fogalmához kapcsolódó hermeneutikai buktatók

A szellemtudományok módszerének megalapozását mint elméleti célkitűzést – ezt nyugodtan állíthatjuk – messze maga mögött hagyta a gadameri hermeneutika. Anélkül, hogy e felfogás univerzalitásáról és univerzalitásigényéről szót ejtenénk, meg kell vizsgálnunk, hogy a műalkotásra vonatkoztatva milyen következményekhez vezet a hermeneutikai felfogás módszere vagy módszernélkülisége. Itt elsősorban nem annak az univerzalizáló kijelentésnek a körüljárásáról van szó, amely szerint „az esztétikának fel kell oldódnia a hermeneutikában", sokkal inkább annak vagy azoknak a módszernek/módszereknek a feltárásáról, amely/amelyek a műalkotások elemzésének hermeneutikai vezérelvét alkothatja/alkothatják. Ezen a ponton a hermeneutika és alkalmazott hermeneutika szembenállásában újra feltárul a filozófia és alkalmazott filozófia közötti eredendő feszültség. Kérdés persze, hogy beszélhetünk-e egyáltalán hermeneutikai módszerről, hermeneutikai elemzési stratégiáról, még ha a műelemzés stratégiájáról volna is szó. Jobban mondva a szellemtudományok megalapozására vonatkozó huzavona fényénél kiderül, hogy a hermeneutika esetében éppen stratégiáról nem beszélhetünk. Ezért alakíthatjuk át a kijelentést a következőképpen: beszélhetünk-e hermeneutikai műelemzésről? Így feltéve a kérdés máris gyanúba keveredik, mégpedig a megválaszolhatóság gyanújába, mivel előző formájában voltaképpeni megválaszolhatatlansága okán volt olyannyira problematikus.

Tehát a kérdés, amelyre választ keresünk: beszélhetünk-e hermeneutikai műelemzésről? Ezen a ponton egy újabb differenciát kell bevezetnünk, mégpedig azért, hogy leválasszuk a kérdést egy másik problémakörről, amely a lehető legszervesebben kapcsolódik a hermeneutikai kérdésfelvetéshez, ez a problémakör pedig: a *műértés*. Nem azt kérdezzük tehát, hogy a gadameri álláspont szerint általában hogyan értjük a műalkotást, nem is azt, hogy hogyan érti azt a hermeneutikai megközelítés, nem a műalkotás ontológiája és annak hermeneutikai jelentősége a rákérdezettje ennek a problematizálásnak. Nem is az önmagában vett képződménnyé való átváltozás vagy a játék mint az ontológiai explikáció vezérfonala, nem a totális közvetítettség vagy a műalkotás időbelisége az, ami itt elsősorban foglalkoztat bennünket. Nem a hermeneutikai művészetfelfogás a tét, nem a műalkotás mibenléte (ha egyáltalán beszélhetünk ilyenről), nem is az az értettség, amelyben az számunkra megjelenik. Nem az értettség megértésének metaszövegét próbáljuk létrehozni. Meglátjuk viszont, hogy mindezek a fogalmak nélkülözhetetlenné válnak, amikor rá kívánunk világítani azoknak az elveknek a fogyatékosságaira, amelyek mentén a hermeneutikát alkalmazott hermeneutikaként, azaz a műértelmezés módszereként igyekszünk bemutatni.

A voltaképpeni kérdés arra vonatkozik, hogy milyen úton alakítható ki a műalkotás értéséből annak elemzése. Az a nyomvonal, amelyen a hermeneutikával karöltve haladunk, igen keskeny, és két nagy terület között húzódik: a műelemzési stratégiák plurális világa (az irodalomelemzés esetében igen széles a skála: close-reading, újkritika, strukturalista irodalomtudomány, mítoszkritika, formalizmus, posztstrukturalizmus, dekonstrukciós aktivitás, *recepcióelmélet* stb.) és a műalkotás önmagában vett megértésének lehetősége között. Kérdés persze, hogy a hermeneutikai felfogás számára (amelyet a fenti képletben egyértelműen elválasztottunk a stratégiák rendszerétől) adott lehet-e önmagában vett megértés, nem arról van-e inkább szó, hogy a megértés ontológiai vezérfonalát követve a műalkotás létmódja az, ahová a megértettségben mindig elérkezünk. Nem maga a műalkotás tárul-e fel a megértésben, ami által a megértés so-

hasem lehet önmagában adott, hanem mindig mint valamit-értés jelentkezik, sőt a műalkotás esetében: a műalkotás és a megértés mintegy egymás hatványára emelkedve, éppen egymás által tesz szert valódi ontológiai jelentőségre, és létrehozza azt a *hatványozott létet*, amely a gadameri tematika központi alakzata? De visszakanyarodva: azt mondtuk, hogy azon a keskeny nyomvonalon kell haladnunk, amely a műértés és az elemzési stratégiák között húzódik.

Engednünk kell annak a kísértésnek, amely ezen a ponton bevon egy első látásra kibogozhatatlannak tűnő szituációba. Mindeddig ragaszkodtunk az *elemzési stratégiák* kifejezéshez, mivel ezt a terminológiai meggondolást követve nem kellett feltétlenül belebonyolódni abba a problematikába, amelybe most néhány mondat erejéig mégis belebonyolódunk. Ha tehát *értelmezési stratégiá*ra cseréljük fel az *elemzési stratégia* kifejezést, az eddig különválasztott területek közötti határ kezd elmosódni. Ugyanis eddig a következőképpen használtuk a fogalmakat: adott a hermeneutikai megértés (műértés), és adottak az ettől elválasztott elemzési stratégiák. E kettő között azon a ponton állunk (vagy inkább azon a nyomvonalon haladunk), amelyen már nemcsak egyszerűen elidőzünk a műalkotásnál, bevonódunk abba az önmozgásba, amely annak működését jellemzi, nemcsak hogy vele megyünk azon az úton, amelyet maga a műalkotás jelöl ki számunkra, azaz nemcsak értünk és másként értünk, hanem mindeközben olyan módszerrel sem rendelkezünk, amely mentén haladva biztos kijelentéseket tehetünk a szóban forgó műalkotásról. Azon a ponton állunk, amelyen beszélnünk kell, anélkül hogy azt mondanánk csupán, ami van (anélkül tehát, hogy a műalkotás létmódját próbálnánk kimondani beszédünkben), s anélkül hogy stratégiánk lenne ehhez a mondáshoz. Kérdés ugyanakkor az is, hogy ez a *kell*, a kellben inherens felszólítottság honnan származik. Ezt a felfogást magyarázza az újonnan bevezetett szóhasználat: az értelmezési stratégia. Az értelmezés terminus bevonásával eltolódnak az eddig használt fogalmak közti összefüggések. Az értelmezés ugyanis a hermeneutikai gyakorlatban szerves egységet alkot a megértéssel és az applikációval. Az értelmezés bevezetése összevonja az általunk mindeddig sikeresen elválasztott elemeket. Így az értelmezés egyszerre értés és az applikáció jóvoltából egyszerre stratégia. Hiszen az applikáció mozzanata magában hordja azoknak a lehetőségeknek a rendszerét, ahogyan ez az applikáció végbemehet. Gyakorlatba ültetni, applikálni valamit mindig implicit meglevő stratégia mentén lehet. Ha valahol applikálnak, mindig valahogyan applikálnak, az ebben a valahogyanban rejlő „hogyan" egy gyakorlati elv követését rejti magában. Ellenvetésként azt lehet felhozni, hogy az értés másik két mozzanata, a megértés és az értelmezés is valamiként történő értés és valamiként történő értelmezés. Ez valóban így van, de mivel hiányzik belőlük a gyakorlatra való vonatkoztatás bármiféle igénye, gyakorlati elveket – azaz stratégiákat – nem foglalnak magukban. A hermeneutikai modell triásza viszont azáltal, hogy ilyen módon válaszolja meg a problémát, ugyanakkor el is kerüli azt. A megértek–értelmezek–applikálok hármasa ugyanis nem fedi pontosan a megértek–értelmezek–értelmezni akarok (vagy értelmeznem kell) összefüggést. Hiszen amennyiben az értelmezés fogalmában összevonom a három *subtilitas*t (*subtilitas intelligendi, subtilitas explicandi* és *subtilitas applicandi*), azzal egyrészt megszüntetem a stratégia és a megértés között felépített elválasztottságot, ami önmagában véve még nem feltétlenül probléma, másrészt viszont ezzel az összevonással megszüntetem annak lehetőségét is, hogy olyan műelemzési elvekhez jussak, amelyeket a maguk során a hermeneutikai megközelítésmódból emeltem ki. Tehát annak a nyomvonalnak a követhetősége, amelynek helyét oly nagy gonddal jelöltük ki az értés és stratégia között, azon áll vagy bukik, hogy megtartjuk vagy elvetjük a megértés alapmozzanatainak gadameri összevonását. Az *Igazág és módszer* hermeneutikája ennek az összevonásnak a talaján született, s így nem igazán alkalmas arra, hogy belőle vonjuk ki azokat a műelemzési elveket, amelyeket ebben a bevezető részben keresünk. Bár ha figyelemmel kísérjük, hogy Hans-Georg Gadamer a klasszikus művészet vagy éppen Hölderlin kapcsán

mit és hogyan állít elemzéseiben, képet kaphatunk arról, hogy miben is áll egy hermeneutikai műelemzés, mégis azt hiszem, hogy műelemzési elvek kiemelése ezekből a konkrét interpretációkból a hermeneutikai felfogástól idegen álláspontot jelentene. Ezért inkább az *irodalmi hermeneutika* az a terület, amelynek meggondolásait segítségül híva kialakítható a hermeneutikai műelemzés.

Irodalomértés

Azt kell tehát mondanunk, hogy miután lemondtunk a hermeneutikai gyakorlat módszerként való alkalmazására vonatkozó kérdésnek az egyértelmű megválaszolásáról/megválaszolhatóságáról, és miután lemondtunk annak műelemzési stratégiaként való alkalmazásáról is, annak a logikai bukfencnek következtében, amelyet a gadameri hermeneutika az alkalmazásnak az értelmezésbe történõ bevonásával végrehajt, szembe kell néznünk egy olyan jelenséggel, amelynek létezése (látszólag?) ellentmond az eddigi érvelésnek. Ez a jelenség pedig maga az *irodalmi hermeneutika*. Itt elsősorban a műelemzés és az esztétikai felfogás kapcsolata az, ami problematikus.

Bevezetésképpen, az irodalmi hermeneutika helyének megmutatása céljából vizsgáljuk meg azt, amit az összefoglaló, rendszerező művek állítanak hermeneutika és irodalmi hermeneutika kettőséről. E célból fordulunk ahhoz, amit Bókay Antal mond az *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban* című könyvében. A helyzet Bókay szerint a következő: „Nem könnyű hermeneutikai irodalomtudományról beszélni. A kifejezés szigorú értelmében, tehát közvetlenül egy heideggeri gondolkodás alapján történő kifejtést elvárva nem is létezik ilyen. Ha viszont a szigorú kritérium helyett minden irodalomtudományi irányzatot hermeneutikainak nevezünk, mely a szövegobjektummal szemben középponti szerepet szán a használat, a befogadás eseményének, akkor éppen az ellenkező helyzettel találjuk magunkat szemben: szinte minden újabb irodalomtudományi próbálkozás hermeneutikai.”[1] Ebből a végletesen általános tézisből számunkra egyelőre az derül ki, hogy a hermeneutikai irodalomtudomány korántsem nyugszik biztos alapokon, sőt inkább arról van szó, hogy egy teljesen önkényes elválasztáson alapul. Arról van szó, hogy a fenti meghatározás értelmében akkor nevezhetünk hermeneutikainak egy irodalomtudományi beállítódást (és ezzel egy műelemzési módozatot), amennyiben a szóban forgó „irodalomtudományi értelemképzés centrumába a befogadó–mű viszony kerül”.[2] Bókay megerősíti azt a nézetünket, hogy egy radikális ontológiai hermeneutika csak nemet tud mondani arra a kérdésre, hogy létezik-e ontológiai hermeneutikai irodalomtudomány. Ezt Bókay a következőképpen indokolja: „Ha egy megértés nem elsősorban értelmet ad, hanem megvilágítja a megértés hermeneutikai előfeltételeit is, akkor az értendőség elve is megértendő, majd ennek az elve is s így tovább a végtelenig.”[3] Ezzel az érveléssel nyilván egyetérthetünk, egyelőre viszont az nem világos, hogy milyen logika szerint állíthatjuk azt, hogy ugyan egy radikális ontológiai hermeneutikai irodalomtudomány rögtön önmaga felszámolásába kezd, ezért elképzelhetetlen, mégis amennyiben egy irodalomtudományi beállítódás a mű–befogadó interakcióját teszi meg vizsgálódásai terepének, azt rögtön hermeneutikainak nevezhetjük. Persze Bókay nyomán felsorolhatjuk azokat az irodalomtudományi irányzatokat, amelyek, mivel az irodalmi műalkotás befogadásának aktusát vizsgálják, elsősorban hermeneutikailag értik önmagukat, így például a Riffaterre és Culler nevével fémjelzett *reader-response theory*-kat, amelyek pszicho-

[1] Bókay Antal: *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*. Bp. 1997. 327.
[2] Uo.
[3] Uo.

lógiai nézőpontban egyesítik a strukturalizmus és a modern nyelvészet gondolatait, vagy a Norman N. Holland-féle pszichoanalitikus befogadás elméletét, az úgynevezett *tranzakcionális kritiká*t, „mely azt a dinamikus folyamatot vizsgálja, amelynek során a befogadó identitásformái és a mű identitáskínálatai találkoznak, és új értelmet képeznek ki”[4], vagy éppen Peter Szondi irodalmi hermeneutikáját, amely a megértés–értelmezés–alkalmazás gadameri triádja elválasztásának szükségességét hangsúlyozza. Ezek az elméletek azonban nem állnak kapcsolatban a hermeneutikainak azzal a fogalmával, amelyet mindeddig figyelemmel kísértünk, ezért annak az összefüggésnek kellene utánajárnunk, amely a hermeneutikai beállítottság és a mű–befogadó irodalomtudományos vizsgálatának jelensége között rejlik (ha egyáltalán beszélhetünk ilyenről).[5]

Tehát azt a megközelítési módot, amely szerint hermeneutikainak nevezhetünk minden olyan irodalomtudományi irányzatot, amely a szövegobjektummal szemben középponti szerepet szán a befogadásnak és használatnak, nem kritikátlanul kell elfogadnunk, hanem meg kell próbálnunk megalapozni, mégpedig oly módon, hogy ezáltal az irodalmi hermeneutikák és az ontológiai hermeneutika valamiféle kapcsolatát hozzuk létre. Az a megalapozás, amelyet Jauss *Az irodalmi posztmodernség* című tanulmányában végez el, nem mutatja egyértelműen ezt a kapcsolatot. Jauss ebben a tanulmányban Borgest teszi meg az irodalmi posztmodernség és ezáltal az irodalmi hermeneutika szülőatyjának. Borges szövege, a *Pierre Menard, a Don Quijote szerzője* exponál az irodalom története során először olyan nézeteket, amelyek a posztmodern korszakváltás küszöbét jelzik, írja Jauss. „Borges kísérlete, melyben a Don Quijote szó szerinti újraírása a régi szöveget az időbeli távolság jóvoltából új értelemmel rendelkező műként jeleníti meg, vezeti be a *klasszikus produkcióesztétika és a 60-as évek recepcióesztétikája közötti paradigmaváltást.*”[6] Jauss érvelése világos: „Amennyiben minden régi szöveg az új szövegek pretextusává vagy palimpszesztjévé válhat, akkor az autonóm mű szingularitása feláldoztatik ugyan, ehelyett azonban megnyílik az intertextualitás olyan horizontja, amelyben a más szövegek tematizált jelenléte magában a polifonná vált szövegben engedi meg az elmúlt kultúrák feletti szabad rendelkezést.”[7] A novellában a Pierre Menard által újraírt szöveget Borges mint olyat mutatja be, amely új, az eredetitől teljesen eltérő értelmet exponál. „Menard töredékes Don Quijotéja finomabb a Cervantesénál. Ez otromba módon szülőföldje szegényes vidéki valóságát állítja szembe a lovagi képzelgésekkel, Menard a Carmen földjét választja »valóságul« Lepanto és Lope századában. Micsoda spanyolosságra sarkallta volna ez a választás Maurice Barrést vagy Rodríguez Larreta doktort. Menard magától értetődő természetességgel mellőzi az

[4] Uo.

[5] Amennyiben sikerül kapcsolatot tételeznünk a kettő között, úgy tulajdonképpen az irodalmi hermeneutika ontológiai megalapozásának útján járunk, azaz levezethetővé tesszük a hermeneutikai irodalomtudományt a gadameri felfogásból, azaz egy voltaképpeni hermeneutikai irodalomtudomány kialakulása válik megalapozottá. Mindezt azzal a megszorítással tesszük, hogy csupán a már meglévő elméletek igazolását hajtjuk végre, azazhogy tulajdonképpen a konstanzi egyetemen a hetvenes évek folyamán kialakult, Jauss nevével fémjelzett Rezeptionästhetikre (recepcióelméletre) fokalizálunk. Nem állítottuk tehát azt, hogy a mű–befogadó viszony, az ontológia hermeneutikával való kapcsolatának igazolása az egyetlen olyan útvonal, amelyet követve irodalmi hermeneutikát alakíthatunk ki. A gadameri gondolatvilág valószínűleg számos olyan elképzelést tartalmaz, amelyből kiindulva irodalomra vonatkozó nézetek keletkezhetnek. Egyelőre azonban ragaszkodunk a már meglévő irodalmi hermeneutikai hagyomány kapcsolatának tisztázásához az ontológiai hermeneutikával. S még csak azt sem állítottuk, hogy a jaussi elméletnek nincsenek meg a jól meghatározott kapcsolódási felületei az ontológiai hermeneutikához. Annyit állítottunk csupán, hogy *Az irodalmi posztmodernség* című Jauss-tanulmányban ez a kapcsolódás nem teljesen egyértelmű. Ennek a viszonynak egyértelműsítésére teszünk most kísérletet.

[6] Hans Robert Jauss: *Az irodalmi posztmodernség*. = Uő: *Recepcióelmélet – Esztétikai tapasztalat – Irodalmi hermeneutika*. Bp. 1999. 220.

[7] Uo. 220.

ilyesmit. Művében nincsenek cigányok, sem konkvisztádorok, sem misztikusok, sem II. Fülöp, sem autodafék. Elhanyagolja vagy száműzi a couleur locale-t. Ez a megvetés a történelmi regény új irányát jelzi. Ez a megvetés megfellebbezhetetlenül elítéli a Salambót."[8] A szöveg az újraírás folyamán fizikai valójában ugyanaz marad („Nem más Don Quijotét akart papírra vetni – ami könnyű –, hanem a Don Quijotét. Szükségtelen hozzáfűzni, hogy sohasem tervezte az eredeti gépies átírását; nem állt szándékában lemásolni. Bámulatos becsvágya az volt, hogy olyan lapokat alkosson, amelyek – szóról szóra és sorról sorra – egybevágnak a Miguel de Cervanteséivel"[9] – állítja Menard-ról a novellabeli narrátor), mégis teljesen más lesz, egy másik szöveggé válik, mivel azok az értelemösszefüggések, amelyekbe az új szöveg belehelyeztetik, teljesen átírják azt az értelemszituációt, amelyben a szöveg eredetileg megjelent, illetve azokat, amelyeket a szöveg megjelenített. Jauss szerint ez „a megismételt nem identitásának felfedezése az ismétlésben".[10] Ennek az újraalkotás folyamán történő megalkotásnak, azaz megváltozásnak és azonos-maradásnak jelensége pedig a következõ módon juttat el bennünket a befogadás kérdéséhez: „Ha egyrészt az ugyanaz anélkül, hogy saját tárgyi természetében megváltozna, mégis más lesz, akkor minden dolog mint kontextuálisan meghatározható stabil és eredeti bizonyosság kétségbe vonódik, illetve kétségbe vonható, és az értelem létrehozásának, életben tartásának terepe, titka a befogadás eseményébe költözik át. A befogadás jelensége ezzel nem kontextuális kérdése lesz a formának, hanem a forma feloldódik a szövegek és értelmezések kontextusában, és világossá válik a befogadás ontológiai – hermeneutikai[11] természete."[12]

Ha tehát Menard ismétlése egyértelműen megalapozza a befogadási szituációt, akkor ennek a kísérletnek a hermeneutikai alapjait kell kimutatnunk ahhoz, hogy recepcióelméletet és hermeneutikát egymáshoz köthessünk. Ehhez a kísérlethez a gadameri szövegfelfogásból kell kiindulnunk. Gadamer „felfogásában a szöveg nem végtermék, amelyet grammatikai analízisek tárgyaként lehetne kezelni, hanem olyan megnyilatkozás, amely rá van utalva a megértésre, s éppen ezért már eleve magában kell hordoznia a mások másságára vonatkozó előretekintést. Mindez különösen az írott szövegekben nyilvánvaló, amelyekben valamiképpen rögzítődik nemcsak a kimondandó tartalom, hanem az interpretációra való előretekintés is."[13] Ennek a felfogásnak, ebben a helyzetben, számunkra az a legfontosabb vonatkozása, hogy Gadamer a szöveget nem tekinti befejezett tárgynak, sokkal inkább azon folyamat egy szakaszának, amelyben a megértés történik. Ez a felfogás tehát a szöveg fogalmát csak az interpretációval együtt tudja elképzelni, a szöveg csak az interpretációval összhangban mutatkozhat meg. Paul Ricoeur szövegfelfogása is (a szöveg az írás felszabadítása a beszéd hatalma alól) alátámasztja nézetünket. Ricoeur szerint az írás a mondás szándékának közvetlen bevéséseként megkerüli magát a beszédet. És a beszéddel ellentétben, ahol a jelentés a referencia foglya (amely pedig a maga során a felmutatásé), a szöveg megakasztja a referencialitást. Megakasztja, de nem szünteti meg egészen (ezen a ponton határolódik el Ricoeur az abszolút szöveg ideológiájától), „pontosan az olvasásnak mint értelmezésnek lesz a feladata megvalósítani a referenciát".[14] Tehát mind Gadamerrel, mind Ricoeurrel mondhatjuk, hogy minden esetben, amikor szöveget olvasunk, az interpretáció már benne rejlik az olvasásban. Egy szöveggel való bármilyen szembekerülés interpretációt vált ki. Viszont ha a megértés történeti jellegével („Magát a megértést nem annyira

[8] Jorge Luis Borges: *Pierre Menard, a Don Quijote szerzője. = A titokban végbement csoda*. Buk. 1978. 44.
[9] *I.m.* 41.
[10] Hans Robert Jauss: *i.m.* 220.
[11] Nem válik világossá azonban annak esztétikai természete. Lásd később.
[12] Bókay Antal: *i.m.* 329.
[13] Orbán Gyöngyi: *Ígéret kertje.* Kvár 1999. 142.
[14] Paul Ricoeur: *Mi a szöveg?* = Uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Bp. 1999. 13.

a szubjektivitás cselekvéseként, hanem egy hagyománytörténésbe való bekerülésként kell elgondolni."[15]) vetjük egybe ezt a nézetet, azt is elmondhatjuk, hogy minden egyes olvasás a saját történeti interpretációját váltja ki. És mivel nem tudunk egy szöveget kétszer egymásután ugyanazon a módon érteni és interpretálni, azaz minden egyes olvasat egy konkrét és történeti értést/interpretációt implikál, elmondhatjuk, hogy a szöveg minden egyes újraolvasásával egy soha nem volt, egyszeri és minden eddigitől különböző interpretáció születik. Tehát azt is elmondhatjuk, hogy a szöveg ugyanaz marad, anélkül hogy saját természetében megváltozna, mégis minden konkretizációjában más lesz, hiszen az eredeti történeti olvasatban rejlő megismételhetetlen interpretáció konfigurációja olvasatról olvasatra változik. Ezzel viszont szinte szó szerint megismételtük azt a kijelentést, amelyet a Pierre Menard-novellában történő újraírás kapcsán tettünk, és amelytől egyenes út vezetett a recepció felé történő eltolódás megalapozásáig. Látható tehát, hogy hermeneutikai szempontból nincs különbség egy szöveg újraolvasása és újraírása között, hiszen mindkettő a szöveg nyitottságában gyökerezik, és mindkettő az interpretáció megállíthatatlan folyamatának egyszeri konkréciója.[16]

Ha tehát azt a kapcsolatot kerestük, amely az ontológiai hermeneutika és a befogadásesztétika között áll fenn, ezek után állíthatjuk, hogy megtaláltuk azt. Azaz találtunk egy átmenetet a hermeneutika és egy irodalomértési gyakorlat között, amely gyakorlat a maga során hermeneutikainak nevezte önmagát. A recepcióelméletet tehát a hermeneutikai műelemzés egyik lehetséges megvalósulásának tekinthetjük. Mindazonáltal ha találtunk is kapcsolatot e kettő között, a hermeneutika módszertelenségének kritériumát a továbbiakban is működtetnünk kell, hiszen a jaussi esztétika mint megengedő hermeneutika az irodalom értésének valamiféle irányvonalait mégiscsak kijelöli számunkra – megenged stabil jelentéstereket –, amelyek a Heidegger által leírt hermeneutikai kör önmozgását megakasztják, és ezáltal eltávolodik e hermeneutikai kör pozitív ontológiai értelmében adott radikális hermeneutikai előfeltételétől. Azaz a jaussi irodalmi hermeneutikáról beszélhetünk ugyan, viszont csak azzal a finomítással, hogy az nem *voltaképpeni* hermeneutika, vagyis egyszerre áll leválasztásban és az ontológiai hermeneutikáról való le-nem-választottságban.

A továbbiakban ennek a leválasztottságnak/le-nem-választottságnak a helyét próbáljuk meg pontosabban lokalizálni. Ebben siet segítségünkre egy olyan borgesi szöveghely, amely véleményünk szerint éppen irodalmi hermeneutika és ontológiai hermeneutika közös (vagy talán mégsem közös) előfeltevését problematizálja. A szóban forgó szöveghely a történeti tudat/hatástörténeti tudat elvének mentén polarizálja a szituációt, és nyilván Pierre Menard Don Quijote-átiratához kapcsolódik. Íme, ezek Pierre Menard újraírási stratégiái:

„Az elgondolt kezdeti módszer viszonylag egyszerű volt. Jól tudni spanyolul, visszanyerni a katolikus hitet, harcolni a mórok vagy a törökök ellen, elfelejteni Európa történelmét 1602 és 1918 között, Miguel de Cervantesnek lenni, Pierre Menard-t foglalkoztatta ez az eljárás (tudom, hogy elég ügyesen kezelte már a tizenhetedik századi spanyol nyelvet), de elvetette, mivelhogy könnyű. Talán inkább, mert képtelenség! – mondhatja az olvasó. Helyes, de a vállalkozás eleve képtelen volt, és véghezvitelének valamennyi képtelen módja közül ez volt a legkevésbé érdekes. Tizenhetedik századbeli népregényírónak lenni a huszadik században – ezt lekicsinylésnek érezte. Valamiképpen Cervantesnek lenni és eljutni Don Quijotéhoz, ezt kevésbé vesződségesnek – tehát kevésbé érdekesnek – vélte, mint megmaradni Pierre Menard-nak és

[15] Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. Ford. Bonyhai Gábor. Bp. 1984. 207.

[16] Gadamer Chladenius kapcsán úgy nyilatkozik az *Igazság és módszer*ben a szövegről, mint amely mindig aktív viszonyulást kíván meg: „A szövegek értelme nemcsak alkalmanként, hanem mindig fölötte áll a szöveg szerzőjének. Ezért a megértés nem pusztán reprodukáló, hanem egyben mindig alkotó viszonyulás" (Hans-Georg Gadamer: *i.m.* 211).

így jutni el Don Quijotéhoz, Pierre Menard tapasztalatai révén. (Mellesleg szólva ez a meggyőződés vétette ki vele a Don Quijote második részének önéletrajzi bevezetőjét. Bevenni ezt az előszót annyi lett volna, mint újabb személyt teremteni – Cervantest –, de azt is jelentette volna, hogy Don Quijotét ettől a személytől, nem pedig Pierre Menard-tól függően ábrázolja. Ezt a könnyű megoldást természetesen elutasította.) »Vállalkozásom lényegében nem nehéz«, olvasom levelében más helyütt. »Ahhoz, hogy véghezvigyem, elég volna halhatatlannak lennem.«"[17]

Nyilvánvaló, hogy az idézetben a hatástörténeti tudat működésbe lépésének szituációját követhetjük nyomon. Pierre Menard elveti a historizmus nézeteit, mivelhogy a historizmus „könnyű", vállalkozása során megpróbálja megőrizni saját történeti pozícióját, s nyilván ennek a történeti pozíciónak a megőrzése menti meg vállalkozását a meddőségtől. A historizmus felszólítása, hogy próbáljunk meg belehelyezkedni a tanulmányozandó kor emberének helyzetébe, kíséreljünk meg az ő fejével gondolkodni, Menard szerint könnyű, Gadamer szerint lehetetlen. A történeti távolság legyőzése annak a produktív mezőnek a megszüntetését vonja maga után, amely a megértést egyáltalán lehetővé teszi. Ekkor lép fel az a szubjektív interpretáció, amelytől Menard minden eshetőségre felkészülten el akarja határolni magát. Gadamer is tagadja a historizmus módszertani alapvetését, az időbeli távolság legyőzésének, megszüntetésének doktrínáját, a szerzőbe való divinatorikus aktusként fölfogott belehelyezkedést, vagyis ezen a ponton tulajdonképpen a schleiermacheri és gadameri hermeneutika szétválásának talaján állunk. Érdemes viszont egy pillanatra elidőzni ennél a „könnyű"-nél, főleg mivel Borges maga is állítja, hogy a schleiermacheri divinatorikus aktus sokkal inkább képtelenségnek hat a köznapi olvasó számára, mint megalapozott gondolatnak. Hozzátehetjük ugyanakkor, hogy Gadamer számára is éppúgy képtelenség ez a felfogás.[18]

Menard tehát gadameri álláspontra helyezkedik. De a Don Quijote második részének önéletrajzi bevezetője kapcsán egy új dimenzióval gazdagodik az érvelés: a *szubjektum* dimenziójával. „Bevenni ezt az előszót azt jelentette volna, mint újabb személyt teremteni – Cervantest", mondja a szöveg. De a divinatorikus aktus betetőzése, a tényleges és teljes belehelyezkedés, aminek hatására a megértés minden akadálya elhárul, jelenti vagy jelentheti a szerző személyének újrateremtését?

Tekintsünk el az újraírástól, és vizsgáljuk a továbbiakban csak az újraolvasási szituációt (amelyet, amint láttuk, nem választhatunk le az újraírás folyamatáról). Ha tehát olvasunk vagy újraolvasunk, és a megértés értelemmozgását sikerül célba juttatnunk a divinatorikus aktusban, tehát a szöveg által sikerül belehelyezkednünk egy olyan gondolati kontextusba, ami által átláthatóvá lesznek számunkra bizonyos értelemösszefüggések, akkor milyen jogon állítható, hogy ekkor egy tőlünk különböző másik személy, azaz egy szerző gondolati kontextusába helyeztük bele magunkat? A divinatorikus aktus pillanatában, amely az értelemakadályok legyőzése és a totális megértés születése formájában a születés aktusát idézi emlékezetünkbe, megtörténhet-e egy konkrét megszületés, amelynek hatására a kétosztatú sémát egy harmadik taggal kell kibővítenünk? Azaz adott először is az az értelemkontextus, amely a sajátunk, amely „már mindig mi magunk vagyunk", és adott a szöveg értelemkontextusa, amely mint végeérhetetlen összefonódottság áll előttünk. Abban a helyzetben, amikor e két kontextuális értelemorientáció össze-

[17] Jorge Luis Borges: *i.m.* 42.

[18] De következik-e vajon mindebből az, hogy a köznapi beállítódásunk voltaképpen hermeneutikai alapokon nyugszik? Hogy a történetiség elve azért tűnik számunkra is képtelenségnek, mert mi is a hatástörténeti tudat oldalán állunk? Vagy ellenkezőleg, létezik egy másik, mindkét hermeneutikai állásponttól megkülönböztethető látószög, ahonnan figyelve a történeti tudat az előzőektől független okból kifolyólag látszik képtelenségnek? De nyilván innen szemlélve a helyzetet, a hatástörténeti tudat elve is éppen ennyire képtelenségnek tűnhet.

fonódik, az a kérdés, miért szükséges, hogy a kettős sémát egy harmadik elemmel, a szerző értelemkontextusával bővítsük ki, amely mint olyan tényező jelentkezik, amely egyedül képes kapcsolatot teremteni az előző két elem között.[19] Ebben az összefüggésben nyilván a schleiermacheri felfogást kell vallatóra fognunk. Válasz gyanánt pedig megkockáztathatnánk a következőt: azért volt szükség a szerző személyének megtartására, mert a schleiermacheri hermeneutika nem tudott lemondani a szubjektum évszázados fikciójáról. Ez a fikció volt az, amely arra ösztökélte Schleiermachert, hogy a megértés elemzésekor a divináció mint tökéletes belehelyezkedés aktusának kidolgozásával megteremtse azt a szubjektumot, amely az értelemösszefüggések kiindulópontjaként tételeződik. Példa ez arra, hogy esetünkben elméleti kontextusban egy fikció újrateremti önmagát. S mindezt anélkül, hogy a szubjektum előzetesen adott volta kérdésessé vált volna. Kérdésünk ebben a helyzetben az: nem lehetséges-e, hogy a megértés folyamatának ilyen felfogása az, ami voltaképpen szubjektumteremtő? Hogy a fenti érvelés arra a következtetésre vezet, hogy két, alapvetően csak tételezett, azaz eredendően nem létező szubjektum (szerző és olvasó) a megértésben történő egymásra találása hozza voltaképpen létre azt, amit általában szubjektumnak fogunk fel. Hogy a belehelyezkedés aktusában, amikor az egyik értelemösszefüggés a másik értelemösszefüggést pontosan kitölti, amikor az egyik a másikban pontosan benne van – ebben a megfelelésben, ami semmi más, mint a divinatorikus aktus –, születik meg az a határ, amely előzetesen egyik értelemkontextus esetében sem volt jelen, és amely abban a pillanatban, amelyben lehetővé teszi, hogy egy dolog azonossá váljék egy másik dologgal, tulajdonképpen önmaga azonosságát jelenti ki, miközben előzően nem volt kijelentve semmilyen azonosság. Nem lehet, hogy voltaképpen ebben a pillanatban keletkezik a szubjektum? A schleiermacheri hermeneutika ebben az értelemben újratermeli a szubjektumot, abban a folyamatban, amelyben állandó jelleggel megteremti azt. A feltevés tehát a következő: az arra irányuló igyekezetben, hogy a megértés végbemenését megmagyarázzuk, belegondoljuk magunkat egy olyan szerepbe, amely előzőleg nem létezett, ami által megteremtünk egy alkotó szubjektumot, ami fikció. S ha a schleiermacheri hermeneutika egy fikcióképző aktust visz végbe, kérdezhetjük-e Wolfgang Iserrel, hogy ez a hermeneutika a voltaképpeni irodalom?

De kanyarodjunk vissza eredeti kérdésünkhöz, amely filozófiai és irodalmi hermeneutika polarizációját próbálta kimutatni, a hatástörténet elve mentén. A történeti tudat kritikáját Gadamernél a hatástörténet elvének bevezetése követi: „A történeti tudatnak tudatosítania kell, hogy abban a vélt közvetlenségben, mely a műre vagy a hagyományra irányul, mindig szerepet játszik ez a másik kérdésfelvetés is – bár észrevétlenül s így ellenőrizetlenül. Amikor a hermeneutikai szituációnkat egészében meghatározó történeti távolságból meg akarunk érteni egy történeti jelenséget, eleve alá vagyunk vetve a hatástörténetnek. Előre meghatározza, hogy mit fogunk kérdésesnek és a kutatás tárgyának látni, s úgyszólván feléről elfeledkezünk annak, ami valóban van, sőt e jelenség minden igazságáról elfeledkezünk, ha magát a közvetlen jelenséget teljes igazságnak tekintjük.”[20] A történeti tudat a hermeneutikai szituáció tudata, a szituáció egy álláspontot jelent, ahonnan rálátásunk nyílik valamire. Ez a rálátás azonban éppen az álláspont miatt korlátozott. Egy álláspontról látókör nyílik, amelyet egy horizont határol le. Ez tehát a hermeneutikai horizont fogalma, amely esetünkben a problematizálás alapja. A történeti tudat nyilvánvalóan két egymástól különböző horizontot feltételez akkor, amikor belehelyezke-

[19] Ebben a helyzetben a fikció működési módja az irracionális számokéhoz hasonlítható. A szubjektum, akárcsak az irracionális számok halmaza, egy olyan átmeneti tényező, amellyel műveleteket végezhetünk úgy, hogy az, amivel a műveleteket végezzük, tulajdonképpen nem létezik. A lényeg az, hogy a nem valós elemek a műveletek során kölcsönösen semlegesítsék egymást, így az eredmény csak valós elemeket fog tartalmazni.

[20] Hans-Georg Gadamer: *i.m.* 213.

désre szólít fel a múlt szituációjába, hiszen ha valamibe bele kell helyezkednünk, az semmiképpen nem lehet a már meglevő pozíciónk. „Mármost azonban kérdés, hogy a hermeneutikai jelenségnek ez a leírása valóban helyes-e. Csakugyan két különböző horizont van itt, tehát az, amelyben a megértő él, és a mindenkori történeti horizont, amelybe belehelyezkedik?”[21] Gadamer ezen a ponton kezdi működtetni a hatástörténeti elv valódi fölfedezését, a horizontösszeolvadást: „Az emberi létezés történeti mozgása abban áll, hogy kötődik egy állandó nézőponthoz, s ezért valóban zárt horizontja sincs.”[22] Ahhoz, hogy belehelyezkedhessünk egy történeti horizontba, már eleve horizonttal kell rendelkeznünk. „A saját és az idegen múlt, amely felé történeti tudatunk fordul, maga is részt vesz ennek a mozgó horizontnak az alakításában, mely az emberi életet élteti, s mint eredet és hagyomány meghatározza.”[23]

Nagy vonalakban vázolva így néz ki tehát a horizontösszeolvadás gadameri képlete. Ezen a ponton válik le a filozófiai hermeneutikáról az irodalmi hermeneutika. Jauss így fogalmaz: „Az általam felvázolt, elképzelt recepcióesztétikai alapú irodalomtörténet csak addig esik egybe H.-G. Gadamer hatástörténeti elvével, amíg szerzőnk nem akarja a klasszikusok fogalmát megtenni minden múlt–jelen közötti közvetítés prototípusává. Meghatározása: »Ami klasszikus, az nem szorul arra, hogy előbb legyőzzük a történelmi távolságot – mert az állandó közvetítésben maga hajtja végre annak leküzdését«, kívül marad mindenfajta történelmi hagyomány számára alapvető kérdés–felelet viszonyon. A klasszikusok esetében nem kell megkeresni azt a kérdést, amire szövegük válaszol – ha azt értjük klasszikuson, ami »úgy mond valamit a mindenkori jelennek, mintha egyenesen neki mondaná«.”[24] Látható, hogy a jaussi felfogás csak addig a pontig követi a gadameri nézeteket, ameddig azok el nem érkeznek a voltaképpeni esztétikai szféra határvonalára. Hiszen, bár a klasszikus művészet értésének módja az egyetlen, mondja Jauss, amely a gadameri felfogásban elfogadhatatlan (s azt a mimézis fogalmának mentén bírálja), mégis állíthatjuk, hogy a klasszikus művészet értése a példaértékű hermeneutikai szituáció. Azaz a klasszikus művészet példája az a fókuszpont, amely értelmet ad a filozófiai hermeneutika fejtegetéseinek: ha nem létezne olyan tapasztalat, amely a hatástörténet fentebb leírt közvetlen módján szólna hozzánk, akkor a hatástörténet elvének kidolgozása teljesen felesleges aktus maradna. Hiszen kidolgozásának alapötlete éppen a klasszikus művészet megszólalási módjának jellegéből származik: amennyiben a klasszikus művészet nem közvetlen módon szólna hozzánk, akkor semmilyen ismeretünk sem lenne arról, hogy a hermeneutikai tapasztalat másmilyen is lehet, mint töredezett. A hatástörténeti tudat elmélete egy alapvetően darabokra szabdalt tapasztalat közegében próbálja meg felmutatni a megértés pozitív lehetőségét, s ez a megértés az időbeli távolság szakadékát csak úgy képes áthidalni, ha odafigyel arra, amit a régmúltba vesző műalkotás *átkiált* a minket tőle elválasztó szakadék felett.[25] S így visszakérdezhetünk

[21] Hans-Georg Gadamer: *i.m.* 215.

[22] Uo. 215.

[23] Uo. 216.

[24] Hans Robert Jauss: *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*. = *Recepcióelmélet – Esztétikai tapasztalat – Irodalmi hermeneutika*. Bp. 1999. 64.

[25] Jauss a horizontleválasztás elvét állítja szembe Gadamerrel. Egy elvárási horizont rekonstruálása csakis befejezett mozgást jelenthet, amint azt a horizontleválasztásban bennefoglalt „leválasztás”-mozzanat is hangsúlyossá teszi. Ha valamit valami másról leválasztunk, akkor egyértelműen rá kell mutatnunk arra a határvonalra, amely mentén a leválasztott elemek elkülönülnek. Ez a felfogás tehát zárt horizontfogalmat alkalmaz, „Jauss a legkülönbözőbb jelenségek kapcsán említi a horizont fogalmát, ám tulajdonképpen következetesen használja (»minden világtapasztalat horizontszerkezetéhez hozzátartozik, hogy minden rápillantás valamire egy másvalamitől való eltekintést implikál«)”, írja e fogalomról Kulcsár-Szabó Zoltán (Kulcsár-Szabó Zoltán: *Az esztétikai tapasztalat apologétája*. = Hans Robert Jauss: *Recepcióelmélet – Esztétikai tapasztalat – Irodalmi hermeneutika*. Bp. 1999. 438) s ugyancsak ő az, aki hangsúlyozza, hogy Paul de Man „a complex interplay between knowing and not-knowing”-ként értelmezte a jaussi dialógusszerkezetet. Jauss szerint csak ebben az elválasztásban tehetjük fel „azokat a kérdéseket, amelyekre az adott szöveg vála-

Jaussnak: amennyiben a klasszikus művészet szól a jelenhez (s most mindegy, hogy a hermeneutikai közeg, amelyben megszólal, felszabdalt vagy a hatástörténet által átközvetített), akkor ezzel nem éppen arra a dialógusszituációra hoz-e ékesszóló példát, melyet a recepcióelméleti megközelítés igyekszik mindenáron a horizontokból kicsikarni? Éppen ezért, amennyiben Jauss számára fontos, hogy rekonstruáljon egy elváráshorizontot, majd ennek módosulása következtében az újabb elváráshorizont rögzítése is sorra kerül, egyáltalán nem biztos az, hogy az eredeti és a másodlagos elvárási horizont közötti különbséget a kettő között „elhangzó" irodalmi alkotás esztétikai dimenziójából következteti ki. Előfordulhat, hogy éppen fordítva, a két horizont közötti eltolódásból következtet vissza a mű esztétikai dimenziójára. Kanyarodjunk vissza egy pillanatra a már idézett Bókay-féle leíráshoz: „Ha egyrészt az ugyanaz anélkül, hogy saját tárgyi természetében megváltozna, mégis más lesz, akkor minden dolog mint kontextuálisan meghatározható stabil és eredeti bizonyosság kétségbe vonódik, illetve kétségbe vonható, és az értelem létrehozásának, életbentartásának terepe, titka a befogadás eseményébe költözik át. A befogadás jelensége ezzel nem kontextuális kérdése lesz a formának, hanem a forma feloldódik a szövegek és értelmezések kontextusában, és világossá válik a befogadás ontológiai – hermeneutikai természete",[26] tehát a befogadás ontológiai – hermeneutikai természete az, ami bebizonyosodik, és nem annak esztétikai természete. Ezt a feltevést valószínűsíti az a jelentőség is, amelyet Jauss az elváráshorizontok rekonstrukciójának tulajdonít. Viszont ha ténylegesen így áll a helyzet, akkor a jaussi felfogás teljes mértékben irodalomszociológiai, amelyen belül az esztétikai mozzanat csupán levezetett tényező.

Segítségül hívjuk itt Paul de Man érvelését is Jauss könyvéhez írott bevezetőjéből. A továbbiakban e szöveg mentén próbáljuk meg körvonalazni azt a vizsgálatot, amely a jaussi elmélet esztétikai dimenzióját kívánja közelebbről szemügyre venni. De Man problémája a jaussi elmélettel kapcsolatban elsősorban az, hogy a jaussi hermeneutika irodalmi hermeneutikának nevezi magát és nem esztétikai hermeneutikának. „A tapasztalás és az olvasás hermeneutikája nem szükségképpen kompatibilis"[27], állítja de Man és itt a jaussi elméletet egyértelműen a tapasztalás hermeneutikájának oldalára helyezi. Tételünk (amely szerint Jaussnál az esztétikum kikövetkeztetett) megerősítésére idézhető de Man teljes érvelése, amelynek segítségével a recepcióesztétikát a nyelven kívülre száműzi. De Man az elvárási horizontot Husserl érzékelésfenomenológiájának elemeként azonosítja, és a tudat alatti tapasztalatra alkalmazza. „A tudat létének körülményei a tudat számára nem tudatosulhatnak, minthogy az érzékelésben a tudatos figye-

szolt" (Hans Robert Jauss: *i.m.* 61), tehát a recepcióesztétika alapját képező dialógusszituáció, amely mű és olvasó között kialakul, a maga során csakis ezen az elválasztáson alapulhat. Ez az elválasztás viszont már egyáltalán nem úgy kezeli a megértést, mint „egy hagyománytörténetbe való bekerülést" (emlékezzünk, Gadamer így fogalmaz az elkülönülésről: „nem szabad azt gondolni, hogy létezik azon vélemények és értékelések állandó készlete, amelyek meghatározzák és körülhatárolják a jelen horizontját, s amelyekről a múlt mássága mint valami szilárd alaptól különül el" [Hans-Georg Gadamer: *i.m.* 217]), hanem ebben a leválasztottságban annak megértése a tét, hogy „hogyan láthatta és foghatta fel a műveket egykori olvasójuk" (Hans Robert Jauss: *i.m.* 61). Tehát az egykori olvasó szemével kell látnunk a dolgokat, valamilyen szinten azonosulnunk kell ezzel az olvasóval. Ezzel viszont a recepcióesztétika máris a historizmus gyanújába keveredik. Kulcsár-Szabó Zoltán szerint mégsem egyszerűsíthető a zárt horizont teóriájává, mivel „éppen az esztétikai tapasztalat tölti be azt a funkciót Jauss elképzelésében, hogy egy életvilág episztemológiai, morális, szociális vagy politikai korlátai miatt rögzített horizontját új tapasztalatok felé nyitja meg" (Kulcsár-Szabó Zoltán: *i.m.* 438). Csakhogy feltételezésünk szerint Jaussnak éppen ezért volt szüksége az esztétikai tapasztalat bevezetésére, hogy megnyissa azt a zárt horizontot, amelyhez a horizontelválasztás gondolatával eljutott, azaz egy eredendően historizáló elmélet utólagos nyílttá tételéről beszélhetünk.

[26] Bókay Antal: *i.m.* 329.

[27] Paul de Man: *Bevezetés*. = Hans Robert Jauss: *Recepcióelmélet – Esztétikai tapasztalat – Irodalmi hermeneutika*. Bp. 1999. 419.

lem kizárólag zavaros, elhomályosult háttérrel képzelhető el”[28] – írja. A horizont-összeolvadást a pszichoanalízis során az analitikus és partnere között fennálló dialogikus viszonyhoz hasonlítja, s érvelése során végig arra megy ki a játék, hogy Jauss elméletét az érzékeléslélektan oldalán sikerüljön elhelyeznie. Amikor a befogadáselmélet dialógustanát ismeretelméletileg interpretálja, irodalmi mű személyes és közérdekű kiterjedései között tesz különbséget. Ez a differencia lefordítható az érzékeléslélektan nyelvére: „a mű egyéni aspektusát a társadalmival összekötő átjárás implicit: amint az érzékelés névtelen háttere is általános és tagolatlan marad azon egyéni percepció számára, amely előtérben és visszfényében áll, úgy az egyes mű létrejöttének pillanatában egyediségében emelkedik ki az irányadó eszmék és ideológiák szürkeségéből.” [29]

Az eddig a pontig leírtak megerősítenek minket abban a nézetünkben, hogy a jaussi elméletben elsődlegesek az empirikus mozzanatok. Ezeket a mozzanatokat az irodalomszociológiához kötöttük, de Man pedig az érzékeléslélektan tárgyköréhez köti őket. Itt azonban egy lényeges ellentmondás látszik körvonalazódni, hiszen mi arra következtettünk, hogy amennyiben az empirikus (esetünkben szociológiai) tényezők felerősödnek az elméleten belül, elvész a jaussi felfogás valódi esztétikai megalapozottsága. Paul de Man ezzel szemben arra a következtetésre jut, hogy a recepcióelmélet, mivel az érzékelés hermeneutikáján alapul, nem lehet más jellegű, kizárólag esztétikai. Bizonyos, hogy de Man számára elsődleges, hogy az allegória és a retorika hazájaként kezelt irodalmat és irodalomelméletet tisztán nyelvi entitásként tartsa meg, és elhatárolja minden nyelven kívüli mozzanattól: „Amennyiben az esztétikaihoz való visszatérés elfordulás az allegória és retorika nyelvétől, annyiban elfordulás az irodalomtól is”[30] – írja. Véleményünk szerint azonban éppen ebben az igyekezetében feledkezik meg egy lényeges differenciáról, amely az esztétikai dimenzió *ismeretelméleti* és *ontológiai vetülete* között húzódik. Sajnálatos módon de Man csak ismeretelméleti oldaláról veszi szemügyre az esztétikát, holott éppen ez a vetület az, amely kisebb súllyal esik latba mind a gadameri, mind a jaussi felfogás szempontjából. Maga de Man is hangsúlyozza, hogy amikor Jauss az esztétikaiban oldott gyönyörelvet összekapcsolja a nyelv tárgyibb sajátosságaival, amelyeket a nyelvészeti elemzésnek kellene föltárnia, az a gyanú támadhat, hogy az esztétikai átlépte jogos episztemológiai határait. Gyanítható, hogy de Man két úton is kapcsolja az esztétikát az érzékeléshez. Az első az általunk egyelőre csak gyanított út: de Man számára az esztétikai egyet jelent az érzékeléssel – ez a gyanú igazolja a tényt, hogy de Man megfeledkezett az ontológiai út végigjárásáról. A második út bizonyított, minthogy de Man érvelésén belül maga létesít kapcsolatot. Ez a kapcsolat esztétika és érzékelés között Nietzschén keresztül vezet (Kanthoz). „Az esztétikai gyönyörelvre épülő vonzó eszme, *boldogító* (eudaemonic) ítélet, amely helyettesítheti és elfedheti az igazi hamis értékeket […] a gyönyörre és kínra alapozott ítéletek »az ítéletek elképzelhető legostobább kifejeződései, amin persze én [Nietzsche] nem azt értem, hogy az ily módon artikulálódó ítéletek feltétlenül ostobák«.”[31] Továbbá: „Ezek központi fontosságú nézetekből elvont, másodrendű értékítéletek, a hasznost és a károst tisztán affektív módon ítélik meg, s így teljesen illékonyak és önállótlanok.”[32] Az esztétikait az ítéletre kihegyezni nyilván ismeretelméleti megközelítésmódot jelöl Paul de Man részéről. Vegyük szemügyre az ismeretelméleti megközelítés legközvetlenebb megfogalmazását: az esztétikai gyönyörelvre alapuló vonzó eszme. Eszme, ismeretelméletileg tehát ítélet. De Man azt állítja, hogy azért nyúlt ehhez a megállapításhoz, mert

[28] Uo. 419.
[29] Paul de Man: *i.m.* 414.
[30] Uo. 427.
[31] Uo. 421.
[32] Uo. 421.

Jauss maga is nyíltan azonosítja az esztétikait a gyönyörelvvel Valéryről és Goethéről szóló írásában és rejtettebben az *Esztétikai tapasztalat és irodalmi hermeneutika* című tanulmányában. Viszont Jauss meghatározása az esztétikairól (az esztétikai: a másik élvezete az önélvezeten keresztül), bár kötődik a gyönyörelvhez, nem kötődik az ítélethez mint episztemológiai kategóriához. Az esztétika ismeretelméleti és ontológiai megközelítésmódjának különbségeire a későbbiekben még kitérünk. Jauss tehát korántsem ragaszkodik olyannyira az episztemológiai megközelítésmódhoz, amennyire azt de Man feltételezi. Viszont, amint láttuk, de Man csakis egy ismeretelméleti perspektívából szemlélve állítja és állíthatja, hogy a jaussi recepcióelmélet esztétikai elmélet. Tehát megdőlni látszik de Man elmélete az irodalmi hermeneutikáról mint ismeretelméleti esztétikáról, éppen mivel ismeretelméletinek tekinti azt, és nem ontológiainak. Megmarad tehát számunkra a de Man-i elméletből az a nyilvánvalóan helytálló jellemzés, amely emprikusan építkező elméletnek nyilvánítja a recepció jaussi hermeneutikáját, és az érzékeléslélektan fogalmaival írja le azt, miközben a továbbiakban nem állíthatjuk egyértelműen, de Mant követve, hogy amikor erre a hermeneutikára gondolunk, esztétikai dimenzióban mozgunk. Ezzel nyilván nem érintettük de Man arra vonatkozó érvelését, hogy a nyelvi és a jelenségalapú elméletek megkülönböztetése nyomán a retorika a nyelvre, az érzékeléslélektan pedig a jelenségekre vonatkozik.

Az irodalmi hermeneutikáról tehát csak episztemológiailag állíthatjuk, hogy esztétika. Sokkal fontosabbnak látszanak azonban a jaussi elmélet ontológiai implikációi, amennyiben valóban arról szeretnénk meggyőződni, hogy implikálja-e ez az elmélet az esztétikai megközelítésmódot. Hiszen a gadameri hermeneutika szempontjából a művészet ontológiailag artikulálódik. S ebből a művészetfelfogásból származtatja magát a recepcióelmélet is, amennyiben hermeneutikai elméletként tekint magára, márpedig akként tekint, hisz irodalmi hermeneutikaként határozza meg önmagát.

A recepcióelmélet ontológiai alaptétele, hogy valóság és fikció nem alkot ontológiai ellentétet. A szöveg a megismételt nem újraéledése magában az ismétlésben. Az ismétlés, ismétlődés a szöveg valódi ideje. A recepció a szöveg valódi tere. A jaussi felfogás ontológiai-hermeneutikai álláspontját fentebb már érintettük. (A műalkotás azon a módon van, ahogy befogadnom sikerül.) Ezzel szemben Gadamernél azt látjuk, hogy a művészet ontológiai explikációjának vezérfonala a játék. „Minden játék játszottság”[33] – mondja Gadamer. A játék értelme, akárcsak a művészeté, a tiszta önmegmutatkozás. A játszó felek bevonódnak a játékba, azon a módon, hogy maguk felett álló valóságként tapasztalják a játékot. „A játék rendje úgyszólván lehetővé teszi a játékosoknak, hogy feloldódjanak benne.”[34] Gadamer szerint ugyanez jellemző a művészet létmódjára is, azzal a megszorítással, hogy amíg a játék puszta energeia, addig a műalkotás ergon, azaz képződmény, s ezáltal mű jellege van. Ez a mű jelleg azonban totális közvetítettségben áll előttünk, és a totális közvetítettségben a közvetítő mint közvetítő megszünteti önmagát. A mimézisz fogalmán kibontva a gondolatot Gadamer így fogalmaz: „Az utánzásban az utánzott, az, amit a költő alakít, amit a játékos bemutat, és a néző megismer, olyannyira nem egyéb, mint az értelem, az, amiben a megmutatkozás jelentése rejlik, hogy a költői alakítás vagy a megmunkálás teljesítménye mint olyan egyáltalán nem különül el.” [35]

A művészetnek ezt a totális ontológiai közvetítettségét azonban meg kell bontanunk akkor, ha ítéleteket szeretnénk alkotni a művészetről. A gadameri hermeneutika felfogása szerint akkor lép életbe a műalkotás, azaz akkor jön el maga az esztétikai, amikor látó és látott egy idő-

[33] Hans-Georg Gadamer: *i.m.* 91.
[34] Uo. 90.
[35] Uo. 97.

ben átváltozik. A jaussi felfogás kénytelen megtörni ezt a totális közvetettséget, amivel megakasztja a műalkotás megtapasztalását a létrejövésben. Ha a jaussi felfogás ily módon lemond a műalkotás ontológiai megtapasztalhatóságáról (azaz arról, hogy hagyja a műalkotást előttünk állni) annak a fogalmi megragadhatóságnak a kedvéért, amelyre az elemzés kialakításához szüksége van, akkor szem elől téveszti az ontológiai hermeneutikába ágyazott radikális esztétikai felfogást. *(Az esztétikának fel kell oldódnia a hermeneutikában* – látható, hogy egy ideje mégis visszaértünk ehhez a kijelentéshez.) S nyilvánvalóan lemond az ontológiailag artikulálódó esztétikum megragadásáról. Jauss maga így fogalmaz: „Az irodalmi műről a »századok alkotta ítélet« több, mint az olvasók, kritikusok, nézők, sőt professzorok összegyűjtött véleményei." A műben gyökerező s a történelmi recepció fokozataiban aktualizált jelentéspotenciál fokozatos kifejtéséről van itt szó, amelyet az értelmező ítélet akkor képes feltárni, ha a hagyománnyal való találkozásánál a horizontok egymásba olvasztását „szigorú ellenőrzés alatt viszi véghez".[36] Látható, hogy az esztétikai megtapasztalás Jaussnál az ítélet fogalmisága mentén artikulálódik. A gadameri ontológiai felfogás is rendelkezik ismeretelméleti dimenziókkal, viszont ez az ismeret mindig a tapasztalat totális közvetítettségéhez kötött: „Amit a műalkotásban valóban tapasztalunk, s amire voltaképpen irányulunk, az az, hogy a műalkotás mennyire igaz, tehát mennyire tudjuk benne magunkat és valami mást újra felismerni."[37] A közvetítettség maximumát Gadamer szerint a klasszikus művészettel szembesülve tapasztaljuk meg. És éppen ez az a pont, amelynél Jauss a legélesebben tiltakozik: „Az irodalmat éppen a megismerési folyamatban játszott virtuális jelentőségétől fosztjuk meg, ha a múlt közvetítését és a jelent akarjuk egyesíteni a klasszika fogalmában." [38]

Ezek után célszerű az ontológiai és episztemológiai esztétikát az esztétikum szférájának ha nem is két pólusaként, de legalábbis két kiemelkedő és egymással nem minden esetben összeegyeztethető pontjaként kezelnünk. Ehhez a koordinátarendszerhez igazodva állíthatjuk, hogy a jaussi recepcióelmélet esetében egy elmozdulásról beszélhetünk a tiszta ontológiai esztétika irányából az ismeretelméleti megközelítésmód felé. Ez utóbbinak jellemzői a horizonttörés, a horizontok dialógusszituációba állítása, a művészet egységes ontológiai megtapasztaltságának feltörése a mimesis, aisthesis és katharsis kategóriái vagy a társadalmi és a történelmi, azaz a szinkrón és a diakrón struktúrák mentén. Végletesen általánosan fogalmazva: a módszer, kerülő úton bár, de visszakerül az elméletbe.

Fentebb Paul de Man nyomán radikálisan kiszorítottuk a recepcióelméletet az episztemológia által kijelölt esztétikai szféra közegéből. Látható, hogy nem volt teljes mértékben igazunk, hiszen a recepcióelmélet egyszerre áll mindkét talajon: nem mondhat le a hermeneutikai kör fogalmában adott radikális ontológiai megalapozástól, hiszen ennek nyomán költözött át az esztétikum a befogadás aktusába, ugyanakkor nem mondhat le az ismeretelméleti megközelítésmódról sem, hiszen irodalmi hermeneutikaként kijelentéseket kénytelen tenni az irodalomról. Nem mondhatjuk tehát, hogy a recepcióelmélet nem esztétikai felfogás, annyit mondhatunk, hogy többfajta esztétikai megközelítés sajátos fúzióján alapul, azaz sem egyik, sem másik, de mindkettő sem egyszerre. Esztétika és ítélet kapcsolatát a recepcióban (azaz egy a hermeneutika idealitásáról leválasztott, de attól mégsem elérhetetlenül távol álló elméletben) az előítélet fogalma mentén foghatjuk össze. És itt újra látni fogjuk, hogy a jaussi felfogás már nem képes érvényre juttatni azt a pozitív hermeneutikai értelemben tekintett *előítélet*fogalmat, amelyet a gadameri nézetek exponálnak. Ha egy személyes elvárási horizont a személyes

[36] Hans Robert Jauss: *i.m.* 64.
[37] Hans-Georg Gadamer: *i.m.* 95.
[38] Hans Robert Jauss: *i.m.* 66.

tudatelőttes és a kollektív tudat alatti elvárások irányadó szövedéke, amelybe az egyes mű mint átszervező erő kapcsolódik be, s ha ugyanakkor az egyes mű léte csak az ezekbe a viszonyokba való beleíródás és semmi más, ha tehát a mű ontológiáját a befogadás mechanikájához kötjük, és magában a recepcióban tartózkodunk, akkor az episztemológiai mozzanatot csakis a tudat alatti elvárások *előítéletszerű* megjelenésétől várhatjuk. Ezek közé az előítéletek közé hoz új struktúramozzanatokat a befogadásra kerülő műalkotás: mindig az ítélet–előítélet körébe zárva forgolódunk, csakhogy immár ismeretelméletileg. Tehát az előítélet fogalma kapcsolja össze az ontológiai és az episztemológiai felfogást. Az előítélet mint ítélet és az elő-ítélet mint a művészet megértésének pozitív hermeneutikai feltétele.

Fentebb azt is feltételeztük, hogy a recepció elmélete azért téveszti szem elől az esztétikai mozzanatot, mert az irodalomszociológiából levezetett teória, amelyben az esztétikum csakis másodlagos és levezetett elemként lehet jelen. Most viszont sokkal inkább igazoltnak látjuk recepcióelmélet és irodalomszociológia kapcsolatát, éppen a recepcióelmélet episztemológiai esztétikájából kiindulva. Hiszen az ismeretelméletileg elgondolt irodalmi hermeneutikának a tudományosság kritériumaival kell rendelkeznie, tudományként pedig tényeket és adatokat kell átdolgoznia ismeretekké ahhoz, hogy létrejöjjön az irodalmi elemzés, az irodalomtudomány e központi kategóriája. És végső soron honnan máshonnan tudná ezeket az adatokat nagyobb biztonsággal beszerezni, mint éppen az irodalomtörténetből és az irodalomszociológiából, az irodalom empirikus tudományaiból?

Exhaustive Literary Hermeneutics. The question the paper tries to answer is whether we can talk about the hermeneutical analysis of a work of art, or not. Without mentioning the universality or the claim of universality of the hermeneutical approach, we have to examine the consequences of the hermeneutical method or rather the methodlessness of the hermeneutical attitude in relation with the artefact. The real question refers to the way in which analysis arises from understanding. Interpretation always gets shape at the same time as understanding, we know this from the ontological hermeneutics of Gadamer. But we are faced with a real problem if we want to find the way from interpretation to analysis avoiding the thesis that refers to the unity of interpretation and application. Conceiving interpretation as identical with application doesn't allow the attitude, which regards the artefact as something that can be grasped (if we don't want to use the word: object). There is a moment when a movement occurs in the hermeneutical approach from ontological to gnoseological thinking. This is the point where literary hermeneutics marked with the name of Hans Robert Jauss diverges from Gadamer's ontological approach. The present paper tries to comment on this difference.

Albert-Lőrincz Enikő

A női lélek ébredése

Ahogy távolodtunk a természeti léttől, egyre halványodtak bennünk az ősi modellek, egyre nagyobb lett a bizonytalanság, és a valamikor egyértelmű női szerep egyre bonyolultabbá vált. Gyakran azt sem tudjuk, hogy milyen igénynek, elvárásnak próbáljunk megfelelni, milyen magatartási modellhez igazodjunk annak érdekében, hogy a környezetünk és magunk is elégedettek legyünk viselkedésünkkel. A nőnek meg kell találnia új önmagát, meg kell küzdenie az új identitásért. A mentális fejlődés ellenére a lélek alapvető szükségletei nem változtak az idők során. Habár elvesztettük a kapcsolatot tudattalan ösztönös természetünkkel, szavára oda kell figyelni. Az új identitás alapja sem lehet más, mint az, ami az ősvalónkból fakad. Természeti énünk nem hat már sorserővel, üzenetének megértéséhez időnként tolmácsra van szükségünk. A gyökerét vesztett racionalitásunkat segíteni kell, hogy visszagyökerezzen. Az ősi női természet belső hangja rejtett vágyainkban, szükségleteinkben vagy áttételesen álmainkban szólal meg.

A belső hangnak nem mindenki érti a szavát. Ebben az esetben segítségünkre lehetnek például a mítoszok vagy éppen a mesék, amelyek visszavezethetnek a kollektív tudattalan kiapadhatatlan forrásaihoz. „A mesék és mítoszok felfoghatók úgy, mint az emberi kollektív tudattalanban zajló folyamatok reprezentációi, mint a jungi individualizáció szimbolikus eszközei.”[1] E forrásból úgy meríthetünk, ha a szimbólumokat visszafordítjuk a hétköznapokba. „Mind a mítoszban, mind a mesében archetipikus alakokról van szó, amelyeknek a felületes szemlélő számára alig van közük az egyszerű emberi lényekhez: szimbolikus alakok ezek, amelyek értelmét még ki kell kutatnunk.”[2] Életünk során sok mesét hallunk, ezek elemei beépülnek, elraktározódnak, és időnként áttételesen befolyásolnak; életünk jelentős helyzeteihez, az átélésekhez kapcsolódnak, és ezeket magyarázzák. Elősegíthetik a belső kibontakozást, katalizátorként működhetnek, és világképünk, életérzésünk, ideáljaink meghatározói lehetnek. Befolyásuk azért ilyen erős, mert még fiatal korban hatottak ránk, amikor még értettünk a szimbólumok nyelvén, érzelmeinket nem szorította háttérbe a rációnk. Főleg érzelmi és nem értelmi szinten hatottak élményvilágunkra, amely ekkor még befogadóbb volt. A mesék mind a kollektív tudattalan megnyilvánulásai. „A mesék és mítoszok istenei mind archetípusok, az ösztönkomponensekkel is kapcsolatosak, azért van, hogy részben az emberek felett, részben alattuk is állhatnak egyszerre.”[3] Attól függetlenül, hogy a cselekményhordozók „istenek” vagy köznapi emberek, mindegyikük kapcsolatba hozható egy ösztönterülettel, komplexussal vagy énrésszel. E jelképes alakok sorsa azt példázza, hogy miként kell viszonyulnunk, milyen eszközökkel rendelkezhetünk bizonyos általánosan emberi vészhelyzetekben. Az egyedfejlődés útjelzői ezek, az emberi lélek munkamódjait mintázzák azáltal, hogy a kollektív problémakezelés mintáit nyújtják, és megmutatják, hogyan lehet megbirkózni az általános emberi nehézségekkel. Próbákon, válságokon át vezetnek el az egészséges fejlődés útjára, a kibontakozáshoz. Olyan archetipikus helyzeteket hordoznak, amelyek az emberi pszichében meglévő alapmintákat és struktúrákat mozgósítják annak érdekében, hogy a megoldásokat megtalálhassuk. Föltételezhetjük róluk, „hogy ezek az emberiség állandóan megismétlődő tapasztalatainak lecsapódásai”.[4] Erőt képvi-

[1] Süle F.–Unger K.: *Mesék és mítoszok mint a jungi individualizáció modelljei*. Pszichoterápia 1995. április. 107–116.
[2] Von Franz, M.-L.: *Női mesealakok*. Bp. 1992.
[3] Süle F.–Unger K.: *i.m.* 108. Pszichoterápia 1995. április. 108. old.
[4] Jung, C. G.: *Alapfogalmaink lexikona*. Bp. 1997. 73.

selnek, tendenciákként működnek, befolyással vannak ránk, cselekvésre buzdítanak, tipikus reagálási módokat keltenek életre.

Főleg formai elemek ezek. Tartalommal az egyéni élet során telítődnek. „Különösen a krízishelyzetek kezelésében lehetnek segítségünkre az archetipikus modellek. Energiával rendelkeznek, és a hozzájuk való viszonyunk függvényében válnak építő vagy romboló erőkké. Az egyedfejlődés során energiájuk a fejlődés szolgálatába állítható. Pszichés tartalékaink közé tartoznak."[5]

A mitológiai alakokhoz hasonlóan a mesehősök is jelképezhetnek archetipikus modelleket. Olyan megoldásmódokat nyújtanak számunkra, amelyek a belső érési folyamatban, a változások időszakában jelzik a psziché szükségleteit. A negatív mesealakok a megnevezhetetlen szorongásokat öntik formába, és így csökkenthetik a psziché feszültségeit.

Az önmegvalósítás, a kiteljesedés folyamatában, az individualizáció során archetipikus helyzeteken kell keresztüljutnunk. Meg kell küzdenünk árnyékszemélyiségünkkel (a nehezen elfogadható énrészeinkkel), kapcsolatba kell kerülnünk az anima/animusz lélekképlettel és Selfünkkel, személyiségünk ősmagjával.

A női lélek ébredése és fejlődése sok tekintetben eltérést mutat a férfilélek működésétől.

A legtöbb nő életéből hiányzik az anyai beavatás, amely megtaníthatná az ősi nőiség lényegét. Ebben az értelemben is lehetnek beavatóink a mesék. Így válhat világossá számunkra, hogy életünk természetes ökológiája bizonyos ciklusokban bontakozik ki. „A szerelem, az alkotás, a pihenés, a játék és a munka elkülönülő ciklusainak figyelemmel kísérése tanít meg bennünket arra, hogy felismerjük ősi érzékeinket és évszakainkat, és különbséget tegyünk közöttük."[6] Életünk csak akkor lehet teljes, ha időnként hazatérünk önmagunkhoz, meghallgatni a lélek belső szavát. Ezt a találkozást nevezi Estés P. C. a Természeti Asszonnyal töltött időnek. Ez alatt az idő alatt be lehet kötni az elszenvedett sebeket, száműzni lehet a naivitást, kapcsolatba lehet kerülni az energiaforrásokkal, türelmet lehet tanulni, újra lehet születni és folyamatosan lehet kérdezni: mit jelent nőnek lenni? Hogyan teljesíthetjük be női sorsunkat? Melyek a megelégedettség, a boldogság feltételei? Stb. A válaszokat megtalálhatjuk a mesék tanulságaira és tanúságaira figyelve.

Élményvilágunkban fontos elem az anyaistennő, „az ősi eredet, az egyetemes anyaság, a nőiesség, az életerő, a termékenység és a természet szimbóluma".[7] A keresztény kultúrából nagyrészt hiányzik a nő vallási szimbóluma. „A Mária-kultusz nem pótolja maradéktalanul ezt a hiányzó istennőképet."[8]

A követendő női modell kimunkálásával foglalkozni kell. A női elem rossz néven veszi, ha nem foglalkoznak vele. (Például az elfelejtett tündér megátkozza Csipkerózsikát.) A sértettség sebezhetővé teszi a nőt, megkeményedik, brutalizálódik, hatalomra vágyik, a nagylelkűség mártíromsággá alakul. Ez a sértettség, hiúság, neheztelés az animusz-megszállottság megtestesítője. Ilyen esetben felborul az anima/animusz egyensúly, és a női princípium veszít erejéből. Az anima a női lényről szerzett tapasztalatokból, benyomásokból összeálló adaptációs struktúra, a férfi tudattalanjában élő lélekkép. Az animusz az apai logosz leképződése a nőben. Eszmerendszerek és szellemi termékek táplálkozhatnak belőle.

Nemcsak a lélek bír női és férfi archetípusokkal, maga a világ is kettős meghatározottságú. Női attribútumok hordozói: a víz, a föld, a sors, az idő, a sötét, a csillag, a bolygó, a hold, a

[5] Albert-Lőrincz E.: *Lelkünk rejtett tartalékai*. Korunk 2000. március.
[6] Estes, P. C.: *Farkasokkal futó asszonyok*. I.–II. Bp. 1996. 47.
[7] Pál J.–Újvári E.: *Szimbólumtár*. Bp. 1997. 44.
[8] Von Franz, M.-L.: *i.m.* 12.

boszorkány, a ház, a macska, a hegyek, a fa, a barlang, a kagyló, a gabona, a harang, a csengő, az edény, a gyertyatartó, a keresztelőmedence, a fátyol, a láda, a gyümölcs, a bimbó, a virág, a termés, a kút, a tátongó vagy elnyelő mélység, a jóság, a meleg, a passzivitás, a befelé fordulás, a növekedés, a táplálás, a mágikus átváltozás, az újjászületés, a segítő ösztön, a csábító, a megmérgező, a félelmet gerjesztő stb. Ezek mind olyan jelképes tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek az ősi női lényegre utalnak. Ezen attribútumok ereje a valóságos nőben is meg kell hogy mutatkozzon. Ebben sokszor meggátolhat az egyoldalúság (a szellemiség és az érzések összebékítésének hiánya), az árnyék be nem fogadása (azzal is védhetem magam, ha magamban és másban is meglátom a rosszat, és ezt nem elutasítom, hanem disztans közelségben tartom), a gyengeség, az ösztönéletünk forrásvidékével való találkozás elmulasztása, a külvilág túlzott beáramlása stb.

A pozitív (túl erős kötődés) és a negatív (rossz tapasztalat) apa- vagy anyakomplexus is meggátolja a függetlenedést, a leválást, az intimitás megélésének képességét és az érett nő állapotának megtapasztalását. Ilyen esetben „az anya továbbra is megmarad hatalmas ősképnek, amely az egyéni és tudatos élet folyamán a nőhöz, a társadalomhoz, az érzéshez és az anyaghoz való viszonyunkat színezi, sőt determinálja is”.[9] Akinél az anyakép sérült, az nem képes feladni a túl biztonságos életet, és pszichoszexuális zavarok állhatnak elő, a női ösztönök túlságosan felerősödnek, vagy teljesen elgyengülnek. Az apakép sérülése az ösztönös természettel való együttélésben okoz nehézségeket, fokozott teljesítményekre sarkall.

A szabadon megélt ősi női természet lényege az, hogy nem szabad elveszíteni azt az érzést, hogy saját bőrünkben vagyunk, melynek lényegét azok a dolgok határozzák meg, amelyek női princípiumként szerepelnek szimbólumaink között. A nő számára „az ősi kérdés az, hogy érez-e, megfelelő-e kapcsolata az örömmel, a szívvel, a lélekkel, az ősi dolgokkal… Tud-e a maga módján mozogni, táncolni, szökdécselni, ringatózni, előretörni...”[10]

Ezen az úton számos csapda és kudarc leselkedik ránk, amelyeket az intuíciónk, a bizalom, a szenvedély, az együttérzés, a másság felvállalása, az el nem titkolt szeretetéhség, az egyszerű örömök keresése, az éhes lélek állapotának elkerülése (mert ez bármit elfogad), a vészharang meghallása és erre elmozdulás, a változtatás a fásultság elkerülése végett, az alkotó élet a fogság ellen, a tévedések utáni újabb reménységek, az újabb és újabb megoldási kísérletek, valamint az önmagunkra fordított idő ellensúlyozhat.

Az individualizáció ciklusokban történik, elhalnak és újraszületnek bennünk a dolgok. Életünk meghalt darabkáit mindig el kell temetni, gyász és végtisztesség illeti meg őket.

A női individualizációs folyamat elemeinek kibontakozását Ráduly János[11] *A kígyóból lett királyfi* című, a Kis-Küküllő mentén gyűjtött meséje segítségével példázzuk. A mese minden elemét egyetlen női lélek aspektusainak leírására használjuk. Az individualizáció szakaszainak megfelelően tagoljuk a mese történéseit, végigkísérve az állandó változásban levő női lelket, amíg újra megtalálja a kapcsolatot az ősi bölcsességgel. A kígyóból lett királyfi története esetünkben a női lélek ébredésének és kiteljesedésének története. A folyamat egyaránt alkalmazható a kronológiai életkornak megfelelő fejlődésre, de az elakadások, a kiüresedés vagy egy összeomlás utáni újjászületésre is.

[9] Jung, C. G.: *Gondolatok az apáról, az anyáról és a gyermekről*. Bp. 1995. 35.
[10] Estes, P. C.: *i.m.* 204.
[11] Ráduly János: *Szép Magdolna*. Kvár 1994.

1. Küzdelem a realitással

Az egónak a külső világhoz való alkalmazkodása sok megpróbáltatással jár. A tudat kapcsolatba lépése ősvalónkkal fájdalmakat és megrázkódtatásokat okoz. Az individualizáció kezdeti szakaszát a mesékben is valami katasztrófa jelzi: megbetegszik a király, sötétség borul az országra, egy szörny rabságába esnek stb. *A kígyóból lett királyfi* című mese azzal kezdődik, hogy a játszadozó királyfi megdob egy boszorkányt, aki megátkozza, hogy változzon aranykígyóvá, és csak akkor szabaduljon meg, ha olyan lánnyal találkozik, aki szintén kígyóbőrben él.

Életkrízisek esetén elhatalmasodhat a nőiség negatív oldala, amit esetünkben a boszorkány jelképezhet. De közbelép a királyfi, aki a kezdeti ego megtestesítője, és megkezdődik a *beavatás*. A boszorkány kijelölte a célt is, a kígyóbőrös lány megtalálását. Szükség van a valóság kifürkészésére, a másság és az azonosság megtalálására.

A mese címében szereplő kígyó az őskezdemény, a lélek, mely összetekeredve maga az élet vagy a libidó. Hullámvonalas mozgása a haladást jelenti, vedlése a megújulást juttatja eszünkbe.

2. Az árnyékszemélyiség tudatosítása

Az aranykígyó a Napkirály őzkertjébe kerül. A Napkirály fia vadászatra indul, és áthágva az apai parancsot, belép az őzkertbe, és hazaviszi a kígyót. Ez katasztrófát hoz az ország lányaira. Minden étkezésre egy lányt kér az aranykígyó.

Az árnyékot főleg az azonos neműekkel való találkozás során vesszük észre. A túlhajtott kíváncsiság, birtoklási vágy, telhetetlenség, ambíció és hatalmi törekvés, valamint a határok be nem tartása katasztrófát okoz a pszichében is. A lélek éretlenségét jelzi.

3. Találkozás a mesterrel

Az árnyék akkor válik ellenséggé, ha figyelmen kívül hagyjuk. Ekkor bukkan fel Ilonka, a kibontakozásban levő ego. Mostohája küldi a kígyóhoz (a bennünk élő rossz anya), de ő csak úgy egyezik bele, ha elbúcsúzhat édesanyja sírjától (a bennünk élő jó anya). Anyai intelemre Ilonka magára ölti a küszöb alatti ládából a három kígyóbőrt. Megtanulja a varázsszóként ható anyai tanácsot: „Vetkezz te is, mert rajtad három bőr van." A psziché elkezd gondoskodni magáról, hasznosítva szociális örökségét. Nem akadályozza pozitív anyakomplexus. Az intimitás megélésére készül.

4. Kiegyezés az animával és az animusszal

Ilonka találkozik a királyfival. A múlt és a jelen összekapcsolódik a jövő érdekében. A harmónia lehetővé teszi az intimitást, és megtörténik a királyfi visszaváltozása a kígyóbőrök levetése következtében és utána a frigy Ilonkával. A psziché társra talál, és ez segíti útját a mélységek felé.

Előbb a királyfi szüleinek, majd Ilonka szüleinek a megkeresésére indulnak. Az öregek, az ősök keresése az archetípusok felkutatását jelzi. Szükség van az ősmintákra ahhoz, hogy szembenézhessünk a csapdákkal és próbatételekkel.

Ilonka szüleinél a királyfi magára hagyja ifjú feleségét, akinek egyedül kell megküzdenie a rá leselkedő veszedelmekkel. A mostoha megint közbelép, és egy erdőszéli pincébe rejti el Ilonkát. A királyfi beletörődik veszteségébe, és hazamegy.

A pszichének kreatív életerőre és új szellemi orientációra van szüksége. Ezt csak a magány csendje, az önmagához való visszatérés hozhatja meg.

5. Az ősvalóval való találkozás

A sérült ösztönöket időnként gondozni kell. Számba kell venni lelkünk sebhelyeit. Meg kell szabadulni a haragtól, a szégyentől, a titkoktól, mert csak így találhatunk haza a legbensőbb énünkbe. A női élet ciklikussága feltételezi, hogy türelmet tanúsítsunk, felejtsünk, megbocsássunk, azaz elengedjük a tartozásokat. A harag, a szégyen és a titok az öröm elébe áll, elszakít, kizár, és szomatikus tüneteket okoz.

A fogságban Ilonkát titokban apja eteti, itatja (szellemi táplálék, kreativitás), és majd ő szabadítja ki. Felépülése után újra megtörténik a test elfogadása, ami az önelfogadás alapja, és a belülről életre kelő női test hatalmát adja.

Ezután Ilonkát újból édesanyja sírjához vezeti az útja. Ráeszmél, hogy még van dolga önmagával, és tovább fürkészi az életet. Újabb nehézségek várnak rá, 365 kiló vasból készült bocskorral kell barangolnia mindaddig, amíg annyira megismeri környezetét, hogy már belső biztonságot és szabadságot érez (az alkotó élet megtalálása). Ekkor Tündér királyék segítségével visszakerül férjéhez.

A pohár alján talált gyűrű (bölcsesség) ébreszti a valóságra Ilonka férjét, és felismeri feleségét. A kezdeti, a kibontakozásban levő és az érett ego frigyéből a beteljesülés következik. A nő bekerül a „sebhelyesek klánjába" (P. C. Estes, 1996), vagyis el tudja fogadni az élvezetek mellett a fájdalmat is.

A tudattalanból származó üzenetek követése nem csak a mesehősöket segíti útjukon. A megfejtésre váró szimbólumok a ma asszonyainak is fontos útjelzői lehetnek. Hozzásegíthetik őket, hogy megtalálják a megoldást mind a külső, mind a belső életük problémáira. Reményeink és félelmeink között csak úgy tudunk eligazodni, ha végigjárjuk az individualizáció lépcsőfokait, beépítve magunkba az árnyék személyiséget, az animát és animuszt, elérkezve ősvalónkhoz.

Időnként szóba kell állni a bennünk élő Természeti Asszonnyal, mert hozzá fog segíteni, hogy kibillent egyensúlyunkat újra megtaláljuk, hogy aszerint éljünk, ahogyan belső énünk alkalmazkodni tud a külső elvárásokhoz. Érzéseink nyelvét megtanulva látásmódot és válaszokat fogunk kapni, képesek leszünk tájékozódni és adekvátan reagálni. Csak így kaphatunk új lehetőségeket az élettől.

The Awakening of the Feminine Soul. The Woman has to find the way to her new self, she has to struggle for her new identity. This new identity takes a stand on the same basis from which our ancestral self emerges. Our natural self cannot sway our destiny any longer; it takes an interpreter to comprehend its message. The primordial feminine nature finds its expression in our hidden desires, needs and secret dreams. But we don't always understand this inner voice. In such cases, we can rely on myths or tales which lead us to the inexhaustible sources and supplies of the collective psyche, the archetypes. These are ontogenic milestones which shape the ways the human psyche works, by providing us with patterns of collective problem solving and strategies of dealing with universal problems affecting our lives.

The awakening and unfolding of the feminine soul is a unique process. The tale-subject of our interpretative approach is a typical example of this process. It takes us through the phases of our individuation, showing us the tasks to accomplish and the way back to a woman's ancestral, harmonious self.

Bodó Barna

Felelősség és törvény

A státustörvény megalkotásának és alkalmazásának eseménytörténete még hosszú ideig lesz elemzés tárgya,[1] alighanem két, viszonylag jól elkülöníthető dimenzióban. Egyrészt a megalkotás politikai, jogelméleti, közigazgatási megalapozása, másrészt a szomszédos országok többségi, illetve kisebbségi társadalmai által való fogadtatása jelent olyan kutatási témát,[2] amely nem csupán a magyar törvényalkotásra vonatkozóan,[3] de a kelet-közép-európai országok egymás közötti kapcsolatait illetően is fontos és minden bizonnyal nemcsak a jelenre, hanem a közeljövőre is érvényes következtetések megfogalmazását teszi/tenné lehetővé. Bár a napi politika szintjén felülemelkedő, elméleti igényű szakmai tanácskozásokra[4] is sor került az utóbbi időben a státustörvénnyel kapcsolatban, és csak Romániában 2001 júliusáig három közvéleménykutatás is foglalkozott a törvény fogadtatásával,[5] a kérdéskört szélesebb kontextusban vizsgáló kutatásra[6] ez idáig – tudomásunk szerint – nem került sor.

A temesvári Szórvány Alapítvány kutatócsoportja a státustörvény lakosság általi fogadtatásának a vizsgálatára[7] akkor tett javaslatot, amikor 2001 júniusában a jogszabály elfogadhatóságának a kérdését a román pártok vezérei kivitték a nemzetközi politikai színtérre, jóval azelőtt, hogy a lakossági fogadtatásról bármilyen vizsgálati adat ismertté vált volna.[8] Ez a szándék csak

[1] A Magyar Országgyűlés Könyvtárának 2001. júniusi gyorsjegyzéke a státustörvénnyel kapcsolatban 21 tanulmányt és 151 újságban, heti- és havilapban megjelent cikket, publicisztikát tartalmaz. A lista nem öleli fel a határon túli magyar sajtó idevágó anyagait, még kevésbé tér(het) ki a Magyarországgal szomszédos és a státustörvény alkalmazási területét jelentő országok nemzeti nyelvein megjelenő tanulmányokra, cikkekre.

[2] A státustörvény megalkotását és romániai – 2001. július hó végéig tapasztalt – fogadtatását illetően készült már egy kronológia, lásd Bakk Miklós–Bodó Barna: *A státustörvény mint erőpróba*. = *Romániai Magyar Évkönyv 2001*. Kolozsvár–Temesvár 2001. 317–341. Alighanem érdemes volna ezt a kronológiát mind térben, mind időben továbbvinni. Egyfajta sajtóvisszhang-elemzés Klara Kiss-Kingston dolgozata (*The Hungarian Status Law*. RFE/RL East European Perspectives nr. 9/2001), amelyet román fordításban (*Legea statutului maghiarilor*) közöl a *Pro Europa* 2001/16-os száma.

[3] A kisebbségekkel kapcsolatos 1999 előtti magyar jogalkotás – mintegy 150 jogszabály – elemzését lásd Tóth Judit: *A diaszpóra a jogszabályok tükrében*. Regio 1999/3–4. 46–92.

[4] A Pro Minoritate Alapítvány szervezte 2001. november 21-i tanácskozás címe *Szabad identitásválasztás*, a XXI. Század Intézet és a Teleki László Intézet pedig 2001. november 30-án szervezett nemzetközi konferenciát *A státustörvény: előzmények és következmények* címmel.

[5] Az első felmérés eredményét május hónapban, a másodikét június közepén, a harmadikét július végén tették közzé. A júniusit a Balázs Ferenc Intézet készítette, az utóbbit egy státustörvény-ellenes kemény belpolitikai kampánysorozat után a Metro Media Transilvania.

[6] Nem tekinthető tudományos kutatásnak az Országos Kommunikációs Intézet (Institutul Naţional de Analiza Comunicării) által készített és a nagyközönség számára hozzáférhetetlen havi kiadvány (Buletin de analiză a publicităţii politice şi comerciale) 2001/8-as számában közzétett elemzés (román címe: *Legitimaţie de maghiar*) a magyar igazolvány kapcsán. A dolgozat szerzői az igazolványt a magyar közigazgatási gyarmatosítás eszközének tekintik, etnikai diásznak, megosztó eszköznek minősítik, amelynek célja rövid és hosszabb távon egyaránt a romániai társadalmi egyensúly megbontása, az állam(i intézmények) autoritásának az aláaknázása a szegénység etnicizálása révén. A tízoldalas bevezető elemzés után a román kormánypolitikát minősíti a dolgozat, és tanácsokat fogalmaz meg a kormány számára.

[7] Itt a romániai fogadtatásra gondolunk. A magyarországi fogadtatást előbb 2000 nyarán, majd 2001 novemberében vizsgálták a Balázs Ferenc Intézet kutatói.

[8] Ion Iliescu román államfő már a törvény elfogadása előtt burkoltan bírálta azt egy március 1-jei sajtótájékoztatón. S bár április 20-án a Nagy-Románia Párt közleményben szólította fel a román külügyminisztériumot hathatós lépések megtételére a „rendkívül veszélyes törvény” okán, és sorban minden párt egy-két meghatározónak számító vezetője fellépett ellene – támadásai vehemenciája miatt külön említendő Valeriu Stoica, a Román Nemzeti Liberális Párt elnöke, aki később Románia egyik képviselője volt a státustörvény nemzetközi jogi normáknak való megfelelését vizsgáló Velencei Bizottságban –, a kampány a törvény elfogadása után tetőzött. A június 19-i elfogadást követő napokban előbb az Európa Tanács, majd az Európai Unió elé viszi a jogszabály ügyét a román miniszterelnök. Ebben az időszak-

erősödött a Metro Media Transilvania-féle közvéleménykutatás július végi vizsgálati eredményeinek az ismeretében, ugyanis azokban a napokban szinte nem volt a román sajtónak olyan írott vagy sugárzott orgánuma, amely a státustörvény vonatkozásában mértéktartó maradt volna. Olyanszerű hisztériaállapot volt kialakulóban, mint a Bukarest elleni bányászjárások (értsd: a törvényes rend ellen tettlegesen fellépő bányászok akciói) idején. Az együttélést mindennap gyakorló erdélyiek számára érthetetlen és hihetetlen volt az,[9] amit a Metro Media Transilvania (a továbbiakban MMT) kimutatott: a státustörvény alkalmazását a románság 86,9 százaléka visszautasítja, és csak 7,7 százalék fogadná el. Mivel magyar oldalon 81,1 százalékos teljes elfogadást jelzett a felmérés, sikerült kimutatni: a román társadalom a státustörvény vonatkozásában – és áttételesen a román–magyar kapcsolatok vonatkozásában – kettészakadt. Az eredményt leginkább az antropológiai, azon etnikumközi viszonyok terén végzett vizsgálatok kérdőjelezik meg, amelyek szerint olyan erdélyi és bánsági településeken, ahol az etnikai ellentéteket nem szítják mesterségesen, az etnikai törésvonalat felülírja a területi hovatartozás–származás törésvonala: a több generációra visszamenően helyben honos románok a frissen érkezett románok ellenében a más etnikumú falustársaikban bíznak inkább.[10] Ugyanakkor gyanúra ad okot az a mód, ahogyan az MMT a vizsgálat kérdéseit megfogalmazta: az itt szereplő négy elfogadhatóság-fokozat[11] eleve ellenszenvre hangolja a románságot, hiszen bármely törvény megyei, illetve regionális területen történő elfogadása az ország szétszakítását, az állami egyneműség megszűnését juttatja eszébe, illetve jelentheti számára. Emellett a megfogalmazás alkotmányellenességet is sugall, amennyiben felmerül a státustörvény kapcsán a gondolat, hogy bizonyos országrészek kikerülhetnek a román alkotmány hatálya alól.[12] Az MMT szakmai hitelességét nincs okunk megkérdőjelezni, tehát aki kérdéseit így fogalmazza meg, az nagyon jól tudja, mit és miért tesz.

Miként fogadja tehát az etnikai együttélést gyakorló román polgár a státustörvény jogintézményét, mi a véleménye általában az anyaországnak a határon túli nemzetrészekkel kapcsolatos felelősségéről? Olyan kérdések ezek, amelyek hiteles eredményt ígérően csak semleges politikai közegben kutathatók, de a helyzet nem engedte meg, hogy évekig várjunk, amíg a státustörvény kapcsán kavart politikai vihar elül. Függetlenül attól, hogy a státustörvény romániai alkalmazását illetően időközben sikerült mindkét kormány számára elfogadható formulát találni,

ban szinte minden olyan nemzetközi tanácskozáson szóba kerül a státustörvény, ahol Románia és Magyarország közvetlenül vagy közvetve érdekelt, még akkor is, ha gazdasági vonatkozású vagy nemzetközi pártszövetségi rendezvényről van szó. A Velencei Bizottság július elején fogadta el a román miniszterelnök június végi, illetve a magyar külügyminiszter július eleji javaslatát, hogy vizsgálják meg nemzetközi kontextusban a jogszabályt. Jelentését a bizottság október 22-én tette közzé. Ennek legfőbb következtetése, hogy a státustörvény nem ütközik semmilyen nemzetközi jogi normával, illetve elvvel, alkalmazását illetően mégis több javaslatot fogalmazott meg. Éppen ezért a jelentést mind a magyar, mind a román fél győzelemként értelmezte, egyik sem alaptalanul.

[9] A román sajtóban az MMT felmérésének hitelességét megkérdőjelező írás nem jelent meg, de volt olyan temesvári román újságíró, aki kimondta, számára hihetetlen a felmérés eredménye (Mariana Cernicova).

[10] Ezt vizsgálta 1996–97-ben a Szórvány Alapítvány kutatócsoportja (lásd Bodó Barna (ed.): *Local Identity and Regionalism*. Diaspora Foundation, Timişoara 1998), ezt mutatták ki Smaranda Vultur és Otilia Hedeşan *oral history*s kutatásaik során bánsági falvakban. Továbbá az etnikai határokat áthidaló szolidaritásról cikkezett a temesvári Daniel Vighi *A közéleti elkötelezettség decentralizálása* c. írásában a Provincia 2000/5-ös számában.

[11] A négy fokozat: elfogadná az egész ország területén való alkalmazását; elfogadná egész Erdélyben való alkalmazását; csak Hargita és Kovászna megyékben történő alkalmazását fogadná el; semmilyen alkalmazását nem fogadná el.

[12] 2001 őszén országos méretű botrányt kavartak miniszteri szintű vezényléssel abból, hogy a székelyföldi iskolákban Magyarországról származó oktatási segédanyagot is használtak az igen érzékenynek tekintett történelemoktatásban. Ennek okán is fogalmazta meg Ioan Rus belügyminiszter, hogy a kormánynak külön stratégiát kell alkalmaznia e téren és területen, szerinte ugyanis a két megyében csorbult az állam tekintélye.

egy ilyen kutatás eredményei fontosak, hiszen a román lakosság viszonyulása a törvényhez, trendbe ágyazottan, Romániában mindig lényegi viszonyról hoz információt.

Módszertani megjegyzések

1. A vizsgálat alapjául szolgáló *kérdőív* kidolgozásában Bodó Barna (Szórvány Alapítvány, Temesvár, Románia), Kántor Zoltán (Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok Központja, Budapest) vett részt. Az előzetes konzultációk során kikértük a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem politikatudományi tanszéke egyes magyar tagjainak a véleményét.

2. A kutatás egyfelől *helyzetfelmérési* kísérlet (miként vélekedik a kis- és nagyvárosi, illetve falusi román lakosság az anyaország felelősségéről a határon túli nemzetrészek vonatkozásában, mennyire fogadja el ezen felelősség intézményesített, jogi formáját, a státustörvényt), másfelől pedig azt kívánta megvizsgálni, hogy mindezek az értékelések és vélekedések milyen *összefüggések*kel magyarázhatók.

3. Hipotézisünk az, hogy 2001-ben a lakosságot már nem lehet az 1990-es évek eleji retorikával megtéveszteni, és a nemzeti érdekeket hangoztató román politika rosszul méri fel a helyzetet, amikor „magyar veszélyt" tételez ott, ahol a korábbiaktól merőben különböző, új politikai intézményekről és folyamatokról van szó.[13] Explicit *hipotézis*ként azt fogalmaztuk meg, hogy a 2001 nyarán készült és közzétett felmérések – mindenekelőtt az MMT e dolgozatban már idézett júliusi – eredményei a román lakosság részéről való általános elutasítást illetően nem reálisak. Annak vizsgálata nem volt célunk, hogy tisztázzuk, milyen okokra vezethető ez vissza: a kérdések tendenciózus megfogalmazása, információhiány avagy érzelmi beállítódás stb. Felmérésünk elsődleges célja a téma túlpolitizáltságának az érzékeltetése, illetve annak kimutatása, hogy az etnikai együttélés során kialakul az a megértés és empátia, amely az ilyen jellegű helyzetek kezelésére képessé teszi a szóban forgó közösségeket, amennyiben a politika napi üzenetei ezt a folyamatot meg nem zavarják.

4. Mivel a felmérés *nem reprezentatív* mintán készült, a kapott eredmények érvényességét csak óvatossággal lehet a vizsgált térség egészére kiterjeszteni. A minta reprezentativitása nem előfeltétele a megfogalmazott kutatási hipotézis ellenőrizhetőségének.

5. A *mintavétel* során a rendezőelvek a következők voltak:

– Erdély minden térsége legyen jelen a mintában: a) olyan megyék, ahol a románság túlsúlya jelentős és a magyarság jelenléte szórványos, b) olyanok, ahol a magyarság van túlsúlyban, és természetesen olyanok is, c) ahol a két etnikai közösség jelenléte kiegyensúlyozott.

– Az egyes megyéken belül a mintába bekerülők egy részét a megyeszékhely, további részeit egy város és egy falu lakosai alkották.

– A kiválasztott településeken belül a ténylegesen megkérdezettek körét a kérdezőbiztosok[14] a számukra elérhetőnek tartott módon választották ki (de többnyire helyi sokadalomban, pl. vásárban).

– Csak román személyeket kérdeztünk meg, ugyanis a státustörvény magyar részről történő elfogadását a hivatkozott felmérések sem kérdőjelezték meg.

[13] Ezt 2001 júniusában írtuk le kutatási indoklásunkban, és tételünket teljességgel igazolta a Velencei Bizottság októberi jelentése, amely elfogadta, korunk kisebbségvédelmi intézményei közé illesztette a státustörvényt. A megjegyzések és javaslatok az alkalmazás módjára vonatkoztak.

[14] Kérdezőbiztosok voltak: Bartók Annamária, Bíró-Pacsa Kinga, Bognár Zoltán, Burus Botond, Kádár Magor, László Réka, Márton János, Moldován Izabella, Orbán Balázs, Sándor Krisztina, Szőcs Edit, Szőcs Edgár politológia szakos hallgatók. Számítógépes adatbevitel: László Réka, Kádár Magor. Munkatárs az adatfeldolgozásban Kádár Magor.

6. A minta *tényleges összetétele* az alábbiak szerint alakult:

– Kilenc erdélyi megyében (Arad, Beszterce-Naszód, Bihar, Brassó, Hargita, Kolozs, Kovászna, Maros, Szilágy) megyénként 90, összesen 810 személyt kérdeztünk meg.

– A minta megyén belüli megoszlása: megyeszékhely 40 fő, egy város 30 fő, egy falu 20 fő.

7. A lekérdezésre 2001. augusztus 15–20. között került sor, párhuzamosan minden megyében.

A minta demográfiai és szociológiai tényezők szerinti összetétele

A mintát két szempont szerint rétegeztük: *(1) lakóhely, (2) demográfiai megoszlás*.

A lakóhely alapján három területi csoportot különböztetünk meg: megyeszékhely, (kis)város, falu. Értelmezésünk szerint a helyi politika központja a *megyeszékhely*, ahol lapok jelennek meg, az itt meghozott politikai/gazdasági/kulturális döntések hatása jelentős, és ezekről a helyi sajtó bőven tudósít. A megyeszékhely lakói közvetlen szemlélői lehetnek etnikai vonatkozású politikai vitáknak/döntéseknek, ami hatással lehet véleményalkotásukra. A *(kis)város* lakói kevésbé, miközben egy *falu* lakói szinte egyáltalán nem érzik a politika etnikai élét, számukra a helyi politika az etnikailag semleges közösségi ügyvitel. A politika településtípusok szerinti eltérő jelenléte a helyi közéletben befolyásolhatja a státustörvény – a kisebbségek anyaország általi támogatása kérdésének a – megítélését.

A helyi társadalom demográfiai megoszlása befolyásolhatja bármilyen, a kisebbségekkel kapcsolatos kérdés megítélését, hiszen Besztercén senki sem tekinti a helyi választásokat etnikai töltetűnek, miközben Marosvásárhelyen a polgármesterválasztás éles etnikai szembenállást is jelent. Ebben a vonatkozásban szintén három kategóriát alakítottunk ki: *tömbrománság* (Arad, Beszterce-Naszód, Brassó), *román többség* jelentős magyar jelenléttel (Bihar, Kolozs, Maros, Szilágy) és *kisebbségi* vagy *szórványrománság* (Hargita, Kovászna).

A lakóhely és a demográfiai súly szerinti csoportok nem homogének, amit az elemzés során figyelembe kellett venni. A minta legfontosabb szociológiai jellemzői:

Életkor szerinti összetétel

Életkor	*20–29*	*30–39*	*40–49*	*50–59*	*60–*	*Összesen*
N	217	205	195	105	88	810
%	26,8	25,3	24,1	13,0	10,8	100

Nemek szerinti összetétel

Nemek	*Férfiak*	*Nők*	*Összesen*
N	426	384	810
%	52,7	47,3	100

Születési hely szerinti összetétel

Születési hely	*Helyben*	*A megyében*	*Más megyében*	*Összesen*
N	314	286	210	810
%	38,8	35,3	25,9	100

A más megyéből származó 214 megkérdezett megoszlása a következő:

– más erdélyi megyék: 106 (a minta 13,1 százaléka)

– moldvai megyék: 77 (a minta 9,5 százaléka)

– havasalföldi megyék: 19 (a minta 2,3 százaléka)
– dobrudzsai megyék: 3 (a minta 0,4 százaléka)
– Bukarest: 5 (a minta 0,6 százaléka)

Vallás szerinti összetétel

Vallás	*Ortodox*	*Görög katolikus*	*Neoprotestáns*	*Más*	*Vallás nélküli*	*Összesen*
N	699	60	36	6	9	810
%	86,3	7,4	4,5	0,7	1,1	100

Végzettség szerinti összetétel

Végzettség	*Max. 8 osztály*	*Középiskola és/vagy szakiskola*	*Főiskola/ egyetem*	*Összesen*
N	104	508	198	810
%	12,8	62,7	24,5	100

Nyelvismeret szerinti összetétel

Nyelvismeret	*Magyar*	*Világnyelv*	*Magyar+világny.*	*Csak román*	*Összesen*
N	174	236	91	309	810
%	21,5	29,1	11,2	38,2	100

A csak románul tudók aránya (38,2 %) jóval meghaladja a moldvai, havasalföldi és dobrudzsai származású megkérdezettek arányát (12,8 %). Erdély és Bánság nyelvi sokszínűsége nem jelent általános többnyelvűséget.[15]

Foglalkozás szerinti összetétel

Foglal-kozás	*Alkalm. köz-szféra*	*Alkalm. civil szféra*	*Alkalm. verseny-szféra*	*Cég-tulaj-donos*	*Mező-gazdász*	*Nyug-díjas/ diák*	*Munka-/ állás-nélküli*	*Összesen*
N	109	17	317	50	60	191	66	810
%	13,5	2,1	39,1	6,2	7,4	23,6	8,1	100

Külföldi rokonság szerinti összetétel

Rokonság külföldön	*Közeli, jó kap-csolat*	*Távoli, nincs kap-csolat*	*Rokon nélkül*	*Összesen*
N	216	190	404	802
%	26,7	23,4	49,9	100

[15] Az itt kapott magyar nyelvismereti adatot (21,5%) érdemes összevetni más felmérések adataival. Egy 1999-es vizsgálat szerint az erdélyi románok 19%-a vélekedik úgy, hogy nem elegendő csak a román nyelv ismerete, miközben az erdélyi magyarok 94%-a szükségesnek tartja a román nyelv ismeretét. Lásd Székely Mária–Csepeli György–Örkény Antal–Csere Gábor: *Román és magyar nemzeti látószögek*. = *Kötődések Erdélyhez*. Tatabánya 1999. A Metro Media Transilvania 2001-es felmérése szerint Romániában az anyanyelvén kívül a lakosság 4%-a tud magyarul – 12–12% angolul, illetve franciául, 4% oroszul, 2% németül –, illetve 7%-a tud románul. Mivel a romániai kisebbségek aránya 10%, körükben a román nyelvtudás közel 70%-os. Lásd *Barometrul de opinie publică*. Mai 2001, Fundația pentru o Societate Deschisă, Cluj.

A nemzet és a határon túli közösségek

Nincs egyetlen általánosan elfogadott és a joggyakorlat által szentesített fogalom a(z anya)nemzet és a határon túli nemzetrészek (határon túli közösségek, illetve nemzeti kisebbségek) közötti kapcsolatra. Miközben a Velencei Bizottság által készített jelentés a „rokon kisebbség”[16] fogalmát használja, a magyar politikai-jogi fogalomhasználat és magának a státustörvénynek a szóhasználata szerint is határon túli (szomszédos államokban élő) magyar (olykor: nemzeti) közösségek képezik az anyanemzeti („rokon állami”) felelősség tárgyát. Azonban nem csupán a fogalomhasználat terén tapasztalhatók értelmezési különbségek, hanem azt illetően is, hogy egyik vagy másik nemzeti közösség vonatkozásában a „rokon kisebbség” mit jelent, milyen értelmezést kap.

Európának ezen a részén a politikai és a kulturális határok nem vagy csak ritkán esnek egybe, ami miatt a nemzeti hovatartozás meghatározása sem áll szilárd alapokon. Az állampolgárság általi meghatározottság szemben állhat az egyén által vallott és vállalt nemzeti hovatartozással.

A *nemzeti identitás*t meghatározó tényezőkről az alábbiak szerint vallottak a megkérdezettek:[17]

1. Tényező	*Nagyon fontos (%)*	*Fontos (%)*	*Kevésbé fontos (%)*	*Nem fontos (%)*	*Nincs válasz (%)*	*Összesen (%)*
Állampolgárság	73,6	19,1	3,8	3,0	0,5	100
Az ország, ahol született	65,8	22,2	6,9	4,0	1,1	100
Anyanyelv	81,0	14,4	2,2	1,7	0,6	100
Kultúra	75,6	17,5	3,6	2,6	0,7	100
Vallás	58,0	23,3	9,3	8,5	0,9	100
Szülők etnikai hovatartozása	30,4	32,1	18,0	17,2	2,3	100
Személyes döntés	60,1	18,1	5,6	15,3	0,9	100

A helyi lakosság demográfiai megoszlása szerinti rétegzettségben a helyzet[18] jelentős különbséget mutat a többségi és a kisebbségi (szórvány)helyzetben élő románok között. Az abszolút többségi és a kisebbségi helyzetben élő románság esetében értékelhető – 5–15 százalék közötti – különbség[19] mutatkozik az identitást meghatározó külső és belső tényezők fontosságát illetően: a szórványban élő románok, helyzetükből kifolyólag, az egyén szempontjából belső tényezőket fontosabbaknak tekintik.[20] A kisebbségi helyzetben élő románok az akarati elemet is jelentősebbnek tekintik az identitásválasztásban többségi helyzetben élő társaiknál. A

[16] Vö. „kin minorities” és ugyanezen értelemben használatos a Jelentésben a „kin state” is. Lásd *Report on the Preferential Treatment of National Minorities by their Kin-state* adopted by the Venice Commission at its 48th Plenary Meeting, 19–20 October 2001. CDL–INF (2001) 19.

[17] Érdemes az adatsort összevetni egy 1997-es, erdélyi románok körében végzett felmérés adataival, amelyben az identitás kritériumainak fontossági sorrendje, négyfokú skálán, a következő: kultúra 3,7; anyanyelv 3,5; állampolgárság 3,3; romániai születés 3,2; egyházi hovatartozás 3,2. Lásd Csepeli György: *Nemzetek egymás tükrében*. = *Nemzeti és etnikai kisebbségek a 20. század végén*. Bp. 2001. 250–266.

[18] A demográfiai megoszlás és településtípusok szerinti bontás táblázatait lásd a dolgozat végén, mellékletként.

[19] A táblázatokba foglalt 5 válaszlehetőség közül a két szélső értéket – „nagyon fontos” és „nem fontos” – vesszük figyelembe. Az ettől eltérő eseteket külön jelezzük.

[20] A kultúrát illetően a többségi románok esetében megmutatkozó eltérés/kivétel nehezen értelmezhető: éppúgy csúcsértéket mutat az állampolgárság, mint a kultúra; ez utóbbinak fontosságát az anyanyelvnél is többre értékelik, amire nem találtunk magyarázatot.

többségi, illetve tömbromán megyék közötti eltérések nem olyan jelentősek, mint bármelyik adatai és a kisebbségi helyzetű románok adatai közötti különbségek.

Településtípusok szerinti bontásban a külső tényezők fontossága a nagyváros–kisváros–falu tengely mentén valamennyit növekedik, a belső tényezők közül a vallás és a szülők etnikai hovatartozása esetén figyeltünk meg a többinél lényegesen (15–18 százalékkal) magasabb értékeket.

Figyelmet érdemel, hogy az állampolgárság, illetve a születés helyének fontossága a megkérdezettek szerint igen nagy, és alighanem ebben rejlik a *határon túli románság* iránti relatív érdektelenség magyarázata.[21] Kihívásnak ígérkezik e tekintetben az európai integráció, amikor a (nemzet)állam mindenekfelettisége elvben és gyakorlatban is megszűnik. Mivel a csatlakozásra váró országok közül Romániában igen magas – talán a legmagasabb – a csatlakozást támogatók aránya (76 százalékos),[22] levonható az a következtetés, hogy a lakosság nagy része nem tudja – még – felmérni, lényegében mivel jár az integráció.[23]

Az *anyanyelv* és *kultúra* kettőssége a nem anyanyelvű iskolákba járók esetében válhat megosztó tényezővé. Bár a megkérdezettek négyötöde azt vallja, személyes döntés határozza meg az identitásválasztást, a gyermek számára az iskolát szinte kizárólagosan a szülő választja ki, és ezzel azt is eldönti, hogy megőrzi-e gyermeke számára az anyanyelv elsődlegességét, avagy egy más nyelvi és nyelvű kultúra által megbontja a természetes egyensúlyt.

A nemzethez való tartozás kérdését illetően a kapott válaszok alapján jelentős különbség mutatkozik az *erdélyi magyarok* és a *besszarábiai (Moldvai Köztársaságban élő) románság* megítélésében.

Függetlenül attól, hogy a besszarábiai románok és az erdélyi magyarok helyzete egészen más, mindkettő az anyaország határain kívül él. Ebben a vonatkozásban feltehető a kérdés, ki mennyire tekinti őket a román, illetve a magyar nemzet részének. A válaszok:

2.1. A besszarábiai románok	*Románok*	*Külön nemzet*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	64,6	34,6	0,9	100

2.2. A romániai magyarok	*Magyarok*	*Más nyelvű románok*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	48,6	50,4	1,0	100

Az értelmezésbeli különbség egyik magyarázata, hogy a Pruton túl élő románok külön országban élnek. A következetlenség viszont fennáll, ugyanis miközben a *külföldre szakadt románok* esetében szinte kétharmados a terület prioritását vallók aránya, a *romániai magyarok* vonatkozásában alacsonyabb, 51 százalékos ez az arány. Ezek a számok érdekes kettős „toleranciát" jelentenek: a megkérdezettek egyharmada (!) elfogadja, hogy a külföldi román számára nem nemzete az első, miként azt is elfogadják – igaz, nem ugyanilyen arányban –, hogy a magyarok számára a nemzet fontos. A koherens vélemény hiányát jelzi, hogy a kisebbségi pol-

[21] A Moldvai Köztársaság vonatkozásában van érdeklődés, ami nem a határon túli nemzettársak, hanem az elvesztett terület iránt nyilvánul meg elsősorban. A Timoc-völgyi (Jugoszlávia), egyesek által félmilliós lélekszámúra becsült és a nyelvvesztés utolsó stádiumába jutott románság helyzete nem kérdés sem politikai, sem kulturális vonatkozásban.

[22] Lásd *Barometrul de opinie publică*. Noiembrie 2001. Ez az érték 2001-ben növekedett: 1999. május: 70%, 1999. október: 67%, 2000. május: 68%, 2000. november: 68%, 2001. május: 77%.

[23] Az idézett Euro-barométer-felmérés alapján a megkérdezettek 21%-a gondolja azt, hogy sokat, 4% pedig azt, hogy nagyon sokat tud az Európai Unióról. Lásd *Barometrul de opinie publică*. Noiembrie 2001.

gár identitásbeli prioritásaira vonatkozó *általános kérdésre* adott válaszok (lásd a 3.1. és 3.2. táblázatokat) más arányokat mutatnak A különbség jelentős, de nem meglepő: a diktatúra idején minden kisebbségit más nyelvű románnak nyilvánítottak, aminek a hatása nem múlhatott még el. Külön vizsgálat tárgyát képezhetné e kettős mérce további, mélyebb elemzése.

Demográfiai megoszlás szerinti bontásban a helyzet alapvetően nem különbözik, bár vannak különbségek: legkevésbé a többségi helyzetben élő románok tekintik a közös nemzethez tartozónak mind a besszarábiai románokat, mind az erdélyi magyarokat, feltehetőleg a helyi politikában megnyilatkozó feszültségek okán. Ugyanakkor a kisebbségi románok mindkét vonatkozásban sokkal inkább – a különbség meghaladja a 10 százalékot – elfogadják a közös nemzethez tartozást. Településtípusok szerinti bontásban nincs releváns különbség a válaszok között.

Két kérdéssel vizsgáltuk azt, hogy egy *kisebbségi polgár,* illetve a *kisebbségi román állampolgárok* számára milyen hovatartozásnak kell elsődlegesnek lennie: az állampolgárságot, az országot avagy a nemzetet illeti meg az elsőbbség?

3.1. Elsődleges – általában	*Állampolgárság*	*Nemzet*	*Ahol él és dolgozik*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	48,3	24,7	26,7	0,4	100

3.2. Elsődleges – romániai kisebbségek	*Állampolgárság*	*Nemzet*	*Ahol él és dolgozik*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	61,6	33,1	4,3	1,0	100

A kapott eredmény a területiség (külső tényező) primátusát jelzi a nemzethez tartozás (belső tényező) ellenében.[24] Ugyanakkor nincs lényegi különbség az általános vélekedés és a kisebbségi román állampolgárokkal szembeni elvárás között. A demográfiai bontás azt mutatja, hogy a nemzethez tartozás elsődlegességét a romániai kisebbségek vonatkozásában leginkább a tömbrománság fogadja el: a 43,3 százalékos érték megközelíti az állampolgársági elsőbbség 49,6 százalékát.

A határon túli nemzettársak iránti felelősségvállalás

Az *anyanemzet felelőssége* a határon túli nemzetrészek iránt azt jelenti, hogy támogatást biztosít számukra. A kérdésre három vonatkozásban kérdeztünk rá: általánosan, a román és végül a magyar állam vonatkozásában. Csak kis mértékben, de eltérnek az eredmények: a legalacsonyabb támogatottságot – várható módon – a magyar állam vonatkozásában kaptuk.

4. Anyaországi felelősség	*Egyetért (%)*	*Inkább igen (%)*	*Inkább nem (%)*	*Elutasít (%)*	*Nincs válasz*	*Összesen (%)*
Bármely állam	67,9	17,3	5,1	9,3	0,5	100
Románia	66,9	15,3	8,0	9,3	0,5	100
Magyarország	58,0	15,6	13,8	12,0	0,6	100

[24] Itt a magyar kisebbség lojalitásának/illojalitásának az örökös dilemmája köszönt vissza, más formában. Mivel a magyar kisebbség „illojális", 1919 után nem fogadott hűséget a román államnak, irányában fokozott az állampolgársági hűséget illető elvárás. A Metro Media már idézett közvéleménykutatása szerint a románok 44%-a véli úgy, hogy a magyarok nem lojálisak a román államhoz. Lásd *Viszolyognak a státustól*. Krónika 2001. júl. 27.

Figyelmet érdemel: a *magyarországi felelősségvállalás* elutasítása – a politikai propaganda és a történelmi beállítódás hatására – jóval nagyobb (a különbség több mint 10 százalékos), ugyanakkor a román állam felelősségvállalása a határon túli románokat illetően – kevéssel, de – kisebb támogatottságú, mint az általános.[25] Az anyaországi felelősségvállalást általánosságban a kisebbségi románság utasítja el a legkevésbé, és a tömbben élő románság fogadja el a legnagyobb mértékben. Ugyanakkor a legkiegyensúlyozottabb vélekedés a falvak lakóié: esetükben a három felelősségtípus szinte azonos egyetértési szintet képvisel.

Külön kérdéssel vizsgáltuk, hogy a felelősségnek milyen területen való megnyilvánulását fogadják el: a legkisebb egyetértés a politikai, a legmagasabb a kulturális vonatkozású támogatottság esetében nyilvánult meg. Ugyanakkor a felelősségvállalás konkrét formáját illetően jelentős (10 százalék körüli) a *non*-válaszok száma.

5. Jelleg	*Egyetért*	*Inkább igen*	*Inkább nem*	*Elutasít*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Politikai	41,5	16,5	16,8	14,4	10,7	100
Erkölcsi	59,3	19,4	4,8	5,4	11,1	100
Kulturális	67,0	15,8	3,6	2,8	10,7	100
Gazdasági	48,1	16,9	13,6	10,6	10,7	100

Demográfiai bontásban azt kapjuk, hogy a többségi románok az általános anyaországi felelősségvállalást átlagon felüli mértékben elfogadják, miközben a kisebbségi románok elutasítása az átlagosnál nagyobb (4.1, 4.2, 4.3. táblázatok). A legnagyobb a különbség a kultúra vonatkozásában: a többségi 74,4 százalékos elfogadással szemben a kisebbségi érték 57,1 százalékos. Településtípusok szerint nincs releváns különbség a vélemények között.

A fenti értékek külön figyelmet érdemelnek, mert a mérés időpontjában még közelről sem jutott nyugvópontra a státustörvény kapcsán kialakult politikai küzdelem, melynek román oldalról folyamatosan éles hangú nyilatkozatok és olyan cikkek meg tévéviták voltak a velejárói, melyek okán mindent lehet állítani, csak azt nem, hogy akkor a támogatással való egyetértés nemes nemzeti gesztusnak minősült volna. Az egyetértő éppenséggel szembement a politika által gerjesztett közhangulattal. Ebben a közegben a politikai jellegű támogatás 41,5 százalékos elfogadása azt bizonyítja, hogy a román politikai erők rosszul mérték fel a helyzetet, olyan – történelmileg kondicionált – reflexeknek engedelmeskedtek, amelyek anakronizmusuk mellett igazi lakossági támogatásra sem számíthattak. A gazdasági vonatkozásban mért elfogadottsági szint magyarázata az lehet, hogy a megkérdezettek többnyire figyelmen kívül hagyták a gazdasági élet vonatkozásában a külső beavatkozás elutasításának az elvét.[26]

A *politikai támogatás* az anyaország részéről megnyilvánulhat nemzetközi szinten, jelentheti azon ország kormányának a megkeresését, ahol a kisebbség él, illetve a célközösség jogi személyiséggel bíró szervezeteinek a támogatását. E kérdésben igen nagy a bizonytalanság, a megkérdezettek kétötöde nem válaszolt. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy a mai nemzetközi trendek és a mentalitást máig jelentősen befolyásoló korábbi politikai gyakorlat gyökeresen ellentmondanak egymásnak. A nemzetközi szintű támogatást fogadják el a legtöbben, talán mert ennek a hatását a legkevésbé lehet helyi szinten érzékelni, illetve felmérni. A határon

[25] Ezek az értékek lenyomatként jelzik azt, ami a napi politikát jellemzi: sokat foglalkoznak a határon túli román területekkel (Nagy-Románia Párt!) és szinte egyáltalán nem a határon túli román közösségekkel.

[26] A sajtóban a kutatást megelőző időszakban a legtöbb bírálat a státustörvény gazdasági vonatkozásai kapcsán fogalmazódott meg.

túli nemzettársak érdekében a kormányszinten történő fellépés kapja a legkisebb támogatottságot, pedig a román politikai gyakorlat alapján a legnagyobb egyetértés e tekintetben volt várható.

6. Politikai támogatás	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Nemzetközi	43,2	10,2	1,6	4,2	40,7	100
Kormány	34,6	14,7	6,2	3,6	41,0	100
Célközösség	38,1	11,5	3,3	5,9	41,1	100

Amikor általánosságban van szó politikai támogatásról, sokkal kevesebb a *non*-válasz, a konkrét formára való rákérdezés a bizonytalankodók arányát a korábbinak négyszeresére emeli. A *non*-válaszok megoszlása – a tömbben élő románoknak több mint a fele nem válaszolt, a kisebbségi románoknál ez az arány 20 százalék körüli – jelzi, hogy a kisebbségi románság helyzetéből fakadóan másként tudja kezelni a kérdést. A politikai támogatást a legtöbb megértéssel a kisebbségi románok fogadják. Ugyanakkor a kisebbségi románok is, a falusiak is a leginkább a célközösségeknek közvetlenül nyújtott politikai támogatást fogadják el.

A *kulturális támogatás* vonatkozásában is három alkérdést iktattunk be: anyagilag kell támogatni a kisebbségi kultúrát, szellemi támogatást kell nyújtani, illetve az anyaország indítson saját programokat a határon túli kisebbségi közösségek számára ezek lakóhelyén? A kapott elfogadási értékek kevésbé szóródnak, mint az előbbi esetben, és magasabbak is.

7. Kulturális támogatás	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Pénzügyi	57,7	15,2	6,5	3,2	17,4	100
Szellemi	65,8	13,0	1,1	2,7	17,4	100
Programok	61,1	14,1	3,8	3,5	17,5	100

A többségi román megyék esetében kapott legmagasabb elfogadási értékek azt jelzik, hogy Kolozsvár vagy Marosvásárhely helyi, etnikai alapú – nyilván politikai szempontból másként megmutatkozó – feszültségei mögött nem elvi kérdéseket kell keresni: a helyi román polgár igenis tudja: a másik közösség kultúráját is támogatni kell. A kisebbségi románok esetében nem ismétlődik meg a politikai támogatásnál tapasztalt, a többi kategóriánál nagyobb mértékű egyetértés, amit minden bizonnyal befolyásol az a tudat, hogy Székelyföldön „nemzeti küldetésük" van.[27] Ugyanakkor nem volt olyan falusi román, aki a kulturális támogatás szellemi formáját elutasította volna.

A *gazdasági támogatás* terén a kisebbségekkel kialakítandó közvetlen, preferenciális kapcsolatok vonatkozásában kaptuk a legalacsonyabb támogatottsági értékeket, de még ezek is meghaladják az elutasítás szintjét. A preferenciális gazdasági kapcsolatok elutasítása némileg meglepő, mert azt lehet a legkevésbé irányítani-befolyásolni, hogy egy (anyaországi) vállalkozó kivel alakít ki kapcsolatot. Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy a személyes lét egyik legrelevánsabb dimenziója a gazdasági státus.

[27] A két világháború közötti román kormányok a „kultúrzónák" kijelölésével nyíltan vállalták ezt a politikát.

8. Gazdasági támogatás	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összes*
Partnerkapcsolatok	55,9	8,3	1,2	2,0	33,0	100
Kisebbségi vállalkozók támogatása	34,2	19,4	8,4	4,8	33,2	100
Preferenciális kapcsolatok kisebbségi vállalkozókkal	28,0	16,9	15,4	5,8	33,8	100

Többségi–kisebbségi román vonatkozásban megismétlődik a kultúra esetében tapasztalt különbség: a többségi román jóval – 5–10 százaléknyi különbséggel – inkább elfogadja az anyaországi támogatás bármely formáját.

Kisebbségvédelmi normák és minták

Romániában a „politikacsinálók" visszatérő érve az utóbbi évek vitás és vitatott helyzeteiben: az európai (jog)gyakorlat, az uniós szabályozások. Minden esetben élnek vele, ha a lakossággal megszorítást, illetve ellenérzést kiváltó helyzetet kell elfogadtatni. A román politikai elit jelen esetben is szükségesnek tartotta – belpolitikai használatra – a nemzetközi normákra való hivatkozást, miközben a nemzetközi színtéren azzal érvelt, hogy a státustörvényt mint olyat utasítja el a lakosság. Ebben a kontextusban természetszerűen válik fontossá a kérdés: mit ismer a román lakosság a nemzetközi kisebbségvédelem jogszabályai közül, illetve mindennapi gyakorlatából és miként?

A kérdőívnek a nemzetközi kisebbségvédelmi normákkal és mintákkal kapcsolatos kérdéseit nem kívántuk a határon túli nemzettársak iránti felelősségre vonatkozó kérdések elé helyezni, mert a szerintünk nem vagy gyengén tájékozott megkérdezett hajlamos a „nem tudom" válaszlehetőség kibúvóját keresni.

A határon túli nemzetrészek iránti *felelősségvállalás nemzetközi szabályozására* vonatkozó kérdés oka: a vezető román politikusok és médiasztárok szinte minden elutasítást az idevágó nemzetközi jogszabályok[28] megsértésére való hivatkozással indokoltak meg.

9. Nemzetközi jogszabály	*Létezik, és betartják*	*Létezik, de vitatják*	*Nincs csak helyi gyakorlat*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	12,1	30,0	54,3	3,6	100

Az eredmények azt mutatják, hogy jelen esetben a nemzetközi jogszabályokra való hivatkozás hatása több mint kérdőjeles. Releváns különbségek demográfiai bontásban nincsenek.

A határon túli nemzetrészek *anyaországi jogállás*ára vonatkozó európai gyakorlat iránti kérdésegyüttesünk két zárt és egy nyitott kérdést tartalmazott. Utóbbi arra vonatkozott, hogy ismernek-e olyan országot, ahol létezik jogszabály a határon túli nemzetrészek támogatását illetően. Erre 44 megkérdezett jelölt meg egy, illetve több országot (1 országot 34, 2-t 5, 3-at 2, ennél többet szintén 2, egyvalaki szerint minden országban van). A megjelölt országok: Amerikai Egyesült Államok, Anglia, Ausztrália, Belgium, Csehország, Csehszlovákia, Franciaország, Horvátország, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Németország, Olaszország, Romá-

[28] A Velencei Bizottság jelentése egyértelmű bizonyítéka annak, hogy ezen a területen éppen a magyar jogszabály okán indult el az elméleti munka, létező és hivatkozható nemzetközi jogszabályok nincsenek. Ezt természetesen tudnia kellett Adrian Năstase román miniszterelnöknek, aki civilben kisebbségjogot is tanít a bukaresti egyetemen.

nia, Szlovákia, Szlovénia, Spanyolország, Ukrajna. Bár mindössze három válasz tekinthető jónak,[29] a helyes találatok száma 31.

10. Státus-törvény	*Nincs ilyen jogszabály*	*Létezik ilyen törvény*	*Csak ajánlások léteznek*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	35,2	10,4	50,2	4,2	100

A válasz azért figyelmet érdemlő, mert a romániai horvátok öt éve rendelkeznek kettős állampolgársággal – tehát két útlevéllel –, s a szlovák státustörvény[30] is érvényes Románia területén.

A vonatkozó romániai jogi szabályozást illető általános, majd egy, az 1998/150-es törvény[31] tartalmával kapcsolatos kérdésre kapott válaszok összesítése azt jelzi, hogy Romániában a magyar státustörvény előtt a határon túli nemzettársak iránti felelősségvállalás kérdése nem volt téma: sem a politika, sem a média – a kettő nyilván összefügg – nem szentelt a kérdésnek figyelmet.

11. 1. Román jogszabály	*Nincs ilyen jogszabály*	*Van, de nem ismeri*	*Ismeri a román törvényt*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	36,5	52,2	10,2	1,0	100

A törvény létezéséről tudó 10,2 százalék 83 személyt jelent. Az alábbi táblázat százalékos adatai erre a számra vonatkoznak:

11. 2. Az 1998/150-es törvény	*Anyagi támogatást biztosít a lakóhelyen*	*Jogokat és segélyt Romániában*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	18,1	56,6	1,2	24,1	100

Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a román „státustörvény” a román közvélemény számára ismeretlen: ha kivonjuk a fenti 83 személyből a 150-es törvény tartalmával kapcsolatos válaszok alapján a „nem tudom” és a *non*-válaszokat, 62 személy marad – a mintának alig 7,6 százaléka. Hogy miért teljesen ismeretlen egy – magyar változatában létfontosságúnak tekintett, politikai viharokat kavaró – törvény, amikor a határon túli románság 4–5 millióra tehető, az egy másik vizsgálat tárgyát képezhetné.

A *magyar státustörvény* – minden bizonnyal – sokkal inkább ismert, mint bármilyen más hasonló jogszabály, ami az ilyen jellegű jogszabályok kontextuális meghatározottságát jelzi: egy jogszabály esetében nem csupán az fontos, hogy milyen jogi környezetben kerül alkalmazásra, hanem az is, milyen politikai folyamatok jelölik ki a fogadtatás keretfeltételeit. A státus-

[29] Ezek: Németország, Szlovákia, Magyarország. Lengyelországban a parlament előtt van a jogszabály, Nagy-Britanniában, Horvátországban, Olaszországban útlevél és nem igazolvány létezik.

[30] A szlovák státustörvényt a Mečiar-kormány fogadta el 1997-ben, a beutazási kedvezmény mellett korlátlan munkavállalási és iskoláztatási jogokat biztosít a határon túli szlovákoknak. A külhoni szlovákságot igazoló okmányt a törvény külhoni szlovák útlevélnek nevezi. Bevezetése – noha ennek megfelelően Arad, Bihar és Temes megyékből igen sok fiatal tanul Szlovákiában – Romániában semmilyen politikai reakciót nem váltott ki.

[31] Az 1998/150-es román törvény – címe: támogatás nyújtása a nagyvilág román közösségeinek – előírásai az oktatás és a művelődés mellett egészségügyi ellátásra és együttműködési programok finanszírozására vonatkoznak. Erre külön pénzalapot és egy jogi személyiséggel rendelkező központot hoznak létre.

törvény fogadtatásának a mikéntje várhatóan kihat minden romániai hasonló jogszabály elő- és utóéletére.

12. Magyar státustörvény	*Ismeri*	*Nem ismeri*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	74,2	25,4	0,4	100

Demográfiai bontásban azt kapjuk, hogy a tömbrománság körében a legnagyobb a magyar státustörvényt ismerők aránya – ami meglepő. Mind a kisebbségi helyzetben élő, mind pedig a jelentős magyarságú, de román többségű területeken az együttélés napi gyakorlata indokoltabbá tenné a törvény iránti érdeklődést. Településtípusok szerint nem figyelhető meg releváns különbség.

Nyitott kérdés segítségével vizsgáltuk, hogy a jogszabály létezéséről tudók milyen információkkal rendelkeznek a magyar státustörvényről. A kérdéssel azt szándékoztunk felmérni, hogy amikor véleményt mondanak a törvénnyel kapcsolatos politikai állásfoglalásokról, mennyire a helyzet ismeretében teszik. Ebből a szempontból nincs külön relevanciája a válaszok mennyiségi feldolgozásának (ki hányféle előírást sorol fel).

Irreleváns válaszok: nem ismerem (3), nem értek egyet (3), túl általános fogalmazás (önmegvalósítás lehetősége, otthonmaradási támogatást, nemzeti identitást – 2, anyaországi védelmet – 2, jogokat – 36, támogatást – 2, kedvezményeket – 6, stb. – 50), igazolványt nyújt (semmilyen magyarázat nélkül – 33). További irreleváns válaszok a törvény ismeretét illetően: jobb együttműködés az országok között; a népek közeledése; románoknak vetett csalétek, hogy elmagyarosodjanak; el akarják rabolni Erdélyt; diszkrimináció a (Hargita és Kovászna megyei) románok szempontjából – 5 – 9. Anyagi kedvezmények általánosan – 47. Irreleváns válasz összesen: 145.

Téves válaszok: iskolaalapítási jogot nyújt, magyar egyetemet Erdélyben, potenciális MTA-tagságot romániai magyar alkotóknak, útlevelet – 9, kettős állampolgárságot jelent – 10 – 22. Szintén téves azt állítani, hogy a státustörvény jogot ad magyarországi egyetemi továbbtanulásra, mert ez a lehetőség korábban is létezett – 38. Ösztöndíjakat eddig is biztosítottak magyar közpénzekből, ez sem a státustörvény következménye – 15. A magyarországi orvosi kezelés lehetőségének a státustörvényhez való rendelése téves, hiszen 1990 óta létezik ez a gyakorlat, amely nem csupán határon túli magyarok számára elérhető – 35. Aki külön szociális támogatásról beszél a törvény kapcsán, szintén téved – 7. Rossz válasz összesen: 117.

Külön kategóriába soroltuk a vízumkényszerrel kapcsolatos válaszokat (26). 2001 augusztusában Románia számára a Schengen-térség országaiba kötelező volt a vízum, Magyarország számára nem. A Romániában érvényes német gyakorlat[32] alapján gondolták – joggal – egyesek, hogy a magyar igazolvány a schengeni vízum megszerzését illetően könnyítést, előnyt fog jelenteni – bár ez konkrétan nem került szóba, és 2002. január 1-jétől Románia is lekerült a vízumköteles országok jegyzékéről.

Helyes válaszok: munkavállalás (197), kulturális támogatás (60), a közoktatás támogatása (72), utazási kedvezmények Magyarország területén (62), gazdasági támogatás (26), ugyanazt nyújtja, amit a román 150-es törvény (1) – összesen: 418.

[32] A német és a román kormány közötti megállapodás értelmében a romániai németek számára a német (schengeni) vízum megadása külön procedúra alá esik: nem kell meghívó és egy sor más irat, nem kell vízumilletéket fizetni, és azonnal, a többi polgár esetében előírt 3–5 napos várakozás nélkül kapták vissza útlevelüket.

Törvényismeret – válaszok	*Helyes*	*Kontextuális (Schengen)*	*Irreleváns*	*Téves*
N	418	26	145	117

Valószínűsíthető, hogy a megkérdezetteknek mintegy a fele jól vagy nagyon jól ismeri a státustörvényt, ami alighanem a román jogszabályok vonatkozásában is egyedülálló volna. Egy válasz külön is ide kívánkozik: „Romániának is úgy kellene cselekedni, ahogyan Magyarország teszi."

A magyar státustörvénnyel egy kategóriát alkotó más törvények ismeretének kiegészítő kérdéseként szerepelt a magyar igazolványhoz hasonló iratok[33] létére vonatkozó.

13.1. Más státus-igazolvány	*Nem tudok hasonlóról*	*Létezik, de nem Romániában*	*Ismerem a szlovákot/németet*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	81,6	9,9	8,0	0,5	100

A 8 százaléknyi igenlő válasz 65 személyt jelent, ami nem mond ellent a korábbi (lásd 11.2. táblázat) adatnak, mert a németek esetében nincs szó törvényről.

Kisebbségi igazolvány

A magyar igazolvány magyarországi jogokat és kedvezményeket biztosít birtokosa számára, vagyis nem egy bizonyos – szomszédos – országban élő magyar etnikai hovatartozását igazoló irat. Ennek ellenére ilyen értelmezése is lehetséges a helyzetnek, ami főleg többségi, de kisebbségi oldalon is több dilemma és vita forrása.

13.2. A státustörvény hatása	*A románok negatív diszkriminációja*	*Nem magyarok – magyarrá*	*Semmilyen külön hatás*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	27,0	39,3	31,1	2,6	100

Bizonyos vélemények szerint maga az igazolvány azáltal, hogy kedvezményeket biztosít – többek között – romániai magyaroknak, a többségi románság negatív diszkriminációját jelenti. Ugyanakkor a kedvezmények, vélik egyesek, bizonyos szociálisan nehéz helyzetben lévők körében azt eredményezhetik, hogy olyanok is magyarnak vallják magukat, akik különben nem azok. Ezekre a kérdésekre a 13. táblázatba foglalt válaszokat kaptuk.

A demográfiai bontás azt mutatja, hogy az *elmagyarosodás* veszélyétől leginkább a többségi román megyékben félnek, aminek az oka az lehet, hogy itt az etnikai hovatartozásnak a helyi politikában igenis van tétje. A tömbromán megyékben tartják a legtöbben negatív diszkriminációnak az igazolványt (és a törvényt), alighanem érzelmi alapon: a többség nem szeretné, ha köreit – értsd: a helyzetet – bármilyen hatás megzavarná. Például az évek során asszimilált magyarok egy része „felébredne".[34]

[33] Háromféle dokumentum jöhet szóba: horvát útlevél (a kettős állampolgárság okán), szlovák igazolvány, német igazolás. Ez utóbbi a német és a román kormány közötti megállapodás alapján biztosít(ott) bizonyos kedvezményeket a romániai németeknek az anyaországi vízum kiadásakor.

[34] Arad, Brassó, Temes olyan megyék, ahol nemcsak tudomásul veszik a többségi románok a kisebbségieket, de bizonyos helyzetben még dicsekednek is a létezésükkel. Teszik és tehetik, mert a helyi politikában a kisebbségek mellékszereplők, még akkor is, ha olykor kontextuálisan jelentősebb tisztséghez jutnak.

A magyar státustörvény *romániai elutasítás*ával a megkérdezetteknek majdnem a kétharmada (60,8 százalék) ért egyet, ami jóval kisebb érték az MMT idézett közvéleménykutatása által kimutatott 86,9 százaléknál.[35] Az elutasítók jelentős része viszont a politikai kampány eredményeként jutott erre az álláspontra, ugyanis érveket nem ismer: ezeket az embereket a kampány győzte meg, illetve a román közvéleményben ébren tartott elutasítás mindennel szemben, ami magyar vagy magyar vonatkozása is van. A 38 százalékból minden bizonnyal valamely hányad nem támogatta volna az elutasítást, ha tudja: létezik hasonló román törvény, illetve nincs olyan nemzetközi jogszabály avagy ajánlás, amelynek a magyar státustörvény ellentmondana.

14. A román elutasítás	*Nem ismerem az okokat, egyetértek*	*Ismerem az okokat, és egyetértek*	*Nem értek vele egyet*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	38,0	22,8	37,5	1,6	100

A demográfiai bontás szerint az elutasítással egyetértők két csoportjának az aránya változó, a kormánypolitikát nem támogatóké viszont alig változik: 35 és 40 százalék között mozog. Ezen érték közel kétszerese az MMT által jelzett 22 százalékos aránynak.

Az elutasítás – a politikai főárammal való sodródás – szempontjából nem mellékes, mennyire ismerik a megkérdezettek a nemzetközi intézményeknek és fórumoknak a kérdéssel kapcsolatos álláspontját.

15. Nemzetközi fórumok	*Nincs álláspont*	*A magyar fél tárgyaljon*	*Bírálják a törvényt*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	6,8	36,7	4,0	52,0	0,6	100

2001 augusztusáig semmilyen nemzetközi fórum vagy intézmény hivatalosan nem foglalt állást a státustörvényt illetően,[36] de tárgyalásra történő felkérések valóban hangzottak el. Vagyis az elutasítás egyértelműen belpolitikai indíttatású.

Román–magyar kapcsolatok

A státustörvény kapcsán indított román külpolitikai offenzíva idején meghatározó szerepű politikusok figyelmeztettek arra, hogy bár a törvény nem ütközik semmilyen nemzetközi jogi normával vagy ajánlással, alkalmazása szempontjából fontos, hogy Magyarország tárgyaljon szomszédaival.[37] Román részről többször hangzott el olyan állítás, miszerint a státustörvény feszültséget ébreszt nem csupán a szomszédos országok közötti kapcsolatokban, de Romániában is a román és a magyar közösség között. Ebből a megfontolásból külön kérdésblokkot szenteltünk a kérdőívben a román–magyar kapcsolatoknak.

Vizsgálatunk három kérdéskörre terjedt ki: a státustörvény okozta helyzet, a *román–magyar kapcsolatok alakulása,* illetve a romániai románok és magyarok közötti viszonyok alakulása. Bár 2001 augusztusáig Románia semmilyen konkrét javaslatot nem fogalmazott meg a státus-

[35] A Metro Media Transilvania közvéleménykutatása szerint a megkérdezettek 86,9%-a úgy tartja, hogy a kormánynak minden eszközzel meg kell akadályoznia a státustörvény alkalmazását, 46%-a szerint a kormány helyesen reagált a státustörvényre, 32% szerint nagyon helyesen és csak 22% helytelenítette a reakciót.

[36] Lásd Bakk Miklós–Bodó Barna: *i.m.*

[37] Lásd Günther Verheugen kijelentését a Ion Iliescuval való találkozója után. *I.m.* 333.

törvénnyel kapcsolatban, hiszen a kifogások teljesen általánosak voltak, kérdéseink között szerepelt egy a román javaslatokra vonatkozó is, amely az események pontos követése szempontjából próbának is tekinthető.

Kérdésünkre – Ki a felelős a státustörvény okán Románia és Magyarország között kialakult feszültségekért? – öt válaszlehetőséget jelöltünk meg: 1. Magyarország, mert nem tájékoztatta Romániát; 2. Magyarország, mert nem vette figyelembe Románia javaslatait; 3. Románia, mert nem reagált idejében a törvénnyel kapcsolatos magyar tájékoztatásra; 4. Románia, mert nem akarja elfogadni az új törvény bevezetését; 5. Mindkét ország. Az alábbi táblázatban, helyhiány miatt, a válaszváltozatok helyett az itt megjelölt számok szerepelnek.

16. Román–magyar feszültség	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	13,6	19,9	3,0	4,8	57,5	1,2	100

A kapott válaszok tükrében Románia politikai teljesítménye a státustörvény vonatkozásában egyáltalán nem esik pozitív elbírálás alá. Az pedig külön érdekes, hogy a válaszolók jelentős részében – egyötödében – nem tudatosodott, hogy Románia eladdig nem terjesztett elő semmilyen konkrét javaslatot a státustörvénnyel kapcsolatban. Demográfiai bontásban a falusiak körében és a többségi román megyékben tartják a legtöbben mindkét országot felelősnek a helyzetért (62–63%), miközben a román oldal felelősségét illetően legkedvezőbben a falusiak (4,4 %), legszigorúbban a kisebbségi románok (11,3 %) nyilatkoztak.

A következő kérdés arra vonatkozott, hogy a helyzet rendezése érdekében ki tegye meg az első lépést.

17. A helyzet rendezése	*Aki felelős*	*Mindkét ország*	*Nemzetközi fórumok*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	30,2	59,4	9,1	1,2	100

A közös felelősség dominál, a korábbi kérdésnél kapottal szinte azonos értékkel.

A *román–magyar államközi kapcsolatok* kérdését ritkán vizsgálják a közvéleménykutatások, a legtöbb, amire számíthatunk: a társadalmi távolságok mérése. Kapott adatainkat ez alkalommal összehasonlíthatjuk más idevágó eredménnyel, ugyanis az Etnikumközi Viszonyok Barométere elnevezésű felmérést 1995 után 2001 októberében megismételték. Az itt következő eredmények önmagukban is fontosak, mivel a román–magyar viszonyt történelmi folyamatában jelenítik meg.

18. R–m viszony / %	*Jó*	*Normális*	*Feszült*	*Rossz*	*Nincs válasz*	*Összesen*
1990 előtt	32,8	40,0	18,1	8,4	0,6	100
1991–1996	22,2	40,7	29,1	7,2	0,7	100
1996–2000	29,0	41,6	21,9	6,8	0,7	100
2000–	27,0	29,8	29,4	13,1	0,7	100

Az Etnikumközi Viszonyok Barométerének 2001-es adatai szerint a megkérdezett románok 36 százaléka tartja a román–magyar viszonyt együttműködőnek, 22 százalék konfliktusosnak,

17 százalék a közönyt tartja jellemzőnek, és 24 százalékos a véleményt nem nyilvánítók aránya.[38]

Vizsgálatunk szerint a *román–magyar kapcsolatok* vonatkozásában a 2000 utáni időszak kapta a legrosszabb értékelést, a korábbi időszakhoz képest megkettőződött a kapcsolatot rossznak minősítők aránya. Az is érdekes, hogy 1990 után az országok közötti relációk romlását észlelik, szinte hatás nélkül maradt, hogy 1989 decemberében és a következő hetekben az első nemzetközi támogatás Magyarországról érkezett.[39]

Demográfiai bontásban azt kapjuk, hogy a legkritikusabbak a kisebbségi románok, esetükben a legalacsonyabbak a jó minősítés értékei. A tömbrománság úgy ítéli meg, hogy a 2000 utáni időszakban komoly romlás következett be a román–magyar kapcsolatokban: egyetlen korszak sem kapott egyik alcsoporttól sem általánosságban negatív értékelést, ez esetben 43,8 százalék tartja pozitívnak, 56,2 problematikusnak a helyzetet.

Az *integrációs politikai verseny* kihat Kelet-Közép-Európa országainak egymás közötti kapcsolatára, értelemszerűen a román–magyar államközi kapcsolatokra is. Ezt a hatást a megkérdezettek alig 10 százaléka minősíti negatívnak.

19. EU-integráció hatása	*Pozitív*	*Nincs közvetlen hatás*	*Negatív*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	44,9	42,6	10,4	2,1	100

Magyarország NATO-tagságát, illetve az EU-integrációs folyamatban élen járó helyzetének hatását valamivel negatívabban ítélik meg a két ország kapcsolatát illetően.

20. NATO-tagság hatása	*Pozitív*	*Nincs közvetlen hatás*	*Negatív*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	35,8	47,8	15,7	0,7	100

A romániai *román és magyar etnikumok közötti viszony* alakulása a rendszeres politikai barométer-vizsgálatokban olykor megjelenő kérdés, hol társadalmi távolság, hol kifejezetten etnikumok közötti viszony formájában. A Soros Alapítvány megbízásából évek – 1998 – óta a félévenként megismételt közvéleménykutatások ez idáig utolsó, 2001. novemberi felmérésében szerepel egy az etnikai/politikai toleranciával kapcsolatos kérdés.[40] Eszerint a megkérdezettek 14 százaléka nem szeretne magyar szomszédot magának.

21. Románok és magyarok / %	*Jó*	*Normális*	*Feszült*	*Rossz*	*Nincs válasz*	*Összesen*
1990 előtt	49,1	37,2	8,9	4,2	0,6	100
1991–1996	35,8	34,0	22,1	7,5	0,6	100
1996–2000	39,5	38,5	16,2	5,1	0,7	100
2000–	39,4	33,1	18,6	8,1	0,7	100

[38] Lásd *Egyre erősödő román gyanakvás*. Krónika 2001. dec. 13. Ugyanezen felmérésnek a magyar megkérdezettekre vonatkozó adatsora: együttműködés 51%, közöny 16%, konfliktus 21%, nem tudja 10%.

[39] Az 1989-es hatalomváltás Romániában hatalmi űr képződésével is járt, s az akkori helyzetben igenis fontos volt az új hatalom nemzetközi elismerése. Iliescuék hatalmát elsőként Magyarország ismerte el.

[40] Lásd *A politikai színpad* című fejezetet. = *Barometrul de opinie publică*. Fundația pt. o Societate Deschisă, Bucureşti, noiembrie 2001. 59.

Nem meglepő, hogy a románok és magyarok közötti, 1989 előtti viszonyt a románok döntő többsége jónak tekintette: akkor a nyilvánosság csak az egyik oldal véleményét tükrözte, azt is az állampárt és vezetője szája íze szerint. Figyelmet az érdemel, hogy az 1990-es események etnikai élét[41] alig érzékelik, és az RMDSZ kormányzati szerepvállalása (1996) a közvéleményben nem jelenik meg egyértelmű választóvonalként etnikai szempontból. Az is érdekes, hogy miközben a politikában a legerősebb kormánypárt – a Kereszténydemokrata Nemzeti Parasztpárt – legmegbízhatóbb partnere négy éven át a magyarság érdekképviselete, az RMDSZ volt, illetve 2000-től a Szociáldemokrata Párt az RMDSZ parlamenti támogatásával kormányoz, a román lakosság bizonyos része a románok és magyarok közötti viszony romlását érzékeli.[42]

A demográfiai bontás azt mutatja, hogy a többségi románok szinte semmit nem érzékeltek az 1990 előtti román–magyar etnikumközi feszültségekből (58,6 százalék jónak, 29,7 százalék normálisnak minősítette, pozitív összesen 88,3 százalék), a tömbromán megyékben hasonló az arány (45,9+41,5=87,4 százalék), ez a kategória tartotta a viszonyt legkevésbé rossznak (0,7 százalék), ami életérzésként igaz lehet, de jelzi azt is, hogy nem volt rálátásuk a kisebbségi helyzetre. Csak a kisebbségi románok vélekednek úgy, hogy 1989 előtt volt a legrosszabb a román–magyar etnikumközi kapcsolat (6,2 százalék), s ugyanilyen arányban látják problematikusnak a 2000 utáni kapcsolatot. A falusi románok körében a legállandóbbak az értékek, a kapcsolat alakulásának a megítélésében szinte nincs változás.

Utolsó kérdésünk arra vonatkozott, hogy a státustörvény bevezetése után a *románok és magyarok közötti helyi kapcsolat* miként fog alakulni. A lokalitás a mindennapi érintkezéseket meghatározó kapcsolatokat és kontextusokat jelent, és a társadalmi stabilitás egyik fontos eleme.[43] Az elméleti tétel jelen esetben is beigazolódik:

22. R–m kapcsolatok jövője	*Rosszabb lesz*	*Nem változik*	*Javulni fog*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	8,5	79,3	11,1	1,1	100

Rétegbontásban azt kapjuk, a kisvárosi románság véli a legnagyobb arányban azt, hogy a státustörvény alkalmazása nem fog változtatni a helyi kapcsolatokon (85,9 százalék), miközben a kisebbségi románok esetében a legmagasabb a helyzet romlását várók aránya (14,7 százalék).

Következtetések

Kutatási hipotézisünk az volt, hogy a 2001 nyarán készült és közzétett felmérések – mindenekelőtt az MMT e dolgozatban már idézett júliusi vizsgálatának – eredményei a magyar státustörvénynek a román lakosság részéről való általános elutasítását illetően nem reálisak. *Explicit kutatási hipotézis igazoltnak tekinthető*. Az MMT júliusi *86,9 százalékos* elutasításával szemben augusztusban – miközben semmilyen meghatározó jelentőségű esemény nem történt a státustörvény vonatkozásában – *60,8 százalékos* egyet nem értést tapasztaltunk. Az MMT országos mintán végzett vizsgálatának az eredménye összevethető a jelen kutatás eredményével:

[41] Marosvásárhely véres márciusa (etnikai diverzió), a magyar kérdés folyamatos napirenden tartása (az 1989. decemberi székelyföldi események etnikai áldozatai, 1992-es Hargita–Kovászna jelentés).

[42] Egyik lehetséges magyarázata a helyzetnek: miközben politikai téren mindkét fél együttműködés-párti, a kormányzati erők a „magyar kérdést" problémaként is igyekeznek napirenden tartani. Utalni lehet a székelyföldi tankönyvbotrányra, Rus belügyminiszter székelyföldi „programjára". Az sem természetes, hogy a román nemzeti ünnep központi rendezvényét Csíkszeredába tegyék, hiszen a magyarság számára 1918. december 1-jének felidézése tiszta lélekkel vállalt ünnep nem lehet.

[43] Lásd Arjun Appadurai: *A lokalitás természete*. Regio 2001/3.

a vizsgált erdélyi tömbmegyékben (Arad, Brassó, Beszterce-Naszód), ahol a magyarság demográfiai jelenléte 5–10 százalékos, az általános értéknél mindössze 2 százalékkal volt nagyobb (62,9 százalékos) az elutasítás mértéke. A különbség nem releváns. Amennyiben feltételeznénk, hogy az óromániai területeken sokkal nagyobb mérvű az elutasítás, éppen a tömbromán megyékben mért adatok alapján tekinthetnénk ezt a politikai propaganda közvetlen hatásának. Az erdélyi többségi románság esetében azt tapasztaltuk, hogy véleményalkotásában sokkal kisebb súllyal esik latba a helyzetismeret: miközben a kisebbségi helyzetben élő – székelyföldi – románok 29,9 százaléka ért egyet a státustörvény elutasításával az okok (a helyzet) ismeretének a hiányában, a tömbromán megyékben ez az arány 47,0 százalék.

Az elutasítás erős – pillanatnyi – *belpolitikai meghatározottságát* az alábbi kutatási eredmények, észlelt jellegzetességek támasztják alá:

– Elvben nagyobb arányú a határon túli nemzettársak iránti felelősségvállalás elfogadása (85,2%), mint a magyar státustörvény elutasítása (60,8%). A felelősségvállalás kérdését illetően *nincs koherens lakossági vélemény*.

– Mind a román, mind a magyar állami felelősségvállalás esetében az általános értéknél alacsonyabb elfogadást mértünk: 82,2 és 73,6%-ot. A magyar állami felelősségvállalásnak a másik kettőnél jóval alacsonyabb elfogadottsága a véleményalkotás erős *kontextuális beágyazottságát* mutatja.

– Az anyaországi támogatást illető elvi egyetértés *jelentős mértékben különbözik* aszerint, hogy milyen területen nyújtandó támogatásról van szó: politikai – 58%, erkölcsi – 78,7%, kulturális – 82,8%, gazdasági – 65%. Ennél a kérdésnél jelentős (10 % körüli) a nem válaszolók aránya.

– Magas a *bizonytalankodók* aránya, amikor a politikai támogatás konkrét formáiról kell véleményt mondani: meghaladja a 40 százalékot.

– A politikai támogatást illetően legkevesebben a *kormányszintű egyeztetést* fogadják el, a legnagyobb a nemzetközi szintű támogatás elfogadottsága (49,3–53,4%), bár a különbség nem jelentős.

– Jelentős különbségek mutatkoznak a gazdasági támogatás formáit illetően, a kisebbségi vállalkozókkal kialakítandó *preferenciális kapcsolatok* elfogadási aránya a legalacsonyabb (44,9%), bár ezt lehet a legkevésbé politikai eszközökkel irányítani.

– A *nemzeti identitást* meghatározó tényezőket illetően az állampolgárságot majdnem olyan fontosnak (73,6%) tekintik, mint az anyanyelvet vagy kultúrát (81 és 75,6%), fontosabbnak a vallásnál (58%).

– A *besszarábiai románok és az erdélyi magyarok* – mindkettő az anyaország határain kívül élő közösség – helyzetét *eltérő módon* ítélik meg: a besszarábiai románokat a megkérdezettek 64,6%-a tekinti románnak, az erdélyi magyarokat 48,6% magyarnak.

– A *kisebbségi polgárral szembeni elvárás* a területiség (külső tényező) primátusát jelzi a nemzethez tartozás (belső tényező) ellenében.

– A *kisebbségvédelem nemzetközi szabályozását* illetően nagy a tájékozatlanság. Az egyetlen törvény, amelyet valóban sokan és viszonylag jól ismernek, a magyar státustörvény. A vonatkozó román törvény jobbára ismeretlen.

– A *román–magyar államközi kapcsolatok* terén érzékelnek *romlást* a megkérdezettek, de a feszültséget érzékelők aránya alig 5%-kal növekedett a korábbi időszakhoz viszonyítva.

– A *románok és magyarok közötti helyben meglévő kapcsolatot* illetően a státustörvény bevezetése a megkérdezettek négyötöde szerint semmilyen változást nem eredményez, a javulást várók aránya valamivel meghaladja a romlásra számítókét.

Melléklet

Az alábbiakban bizonyos kérdésekre a válaszokat településtípusok és demográfiai jelenlét szerinti bontásban közöljük.

Jelölések: KR – kisebbségi (vagy szórvány)románság
TR – többségi románság
TBR – tömbrománság
MSZ – megyeszékhely
KV – (kis)város
F – falu

A nemzeti identitást meghatározó tényezők

1.1. Tényező – KR	*Nagyon fontos (%)*	*Fontos (%)*	*Kevésbé fontos (%)*	*Nem fontos (%)*	*Nincs válasz (%)*	*Összesen (%)*
Állampolgárság	66,7	27,7	2,8	2,3	0,6	100
Az ország, ahol született	61,6	29,4	7,3	1,1	0,6	100
Anyanyelv	87,6	10,7	0,6	0,6	0,6	100
Kultúra	75,7	20,9	1,7	1,1	0,6	100
Vallás	66,7	20,3	6,8	5,6	0,6	100
Szülők etnikai hovatartozása	29,4	35,6	20,9	13,0	1,1	100
Személyes döntés	67,8	22,0	6,2	3,4	0,6	100

1.2. Tényező – TR	*Nagyon fontos (%)*	*Fontos (%)*	*Kevésbé fontos (%)*	*Nem fontos (%)*	*Nincs válasz (%)*	*Összesen (%)*
Állampolgárság	74,4	18,3	3,1	4,2	0,0	100
Az ország, ahol született	69,2	20,6	5,0	5,3	0,0	100
Anyanyelv	83,1	10,8	3,1	2,8	0,3	100
Kultúra	71,7	18,6	5,0	4,4	0,3	100
Vallás	55,0	25,3	7,8	11,7	0,3	100
Szülők etnikai hovatartozása	31,1	28,3	13,6	24,2	2,8	100
Személyes döntés	64,7	17,8	5,0	11,9	0,6	100

1.3. Tényező – TBR	*Nagyon fontos (%)*	*Fontos (%)*	*Kevésbé fontos (%)*	*Nem fontos (%)*	*Nincs válasz (%)*	*Összesen (%)*
Állampolgárság	77,8	14,8	5,6	1,9	0,0	100
Az ország, ahol született	64,8	20,0	9,3	4,1	1,9	100
Anyanyelv	74,8	21,9	2,2	1,1	0,0	100
Kultúra	81,5	14,1	3,0	1,1	0,4	100
Vallás	57,0	23,0	13,0	6,3	0,7	100
Szülők etnikai hovatartozása	30,4	35,2	22,2	10,7	1,5	100
Személyes döntés	49,6	16,3	5,9	27,8	0,4	100

1.4. Tényező – MSZ	*Nagyon fontos (%)*	*Fontos (%)*	*Kevésbé fontos (%)*	*Nem fontos (%)*	*Nincs válasz (%)*	*Összesen (%)*
Állampolgárság	70,6	20,0	5,3	4,2	0,0	100
Az ország, ahol született	64,4	22,2	9,4	3,6	0,3	100
Anyanyelv	77,5	17,2	2,8	1,9	0,6	100
Kultúra	75,0	18,3	3,1	3,3	0,3	100
Vallás	55,8	20,6	11,9	10,8	0,8	100
Szülők etnikai hovatartozása	28,6	33,6	16,1	20,6	1,1	100
Személyes döntés	60,6	17,8	6,1	14,7	0,8	100

1.5. Tényező – KV	*Nagyon fontos (%)*	*Fontos (%)*	*Kevésbé fontos (%)*	*Nem fontos (%)*	*Nincs válasz (%)*	*Összesen (%)*
Állampolgárság	73,7	20,0	3,3	2,6	0,4	100
Az ország, ahol született	64,8	23,3	4,8	5,2	1,9	100
Anyanyelv	83,0	13,3	1,5	2,2	0,0	100
Kultúra	75,2	18,5	2,6	3,0	0,7	100
Vallás	53,7	29,6	8,1	8,5	0,0	100
Szülők etnikai hovatartozása	24,4	37,0	20,7	13,3	4,4	100
Személyes döntés	59,3	21,5	4,1	14,8	0,4	100

1.6. Tényező – F	*Nagyon fontos (%)*	*Fontos (%)*	*Kevésbé fontos (%)*	*Nem fontos (%)*	*Nincs válasz (%)*	*Összesen (%)*
Állampolgárság	79,4	16,1	1,7	1,1	1,7	100
Az ország, ahol született	70,0	20,6	5,0	2,8	1,7	100
Anyanyelv	85,0	10,6	2,2	0,6	1,7	100
Kultúra	77,2	14,4	6,1	0,6	1,7	100
Vallás	68,9	19,4	5,6	3,9	2,2	100
Szülők etnikai hovatartozása	42,8	21,7	17,8	16,1	1,7	100
Személyes döntés	60,6	13,9	6,7	17,2	1,7	100

Besszarábiai románok/erdélyi magyarok

2.5.1. KR A besszarábiai románok	*Románok*	*Külön nemzet*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	75,1	24,3	0,6	100

2.5.1. KR A romániai magyarok	*Magyarok*	*Más nyelvű románok*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	59,3	40,1	0,6	100

2.5. 2. TR A besszarábiai románok	*Románok*	*Külön nemzet*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	62,2	37,2	0,6	100

2.5.2. TR *A romániai magyarok*	*Magyarok*	*Más nyelvű románok*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	42,5	56,7	0,8	100

2.5.3. TBR *A besszarábiai románok*	*Románok*	*Külön nemzet*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	61,5	38,1	0,4	100

2.5. 3. TBR *A romániai magyarok*	*Magyarok*	*Más nyelvű románok*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	50,4	49,2	0,4	100

2.4. 1. MSZ *A besszarábiai románok*	*Románok*	*Külön nemzet*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	64,4	35,3	0,3	100

2.4.2. MSZ *A romániai magyarok*	*Magyarok*	*Más nyelvű románok*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	48,1	51,4	0,6	100

2.5.1. KV *A besszarábiai románok*	*Románok*	*Külön nemzet*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	64,4	35,2	0,4	100

2.5. 2. KV *A romániai magyarok*	*Magyarok*	*Más nyelvű románok*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	47,8	51,9	0,4	100

2.6.1. F *A besszarábiai románok*	*Románok*	*Külön nemzet*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	65,0	32,2	2,8	100

2.6. 2. F *A romániai magyarok*	*Magyarok*	*Más nyelvű románok*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	51,1	46,1	2,8	100

A kisebbségi polgár és a romániai kisebbségek számára elsődleges

3.1.1. Elsődleges általában – KR	*Állam-polgárság*	*Nemzet*	*Ahol él és dolgozik*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	47,2	26,1	25,0	1,7	100

3.2.1. Elsődleges – r.-i kisebbségek – KR	*Állam-polgárság*	*Nemzet*	*Más tényező*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	66,6	29,4	2,2	1,7	100

3.1.2. Elsődleges általában – TR	*Állam-polgárság*	*Nemzet*	*Ahol él és dolgozik*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	45,8	18,1	36,1	0,0	100

3.2.2. Elsődleges – r.-i kisebbségek – TR	*Állam-polgárság*	*Nemzet*	*Más tényező*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	68,1	27,2	3,9	0,8	100

3.1.3. Elsődleges általában – TBR	*Állam-polgárság*	*Nemzet*	*Ahol él és dolgozik*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	52,2	32,6	15,2	0,0	100

3.2.3. Elsődleges – r.-i kisebbségek – TBR	*Állam-polgárság*	*Nemzet*	*Más tényező*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	49,6	43,3	6,4	0,7	100

3.1.4. Elsődleges általában – MSZ	*Állam-polgárság*	*Nemzet*	*Ahol él és dolgozik*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	48,1	24,7	27,2	0,0	100

3.2.4. Elsődleges – r.-i kisebbségek – MSZ	*Állam-polgárság*	*Nemzet*	*Más tényező*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	59,4	33,9	5,8	0,8	100

3.1.5. Elsődleges általában – KV	*Állam-polgárság*	*Nemzet*	*Ahol él és dolgozik*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	47,4	25,2	27,4	0,0	100

3.2.5. Elsődleges – r.-i kisebbségek – KV	*Állam-polgárság*	*Nemzet*	*Más tényező*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	63,0	34,1	2,6	0,4	100

3.1.6. Elsődleges általában – F	*Állam-polgárság*	*Nemzet*	*Ahol él és dolgozik*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	50,0	23,9	24,4	1,7	100

3.2.6. Elsődleges – r.-i kisebbségek – F	*Állam-polgárság*	*Nemzet*	*Más tényező*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	63,9	30,0	3,9	2,2	100

Anyaországi felelősség

4.1. Anyaországi felelősség – KR	*Egyetért (%)*	*Inkább igen (%)*	*Inkább nem (%)*	*Elutasít (%)*	*Nincs válasz (%)*	*Összesen (%)*
Bármely állam	60,0	30,0	1,1	7,2	1,7	100
Románia	59,4	23,3	7,2	8,3	1,7	100
Magyarország	47,2	25,5	13,3	12,2	1,7	100

4.2. Anyaországi felelősség – TR	*Egyetért (%)*	*Inkább igen (%)*	*Inkább nem (%)*	*Elutasít (%)*	*Nincs válasz (%)*	*Összesen (%)*
Bármely állam	75,0	10,8	4,5	9,5	0,3	100
Románia	73,9	10,3	6,4	9,4	0,0	100
Magyarország	68,3	10,0	7,2	14,1	0,3	100

4.3. Anyaországi felelősség – TBR	*Egyetért (%)*	*Inkább igen (%)*	*Inkább nem (%)*	*Elutasít (%)*	*Nincs válasz*	*Összesen (%)*
Bármely állam	63,7	17,4	8,5	10,4	0,0	100
Románia	62,6	16,7	10,7	9,7	0,3	100
Magyarország	51,5	16,3	23,0	8,9	0,3	100

4.4. Anyaországi felelősség – MSZ	*Egyetért (%)*	*Inkább igen (%)*	*Inkább nem (%)*	*Elutasít (%)*	*Nincs válasz*	*Összesen (%)*
Bármely állam	66,1	16,9	5,8	11,1	0,0	100
Románia	67,8	15,0	6,7	10,6	0,0	100
Magyarország	56,4	17,8	12,8	13,1	0,0	100

4.5. Anyaországi felelősség – KV	*Egyetért (%)*	*Inkább igen (%)*	*Inkább nem (%)*	*Elutasít (%)*	*Nincs válasz*	*Összesen (%)*
Bármely állam	72,2	15,2	3,7	8,9	0,0	100
Románia	68,5	14,8	7,8	8,5	0,4	100
Magyarország	59,3	13,3	15,2	11,9	0,4	100

4.6. Anyaországi felelősség – F	*Egyetért (%)*	*Inkább igen (%)*	*Inkább nem (%)*	*Elutasít (%)*	*Nincs válasz*	*Összesen (%)*
Bármely állam	65,0	21,1	5,6	6,1	2,2	100
Románia	62,8	16,7	11,1	7,8	1,7	100
Magyarország	59,4	14,4	13,9	10,0	2,2	100

A támogatás jellege

5.1. Jelleg – KR	*Egyetért*	*Inkább igen*	*Inkább nem*	*Elutasít*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Politikai	43,5	30,5	14,1	5,1	6,8	100
Erkölcsi	59,3	29,9	2,3	1,1	7,3	100
Kulturális	57,1	31,1	4,5	0,6	6,8	100
Gazdasági	44,6	31,1	14,7	2,8	6,8	100

5.2. Jelleg – TR	*Egyetért*	*Inkább igen*	*Inkább nem*	*Elutasít*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Politikai	49,7	9,4	12,5	20,0	8,3	100
Erkölcsi	69,2	10,8	5,8	5,8	8,3	100
Kulturális	74,4	9,2	4,4	4,2	7,8	100
Gazdasági	61,4	10,3	8,1	12,5	7,8	100

5.3. Jelleg – TBR	*Egyetért*	*Inkább igen*	*Inkább nem*	*Elutasít*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Politikai	29,6	17,0	24,4	13,3	15,6	100
Erkölcsi	46,7	24,1	5,2	7,8	16,3	100
Kulturális	64,4	14,8	1,9	2,6	16,3	100
Gazdasági	33,3	16,7	20,4	13,3	16,3	100

5.4. Jelleg – MSZ	*Egyetért*	*Inkább igen*	*Inkább nem*	*Elutasít*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Politikai	42,5	18,9	15,6	11,9	11,1	100
Erkölcsi	61,7	16,9	5,0	4,7	11,7	100
Kulturális	66,1	15,6	3,9	3,1	11,4	100
Gazdasági	47,5	17,8	13,1	10,3	11,4	100

5.5. Jelleg – KV	*Egyetért*	*Inkább igen*	*Inkább nem*	*Elutasít*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Politikai	40,0	15,2	20,4	14,4	10,0	100
Erkölcsi	57,4	23,0	5,2	4,1	10,4	100
Kulturális	68,9	16,7	3,7	1,1	9,6	100
Gazdasági	45,6	18,9	16,7	9,3	9,6	100

5.6. Jelleg – F	*Egyetért*	*Inkább igen*	*Inkább nem*	*Elutasít*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Politikai	41,7	13,9	13,9	19,4	11,1	100
Erkölcsi	57,2	18,9	3,9	8,9	11,1	100
Kulturális	66,1	15,0	2,8	5,0	11,1	100
Gazdasági	53,3	12,2	10,0	13,3	11,1	100

A politikai támogatás jellege

6.1. Politikai – KR	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Nemzetközi	51,4	21,5	2,3	2,3	22,6	100
Kormány	35,0	31,6	6,8	4,0	22,6	100
Célközösség	52,5	18,1	2,8	3,4	23,2	100

6.2. Politikai – TR	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Nemzetközi	46,4	6,1	0,8	5,3	41,4	100
Kormány	38,9	10,0	5,8	3,6	41,7	100
Célközösség	42,8	7,5	3,1	5,3	41,4	100

6.3. Politikai – TBR	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Nemzetközi	34,1	8,5	2,2	4,1	51,1	100
Kormány	28,9	10,0	6,3	3,3	51,5	100
Célközösség	23,0	12,6	4,1	8,5	51,9	100

6.4. Politikai – MSZ	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Nemzetközi	48,1	10,6	2,5	2,8	36,1	100
Kormány	36,7	17,5	6,9	2,2	36,7	100
Célközösség	40,6	13,9	4,7	4,4	36,4	100

6.5. Politikai – KV	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Nemzetközi	40,0	10,4	0,7	4,4	44,4	100
Kormány	30,7	13,3	5,6	6,3	44,1	100
Célközösség	33,3	10,4	3,0	8,9	44,4	100

6.6. Politikai – F	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Nemzetközi	38,3	9,4	1,1	6,7	44,4	100
Kormány	36,1	11,1	5,6	2,2	45,0	100
Célközösség	40,6	8,3	1,1	4,4	45,6	100

A kulturális támogatás jellege

7.1. Kulturális – KR	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Pénzügyi	51,4	30,5	6,2	1,7	10,2	100
Szellemi	59,3	26,6	1,1	2,3	10,7	100
Programok	60,5	23,2	2,8	2,8	10,7	100

7.2. Kulturális – TR	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Pénzügyi	65,3	8,6	5,3	3,9	16,9	100
Szellemi	68,9	10,3	1,7	2,5	16,7	100
Programok	64,7	11,1	4,2	3,3	16,7	100

7.3. Kulturális – TBR	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Pénzügyi	52,2	14,1	8,5	3,3	21,9	100
Szellemi	66,7	7,8	0,4	3,3	21,9	100
Programok	57,4	12,2	4,1	4,1	22,2	100

7.4. Kulturális – MSZ	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Pénzügyi	58,6	12,8	7,8	2,2	18,6	100
Szellemi	61,9	15,6	1,9	1,7	18,9	100
Programok	58,3	16,9	3,9	2,2	18,6	100

7.5. Kulturális – KV	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Pénzügyi	57,8	19,3	4,4	4,1	14,4	100
Szellemi	70,0	11,9	0,7	3,3	14,1	100
Programok	61,9	14,1	4,1	5,6	14,4	100

7.6. Kulturális – F	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összesen*
Pénzügyi	55,6	13,9	7,2	3,9	19,4	100
Szellemi	67,2	9,4	0,0	3,9	19,4	100
Programok	65,6	8,3	3,3	2,8	20,0	100

A gazdasági támogatás

8. 1. Gazdasági – KR	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összes*
Partnerkapcsolatok	54,8	20,9	2,3	2,3	19,8	100
Kisebbségi vállalkozók támogatása	29,4	32,8	10,2	6,2	21,5	100
Preferenciális kapcsolatok kisebbségi vállalkozókkal	32,8	22,0	16,4	5,1	23,7	100

8. 2. Gazdasági – TR	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összes*
Partnerkapcsolatok	63,9	5,3	1,4	1,7	27,8	100
Kisebbségi vállalkozók támogatása	46,4	15,3	7,5	3,1	27,8	100
Preferenciális kapcsolatok kisebbségi vállalkozókkal	34,4	16,7	17,2	3,9	27,8	100

8.3. Gazdasági – TBR	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összes*
Partnerkapcsolatok	45,6	4,1	0,4	2,2	47,8	100
Kisebbségi vállalkozók támogatása	21,5	16,3	8,5	6,3	47,4	100
Preferenciális kapcsolatok kisebbségi vállalkozókkal	16,7	14,1	12,6	8,9	47,8	100

8.4. Gazdasági – MSZ	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összes*
Partnerkapcsolatok	55,6	10,8	1,4	1,1	31,1	100
Kisebbségi vállalkozók támogatása	33,9	23,6	8,1	2,8	31,7	100
Preferenciális kapcsolatok kisebbségi vállalkozókkal	28,6	20,0	15,8	2,8	32,8	100

8.5. Gazdasági – KV	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összes*
Partnerkapcsolatok	56,3	5,9	0,4	3,0	34,4	100
Kisebbségi vállalkozók támogatása	34,8	17,4	7,8	5,6	34,4	100
Preferenciális kapcsolatok kisebbségi vállalkozókkal	27,4	15,2	16,7	6,3	34,4	100

8. 6. Gazdasági – F	*Egyetért*	*Igen is – nem is*	*Elutasít*	*Nem tudja*	*Nincs válasz*	*Összes*
Partnerkapcsolatok	54,4	6,7	2,2	2,2	34,4	100
Kisebbségi vállalkozók támogatása	33,9	13,9	10,0	7,8	34,4	100
Preferenciális kapcsolatok kisebbségi vállalkozókkal	27,8	13,3	12,8	11,1	35,0	100

Nemzetközi normák és minták

9. 1. Nemzetközi jogszabály – KR	*Létezik, és betartják*	*Létezik, de vitatják*	*Nincs csak helyi gyakorlat*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	12,4	33,9	49,7	4,0	100

9. 2. Nemzetközi jogszabály – TR	*Létezik, és betartják*	*Létezik, de vitatják*	*Nincs csak helyi gyakorlat*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	13,3	30,3	53,9	2,5	100

9. 3. Nemzetközi jogszabály – TBR	*Létezik, és betartják*	*Létezik, de vitatják*	*Nincs csak helyi gyakorlat*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	10,4	27,4	58,5	3,7	100

9. 4. Nemzetközi jogszabály – MSZ	*Létezik, és betartják*	*Létezik, de vitatják*	*Nincs csak helyi gyakorlat*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	14,4	29,2	53,9	2,5	100

9. 5. Nemzetközi jogszabály – KV	*Létezik, és betartják*	*Létezik, de vitatják*	*Nincs csak helyi gyakorlat*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	9,6	32,2	53,7	4,4	100

9. 6. Nemzetközi jogszabály – F	*Létezik, és betartják*	*Létezik, de vitatják*	*Nincs csak helyi gyakorlat*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	11,1	28,3	56,1	4,4	100

Státustörvény

10. 1. Státus-törvény – KR	*Nincs ilyen jogszabály*	*Létezik ilyen törvény*	*Csak ajánlások léteznek*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	44,6	9,0	42,9	3,4	100

10. 2. Státus-törvény – TR	*Nincs ilyen jogszabály*	*Létezik ilyen törvény*	*Csak ajánlások léteznek*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	30,8	12,2	55,6	1,4	100

10. 3. Státus-törvény – TBR	*Nincs ilyen jogszabály*	*Létezik ilyen törvény*	*Csak ajánlások léteznek*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	35,2	8,9	48,5	7,4	100

10. 4. Státus-törvény – MSZ	*Nincs ilyen jogszabály*	*Létezik ilyen törvény*	*Csak ajánlások léteznek*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	32,2	10,8	53,9	3,1	100

10. 5. Státus-törvény – KV	*Nincs ilyen jogszabály*	*Létezik ilyen törvény*	*Csak ajánlások léteznek*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	33,0	10,7	52,2	4,1	100

10. 6. Státus-törvény – F	*Nincs ilyen jogszabály*	*Létezik ilyen törvény*	*Csak ajánlások léteznek*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	44,4	8,9	40,0	6,6	100

A magyar státustörvény

12. 1. Magyar státus-törvény – KR	*Ismeri*	*Nem ismeri*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	72,9	27,1	0,0	100

12. 2. Magyar státus-törvény – TR	*Ismeri*	*Nem ismeri*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	68,9	31,1	0,0	100

12. 3. Magyar státus-törvény – TBR	*Ismeri*	*Nem ismeri*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	83,0	17,0	0,0	100

12. 4. Magyar státus-törvény – MSZ	*Ismeri*	*Nem ismeri*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	76,9	23,1	0,0	100

12. 5. Magyar státus-törvény – KV	*Ismeri*	*Nem ismeri*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	71,5	28,5	0,0	100

12. 6. Magyar státus-törvény – F	*Ismeri*	*Nem ismeri*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	72,8	25,6	1,7	100

A magyar igazolvány hatása

13.1. A státus-törvény hatása – KR	*A románok negatív diszkrimi-nációja*	*Nem magyarok – magyarrá*	*Semmilyen külön hatás*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	28,2	38,4	33,3	0,0	100

13.2. A státus-törvény hatása – TR	*A románok negatív diszkrimi-nációja*	*Nem magyarok – magyarrá*	*Semmilyen külön hatás*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	20,3	42,5	33,1	4,2	100

13.3. A státustörvény hatása – TBR	*A románok negatív diszkriminációja*	*Nem magyarok – magyarrá*	*Semmilyen külön hatás*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	35,6	35,9	27,5	1,1	100

13.4. A státustörvény hatása – MSZ	*A románok negatív diszkriminációja*	*Nem magyarok – magyarrá*	*Semmilyen külön hatás*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	30,6	36,7	30,0	2,8	100

13.5. A státustörvény hatása – KV	*A románok negatív diszkriminációja*	*Nem magyarok – magyarrá*	*Semmilyen külön hatás*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	23,0	44,8	30,4	1,8	100

13.6. A státustörvény hatása – F	*A románok negatív diszkriminációja*	*Nem magyarok – magyarrá*	*Semmilyen külön hatás*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	26,1	36,1	34,4	3,3	100

A státustörvény román elutasítása

14. 1. A román elutasítás – KR	*Nem ismerem az okokat, egyetértek*	*Ismerem az okokat, és egyetértek*	*Nem értek vele egyet*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	29,9	33,9	35,0	1,1	100

14. 2. A román elutasítás – TR	*Nem ismerem az okokat, egyetértek*	*Ismerem az okokat, és egyetértek*	*Nem értek vele egyet*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	35,6	22,8	39,7	1,9	100

14. 3. A román elutasítás – TBR	*Nem ismerem az okokat, egyetértek*	*Ismerem az okokat, és egyetértek*	*Nem értek vele egyet*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	47,0	15,9	36,7	0,4	100

14. 4. A román elutasítás – MSZ	*Nem ismerem az okokat, egyetértek*	*Ismerem az okokat, és egyetértek*	*Nem értek vele egyet*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	38,9	24,4	35,6	1,1	100

14. 5. A román elutasítás – KV	*Nem ismerem az okokat, egyetértek*	*Ismerem az okokat, és egyetértek*	*Nem értek vele egyet*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	35,6	24,1	38,9	1,5	100

14. 6. A román elutasítás – F	*Nem ismerem az okokat, egyetértek*	*Ismerem az okokat, és egyetértek*	*Nem értek vele egyet*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	40,0	17,8	39,4	2,8	100

A román–magyar feszültség kiváltója

A számok jelentése: 1. Magyarország, mert nem tájékoztatta Romániát; 2. Magyarország, mert nem vette figyelembe Románia javaslatait; 3. Románia, mert nem reagált idejében a törvénnyel kapcsolatos magyar tájékoztatásra; 4. Románia, mert nem akarja elfogadni az új törvény bevezetését; 5. Mindkét ország

16.1. KR: Román–magyar feszültség	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	12,4	25,4	2,8	8,5	50,8	0,0	100

16.2. TR: Román–magyar feszültség	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	9,4	18,3	4,2	4,4	62,8	0,9	100

16.3. TBR: Román–magyar feszültség	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	20,0	18,5	1,5	3,0	55,6	1,5	100

16.4. MSZ: Román–magyar feszültség	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	14,2	20,6	2,8	5,8	55,6	1,1	100

16.5. KV: Román–magyar feszültség	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	13,3	19,6	5,2	3,7	57,0	1,1	100

16.6. F: Román–magyar feszültség	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	12,8	18,9	0,0	4,4	62,2	1,7	100

Román–magyar államközi kapcsolatok

18. 1. R–m viszony – KR	*Jó*	*Normális*	*Feszült*	*Rossz*	*Nincs válasz*	*Összesen*
1989 előtt	23,2	49,2	22,0	5,6	0,0	100
1990–1996	16,4	48,0	31,6	4,0	0,0	100
1996–2000	23,7	50,3	18,1	7,9	0,0	100
2000–	23,2	44,1	23,2	9,6	0,0	100

18. 2. R–m viszony – TR	*Jó*	*Normális*	*Feszült*	*Rossz*	*Nincs válasz*	*Összesen*
1989 előtt	34,7	35,8	16,1	12,8	0,6	100
1990–1996	25,0	30,8	31,7	11,7	0,8	100
1996–2000	36,4	29,4	23,1	10,3	0,8	100
2000–	33,1	28,9	22,5	14,7	0,8	100

18.3. R–m viszony – TBR	*Jó*	*Normális*	*Feszült*	*Rossz*	*Nincs válasz*	*Összesen*
1989 előtt	37,0	40,0	18,5	4,4	0,0	100
1990–1996	22,6	49,6	24,4	3,3	0,0	100
1996–2000	23,0	52,6	23,0	1,5	0,0	100
2000–	21,9	21,9	43,0	13,3	0,0	100

18. 4. R–m viszony – MSZ	*Jó*	*Normális*	*Feszült*	*Rossz*	*Nincs válasz*	*Összesen*
1989 előtt	32,5	39,7	16,7	10,8	0,3	100
1990–1996	22,8	38,9	29,7	8,3	0,3	100
1996–2000	27,2	41,7	23,3	7,5	0,3	100
2000–	23,9	30,6	30,0	15,3	0,3	100

18. 5. R–m viszony – KV	*Jó*	*Normális*	*Feszült*	*Rossz*	*Nincs válasz*	*Összesen*
1989 előtt	35,6	39,3	19,3	5,6	0,4	100
1990–1996	19,3	44,4	29,3	6,3	0,7	100
1996–2000	27,8	43,3	21,5	6,7	0,7	100
2000–	29,6	31,9	27,4	10,4	0,7	100

18. 6. R–m viszony – F	*Jó*	*Normális*	*Feszült*	*Rossz*	*Nincs válasz*	*Összesen*
1989 előtt	29,4	41,7	19,4	7,8	1,7	100
1990–1996	25,6	38,9	27,8	6,1	1,7	100
1996–2000	34,4	38,9	19,4	5,6	1,7	100
2000–	29,4	25,0	31,1	12,8	1,7	100

Románok és magyarok közötti etnikumközi kapcsolatok

21. 1. Románok és magyarok – KR	*Jó*	*Normális*	*Feszült*	*Rossz*	*Nincs válasz*	*Összesen*
1990 előtt	35,6	46,3	11,9	6,2	0,0	100
1991–1996	27,7	44,6	24,9	2,8	0,0	100
1996–2000	31,6	50,3	12,4	5,1	0,6	100
2000–	33,3	46,3	14,1	6,2	0,0	100

21. 2. Románok és magyarok – TR	*Jó*	*Normális*	*Feszült*	*Rossz*	*Nincs válasz*	*Összesen*
1990 előtt	58,6	29,7	5,6	5,8	0,3	100
1991–1996	44,4	26,4	19,4	9,4	0,3	100
1996–2000	49,2	27,2	15,8	7,5	0,3	100
2000–	50,6	26,7	11,4	11,1	0,3	100

21. 3. Románok és magyarok – TBR	*Jó*	*Normális*	*Feszült*	*Rossz*	*Nincs válasz*	*Összesen*
1990 előtt	45,9	41,5	11,5	0,7	0,4	100
1991–1996	30,0	37,4	24,1	8,1	0,4	100
1996–2000	32,2	46,3	19,3	1,9	0,4	100
2000–	28,9	33,3	31,5	5,6	0,7	100

21.4. Románok és magyarok – MSZ	*Jó*	*Normális*	*Feszült*	*Rossz*	*Nincs válasz*	*Összesen*
1990 előtt	46,7	37,8	9,2	6,1	0,3	100
1991–1996	32,8	31,9	25,0	10,0	0,3	100
1996–2000	36,1	37,2	20,0	6,1	0,6	100
2000–	35,8	31,7	21,4	10,8	0,3	100

21.5. Románok és magyarok –KV	*Jó*	*Normális*	*Feszült*	*Rossz*	*Nincs válasz*	*Összesen*
1990 előtt	55,2	34,4	7,4	3,0	0,0	100
1991–1996	37,0	35,9	21,9	5,2	0,0	100
1996–2000	42,2	39,6	13,0	5,2	0,0	100
2000–	42,2	35,2	15,9	6,3	0,4	100

21. 6. Románok és magyarok –F	*Jó*	*Normális*	*Feszült*	*Rossz*	*Nincs válasz*	*Összesen*
1990 előtt	45,0	40,0	10,6	2,2	2,2	100
1991–1996	40,0	35,0	16,7	6,1	2,2	100
1996–2000	42,2	39,4	13,3	2,8	2,2	100
2000–	42,2	32,8	17,2	5,6	2,2	100

Román–magyar kapcsolatok alakulása helyben (lokális szinten)

22. 1. R–m kapcsolatok jövője – KR	*Rosszabb lesz*	*Nem változik*	*Javulni fog*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	14,7	75,1	9,6	0,6	100

22. 2. R–m kapcsolatok jövője – TR	*Rosszabb lesz*	*Nem változik*	*Javulni fog*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	4,7	81,4	13,6	0,3	100

22. 3. R–m kapcsolatok jövője – TBR	*Rosszabb lesz*	*Nem változik*	*Javulni fog*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	9,6	80,0	8,9	1,5	100

22. 4. R–m kapcsolatok jövője – MSZ	*Rosszabb lesz*	*Nem változik*	*Javulni fog*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	10,8	76,1	11,9	1,1	100

22. 5. R–m kapcsolatok jövője – KV	*Rosszabb lesz*	*Nem változik*	*Javulni fog*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	5,2	85,9	8,5	0,4	100

22. 6. R–m kapcsolatok jövője – F	*Rosszabb lesz*	*Nem változik*	*Javulni fog*	*Nincs válasz*	*Összesen*
%	8,9	75,6	13,3	2,2	100

Responsability and Law. This paper analyses the reception by ethnic Romanians of a recent piece of Hungarian legislation, the *Status Law (státustörvény)*. The research project reported herein was prompted by a survey carried out by Metro Media Transilvania (MMT), one of Romania's leading polling institutions. Our intention was to check whether Romanians were as inimical to the law as this poll indicated. My team of the Diaspora Foundation, Temesvár/Timişoara, set out with the working hypothesis that the percentage of rejection (89.6%) published by MMT reflects a media campaign that fiercely attacked the law (and possibly also tendentious question-wording). Our challenge was based on a socio-psychological insight: (inter)ethnic coexistence leads to reciprocal empathy and understanding.

The present survey used a stratified sample including counties with varying percentages of ethnic Hungarian population and targeted attitudes regarding a series of topics such as nation and kin minorities, the responsibility of the kin state towards its minorities, standards and models of minority protection, minority ID cards as well as Romanian-Hungarian relations. Our main substantive findings are rather pessimistic and can be grouped as follows. First, ethnic Romanians are poorly informed with regard to the international protection of minorities. They have little knowledge of the extant Romanian 'status law' (Law no. 150/1998) and of the contents of the Hungarian 'law of benefits' *(kedvezménytörvény)*. Consequently, their rejection is not an informed opinion, but an induced reflex. Second, given the week identification of the Romanian population with their ethnic nationals, who live abroad, as well as the emphasis put on the territorial principle as a criterion of identification in Romania, it is no surprise that the nominal ethnic group does not comprehend that Hungarians identify themselves on an ethnocultural basis. However, Romanians are tolerant and seemingly ready to accept that, Hungarians do not use the *political nation* model and prefer the *ethnocultural nation* model.

MŰHELY

Pap Ferenc

A kolozsváriak fűszer- és déligyümölcs-kereskedése (1599–1637)

Az 1599 és 1637 között vezetett kolozsvári harmincadjegyzékek végigkövetik a kereskedéssel foglalkozó kolozsvári polgárok Kolozsvárra behozott és a városról kivitt árujának majdnem mindennapos megvámolását. A kolozsváriak korábban[1] és minden bizonnyal később is[2] rendszeresen kereskedtek külfölddel, de 1599 és 1637 között Kolozsvár városa két-harmadrészben saját hasznára vámolt, a harmincadvám egy-harmadrészét át kellett adnia a fejedelemnek.[3]

Ezúttal a becses, immár nyomtatásban is leközölt levéltári forrásnak[4] a kolozsváriak fűszer- és déligyümölcs-kereskedésére vonatkozó adatait ismertetjük, összegezzük és igyekszünk értelmezni. Ez annál is érdekesebb és fontosabb, mert – mint azt már az eddigi kutatásokból is tudjuk – sem a fűszer, sem pedig a felsorolt gyümölcsfajták nem belföldön termesztett, erdélyi termékek, így behozataluk és (sokkal kisebb mértékben) kivitelük bemutatása egyrészt hozzájárulhat a kor fogyasztói ízlésének jobb megismeréséhez, másrészt más árufajták behozatalánál és kivitelénél talán jobban, még hihetőbben mutat rá arra, hogy a kolozsváriaknak a tárgyalt időszakban is élő kapcsolatuk volt a közvetlen környezetükkel, sőt egész Európa kereskedelmével.

Általános adatok

Mi a helye az említett két árufajtának a kolozsváriak összkereskedelmében, árubehozatalában, illetve árukivitelében 1599 és 1637 között?

A *Kvh* végén szereplő táblázatokból[5] kiviláglik, hogy a kolozsvári harmincadvámolásban 1599 és 1637 között a fűszer- és déligyümölcsáru összértékben a hetedik helyet,[6] a behozatalban az ötödiket,[7] az árukivitelben a huszonhetediket[8] foglalta el. Az összérték hetedik helye fontos kereskedelmi tételnek tünteti fel a gyakran forgalmazott fűszerárut, mivel a kolozsvári polgárokat (alkalmi kereskedőket, legtöbbjük céhes iparos vagy hozzátartozójuk, valamint a már kereskedésre szakosodott kolozsvári „áros embereket") táblázatunk tanúsága szerint 96-féle árufajta behozatalával vagy kivitelével vámolta meg a városi harmincadhivatal.[9]

[1] Lásd S. Goldenberg: *Clujul în sec. XVI. Producţia şi schimbul de mărfuri*. [Buc.] 1958. (A továbbiakban: *Clujul.*) E mű fő vonalaiban ismerteti a kolozsvári árubehozatalt és árukivitelt a 16. sz. végéig.

[2] Lásd többek között L. Demény: *Comerţul de tranzit spre Polonia prin Ţara Românească şi Transilvania (ultimul sfert al secolului al XVII-lea).* Studii 22(1969). 3. sz. 465–498.

[3] Ennek okára és körülményeire nézve lásd *Kvh* 5–9. (A munka teljes címét lásd a 4. jegyzetben.) Az idén 80 éves Kiss András felbecsülhetetlen segítséget nyújtott ebben (is) a szerzőnek. Hálás köszönet érte.

[4] *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637).* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közreadja Pap Ferenc. Buk.–Kvár 2000. (A továbbiakban *Kvh.*)

[5] *Kvh* 663–668. III. Áruszerkezet (A. Összesen, B. Behozatal, C. Kivitel).

[6] *Kvh* 663. A déligyümölcs behozatalát és kivitelét a fűszeráruval való kereskedéshez (vámoláshoz) csatoltuk. A vámösszeg cikkünkben némileg eltérő értékei azzal magyarázhatók, hogy egyrészt nem vettünk tekintetbe egyes, belföldön is termeszthető fűszereket és gyümölcsöket, másrészt pedig itt számításainkhoz hozzáadtuk a festékek közt szereplő, de ételízesítéshez is használt sáfrányt és a rizskását.

[7] *Kvh* 665.

[8] *Kvh* 667.

[9] Lásd *Kvh* 663–664.

A kolozsvári harmincadjegyzékekben más árufajták mellett megtalálható a Bécsből behozott és esetenként továbbított,[10] a Lengyelországból behozott,[11] a Magyarországról behozott és kivitelre megvámolt,[12] a morvaországi,[13] a Felvidékről, főként Eperjesről behozott és oda kivitt,[14] az Erdélyi Fejedelemség és a Részek (Partium) különböző városaiból árubehozatalként s az oda Kolozsvárról árukivitelként harmincadolt,[15] a Moldvából behozatali áruként megvámolt,[16] az akkori török birodalom (beleértve a Balkán-félszigetet) területéről Kolozsvárra került,[17] a Velencéből egy évben behozott és megvámolt,[18] valamint a jegyzékek szerint meghatározatlan helyekről hozott és oda kivitt[19] fűszer- és déligyümölcsáru.

Behozatali áruként szerepelnek a jegyzékekben a következő fűszerek és déligyümölcsök:[20] a bors, a gyömbér, a sáfrány, a nádméz (nádcukor), a szegfű (szegfűszeg), a faolaj, a szerecsendió (és szerecsendióvirág), a konfrejt (cukrozott gyümölcs),[21] a narancs, a mandula, a citrom, a szőlő, a bécsi fű (bájfű),[22] a gesztenye, a gyümölcs (olasz gyümölcs), a „cukkerkandia” („cikorkandia”[23]), a rizskása, a fűszerszám,[24] a füge, a kapornya,[25] az ánizs, a „habarnicha”.[26] Az árukivitelben a következő fűszereket, illetve déligyümölcsfajtákat találjuk: a rizskása, a mazsola (mazsolaszőlő), a sáfrány, a füge, a bors, a szőlő (apró, öreg, tengeri szőlő), a gesztenye.

A behozatal fűszerei és déligyümölcsfajtái között értékben is, mennyiségben is magasan kiemelkedik a *bors*. Több mint ötször múlja felül vámértékben és mennyiségben az utána következő gyömbért, pedig ez is jóval megelőzi a többi fűszereket és déligyümölcsöket. A bors nagy

[10] *Kvh* 28–29; Francisc Pap: *Comerţul Clujului cu Viena între 1599–1637 (pe baza registrelor tricesimale)*. ActaMN XVIII(1981). 176–177, 180–182.

[11] *Kvh* 32, 34–35; Francisc Pap: *Schimbul de mărfuri între Cluj şi Polonia în registrele vamale clujene (1599–1637)*. ActaMN XIV(1977). 385–387, 389; Uő: *Comerţul baltic al Clujului în prima jumătate a secolului XVII*. ActaMP. XX(1996). 144, 146.

[12] *Kvh* 39–41; Pap Ferenc: *Kolozsvár és a királyi Magyarország kereskedelmi kapcsolatai*. TSz 1991, 3–4. sz. 243, 247–248.

[13] *Kvh* 42, 91.

[14] *Kvh* 44–46; Francisc Pap: *Comerţul Clujului cu oraşele Slovaciei de astăzi (1599–1637)*. ActaMN XVI(1979). 238, 241–242, 245–246.

[15] *Kvh* 50–52; Francisc Pap: *Comerţul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale* (II). ActaMN XII(1975). 237, 239.

[16] *Kvh* 56; Francisc Pap: *Orientarea balcano-otomană şi mediteraniană în comerţul clujean (prima jumătate a sec. XVII)*. ActaMN XIX(1982). 95.

[17] *Kvh* 58; ActaMN XIX(1982). 97.

[18] *Kvh* 59; ActaMN XIX(1982). 98.

[19] *Kvh* 62, 64.

[20] Sorrendünket a Kolozsváron bevett harmincadösszeg csökkenő irányú nagysága adja. Ugyanebben a sorrendben ismertetjük a kiviteli árut.

[21] Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* szerint *darabos édesség*. Vö. SzT VII. 134 (a *konfrejt* címszónál).

[22] Az SzT szerint két különböző, pontosan meg nem határozott fűszer. Az SzT I. kötete 548. oldalán bajfű, bajfűmag, mint „vmilyen gyógyfű, gyógyfűmag” szerepel, ua. kötet 632. oldalán pedig a *bécsi fű* „valamilyen illatos fű”, „fűszerszámfajta, fűszer neme”, „külföldi (bécsi) eredetű fűfajta”-ként felvett szó. A kettő azonos volta szerintünk sem biztos, de a harmincadjegyzékek egyszerre sosem említik a kettőt (persze ettől még különbözhetnek egymástól), és a vámértékek is azonosak.

[23] Egyik formában sem szerepel az SzT-ben. A „cukker”-re és „cukor”-ra (SzT I. 1224, 1225) sokkal későbbről, a 19. század közepéről van levéltári adat.

[24] Szt IV. 477: „fűszer”, tehát közelebbről meg nem határozott ételízesítő.

[25] Szt VI. 130–131: „kápri” vagy „kápribogyó”. Othmar Pickl: *Österreichs Stellung im West-Ost-Handel vom 16. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts mit besonderer Berücksichtigung des Handels mit dem Südosten*. Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich. Jg. 4/2. 1981, 51. megemlíti, hogy a kapornya *olasz áru* (Italienwaren) volt.

[26] Az SzT-ben *habarnica*, azaz „tengeri polip” (ESZT IV. 855). Keletje volt Magyarországon és Erdélyben is, főleg ünnepségeken, lásd pl. Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. III. Bp. 1879. 23.

szerepét a kolozsvári étkezésben mindenképpen kiemeli az, hogy nemcsak Kolozsváron, hanem az egész húsfogyasztó korabeli Európában, így Közép- és Kelet-Európában is alapvető fűszer volt.[27] A kolozsvári levéltár 16–17. századból származó iratai is gyakran említik a különböző húsokhoz állandóan használt borsot. A harmincadjegyzékek főleg a 17. század második évtizedének végéig tanúsítják azt, hogy Bécs volt a bors első számú behozatali helye. Ezután, de főleg a negyedik évtized legelejétől megsokasodik a lengyel vásárlóközpontok száma. Ezeknek sorában 1633–1634-től kezdve élen jár Jaroszláv és Krakkó. Bécs egyetlen év (1634) kivételével teljesen eltűnik mint a kolozsvári borsbehozatal vásárlási helye. 1635-ben a bors közvetlen behozatali helyeként szerepel Gdańsk (Danzig), a nagy, legforgalmasabb balti-tengeri kikötő is. Ugyanezekben az években növekszik Eperjes szerepe a bors Kolozsvárra való behozatalában. De azonos folyamatot tapasztalunk a gyömbér, a szerecsendió (és szerecsendióvirág), a fahéj, a konfrejt, a szőlő behozatalában is. Ezzel szemben Bécs a harmincas években is megmarad fő behozatali központnak a sáfrány, a faolaj esetében. A 17. század harmadik évtizedének majdnem közepéig (sajnos a harmincadjegyzékek 1624-től 1629-ig hiányoznak, márpedig ez Bethlen Gábor uralkodásának gazdaságilag legdinamikusabb időszaka) a Bécsből való fűszerbehozatal vámértékben és mennyiségben folyamatos (a legtöbb fűszert évente többször hozzák be) és a legmagasabb szintű. A harmincas években (egészen 1637-ig, amíg jegyzékeink fellelhetők) viszont – azokon az eseteken kívül, amelyek Bécs „egyeduralmát" vagy majdnem egyeduralmát példázzák – a fűszerbehozatal megoszlik Bécs és főleg a lengyel városok meg Eperjes között: ezt a szegfű (szegfűszeg) és nádméz kolozsvári behozatalánál tapasztaljuk.

Mi ennek az oka, mi van az árubehozatal, nevezetesen a fűszer- és déligyümölcs-behozatal ingadozásai mögött? Természetesen az az (egyenletes, csökkenő vagy növekvő) szerep, amelyet az említett gazdasági központok játszottak a nyugat-európai szárazföldi, illetve vízi úton (tengeri vagy folyami) bonyolított, valamint a földközi-tengeri vagy éppenséggel a Török Birodalomból induló kereskedelmi forgalom átvételében és – esetenként – továbbításában. A hozzáférhető könyvészeti anyag alapján ezeket az összeurópai kapcsolatokat igyekszünk megvizsgálni. De lássuk előbb a Kolozsvárról kiinduló fűszer- és déligyümölcskivitelt, és próbáljunk meg behatolni ennek is európai vonatkozásaiba.

A fűszer és déligyümölcs kivitelében más-más helyzetet észlelünk. 1599-ben az olvasztott füge krakkói kivitelének köszönhetően olyan kiviteli harmincadérték- és mennyiségbeli csúcsponttal találkozunk, amelynek csak a 17. század harmincas éveiben (1630-tól 1636-ig, 1637 csonka vámév) lesz megfelelő folytatása. Míg a század tízes éveiben mérsékelt mennyiségű és vámértékű kivitellel van dolgunk, főleg a Bécsbe, Magyarországra, Eperjesre és a Partium egyes városaiba irányított rizskásánál, sáfránynál, kis mértékben gesztenyénél és szőlőnél, a

[27] Míg a 16. sz.-ban a borsot még főleg délről, Velencéből hozták be (lásd Fernand Braudel: *Jocurile schimbului*. II. Buc. 1985. 225), de tekervényesebb úton Havasalföldről és Moldvából is (S. Goldenberg: *Der Handel Transsilvaniens vom 14. bis zum 17. Jahrhundert*. Scripta mercaturae. Jg. 11. Heft 1. 1977. 12), a 16. sz. legvégén és a 17. sz. elején e fűszerárut már a tengerentúlról Amszterdamba (Frédéric Mauro: *L'expansion européenne (1600–1870)*. Paris 1967. 132) és innen tengeri (Marian Grycz: *Die Rolle der Stadt Poznań im Innen- und Aussenhandel bis Ende des XVII. Jahrhunderts. = Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650*. Graz 1971. 113–114, 118) vagy folyami (Othmar Pickl: *Handel am Inn und Donau um 1630. = Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege II. Festschrift für Hermann Kellenbenz*. 217, 235; Harald Prickler: *Das Volumen des westlichen ungarischen Aussenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700. = Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*. Graz 1971. 142–143; Gecsényi Lajos: *Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján*. Századok 1993. 3–4. sz. 477) úton Bécsbe hozott áruként ismerjük. A 17. században már vezető helyet foglalt el a világ kereskedelmében. Lásd Fernand Braudel: *Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*. III. Buc. 1986. 150. J. Kulischerre hivatkozik.

húszas és főleg a harmincas években a kolozsvári fűszer- és déligyümölcskivitel *Bécset kivéve* ugyane helyekre vámértékben és árumennyiségben is megnövekszik elsősorban a rizskása és mazsola, kisebb mértékben a füge és valamennyire a szőlő kivételével. 1630-ban visznek ki (ez években) utoljára sáfrányt. Sajnos nincs levéltári adatunk arra nézve, hogy milyen volt és miben állt a kolozsvári fűszer- és déligyümölcskivitel 1599 előtt és 1637 után. A „trend" (és a megjelent szakirodalom) viszont arra mutat, hogy a 16. század vége felé és a 17. század negyedik évtizedének lezárta után is jó időszakot élt meg a kolozsvári fűszer- és déligyümölcskivitel.[28] Ezt sajnos kolozsvári levéltári adattal nem támaszthatjuk alá, nem találtunk ilyen adatot.

Mint láttuk, levéltári adataink hiányosak. Nem áll rendelkezésünkre sem az 1603–1609, sem pedig az 1624–1629 közötti évek kolozsvári külkereskedelmi anyaga. A megfelelő évek hiányzó harmincadjegyzékeinek értékét csak számtani módszerekkel tudtuk hozzáigazítani a megfelelő évek meglévő jegyzékeihez, de e módszerek semmiképpen sem adtak lehetőséget arra is, hogy részletezzük az árufajtákat, megfelelő vámértéküket és a kereskedőket.[29]

Az 1630-cal kezdődő levéltári adatokból kiviláglik, hogy az állandóan használt és legnépszerűbb fűszerek (bors, gyömbér), valamint a szerecsendió (szerecsendióvirág), fahéj, konfrejt és szőlő esetében 1630-tól, tehát Bethlen Gábor halála után Bécs teljesen vagy (ritka kivételekkel) majdnem teljesen megszűnik mint a kolozsvári behozatal bevásárlási központja, és szerepét növekvő tendenciával átveszik a szárazföldi és vízi behozatal ma lengyel központjai (Jaroszláv, Krakkó, Lemberg, Gdańsk). Ez nem lehet véletlen, hanem olyan folyamat, amelynek megvan a magyarázata.

Nem először foglalkozunk ezzel a levéltárilag bizonyított történelmi ténnyel. Krakkóra vonatkozólag saját munkánkon[30] kívül Mihail P. Dan,[31] František Kavka[32] és mások levéltári adatokat feldolgozó műveire, a jaroszlávi, lembergi és főleg gdański fűszerbehozatalt illetően pedig Kolozsvár balti-tengeri árubehozatalára hivatkozhatunk.[33]

A fűszer behozatalában (és esetenként továbbvitelében) eddig nem részletezett elemként itt rögzítjük viszont azt, hogy a kolozsváriak egyes fűszereket a fejedelemségtől délre szereztek be, hoztak be a városba, és adták el helyi fogyasztásra vagy továbbvitelre. Ilyen behozatali áru először is a rizskása, amelyet csak a török birodalomból[34] és „Lándorfehérvárról" (Belgrádból)[35] hoznak be, az 1618 és 1632 között Konstantinápolyból,[36] Nikápolyból,[37] „Nándor"- vagy „Lándorfehérvárról"[38] importált mandula, bors, faolaj, mazsola, „nádméz" és „cukkerkandia", valamint az 1623-ban Velencéből Kolozsvárra behozott „nádméz".[39] Ez utóbbiaknak, főként a velencei példának az eset ritkaságán túlmenően (velencei behozatalt a harmincadjegyzékek

[28] Lásd főleg *Clujul* 254, 285, 289–290, 294 (1599 előtt); L. Demény: *i.m*. 465–498 (a 17. sz. második felére, különösen harmadik nagyedére vonatkozólag).

[29] Lásd Francisc Pap–Gavril Goldner–Zoltán Kása: *Suma şi frecvenţa anuală a tricesimei la Cluj între 1599–1637*. ActaMN 34. II. 1997. 165–182.

[30] F. Pap: *Comerţul Clujului cu Cracovia în registrele vamale din prima jumătate a sec. XVII*. ActaMN XIII(1976). 351–370.

[31] Mihail P. Dan: *Le commerce de la Transylvanie avec la Pologne au XVIe siècle*. RRH 1969. 3. sz. 621–634; Uő: *Schimbul de mărfuri între Cluj şi Cracovia în ultimul deceniu al sec. XVI*. ActaMN XI(1974). 151–168.

[32] František Kavka: *Český a slovenský obýad s textilnimi výrobky v rumunskich zemich (do poloviny 17 stoleti)*. Praha 1957. 143–158.

[33] *Kvh* 30–37; Francisc Pap: *Comerţul baltic*... 143–147.

[34] *Kvh* 269.

[35] *Kvh* 408.

[36] *Kvh* 291.

[37] *Kvh* 311.

[38] *Kvh* 362, 394, 405, 408, 409.

[39] *Kvh* 342.

csak 1623-ban jegyeztek fel) újdonságértéke is van, mert mindeddig nem támasztották alá levéltári adatokkal azt az állítást, hogy 1526 (a mohácsi vész) után jócskán csökken, de nem szűnik meg teljesen Erdély és Magyarország földközi-tengeri és török birodalmi áruellátása. Kolozsvár szerepe ebben a viszonylatban eddig elsikkadt.[40] Felszínre került levéltári adataink viszont az ellenkezőt bizonyítják. Ugyanígy bizonyíthatjuk a fűszer és déligyümölcs továbbvitelét Kolozsvárról Magyarországra,[41] a Partiumba,[42] esetenként Kassára,[43] Eperjesre,[44] sőt Bécsbe is.[45]

A kolozsváriak csak Bécsig vagy felvidéki és lengyel városokig mentek árulni és vásárolni. Ez így volt nekik kifizetődőbb.[46] De fűszer- és déligyümölcs-behozatalukat, illetve -kivitelüket nem tudták volna sem helyi, sem pedig bevásárlási (árukiviteli) központjaik termelésével megoldani, azon egyszerű oknál fogva, hogy e központokban nem létezett ilyen termelés. Az eddig megjelent szakirodalom bebizonyította és részletezte azt, hogy a fűszer és a déligyümölcs már a középkor korai évszázadaiban is Ázsiából és a Földközi-tenger keleti partvidékéről került Európába,[47] ennek nyugati, középső és keleti részére.[48] Azt is tudták eddig, hogy a 16. század török hódításai után a kereskedelmi útvonalak, így a fűszer és déligyümölcs behozatalának útvonalai is jórészt Bécsbe[49] és a lengyel városokba[50] tevődtek át. Jórészt, de nem teljes mértékben. A kolozsvári adatok tanúsítják, hogy kisebb mértékben ugyan, de tovább folyt a közvetlen áru-, többek közt fűszer- és déligyümölcs-behozatal a Földközi-tenger partvidékéről is.[51]

[40] Braudel szerint a harmincéves háború kitörése után Közép-Európa jelentős kereskedelmi útjai lezárulnak (Fernand Braudel: *Jocurile schimbului*. I. 255). Hermann Kellenbenz – Goldenberg és Dan/Goldenberg kutatásai alapján – azon a véleményen van, hogy a 16. sz.-i török hódítás után Erdély déli kereskedelme Karánsebesről Kolozsvárra (levéltári adatok nélkül) és Nagyszebenre irányult. Lásd Hermann Kellenbenz: *Südosteuropa im Rahmen der europäischen Gesamtwirtschaft. = Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*. 44). Pickl írja, hogy még a 16. sz.-ban, de később is „a velencei út" (Villach–Salzburg az Inn folyón és a Dunán Bécsig) volt a fűszer és a déligyümölcs egyik legjelentősebb Bécs felé tartó iránya. Lásd Othmar Pickl: *Handel an Inn und Donau um 1630. = Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. II. Wirtschaftskräfte in der europäischen Expansion. = Festschrift für Hermann Kellenbenz.* 1978. 206). Ez tény, viszont az Erdély felé és tovább irányuló kereskedelmet nem lehet még a 17. sz. első felében sem a kolozsváriak bécsi bevásárlásaira lecsökkenteni. Snežka Panova is (saját kutatásai alapján) Nagyszeben szerepét emeli ki a délről, a Dunán áthozott fűszer és déligyümölcs értékesítésében (*Zur Frage der Handelsbeziehungen zwischen den bulgarischen und den rumänischen Landen im XVII. Jahrhundert.* Études balkaniques. 1. 1975. 111). Velence és Erdély kereskedelmi kapcsolataira utal Moshe Carmilly-Weinberger is a MZsO-ból átvett adattal *(A zsidóság története Erdélyben (1623–1944).* Bp. 1995. 68. és a 135. jegyz.). Kolozsvár közvetlen déli kereskedelmi kapcsolatairól – eddig feltárt levéltári adatok hiányában – ismereteink szerint eddig nem volt szó.

[41] *Kvh* 262, 346, 356, 360, 370, 377, 434, 446. stb.

[42] *Kvh* 353, 354, 364, 407, 428, 429, 432, 433. stb.

[43] *Kvh* 354.

[44] *Kvh* 354, 441, 467, 488, 515, 521, 522, 533.

[45] *Kvh* 268.

[46] Lásd erről részletesebben Pap Ferenc: *A kolozsvári kereskedőréteg a 17. század első felében (Elemzés a harmincadnaplók alapján). = Mezőváros – kisváros* (Rendi társadalom – polgári társadalom 4). Debrecen 1995. 89; Francisc Pap: *Registrele vamale despre comerţul clujenilor (1599–1637). Reţeaua geografică. Dinamica transporturilor. = Radu Manolescu.* Buc. 1996. 245. (A továbbiakban: *Reţeaua geografică*.)

[47] Itt elég, ha Pirenne-re (Henri Pirenne: *Social- und Witschaftsgeschichte Europas in Mittelalter*. München [1971] 24–29, 138, 140), a későbbi évszázadokat illetően Braudelre hivatkozunk (*Jocurile schimbului*. I. 223–226).

[48] A tárgyalt időszaknál korábban lásd az erdélyi fűszerbehozatalt S. Goldenberg: *i.m.* 6, 12, 14, 16, 17. (A szerző szerint a törökországi és birodalmi behozatal Kolozsvárra később sem tartalmazott fűszert. Láttuk, a *Kvh* adatai megcáfolják ezt a levéltári adatokon nem alapuló kijelentést.)

[49] Lásd Kellenbenz: *i.m.* főleg 50.

[50] Braudel (*Les jeux de l'échange*. Paris 1979. 185) példásan összefoglalja az új helyzetet: rámutat, hogy a baltitengeri kereskedelem már a 16. sz. végén s a harmincéves háború idején egész Európa árucseréjét összefogta.

[51] Lásd 39. jegyzet.

A kolozsvári polgárok és a fűszer- és déligyümölcs-kereskedelem

E kis híján négy évtized alatt (kivéve a harmincadjegyzékekből hiányzó éveket) nem kevesebb, mint 832-szer harmincadoltak hozott-vitt fűszer- és déligyümölcsárut a kolozsvári vámhivatalban. Túlsúlyban van az árubehozatallal harmincadolt polgárok száma (745), szemben a kivitel 87 esetével. Sokan közülük többször is jelentkeznek a vámhivatalban, s nem mindegyikükre mondhatjuk teljes biztonsággal: foglalkozása kereskedő (ezért is használtuk fennebb a „polgárok", nem pedig a „kereskedők" meghatározást). Ha eltekintünk azoktól a kolozsvári polgároktól (vagy házastársaiktól), akik a mesterségük folytatásához szükséges nyersanyagot hozzák, vagy saját terméküket viszik ki a városból (esetleg a feleség végzi ezt a műveletet), megfelel a valóságnak az a számítás, hogy a század második évtizedében Kolozsváron kb. 61 „főfoglalkozású" kereskedő volt, s ez a szám kb. 102-re emelkedett a negyedik évtizedben.[52] Tekintve, hogy a „civitas primaria" lakosságát a 17. század első felében kb. 6500 személyre becsülhetjük,[53] a kereskedők száma nem csekély, hiszen a fenti számok csak a külkereskedelemmel foglalkozókra vonatkoznak, s minden bizonnyal voltak olyan kereskedő polgárok (vagy polgárasszonyok) is, akik csak belkereskedelemmel foglalkoztak, főleg a város nagy kiterjedésű „piacterén" (a mai Főtéren), és soha nem hagyták el Kolozsvár területét. A fűszer- és déligyümölcs-kereskedelem is bizonyítja, hogy a behozatallal és kivitellel foglalkozó polgárok jól ismerték a vásárlóközönség (helybeliek és vidékiek) szükségleteit, hiszen minden valószínűség szerint nem hoztak be nem kelendő árut, s nem vittek ki a városban sokkal könnyebben eladható portékát.

A külkereskedők[54] több tekintetben hívják fel magukra figyelmünket. Először is szögezzük le: a tárgyalt időszakban még mindig nem találkozunk a kapitalizmus jellegzetesen árura szakosodott kereskedőjével. Ugyanúgy, mint a 16. században,[55] a 17. század első felében is legfeljebb útirányra, nem pedig bizonyos árura szakosodott kereskedővel van dolgunk Kolozsváron[56] éppúgy, mint Kelet-Közép-Európában.[57] A *Kvh* tételei elégségesen bizonyítják ezt a történelmi valóságot. Részleteznünk kell viszont azt, kik foglalkoznak a kolozsvári kereskedők közül fűszer- és déligyümölcs-kereskedelemmel (is), melyek lehetnek külföldi kapcsolataik, milyen gyakran ápolják (fennmaradásukhoz kénytelenek ápolni) e kapcsolatokat, hogyan utaznak és kereskednek.

Statisztikával kezdjük. A (hiányosan) közel negyven év alatt kereskedő polgáraink a legtöbbször, majdnem 330-szor Bécset, ezután közel másfélszázszor meghatározatlan helyeket jártak meg.[58] Majdnem százszor voltak a kolozsváriak fűszerért vagy déligyümölcsért a len-

[52] Pap Ferenc: *A kolozsvári kereskedőréteg...* 88.

[53] Újabban Csetri Elek foglalkozott Kolozsvár lakosságának számszerű alakulásával (*Kolozsvár népessége a középkortól a jelenkorig. = Kolozsvár 1000 éve*. Kvár 2001. 7–28), de időszakunkra nem ad számszerű meghatározást. Becslése szerint az 1593-as és 1660-as adólajstrom között a város lakossága 7500–8000-ről 9000-re növekedett. Lásd *i.m.* 9, 12.

[54] Külkereskedőkön mindazokat a kolozsvári kereskedő polgárokat értjük, akiket 1599 és 1637 között árubehozatallal vagy -kivitellel harmincadoltak a városi vámhivatalban.

[55] *Clujul* 273.

[56] Francisc Pap: *Negustori şi capital comercial la Cluj în prima jumătate a secolului al XVII-lea*. AIIAC XXIX(1989). 149.

[57] Az árura való szakosodás hiányát sokkal régebben (értelemszerűen mindenképpen a 11–14. században, ha nem még korábban) észleli a történettudomány Nyugat-Európában (Werner Sombart: *Der moderne Kapitalismus*. München–Leipzig 1921. II. 539. arról ír, hogy „eredetileg" – „ursprünglich" – a kereskedő mindenféle árut hozott-vitt), s ez Kelet-Közép-Európában még a 17. sz. első felében is megmaradt (Gecsényi Lajos: *i.m.* 476).

[58] Olyan behozatali helyekről vagy kiviteli célpontokról van szó, amelyeket a vámolást bejegyző tisztségviselők nem tüntetnek fel. Ezek valószínűleg a legtöbbször magyarországi, néha partiumi helyek, hiszen a vámosok nagyon jól

gyelországi Jaroszlávban és Krakkóban, félszáznál jóval többször Eperjesen és a pontosabban meg nem határozott „Lengyelországban", félszáznál valamivel többször Magyarországon, ennél körülbelül fele annyiszor Nagybányán és Lembergben (ez utóbbit Ilvónak, Ilweónak, Ilwónak jegyzik fel a vámtisztviselők), ennél kevesebbszer jártak Váradon, tíznél kevesebbszer hoztak fűszert Belgrádból (a várost Nándor- vagy Lándorfehérvárnak jegyzik a tisztségviselők, az akkor divatozó magyar elnevezés szerint), a Partiumban levő Nagykárolyból. Lengyelország forgalmas, a keleti, orosz vidékekkel is kereskedelmi kapcsolatban álló városából, Lublinból származó fűszerbehozatalról két alkalommal találunk vámbejegyzést, Kassából, valamint Gdańskból (Danzigból), a forgalmas balti-tengeri kikötőből ugyancsak két alkalommal jegyeznek fel fűszerbehozatalt. Egyszer mentek a kolozsváriak fűszerért „Törökországba" (pontosabb meghatározás nélkül), Konstantinápolyba és Nikápolyba, Moldvába (sáfrányért), ugyancsak egyszer hoztak fűszert „Morvaországból" és Bártfáról, egyszer „Szilágyból" (így!) és Debrecenből, végül egy alkalommal bukkanunk az igen sokat mondó velencei fűszerbehozatalra. Mindez négy évtized folyamán is jelzi, hogy a kolozsvári kereskedők a 17. század első felében tulajdonképpen – még ha legtöbbször közvetítéssel is – benne voltak a korszak *összeurópai kereskedelmében*, sőt, fűszerről és déligyümölcsről lévén szó, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy *a világkereskedelemben is*, hiszen ez a portéka akkor már kisebb mértékben a Földközi-tenger partvidékéről,[59] nagyobb mértékben kerülő úton, Ázsiából és a tengerentúlról[60] került Európába.

Minden bizonnyal az európai gazdasági hegemónia változásai (tehát nem a politikailag jelentős államok, hanem a gazdaságilag számottevő erők, városok, nyugati gazdasági tényezők versengése) több vonatkozásban is érintette a húszas és főleg a harmincas években a kereskedők tevékenységét és a kereskedelmet. Érintettük már Bécs szerepének a jelentős csökkenését és ezzel párhuzamosan a lengyelországi beszerzési központok súlyának növekedését, főként időszakunk utolsó évtizedében, I. Rákóczi György fejedelemsége idején. Azt tapasztaljuk a harmincadjegyzékekből, hogy ezekben az években számos új név jelenik meg a kereskedők között. De lássunk előtte néhány jellemző „esetet" a régiek – tehát kb. az 1599 és az 1620-as évek között gyakrabban szereplő városiak – közül. Mindenekelőtt le kell szögeznünk: Kolozsváron a

ismerhették ezeket. Néha azonosak lehetnek az előző, pontosan bejegyzett hellyel (helységgel, vidékkel), de meghatározásuk híján nem bocsátkozhattunk (esetleg könnyelmű) feltételezésekbe.

[59] Már a 16. század első felében is Bécs vagy Bécsújhely közvetítéssel (Othmar Pickl: *Das älteste Geschäftsbuch Österreichs. = Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark.* XXIII. Graz 1966. 68). A 16. sz. második felében Velence újra jelentős fűszer- és déligyümölcs-behozatali központ, ahonnan folyamatosan ellátják Bécset. Lásd Ferdinand Tremel: *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs*. Wien 1969. 214. A század első és második felében is jelentős szerepe volt a velencei Fondaco dei Tedeschinek (a bors európai terjesztését innen lásd pl. Fernand Braudel: *Jocurile schimbului*. II. Buc. 1985. 225; III. Buc. 1986. 146, 149–150). Lásd még Hermann Kellenbenz: *i.m.* 31–33, 44; S. Goldenberg: *i.m.* 16.

[60] A 15. században főleg Lembergen keresztül Keletről hozták az indiai vidékről és az Indiai-óceán partvidékéről (lásd Jan M. Malecki: *Die Wandlungen im krakauer und polnischen Handel zur Zeit der Türkenkriege des 16. und 17. Jahrhunderts. = Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*. Graz 1971. 145. A 16. században az Ázsiából származó fűszert és déligyümölcsöt ugyancsak európai kereskedők vásárolták fel, annál is inkább, mivel e művelet akkor nem igényelt befektetést (Frédéric Mauro: *L'expansion européenne (1600–1870)*. Paris 1967. 326). Az 1570-es évektől megszervezett portugál fűszerkereskedelmet 1580-ban II. Fülöp spanyol király Spanyolország érdekeltségévé teszi (Braudel: *Mediterana*... III. 155–159), majd a 17. sz. elején megszerzik a hollandok (Mauro: *i.m.* 131) és főleg az angolok. Az angol Kelet-indiai Társaság Achinból, Bantamból és a Molukka-szigetcsoportról hoz Európába fűszert és déligyümölcsöt, főként az 1604-ben megkötött angol–spanyol békéig (Mauro: *i.m.* 134–135). De 1625 körül a fűszer és déligyümölcs visszakerül (az egész indiai-óceáni térséggel együtt) a hollandok kezébe (Braudel: *Mediterana*... III. 166–167), s innen önti el Közép- és Kelet-Európát is főleg a Baltikumon keresztül (Miroslav Hroch: *Die Rolle des zentraleuropäischen Handels im Ausgleich der Handelsbilanz zwischen Ost- und Westeuropa 1450–1650. = Der Aussenhandel*... 12–13).

külkereskedelemnek hosszú időre visszamenő hagyománya van 1599 előtt is. Nem foglalkozunk most külön a kolozsvári kereskedőréteggel,[61] csak a fűszer- és déligyümölcs-kereskedelembe bekapcsolódott kolozsváriakról közöljük néhány észrevételünket. Éppen azért, mivel ebben az időben a kolozsvári kereskedők még nem szakosodtak árura, fel kell hoznunk olyan kereskedők vagy kereskedőcsaládok példáját, akik (illetve amelyek) már korábban, a 16. században is működtek városunkon kívül, s ennek okleveles nyoma maradt. Ha csupán a megjelent szakirodalomból hozunk fel példákat, akkor is bőven találunk ilyeneket.

A kolozsvári városvezetőség még 1538-ban elhatározta, hogy az ide vetődő budai, pesti, váradi kereskedők megszabott árufajtákat és mennyiségeket kötelesek egy hétig csak kolozsváriaknak árulni.[62] A század hetvenes éveinek végén Kis Imre nevű kolozsvári polgár Bécsben folytat kereskedést.[63] 1591-ben több esetet is feljegyeznek, többek között a harmincadjegyzékekben 1599-ben megjelenő Teleki Istvánét.[64] 1597-ben Zeler Márton[65] pereskedett a *Kvh*-ban 1610-ben só- és ökörkivitellel bejegyzett Elek Jánossal.[66] A kolozsvári kereskedőknek Nürnberggel is kapcsolataik voltak. Tudunk olyan kolozsvári kereskedőkről, akik még 1589-ben és 1591-ben Andreas Kandler nürnbergi kereskedő adósai között voltak.[67] A kolozsvári *Catalogus civium novitiorum 1587–1599* többek közt tíz kereskedő nevét is felsorolja,[68] közöttük szerepelnek néhányan, akiket a *Kvh*-ba is bejegyeztek: Kálmándi János, akit éppen Krakkóból származó déligyümölcs- és fűszerbehozatallal vámoltak,[69] Masswander (Mázsás) Gáspár Bécsből és meghatározatlan helyről hozott árut,[70] Tömpe János,[71] Eppel Péter,[72] a város – úgy tűnik – egyik legtekintélyesebb és legellentmondásosabb polgára, Gellyén Imre[73] és mások.

Eme előzményekkel – még sok más példát felhozhatnánk – nincs semmi szokatlan abban, hogy a kolozsvári kereskedőket olyan üzleti társnak ismerték el Bécstől a Baltikumig és Nikápolytól Konstantinápolyig, akikre számítani lehetett, akik biztos áruátvevők és türelmetlenül várt eladók voltak.

Annak ellenére, hogy Erdélyben még nem létezett bankélet, ráismerünk a Nyugat-Európában már századok óta bevett olyan kereskedelmi szokásokra-fogásokra, amilyen például a vásárlási vagy eladási megbízatás (tehát az, hogy egyes kereskedők mások számára vásárolnak

[61] E réteget részletesebben elemeztük – ugyancsak a harmincadjegyzékek alapján – két korábbi írásban: 1. AIIAC XXIX. 147–155; *Mezőváros – kisváros*. 85–97.

[62] *Clujul* 282–283.

[63] Uo. 271.

[64] Uo.; *Kvh* 111.

[65] Valószínűleg azonos a *Kvh* szövegében és névmutatójában szereplő Zeller Márton kereskedővel (*Kvh* 577). Talán az ő felesége a Balogh Jolán által említett Zeller Mártonné, akinek háza volt a város belterületén (nincs feltüntetve, hol; lásd Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Bp. 1985. 149). Esetleg rokona volt az a Zeller Ferenc, akinek piactéri házában (Vicei Máté háza mellett) szállt meg Bethlen Gábor 1613 novemberében (Kiss András: *Források és értelmezések*. Buk. 1994. 193).

[66] *Kvh* 139.

[67] Közöttük a *Kvh*-ban is szereplő Mázsás Tamás (*Kvh* 122, 134) és esetleg Somogyi Ballos István (*Kvh* 240, 247. Ballos István néven). Lásd más nevekkel együtt Gecsényi Lajos: *Adatok tiszántúli és erdélyi kereskedők nürnbergi kapcsolataihoz a XVI. század második felében. = Hajdú-Bihar megyei levéltár évkönyve*. VIII. 1981. 101.

[68] *Clujul* 50.

[69] *Kvh* 112, 138.

[70] *Kvh* 105, 129.

[71] *Kvh* 574.

[72] *Kvh* 549.

[73] Kereskedőként lásd *Kvh* 551. Lásd még Francisc Pap: *Comercianţi în viaţa obştească a Clujului (sec. XVI–XVII)*. ActaMN 32. II. 102–103.

vagy adnak el árut).[74] Többek között a nürnbergi kapcsolatokra vonatkozó levéltári adatok is arra utalnak, hogy külföldi, nyugatabbra tartó kereskedőtársak vagy talán intézmények töltötték be a kolozsváriak tudatában és zsebében a bank szerepét.

A kolozsváriak kereskedése azonban nem volt akadálymentes. Erre utal a *Kvh* jó néhány feljegyzése, észrevétele. Az útközben előforduló támadások, az utak bizonytalansága, rossz karbantartása ellen többféleképpen védekeztek a kolozsvári kereskedők[75] (is). Útjaik lebonyolítására gyakran társultak,[76] személyzetet alkalmaztak,[77] valószínűleg fegyverrel is felszerelték magukat. Az akadályok ellenére sok kolozsvári kereskedő hozott-vitt árut a forgalmas útvonalakon.[78] Számos példa van arra, hogy a kereskedők néhány rövid hét (sokszor két hét) alatt megjárták útjukat behozatallal, kivitellel és újra behozatallal; ezt most csak a Bolgár János és felesége esetével példázzuk. 1615. május 18-án Törökországból behozott áruval harmincadolják Kolozsváron a fent nevezett kereskedőt (valószínűleg polgárjogot nyert bolgár vagy bolgár származású ember, akinek egyedi vezetékneve etnikai eredetére utal), s ugyanazon év július 23-án már újra a vámhivatalnál áll, ugyancsak Törökországból behozott áruval. Tehát két hónapnál kevesebb idő alatt nemcsak megjárta ugyanazt az utat, de időközben el is adta áruját (minden bizonnyal a helyi piacon).[79] Bolgár János Magyarországra is járt, török vagy balkáni jellegű árut vitt oda.[80] Általában mozgékonyak voltak a kolozsvári kereskedők, hiszen enélkül nem tarthatták volna fenn kapcsolataikat, nem öregbíthették volna kereskedelmi tőkéjüket. Jó példa erre Seres Anna polgárasszonynak főleg Magyarország és a Részek különböző városai között folyó élénk kereskedése,[81] de felhozhatnánk bármely mást. Hiszen a kereskedők csakis így tarthatták meg színvonalukat.

Súlyok, mértékek, árak

A kolozsvári harmincadjegyzékekben feljegyzett fűszer- és déligyümölcs-tételek igazolják a *Kvh*-ban ismertetett súly-, hossz-, űr- és másfajta mértékeknek a szakirodalomból átvett megállapítását.[82] A tételek és az árak kiemelt tanulmányozása azonban további pontosításokat tesz lehetővé. Könnyen lehet, hogy más árufajták külön tanulmányozása hasonló eredményre vezethet, de erre itt természetesen nem térünk ki.

Először is a legfontosabbra és legbiztosabbra szeretnénk rámutatni s egyben helyesbíteni a korábban megjelent cikkünkben[83] közölt megállapítást, amely átkerült a *Kvh*-ba is.[84] A bors árnövekedéséről van szó. Az említett adatok szerint erre 1633-ban került sor, amikor a bors ára 150 százalékkal drágult. A vonatkozó anyag külön tanulmányozása azonban azt bizonyította,

[74] Európában ez a szokás főleg a 16. sz.-ban terjedt el. Lásd Braudel: *Les jeux de l'exchange*. 127. A kolozsvári fűszer- és déligyümölcs-behozatalra (megbízatásból) pl. *Kvh* 118, 174, 190, 221, 245–246, 260, 312, 339, 435, 442, 497, 508. stb.; a kivitelre ugyancsak megbízatásból pl. *Kvh* 118, 353, 520. stb.

[75] A kor erdélyi közállapotaira lásd többek között a 46. jegyzetben elsőnek feltüntetett kötetben megjelent tanulmányunkat. 93–94.

[76] Már a 15–16. században is. Lásd *Clujul* 265–266.

[77] A fűszert és déligyümölcsöt is szállító kereskedők esetében lásd pl. *Kvh* 323, 418, 429, 471.

[78] Az útvonalakról lásd részletesebben: *Reţeaua geografică*. 240. a 12–15. jegyzetben feltüntetett könyvészeti anyaggal.

[79] *Kvh* 226, 231.

[80] *Kvh* 242, 245.

[81] *Kvh* 567.

[82] *Kvh* 538–540.

[83] Francisc Pap: *Fluctuaţii de valoare vamală la oficiul tricesimal clujean în prima jumătate a sec. XVII*. ActaMN VIII(1971). 248–249.

[84] *Kvh* 76–77.

hogy ez az árnövekedés már 1632-ben bekövetkezett.[85] A szegfűszeg és a „nádméz” (nádcukor) fontjának adataink szerint 1633-ban növekedett az ára.[86] A nagyobb súlymértékek esetében (mázsa, tonna) ugyanabban az évben észleljük a megfelelő árnövekedést. Azonos folyamatnak lehetünk tanúi más fűszerek és déligyümölcsfajták árának esetében, a jegyzékeknek tulajdoníthatóan kevésbé bizonyított módon (a hozott vagy vitt áru bejegyzett mértéke ugyanis nem mindig teszi lehetővé az árnövekedés pontos, évre lebontott megállapítását). Lehetővé válik azonban egyes mennyiségek pontos megállapítása. Így például – éppen a kiszámított harmincad alapján – világossá válik, hogy legalábbis a bors, a szegfű és szegfűszeg, a szerecsendió és szerecsendióvirág esetében, ott, ahol megbizonyosodhatunk az azonos minőségről, egy mázsa száz fontból állt.[87] A jegyzékek például arról is tanúskodnak, hogy egy mázsa bors öt követ foglalt magában.[88] Változó az űrmértékek (berbence, átalag) árának meghatározása, ezért itt ezzel nem foglalkozunk. Ami azonban biztos és határozottan a harmincadvám értékjellegére mutat, az a forintértékkel bejegyzett áru harmincadolása: ez minden esetben az áru harmincad részét teszi ki.[89] A harmincadjegyzékek tanúsága szerint a „bécsi sáfrány” vagy közönségesen sáfrány harmincadja is 1632-ben nőtt meg.[90] Végül a rizskása kantárjának harmincadvámja ugyanabban az évben növekszik meg, éspedig a korábbihoz viszonyítva 50 százalékkal.[91]

Következtetések

A kolozsvári harmincadjegyzékekből adódó eddig levont tanulságokhoz[92] viszonyítva a kolozsvári fűszer- és déligyümölcs-kereskedelem közel fél évszázadának áttekintése újabb – a tényeken alapuló – következtetéseket szolgáltat.

1. Az összehasonlító felsorolás és elemzés arra mutat, hogy Közép-Európa legforgalmasabb szárazföldi (Bécs, Krakkó) és tengeri (Gdańsk, Poznań, Jaroszláv, tovább dél felé) vásárlóközpontjaiban a tengerentúlról Európába behozott fűszert és déligyümölcsöt a 17. század első felében *azonos áron* vásárolták az erdélyi, a Balkán-félsziget felé haladó kereskedők is. Ugyanezt mondhatjuk el a Földközi-tenger középső és keleti partvidékétől felfelé, Európa középső, korlátozott földrajzi-gazdasági hatáskörrel északnyugati és északkeleti irányba terjedő fűszer- és déligyümölcs-forgalmáról. A kolozsvári harmincadjegyzékek arról tanúskodnak, hogy 1632-ben áremelkedés történt az összes behozatali központokból származó, Kolozsváron megvámolt fűszernél és déligyümölcs-fajtánál. E tény időben pontosítja azt a – nagyszabású és továbbvihe-

[85] A bécsi behozatal esetében lásd *Kvh* 460. Bécsből néhány éves megszakítás után csak 1634-ben hoznak be a városi harmincadhivatalnál megvámolt borsot, 416. Jaroszlávból 1632-ben szállítanak borsot, 427. Krakkóból csak 1633-ból vannak újra adataink, az 1630-ban megvámolt árubehozatal után, 405. Belgrádból = „Lándorfehérvárról”, 1632-ből, 414. Eperjesről, 1632-ből, 432. Magyarországról adataink 1630 után csak 1633-ból vannak, 419. Váradról 1632-ből, 480. „Morvaországból” csak 1635-ben hoznak be árut a kolozsváriak.

[86] *Kvh* 76–77.

[87] Bécsből: *Kvh* 119, 120 (a bors mázsája), 144 (a bors fontja), uo. (a szegfűszeg mázsája és más szállítmányokban fontja), „Lengyelországból”: *Kvh* 165 (a szerecsendióvirágot ugyanazzal az összeggel harmincadolták, mint a szegfűt) stb.

[88] *Kvh* 484 (Krakkóból 1635-ben hozott áru harmincadolása). Egy 1615-ből származó bejegyzés szerint viszont meghatározatlan irányból hozott egy kőért 25 dénár harmincadot vettek, ami arra mutatna, hogy egy mázsa borsban 8 kő volt (*Kvh* 233). Valószínű, hogy a kő súlya változó volt.

[89] Néhány példa: 1599-ben Bécsből hozott, 8 forint ára konfrejtet 24 denárral, 2 forint ára gesztenyét 6 denárral, 10 forint ára „kapornát” (= kápribogyót) 30 denárral harmincadolnak. 1615-ben 2 forint ára „cukerkandit” (talán azonos a konfrejttel) 6 denárral, 1619-ben 45 forint ára „fűszerszámot” (= fűszert) 1 forint 35 denárral vámolnak meg. A példákat folytathatnánk.

[90] 1599-ben 1 font bécsi sáfrányt 20 denárral (*Kvh* 114), 1632-ben 30 denárral (*Kvh* 425) harmincadolnak.

[91] 1616-ban 25 denár, 1632-ben már 37 1/2 denár (*Kvh* 244, 415).

[92] Lásd *Kvh* 82–86.

tő – magyarázatot, amit az európai „árforradalom” közép-európai gyűrűzéséhez fűznek.[93] A 17. század áruforgalmának és áralakulásának összefüggései mindenképpen további tanulmányozást igényelnek (e század első és külön a második felére vonatkozólag).

2. Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy az erdélyi városi kereskedőréteg a 17. század első felében is irány- (bevásárlás, továbbvitel) és nem áruközpontú. Ezt bizonyítja a kolozsvári vámanyag is.

3. A fűszer és a déligyümölcs forgalma szerintünk a *legmeggyőzőbben* bizonyítja azt, hogy a 17. század első felében Kolozsvár kereskedelme szerves része volt az európai, sőt túlzás nélkül állíthatjuk, a világkereskedelemnek is. Ahhoz, hogy meghatározzuk, mi az erdélyi kereskedelem helye a 17. század további évtizedeinek európai és világkereskedelmében (hogy ne használjuk a „nemzetközi kereskedelem” talán túl modernnek tűnő kifejezését), meg kell keresnünk és találnunk, s kellőképpen kihasználnunk, az erre vonatkozó bel- és külföldi forrásokat.[94]

Melléklet

1. táblázat

A kolozsvári fűszer és déligyümölcs behozatali harmincadértéke (1599–1637)

A. Árufajta

Bors	1639 f 11 d	Szőlő	5 f 59 1/2 d
Gyömbér	311 f 27 1/2 d	Bécsi fű (bájfű?)	5 f 23 d
Sáfrány	112 f 73 d	Gesztenye	1 f 85 d
Nádméz	83 f 54 1/2 d	Gyümölcs (olasz gy.)	1 f 84 d
Szegfű (-virág, -szeg)	76 f 05 d	Cukkerkandia	1 f 45 1/2 d
Faolaj	49 f 43 1/2 d	Rizskása	1 f 39 1/2 d
Szerecsendió (-virág)	42 f 58 d	Fűszer(-szám)	1 f 35 d
Konfrejt	18 f 56 1/2 d	Füge	1 f 01 d
Narancs	10 f 32 d	Kapornya	0 f 80 d
Fahéj	8 f 55 1/2 d	Ánizs	0 f 53 d
Mandula	7 f 86 d	Habarnica	0 f 15 d
Citrom	6 f 41 1/2 d		
	Összesen 2390 f 74 d		

B. Behozatali (vásárlási) hely

Bécs	851 f 80 1/2 d	Lublin	29 f 75 d
Jaroszláv	393 f 25 1/2 d	Gdańsk	28 f 94 d
Krakkó	298 f 14 d	Belgrád	13 f 46 1/2 d
Meghatározatlan	253 f 74 d	„Magyarország”	10 f 65 d
Eperjes	196 f 03 1/2 d	„Morvaország”	7 f 12 1/2 d
Lemberg	159 f 22 1/2 d	Rimaszombat	4 f 21 d
„Lengyelország”	130 f 95 1/2 d	Moldva	3 f 00 d

[93] Lásd St. Hoszowski: *L'Europe Centrale devant la révolution des prix.* XVIe et XVIIe siècles. AESC 1961. 3. sz. 448. Főleg az „árforradalom”-nak a gabonaár növekedésére gyakorolt hatását részletezi, de a 452–453. lapon a fűszer forgalmára és más árufajtához viszonyítva kevésbé hangsúlyos árnövekedésére is kitér.

[94] Jó példa ilyen irányban Demény Lajosnak a 2. jegyzetben feltüntetett tanulmánya.

Debrecen	3 f 00 d	„Törökország”	0 f 36 d
Velence	2 f 40 d	Konstantinápoly	0 f 18 d
Bártfa	2 f 00 d	Nagykároly	0 f 18 d
Várad	1 f 50 d	Nikápoly	0 f 13 1/2 d
Nagybánya	0 f 69 d		

Összesen2390 f 74 d

C. A behozatal éve

1599	77 f 09 1/2 d	1619	92 f 29 d
1602	51 f 49 d	1620/21	15 f 33 1/2 d
1610	86 f 57 d	1622	112 f 36 d
1611	31 f 24 d	1623	58 f 45 d
1612	91 f 15 d	1630/31	226 f 94 1/2 d
1613	96 f 22 d	1632	137 f 26 d
1614	70 f 87 1/2 d	1633	194 f 22 1/2 d
1615	72 f 86 1/2 d	1634	181 f 50 1/2 d
1616	86 f 51 d	1635	278 f 46 d
1617	115 f 54 d	1636	121 f 95 1/2 d
1618	191 f 65 d	1637	0 f 75 d

Összesen: 2390 f 74 d

D. A behozatal mennyisége

Bors	652 3/8 mázsa, 1187 font, 102 kő, 50 oka, 246 f
Gyömbér	166 1/2 3/8 mázsa, 1112 font, 52 kő, 74 f
Szegfű (-virág, -szeg)	8 3/4 mázsa, 1305 font, 82 f
Szerecsendió (-virág)	1/2 mázsa, 918 font, 42 f
Fahéj	2 1/2 mázsa, 145 1/2 font, 25 f
Sáfrány	498 font, 100 f
Faolaj	77 mázsa, 2 tonna, 24 font, 1 palack, 1 f
Nádméz	25 1/2 mázsa, 1605 1/4 font, 1/2 kő, 20 süveg, 130 f
Konfrejt	477 font, 1 skatulya, 285 f
Mandula	16 1/2 mázsa, 98 font, 9 oka, 12 f
Cukkerkandia	19 font, 22 f
Füge	2 3/4 mázsa, 1 tonna, 36 font
Gesztenye	7 1/2 mázsa, 23 font, 2 véka, 4 f
Bécsi fű (bájfű?)	3/4 mázsa, 15 font, 47 f
Gyümölcs (olasz gy.)	1 1/2 láda, 43 f
Fűszerszám	45 f
Rizskása	1 1/2 mázsa, 12 f
Habarnica	3 kötés
Szőlő	14 1/2 mázsa, 148 font
Mazsola	3 mázsa, 1 tonna, 10 font, 2 általag, 1 tengely, 3 f
Narancs	20 láda, 1 kis láda, 160 db, 26 f
Citrom	4 tonna, 3 berbence, 1 láda, 950 db, 19 f
Ánizs	1 mázsa, 20 font

2. táblázat

A kolozsvári fűszer- és déligyümölcs kivitelének harmincadértéke

A. Árufajta

Rizskása	52 forint 08 denár
Mazsola	27 forint 98 denár
Sáfrány	17 forint 40 1/2 denár
Füge	16 forint 62 1/2 denár
Bors	2 forint 30 denár
Szőlő	1 forint 43 1/2 denár
Gesztenye	0 forint 03 denár
Összesen	117 forint 85 1/2 denár

B. A kivitel helye

Magyarország	36 forint 74 denár
Eperjes	25 forint 37 1/2 denár
Nagyvárad	12 forint 40 1/2 denár
Nagybánya	12 forint 25 denár
Krakkó	11 forint 50 denár
Meghatározatlan	8 forint 47 denár
Nagykároly	5 forint 69 denár
„Szilágy”	2 forint 80 denár
Kassa	1 forint 25 denár
Bécs	1 forint 12 1/2 denár
Debrecen	0 forint 25 denár
Összesen	117 forint 85 1/2 denár

C. A kivitel éve

1599	13 forint 50 denár
1610	2 forint 92 denár
1611	6 forint 88 denár
1612	1 forint 92 denár
1614	4 forint 00 denár
1615	0 forint 18 denár
1616	2 forint 45 1/2 denár
1617	1 forint 25 denár
1618	0 forint 25 denár
1619	0 forint 36 denár
1622	0 forint 86 denár
1623	1 forint 69 denár
1630/31	13 forint 57 1/2 denár
1632	4 forint 56 denár
1633	18 forint 39 denár
1634	13 forint 17 denár
1635	16 forint 52 denár
1636	13 forint 12 1/2 denár
1637	2 forint 25 denár
Összesen	117 forint 85 1/2 denár

3. táblázat

A kolozsvári fűszer- és déligyümölcskivitel mennyisége
Összesen

Bors	1 kantár, 15 font
Rizskása	136 1/2 kantár, 18 forint
Sáfrány	168 1/4 font, 84 forint
Mazsola	1/2 mázsa, 78 kantár, 15 font
Füge	115 mázsa, 15 kantár
Gesztenye	2 véka
Szőlő	5 + ? kantár

Zuh Deodáth

A genitivus esete a privációval

Vázlat a birtokviszony filozófiatörténetéről

Kant *A vallás a puszta ész határain belül* harmadik fejezete második részének első bekezdésében, mely a jó princípium földi uralmának történeti elképzelését építi fel, csupán az egyházi hitről tud elképzelni általános történeti ábrázolást, ami nemcsak azért fontos, mert egy esetleges tankönyv[1] megírásának szempontját kínálja, hanem, hogy kijelenthesse, ez a história annak elbeszélése lenne, ami a morális és institucionális vallás konfliktusában megesett.[2] Amennyiben ez egy elbeszélés, szempontokat kell kínálnia az elbeszélés egységének biztosítására, és ez meg is történik, amikor leszűkíti az institucionális vallás hatókörét, ezzel átadva magát egy olyan szempontnak, amit nem kell legitimálnia. Legalábbis addig, ameddig megfoghatóvá kíván tenni egy antropológiai alapállást,[3] melyet mint alapot nem lehet bizonyítani, szándéka tiszta és becsületes, elvétől pedig nem is vonatkoztathat el, amíg szándékát be nem teljesíti, mert egyrészt köti őt a kriticizmus módszertani öröksége, másrészt teljesítménye csak akkor lesz értékelhető történetmondásként, ha ezt a szempontot egységesíti. A kör bezárul, és elindulhat a történet.

Mindennek nagyon fontos szerepe van minden metafizikai történetmondásnál, mely nem ment fel az érvek és lefutásaik pontos ismerete alól, de az érvelésben nem a szimbolizálhatóságot tekinti elsődleges feladatnak, cáfolatként nem is az érvekre felhozottakat veti be, hanem olyasmit tesz a cáfolat tárgyává, ami sokkal inkább a mondandók kifejtésmódját érinti, mint bármi mást. És itt valami nagyon lényegeset mondtunk: minden stílusában fenomenologikus (hegeli értelemben) elbeszélésmód nem a megsemmisítő gondolatfűzéssel tarol, hanem a szempontjaival. Akinek nagyobb aspirációi vannak, mint az elbeszélés szempont garantálta egysége, annak még mindig nyitva marad, hogy az elbeszélés struktúráját valahonnan levezesse (természetes beállítódásból, hétköznapiságból stb.), vagy ezt esetleg saját erejére, a levezetési folyamatot mozgató erőkre vezesse vissza.[4]

Így hát a következőkre nem vagyunk kíváncsiak: Hogy pl. az istenérvek kanti cáfolata milyen viszonyban van a genitivusszal? Vagy, hogy ez valóban így helyes-e? Ezekre nem is lehetünk kíváncsiak. De arra annál inkább, hogy elbeszélhető-e ez a történet, a birtokviszony istenérvcáfolati története. Helyesebben, leírható-e a genitivusszal az istenérvekkel való machi-

[1] „Sőt úgy vélem, hogy igen üdvös lenne, ha az egyetemen a bibliai teológia oktatásának befejeztével mindenkor még egy kollégiumot kapcsolnának a tananyaghoz […] Az oktatás fonalául pl. e könyv (vagy ha van e tárgyban jobb, akkor az) szolgálhatna.” Kant: *A vallás a puszta ész határain belül.* Bp. 1974. 143. (A továbbiakban *VPÉHB.*)

[2] Vö. *VPÉHB* 267.

[3] Az az antropológia itt nem „elméleti jellegű antropológia”, vagyis nem olyan jellegű alap, ami „megszorítás nélküli érvényességre tarthatna számot”. Ez utóbbi, hasonlatosan a tapasztalati jellegű tudáshoz, fontos elkülönülést léptet életbe az *a priori* fogalmán belül. Elválasztja az *a priorit* mint feltétlen alapot (mondjuk mint a transzcendentális filozófia alapját) és az *a priorit* mint „gyakorlati szempontból” érvényes *a priorit* (mondjuk mint felelősség-etikait). Vö. Tengelyi László: *Felelősség-etikai és fundamentálontológiai bűnértelmezés*. = *Utak és tévutak. Az 1989-es budapesti Heidegger-konferencia előadásai*. Szerk. Fehér M. István. Bp. 1991. 232.

[4] „Az itt következő elmélkedésnek továbbá megvan az a kényelmetlensége, hogy magatartása csak történeti és okoskodó lehet, fő célja azonban közrehatni annak a beállításnak kialakításában, hogy a megismerés természetéről, a hitről stb. való felfogásban előttünk levő egész konkrétnak tartott kérdések valójában egyszerű gondolati meghatározásokra vezethetők vissza.” Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiája.* I. *A logika* (a továbbiakban: *Enc.* I.). Bp. 1979. 77.

nációk lényege, az alapok és szempontok amúgy is lényeges, elméleti alappremisszáink tekintetében sokat elmondó harca?[5]

A birtokviszonyról

A grammatikai kapcsolatok, értsd az összetartozás grammatikája visszavezethető az alany és állítmány kapcsolatára. A birtokviszony legfontosabb tulajdonsága, hogy hagyományos morfológiai szerepe nem a jelzők szintaxisa felől értelmezendő, hanem a predikabilitás szintaxisa felől. A predikabilitás mondattani viszonyszerkezete így befolyásolja a főnévi csoport szerkezetét is. Mindehhez hozzájárul, hogy a birtokviszonyt ebben a helyzetben nem a klasszikus természetes kategóriák mentén építjük fel (mint például episztemikus összetevők kategóriarendszere: *rész* és *egész* viszonya, *egyedi* és *általános* viszonya vagy olyan viszonyok, melyeket valami szerves képződmény visel szervetlennel, ember egy tárggyal stb.).[6] A dolog lényege, hogy függvényszerű kapcsolatokkal írjuk le a birtokosnak a birtokhoz fűződő viszonyát, és nem egy természettudományos, köznapi, adminisztratív stb. feltételezett, vélt vagy konvencióban rögzített viszonytételezés alapján. Ezt a kapcsolatot ilyen alapon szemantikainak és nem szintaktikainak nevezzük, és egy a nyelvtanból kölcsönzött kifejezéssel most nevezzük el théta szerepnek. A théta szerepet pedig úgy definiáljuk, mint azt, ami a régens és vonzata közötti összefüggést jellemzi.[7] Mivel a régens valami olyan viszonyviselőt feltételez, ami a másik, vagyis a vonzat nélkül meg sincs, történetünk a megszabott irányba fejlődik. Ennek lényege, hogy a vonzat régenssel való viszonya függvényszerű, tehát visszajutottunk kiindulópontunkhoz, mely éppen ezt a függvényszerűséget állítja.

Persze jogosan vetődik fel a kérdés: honnan van a birtokviszonynak théta, tematikus szerepe, mi adja neki a tematikus összefüggésjelleget? Itt egy ismert érvelést ismétlek meg.[8] Vegyünk bármilyen főnevet, és képzeljük el, hogy vonzatokkal rendelkezik. Nem egy szinguláris elemről van szó, hanem arról is, ami nélkül az előbbi el sem gondolható. Mi határozza meg, hogy erről és nem másik vonzatról van szó? A szerepet nem kereshetjük a főnévben magában, ugyanis ha ezt tennénk, minden főnévnek kötelező vonzatokkal kellene rendelkeznie, vagyis

[5] Itt az istenérvek hatástörténete az érdekes, pontosabban, hogy amíg egy logikai-geometriai elmélet főleg alapokkal cáfol, addig egy szellemfilozófiai főleg szempontokkal.

[6] Létezhet a kategorizálásnak ilyen iránya, de lehetséges olyan is, ami a nyelvi szintek szerint osztályoz. Az ilyen módszer strukturalista nyelvészeti alapokkal állítja fel a birtokviszony kibomlását a morfémaszinttől a mondat- és textémaszintű elemzésekig. Az elmélet lényege, hogy a szintaktikai és szemantikai megkülönböztetésében munkálkodva a birtokviszony a birtoklást felismerhetővé tevő elemeket rejt magában, melyek vagy direkt, vagy indirekt módon jutnak felszínre. Direkt módon az olyan jelekben, mint pl. az *é* birtokjel, ezzel a birtokviszonynak szintaktikai teret kerítve, indirekt módon pedig úgy, ha a birtokviszony csak szemantikai síkon feltételezett. Persze ilyenkor is rendelkezésünkre áll a transzformáció szintaktikai eszköze. Pl. amikor a *kék szemű herceg* szókapcsolatról el kell döntenünk, hogy végül is minőségjelzős vagy birtokos jelzős viszony-e, a következő eszközhöz folyamodunk, megvizsgáljuk, hogy *átírható-e dativus possesivusos szerkezetbe.* Ebben az esetben igen, tehát a hercegnek (dativus rag birtokos jelentéssel) kék szeme van mondatunk eldönti a vitás kérdést. (Ehhez vö. Gaál Edit: *A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben*. = *Nyelvtudományi értekezések.* 97. Bp. 1978. 23. et passim.) Ha alaposan megfigyeljük, akkor itt is későbbi vizsgálódásunk egy fontos pontját találjuk: a) a birtokviszony nem fajtiszta genitivus, tehát nem egyértelműen birtokos eset (különösképpen hogy az *i.m.* beszél még predikatív birtokviszonyról); b) az összetartozás szintjeit kell kritériumok alapján lehatárolni.

[7] Vö. Szabolcsi Anna–Laczkó Tibor: *A főnévi csoport szerkezete*. = *Strukturális magyar nyelvtan* (a továbbiakban *SNy*). Szerk. Kiefer Ferenc. Bp. 1992. 206.

[8] Vö. *i.m.* uo.

minden főnévnek szerepeket kellene kiosztani, hogy nehogy agrammatikusak legyenek. Ez pedig képtelenség.[9] De akkor mi?

A megvilágításhoz használjuk a következő fogalomkészletet:

a) A grammatikai szubjektum és predikátum, valamint a logikai szubjektum és predikátum strukturálisan nagyon hasonló értelemben kerül használatra, ugyanis nem az érvényesség és az eldöntés mozgatja a vizsgálatot, ezért nem is beszélünk *kijelentésekről,* csakis *mondatokról.*

b) Amennyiben a *mondatok* nem fejezik ki egyszerű hagyományos logikai formalizálással az azonosságot, nem az elmélet kemény magját fogjuk elvetni (vagyis nem fogjuk eldobni az azonosság tételét, ami mindenkor a szubjektum és predikátum azonosságát állítja), csak másfajta formalizálással tesszük átláthatóvá; tovább elemezzük a szimbolikus logikai formalizálással.[10]

Vegyük példának okáért a *Péter kalapja* mondatot, és elemezzük logikailag. Ebben természetesen nem azt állítjuk, hogy a szubjektum és predikátum azonosak, mert akkor akár azt is el kellene ismernünk, hogy *Péter – kalap* volna. Nem erről van szó. A logikai szubjektum és predikátum azonossága valami mást jelent, éspedig az összefüggés természetének leírását. Próbáljuk meg ezt formalizálni. Létezik tehát olyan x, ami kalap x, és y (Péter) bizonyos relációban áll x-szel. Ebből világosan kitűnik, hogy Péter olyan logikai szubjektum, ami csak a tételezett relációnak logikai szubjektuma, és továbbá, hogy a *kalap* szó semmilyen felelősséggel nem viseltetik a Péterrel való relációval szemben. A reláció tehát egyszerűen a birtoklás jegyétől kapja az összetartozás szerepét, és nem valami szóbelseji rejtett entitástól. Ebből pedig az a fontos konklúzió adódik, hogy a birtoklás viszonyrendszere az egész főnévi csoportra érvényes. Éspedig úgy, hogy nem azzal bajlódik, hogy minél tovább darabolja a szintaktikai viszonyok mezejét, hanem hogy az eredeti elképzelést továbbvigye. Így egy ilyenfajta *strukturális nyelvtan* nem kezeli totálisan eltérő perspektívából a felvetett kérdéseket, és ezzel két konklúzióra is alkalmat ad: 1) A kutatás logikájában nem kell feladni az eddigi elvek kemény magját – ez persze tudományelméletileg fontos, és érthető okokból ezzel nem foglalkozunk. 2) A szubjektum–predikátum viszony a birtoklás alapstruktúráját jobban leírja, mint bármi más szintaktikai viszony.[11]

Alkalmazás

Ha mindezen apparátust a filozófiában hasznosítani szeretnénk, véleményem szerint két dolgot eleve el kell vetnünk. Először azt, hogy az elméletnek nyelvtani következményei legyenek, mondjuk dogmatikusan ragaszkodjunk a fenti állásponthoz a birtokviszonnyal kapcsolatban. Másodszor, hogy ennek szisztematikus filozófiai következményei legyenek, éspedig éppen az, hogy a nyelvtant és éppen ezt a nyelvtant felettébb filozofikusnak nyilvánítsuk. Mindezt miért? Nos, a történeti szemléletért, annak is elbeszélt jellegéből fakadóan. Elbeszélt törté-

[9] „Azt jósolnánk tehát, hogy minden ház, minden mag, minden gondolat agrammatikus volna, ha nincs mellette – legalábbis odaértve, azaz elméleti kifejezéssel szólva, üres kategóriaként – valamiféle birtokos.” *SNy* 206.

[10] A mondandók szempontjából kétségkívül korai, de nagyon fontos lehet, hogy Frege is ezen az úton vezeti be az istenérvcáfolatba a függvény-argumentum sémát. Lásd Frege: *Fogalom és függvény*. = Uő: *Logikai vizsgálódások*. Bp. 2000.

[11] Engedjünk meg egy tisztázást: tegyük fel végre azt a kérdést, hogy mivel is tisztázódik végül a birtokos birtokkal való viszonya. Amikor azt mondjuk: a birtoklás jelei által, akkor nem arról van szó, hogy tovább homályosítsuk a kérdést, hanem, hogy kifejezzük, az a pontosítás, ami a birtokos megnevezésével jön be a képbe (megnevezem az egy szem Pétert), vagy ami a birtok jellegével kapcsolatban fejeződik ki (mondjuk, hogy ez az a bizonyos kalap, amit akkor viselt, amikor...), arra kell, hogy behatároljon egy amúgy a régi keretekben nagyon jól mozgó tematikus szerepleosztást, ez a keret pedig a predikabilitási viszony, ami eszerint birtokviszonyilag is leírható.

netként ugyanis nem lehet ugyanúgy alkalmazni a beszippantás azon logikáját, ami által filozofikusan szükségszerűnek tudunk be egy-két mellékfoglalatosságot. A mesélésben ugyanis nem az a fontos, hogy milyen kapcsolatokat találunk, hanem hogy ezeket a kapcsolatokat valamilyen módon egységesítsük. Tételesen szólva nem valami fejlődésben különítünk el mozzanatokat, hanem mindig ezt tesszük érzékletessé. Nem fejlődés, hanem fejlődéstörténet ez.[12]

A nyelvtan tehát nem felettébb filozofikus (ezt szögeztük le), de mégis kell hogy legyen valami a két tárgy folytonos konvergenciái mögött, s elegendő, ha csupán egy egységesítő szempont az.

Most pedig lássunk három látszólag összefüggéstelen idézetet, melyek kronológiailag progresszív sort alkotnak (az első a *Nova dillucidatio* szöveghelye, a második egy későbbi feljegyzés, míg a harmadik az „enciklopédista" Hegel szülötte), és fűzzük őket össze gondolatilag.

„Az ok tehát a meghatározatlanból meghatározottat hoz létre. S minthogy minden igazság a predikátumnak a szubjektumban való meghatározottságával jön létre, ezért a meghatározó ok az igazságnak nemcsak kritériuma, hanem forrása is, s tőle elszakadván sok mindenre rábukkanhatunk, ami lehetséges, de semmire sem, ami igaz."[13]

„Minden ítéletben az anyagot és a formát kell mérlegelni. Az előbbiek a szubjektum *(y+a)=x*, és a predikátum, *b*, fogalmai, az utóbbi pedig a forma, mely a logikusoknál a kapcsolószó (copula) névre hallgat."[14]

„Így például a lét tiszta gondolati[15] meghatározás, sohasem jut azonban eszünkbe, hogy a van-t elmélkedésünk tárgyává tegyük. Rendszerint azt hiszik, hogy az abszolútumnak messze a tapasztalaton túl kell lennie, pedig épp az egészen jelenvaló, amelyet mint gondolkodók, ha nincs is kifejezett tudatunk róla, mindig magunkkal hordozunk és használunk. Főleg a nyelv rejt magában ilyen gondolati meghatározásokat, s így a gyermekek grammatikai tanításának megvan az a haszna, hogy tudattalanul a gondolkodás különbségeire hívja fel a figyelmet."[16]

Ha Hegel utóbbi mondatát megtisztítjuk fenomenológiájának ontológiai hozadékától, a következőket találjuk: a nyelv tanulmányozása fogódzót nyújt elvont elképzelések felfogásához, és ezzel akkor sem sarkítunk, ha nagyképűen a gondolati meghatározást elméletre, elméleti tevékenységre zsugorítjuk le. A második Kant-idézet éppen azzal a kopulával foglalkozik, aminek logikai használatával hadakozik a *Nova dillucidatió*ban (első idézet). A kérdésfeltevésben, hogy a metafizikai nem formális logika értelmezze-e a kopulát, vagy a formális kapcsolati szó le is fedi azt a kívánságot, mellyel Hegel szívét fájlalja az ilyen grammatikai vizsgálódások hiánya miatt. Amíg az első részlet az okságot tárgyalja mint a ratio essendi ismérvét, a második a logikai kopulahasználatot, míg a harmadik e kettő központjának elhanyagolását, joggal találunk közösséget a létezés gondolatában. Ha ezt a hasonlító mozzanatot ki akarjuk vonni az önkényesség zászlaja alól, olyan hordozóra van szükségünk, ami ezt a létezést valami közöshöz köti. A közös valami legelvontabb kell hogy legyen, ami az előbbi fogalmához méltó, míg a kötés olyan, ami ezt elfogadhatóvá teszi. Tehát egy a természettudományból átvett terminussal,

[12] „Ennélfogva a *tartalomnak*, a filozófiai tudomány sajátos részei tárgyainak kifejtése egyúttal beleesik a tudatnak abba a kifejtésébe, amely először látszólag csak a formaira szorítkozik." *Enc.*I. 77. Látható, hogy Hegel itt nem állt meg, hisz abban meg kell haladni azt a véges gondolkodást, ami vagy szubjektív, személyes, vagy korlátolt és határos, tehát az abszolútummal határos. Annyit azonban el kell ismernünk, Hegellel együtt, hogy ilyen történetmondásokra szükségünk van minden egyes abszolútumba-emelkedés leírásához.

[13] Kant: *A metafizikai megismerés első alapelveinek új megvilágítása* (a továbbiakban *ND = Nova dillucidatio*). = *Gond*. 29–30. 215–250./221.

[14] Kant: *Refl. a κ (1769) korszakból* (Adickes felosztása). = Kant: *Gesammelte Schriften. 3. Abteilung, Handschriftlicher Nachlass*. Berlin. 191. 14.

[15] A gondolat itt mindig abszolútumként határozandó meg. Ne feledjük, a hegeli logikában vagyunk.

[16] Hegel: *Enc*. I. 70.

eljárással bizonyíthatjuk ennek a létnek az összetartozását egy testtel mint hordozóval, ami elvontként a legfelsőbb lényt is megengedi. Nos, ezek után már csak döntenünk kell, egyesek szerint ez az utolsó mozzanat, ha szükségünk van Isten létének bizonyítására. A vizsgálódást elementáris szinten kell kezdeni, de már eleve látszik, hogy ennek vezérfonala csak az összetartozás fogalma lehet.

Az istenérvek helye Kantnál

Vizsgálódásunk tárgya legalább olyan vitatott, mint annak az életművön való végigvonulása. Ezért javaslom, hogy a következő felosztási módozatot alkalmazzuk: *A* korszaknak fogom nevezni az ötvenes évek traktátusait, melynek egyik paradigmatikus esete *A metafizika legelső alapelveinek új megvilágítása* című munka (a továbbiakban *Nova dillucidatio* – az eredeti latin változat címéből). *B* korszaknak nevezem a *Beweisgrund* időszakát, vagyis a hatvanas éveknek főleg a második felét, míg *C* korszaknak a kritikai korszak beköszönte utánit.[17] A három, Kant által elfogadott istenérvtípus cáfolatainak mintegy ötven variánsa van, amelyek azonban, a szemléletmód meglepően egységes volta okán, nem tanúsítanak ellenállást a leírásnak. Ez a szemléletesség pedig legjobban a leírásban bontakozik ki. Nem fogom végigvenni azonban az összes istenérvcáfolati módot, nem ezek pontos elhatárolására törekszem, hanem annak megvilágítására, hogy miért érdemes őket a birtokviszony összetartozás-kapcsolataival tárgyalni.[18]

Mit is akar Kant az istenérvekkel? Mindenekelőtt mi velük a baja? Talán az, hogy nem elég erősek? Ez nem csak az ő privilégiuma lenne. A kérdés feltevése valahogy másképpen kell hogy hangozzék, ugyanis másként hogyan derítenénk ki Kantról, hogy az istenérvek nagy cáfolója. Kant jelentőségteljes megérzése, hogy meg kell változtatni a cáfolások módját, vagyis nem hagyományos logikai értelemben kell őket használni, nem formális rendszerben, ugyanis ezzel tárgyalhatatlanná válik az a rengeteg ismeretelméleti jellegű érvelés, amiket logikai alapokkal vezetünk fel. Először is nem a fogalmakkal kell kezdeni, amikor egy ontológiai elvet vizsgálunk és alkalmazunk. Ezzel el is értünk az első tételhez, ahhoz, hogy *az ontológia nem alapfogalmak vizsgálatának tudománya*. Ezt egyszerűbben belátjuk, ha máris válaszolunk arra a felvethető kérdésre, hogy Kant csakugyan alkalmaz-e először az istenérvekkel kapcsolatban ismeretelméleti érvelést, vagyis valamilyen fajta materiális logikát. Természetesen nem, de nem is ezzel van baja, és furcsamód nem is az ismeretelméleti érvelés matematikai-logikaival való vegyítésével. Ez még mindig nem lenne újítás, ugyanis minden skolasztikus logika tévkövetkeztetésnek nyilvánítja a *transitus ad aliud genus*t, vagyis egy ideális formális konstrukció reálisra való átvitelét, amivel egyértelműen azt mondanánk, hogy igen, ezek azok a skolasztikus gyökerek, amelyek egy jó eszmetörténetben elengedhetetlenek. Azonban egy másik eszmetörténeti alaptézis is segítségünkre van, mégpedig annak a felfedezése, hogy a kritikai korszak nem a semmiből keletkezett, vagyis valamilyen módon meg kell találnunk a változások forrá-

[17] Ez már csak azért sem egyértelmű felosztás, mert ha Kantot valamilyen theodiceai vizsgálatba vonjuk be, akkor különösen az 1791-es Theodicea-traktátus miatt ez a felosztás megbomlik. Egyrészt, mert nem engedi élesen elválasztani egymástól a kritikai és prekritikai korszakot, másrészt mert ehelyett a kilencvenes éveket teszi meg fordulópontnak, amely főleg a racionális teológiával való szakításban teljesedik ki, pontosabban a szemléletváltásban, ahogyan a hit kérdéseit kezelte. „So meinenen Chr. Schulte und S. Candlar, dass die Vorlesungen über Rationaltheologie, obwohl nach Erscheinen der Kritik der reinen Vernunft gehalten, noch des Alteren Phase des Theodizee-Denkens zuzureichend seien, weil ihnen Theodizee gelinge, während erst mit dem Theodizee-Aufsatz die neue Phase beginne, für die die These vom Misslingen der Theodizee bezeichnend sei." Johannes Brachterdorf: *Kants Theodizee-Aufsatz – Die Bedingung der Gelingen philosophischer Theodizee. = Kant Studien. Philosophischer Zeitschrift der Kant-Gesellschaft*. 93. Heft 1. Szerk. Funk–Bann–Dörfinger–Seeborn. Berlin–N.Y. 2002. 57.

[18] El kell ismernem, hogy a téma oly nagy léptékű, hogy nem ettől a dolgozattól kell várnunk a megváltó szikrát.

sát. De hogy ne haladjunk túlzottan előre: mivel a fogalmak analízise, vagyis feldarabolása a formális logikai módon működik, ami pedig nem más, mint a logikai szubjektum és predikátum egybetartozásának vizsgálata, gyakorlatilag nem mást vizsgálunk, mint hogy megilleti-e az egyik a másikat. Célszerű lehet annak vizsgálata, hogy mi adja ezt a fajta összetartozást. Vagyis ne a szubjektum és predikátum mibenlétét vizsgáljuk, hanem annak tényét, hogy kapcsolatok létesítése által bontjuk szét azt, ami ebben vagy abban a fogalomban rejlik. De ha a kapcsolatra kérdezünk rá, akkor rákérdezünk az analitikus felbontás, vagyis az inherens összetevők elválasztására is. Teljesen világos, hogy ha analitikus érvelést vezetünk be, a kapcsolat nem lesz teljesen egyértelmű, ezért az sem, hogy a fogalomnak valamit is magában kell rejtenie, ami a feldarabolással világosan körvonalazható lenne. Ezzel megszületik egy másik tétel: *minden fogalomelemzést kapcsolatelemzésre kell váltanunk*. De hogy ennek interpretációs jelentést adjunk, a megfelelő alapot kellene valahogyan kibogoznunk és ezzel megadnunk a harmadik tételt: *az alap megváltoztatását kifejtésmódunk indokolja*. És megadhatjuk mindennek származtatott következtetését, egyben válaszunkat a fentiekre: *a kérdésfeltevés eredetisége nem abban áll, hogy az istenérvek legitimitása aggasztaná, hanem, hogy Isten létének bizonyítását tartja problematikusnak.* [19]

Kant az *A* szakaszban természetesen nem használja az *analitikus* fogalmat, mindazonáltal én sem a későbbi cáfolat alapját veszem előre, hanem az alapvető gondolatmenetet vázolom. Tehát összességében erről lenne szó a *Nova dillucidatió*ban. Vagyis olyan alapot kell találni, ami meg tudná indokolni egy istenérv kevert érvelési metódusát. Ez első fokon az azonosság tétele volna, vagyis valami nagyon fontos dolog: *az, hogy minden logikai gondolatmenet, amely valaminek az állítását tűzi ki maga elé, annak lesz teljes körű állítása, ami a gondolatmenetben előfeltételeződik.* Kant úgy okoskodik, hogy amennyiben megtalálja minden állítás–tagadás összefüggés alapját, nem lesz nehéz az istenérvek alapját is felderíteni. Az alap pedig maga lesz az összetartozás tézise. Vagyis az összetartozás vizsgálatában a legvalószínűbb alappá tesszük magának az összetartozásnak az abszolút érvényét. Ami nagyon zseniális, hogy ezzel nem követünk el *petitio principi*t, mert ez számunkra nem is téma, sőt fel sem merül, ugyanis az a fogalomanalízis sajátja, nem az alapok vizsgálatáé, amennyiben az alap nemcsak eligazít, hanem teljes módon tételez, vagy másképpen: *abszolút módon állít*.

A *Beweisgrund* talán legismertebb gondolata ez utóbbi, az, hogy a lét abszolút állítás, és nem predikátum. Ez azonban már a *Nova dillucidatió*ban is megjelent, sőt annak is mindkét műben nagy hangsúlya van, hogy logikai elemzésünket valami mással kell megalapoznunk, mint az ellentmondás törvényével. A VI. tételnek azokra a passzusaira gondolok, ahol Kant nagyszerű mondatfűzéssel választ el minden olyan elképzelést, ami Isten fogalmát *elemzi*, azoktól, amelyek fogalmakat *használnak.* A tételhez fűzött megjegyzésről van szó:

„Tudom ugyan, hogy e filozófusok Istennek magának a fogalmára [*conceptus Dei, Begriffe Gottes*] hivatkoznak, s ezzel azt posztulálják, hogy létezése meghatározott, ám könnyen belátható, hogy ez ideális, nem pedig reális értelemben történik meg, valamely létező fogalmát *alakítjuk ki magunkban* (kiemelés tőlem – Z.D.), olyanét, amelyben megvan az összes realitás: el kell ismernünk, hogy e felfogás szerint létezést is tulajdonítanunk kell neki. Ha csak elgondoljuk egyesítettként őket, akkor a létezőnek a létezése is csak az ideák között létezik. Sokkal inkább azt kellett volna mondani, hogy kialakítván magunk számára valamely létező fogalmát,

[19] Vö. Josef Schmucker: *Kants vorkritische Kritik der Gottesbeweise* (a továbbiakban: *KKG*). Wiesbaden–Mainz. 1993. 17. „Kant negiert die These seiner Gegner [...] nicht deswegen, weil er den Schluss von der begrifflichen auf die reale Ordnung illegitim hielte, sondern weil für ihm die objektive Gültigkeit bzw. die reale Bedeutung des ontologischen Gottesbegriffes problematisch ist."

melyet istennek nevezünk, úgy határozzuk meg, hogy a létezést is magában foglalja. Ha igaz tehát az előzetesen kialakított fogalom, akkor az is igaz, hogy Isten létezik."[20]

Ebben két nagyon lényeges dologgal találkozunk.

Egyfelől azzal, hogy Isten fogalma sohasem a mi problémánk, mert kialakított fogalom, vagyis elgondolt és ideális. Az idealitást pedig itt érthetjük skolasztikus módon, mint a *transitus aliud ad genus* egyik tagját. Semmi kárunk nem származik belőle, mert ismét csak nem a fogalmat elemezzük, hanem az alapját. Másrészt, hogy Isten fogalma valamilyen módon mindig képbe kerül mint világosan belátott, alapvetően helyes következtetés. Kant itt még nem adta fel azt a nézetét, hogy az istenlétezés bizonyítása szükséges.[21] Ezt nem is teheti meg, mert habár operál olyan terminusokkal, mint az abszolútum, olyan összefüggésekben, mint *abszolút szükségszerűség,*[22] ezzel nem struktúrát akar leírni, hanem egy ontológiai alapelvet kiteljesíteni, éspedig azt, hogy a lét megelőzi a lehetőséget, ami egyben a kanti ontológia egyik alapelve. Nem mintha ez később nem válna ugyanolyan problémává, de egy ontológiai elv mindig attól függ, hogy milyen módon válik értelmezésbelileg érdekeltté. Ebben az esetben Kant az okságot kívánja megfosztani a leibnizi elemzéstől, ami habár a végtelen regresszus egyik feloldása lenne, de Kant szerint nem talál célba. Problémája az, hogy miként oldja fel a lét és a megismerés elveinek különbözőségét, és hogyan tegye azt filozófiailag elfogadhatóvá.[23]

Azonban a *ratio essendi* és a *ratio cognoscendi* mint a skolasztika isteni és emberi természet végtelen különbségének letéteményesei egy sor más problémával is szembesítik Kantot. Például a teremtésével, ami nem teológiai, hanem filozófiai kérdés a matéria eredetére vonatkoztatva. Ha az ok-okozat (*Grund-Folge*) kapcsolat alapja az összetartozás (márpedig a *Dillucidatio* ezt állítja),[24] akkor ez minden realitás alapja is, vagyis Isten és az ő intellektusa benne kell hogy legyen minden eredendő lehetőségben. Tehát Isten léte csak akkor lehet mindennek meghatározó oka, ha azonos a végtelen realitással. A lehetőség tehát csak akkor előzheti meg a realitást, ha a realitás is megelőzi őt azzal, hogy összetartozik vele. Tehát *totum est, esse potest*. Ennek, mármint az előzetes nagy terv kizárásának, melyhez az események igazodnak, komoly természetfilozófiai következményei vannak a *Beweisgrund* esetén,[25] de ez most itt nem annyira lényeges, mint az a tény, hogy ezzel nem tudjuk, hogyan adódhat számunkra a matéria.

[20] *ND* 224.

[21] Mint minden, ez is két részből áll: a) Isten létezése bizonyítható, de ez problematikus, alapváltoztatást implikál, amit minden esetben meg is kell tennünk, b) Isten létezését szükségtelen bizonyítani, de belátható. Idézzük ehhez a *Beweisgrund* utolsó mondatát: „Es ist durchaus nötig dass man sich vom Dasein Gottes überzeugt, es ist aber nicht eben so nötig, dass man es demonstriere." Kant: *Der einzig mögliche Beweisgrund des Dasein Gottes* (a továbbiakban: *Beweisgrund*). = Uő: *Vorkritische Schriften bis 1786*. Kiad. Wilhelm Weischedel, Frankfurt am Main 1996. 738.

[22] „Az abszolút szükségszerűségekhez tehát az szükséges, hogy e realitások minden korlátozástól mentesen létezzenek, vagyis hogy végtelen létezőt alkossanak." *ND* 224 (VII. tétel).

[23] A *ratio essendi* és a *ratio cognoscendi* meghatározó elemek lesznek és nem őselvek, ami azzal az előnnyel jár, hogy egybe nem esésük nem probléma, csak arra szolgál, hogy az egybetartozás alapján mint a jelenleg leginkább elfogadható alap által lesznek egy összefüggésben. Azok után, hogy összetartozásuk abszolút szükségszerűség, a megismerés állandó priváció.

[24] Lásd a 13. jegyzetet.

[25] „Diese Einheit aber, und mit ihr die Vollkommenheit, ist in dem hier angeführten Falle notwendig und klebet dem Wesen der Sache an, und alle Wohlgereimtheit, Fruchtbarkeit und Schönheit, die in ihr in so ferne zu verdenken ist, hanget von Gott vermittelst der wesentlichen Ordnung der Natur ab, oder vermittelst dessen, was in der Ordnung der Natur Notwendig ist. Man wird mich hoffentlich schon verstehen, dass ich diese Notwendigkeit nicht auf das Dasein dieser Dinge selber sondern lediglig auf die in ihrer Möglichkeit liegende Übereinstimmung und Einheit, als einen notwendig Grund einer so überaus Tauglichkeit und Fruchtbarkeit ersteckt wisen will." *Beweisgrund*. 671. Vagy a természetben levő célszerűség magyarázata: „Demnach ist etwas nicht darum gut, weil es nach dem Laufe der Natur geschieht, sondern der Lauf der Natur ist gut, in so fern das, was daraus flieht, gut ist." *I.m.* 673.

„Amennyiben tehát gondolkodásunk lehetőségeinek materiális tartalma isteni alapjának következménye lenne, hogyan érthetnénk meg ebből az alapból a lehetséges egyedi tartalmának, vagyis reális tartalma specifikációinak megalapozását?”[26]

Ha elvetjük az eleve rendelt harmónia tézisét, akkor azt is problémássá tesszük, hogy mi garantálja a tapasztalat egységét, vagyis mi lesz az ismeret fundamentuma. Az isteni intelligencia eddig összekapcsolta saját létét minden lehetőség realitásának összességével, de most már csak annyi maradt, hogy noha Isten, legalábbis terminológiailag, kezeskedik az egységért (Kant sokszor beszél az isteni sorsszerűségről mint az Isten általi sorsszerűségről – *Ratschlusse Gottes*), de nem kapunk felvilágosítást arról, hogy ez miként történik.[27] A megoldásról persze már sejtünk valamit, ha felnyitjuk a *TÉK*-át, és mondjuk az istenérvek cáfolatát keressük benne, a transzcendentális dialektikában. Tudjuk, hogy a megoldás valahol a szintetikus állításokban keresendő, azoknak bővítő jellegében, ami szerint az isteni szubsztancia egyszerűsége és végtelen realitáskibontó szerepe egymást váltja az érvelésben.[28] Az alap változik Kantnál ismét, a cáfolás nagyon korrumpált alapja:

„Kérdem én, vajon a következő mondat, létezik ez vagy az a dolog (mely, ennyit megengedek veletek együtt, bármilyen legyen is, mindenképpen lehetséges), vajon ez a mondat analitikus vagy szintetikus? Ha az előbbi, akkor a dolog létezésével semmit sem tettek hozzá a dolog gondolatához, csakhogy ebben az esetben vagy a bennetek rejtező gondolat lesz maga a dolog, vagy feltételezitek, hogy a létezés együtt jár a lehetőséggel. Majd úgy tesztek, mintha a dolog belső lehetőségéből következtettetek volna a létezésére, ami nem egyéb szánalmas tautológiánál. [...] Mert ha realitásnak neveztek minden feltételezést (mindegy, hogy mit feltételeztek), úgy már a szubjektum fogalmában feltételezitek, hogy a dolog valamennyi predikátumával együtt valóságos, és a predikátum fogalmában csupáncsak megismétlitek ezt a feltételezést. Ha viszont elismeritek, ahogy minden értelmes embernek el kell ismernie, hogy a létezést állító mondatok szintetikusak, akkor hogyan állíthatjátok, hogy a létezés predikátumát lehetetlen önellentmondás nélkül tagadni? Hiszen ez az előny csak az analitikus tételeket illeti meg; sajátos természetük éppen ebben áll.”[29]

Figyeljük meg, hogy nem annak lesz a legnagyobb szerepe, hogy a létezés nem predikátum, mint a *Beweisgrund* a *Dillucidatió*ból vett elképzelésében. Áttérést találunk *a logikainak a reálistól való különbségtételén elinduló konstruktív fogalomkezelés cáfolatától a tételek logikájának szintetikus ítéleti cáfolatára.* Persze óhatatlanul az a kérdés vetődik fel, hogy miként jutott Kant erre a cáfolatra. A kérdést úgy is megfogalmazhatnánk, hogyan tisztázza Kant Isten és a lét összetartozását. Először is ezt az összetartozást nem tagadja, sőt már a *TÉK* idején is az ontológiai érvről úgy beszél, mint ami az egyedül lehetséges bizonyítási alapot szolgáltatja: „és nincs emberi értelem, ami megkerülhetné”.[30]

Tehát mi a teendő: elfogadjuk mondjuk azt a tételt, hogy Kant kilépett az addigi racionalista árnyékból, és végrehajtotta a kritikai fordulatot? A válasz nemlegességét két részre bontom.

[26] „Wenn nämlich dei Materialgehalte des Möglichen unserem als Folgen ihres Göttlichen gegeben wurden, wie lässt sich dann die Begründung der einzelnen Inhalte des Möglichen, d.h. die Spezifizierung ihres Realgehaltes, von diesem Grund her verstehen.” *KKG* 65.

[27] De a *Beweisgrund* persze többször is beszél a tapasztalatról mint a logikai összetevőkön túl meglevő episztemikus összetevőről. (Vö. a fordítás első pontjának utolsó bekezdését.)

[28] Természetesen ez a cáfolási alap az ontológia érv ellen kerül bevetésre, azonban ne feledjük, hogy mind a kozmológiai (*a contingentia mundi*), mind a fizikoteológiai *a posteriori* érvek ebből az *a priori* érvből vezethetők le. (Vö. *A tiszta ész kritikája*. Bp.–Szeged 1995 és *Kritik der reinen Vernunft, zweite hin und wieder verbesserte Auflage*. Leipzig. é.n. 460–491, illetve 405–433.)

[29] TÉK és *Kr.d.r.V*. 469, ill. *413*.

[30] Vö. *TÉK* és *Kr.d.r.V*. 488, ill. 430.

Először: Kant bizonyos fokig sohasem aggódott az istenérvek érvényessége miatt, őt főleg az bántja, hogy nem használjuk ki eléggé őket. És itt van az egyik lehetséges megoldás. Ugyanis amíg elemtanunkhoz nem adunk elég jó módszertant, minden kísérletünk megfeneklik. És még valami: ezzel nem fogunk belekeveredni azokba az érvelésekbe, amelyek az isteni és emberi szféra átjárhatóságára építenek. Ez véleményem szerint Kantnál nem probléma, és nem veszti el a transzcendens dimenziót valami olyasmivel, hogy mivel nem elégedett meg Isten létezésének a priori bizonyításával, felszámolódnak azok a lehetséges érvek, melyek Isten és ember összemérhetetlenségét állítják.[31]

Másodszor: Meg kellene néznünk, hogy mivel kénytelenek vagyunk feltételezni az összetartozás elemzésének bizonyos folytonosságát, úgy a kritikai fordulatot nem feltétlenül *fordulatként* kellene értelmeznünk. Ennek bizonyítása theodiceai szemszögből nem is lehetetlen, sőt, mint arra a kanti életmű nehéz korszakolásával kapcsolatban rámutattunk, már indokolt is.[32] Hogy miért vagyunk kénytelenek ilyen folytonosságot feltételezni? Mert egy nagy összefoglaló értekezésben, mint amilyen a *TÉK* is, soha sincs összefoglalva a gondolat történeti fejlődése, éspedig azért, mert nincs társadalmi és (talán ugyanebből kifolyólag) diszciplináris alapja sem. Pontosabban talán semmi sem készteti arra, hogy ilyen szemléletmódban írjon, hogy így fogjon szisztematikus vizsgálódásba. Olyanba, ami nagyrészt a mi szemszögünkből ítélve már az elbeszélő feladatává lesz. Álljon itt erről egy rövid vázlat.

A genitivus esete a privációval

Amikor Kant nehézségre bukkan a *harmonia prestabilita sive intellectu Dei* kizárásával, nem mond le teljesen arról, hogy Isten és ember viszonyát tisztázza, sőt valami egészen érdekeset tesz. Átveszi az eddigi fogalmakat, csakhogy ismeretelméletileg tételezi azt az alapot, amiért Isten létezéséről számot kell adni. Mindennek alapja természetesen ismét az, hogy az ember véges. Nos, ha ez valóban így van, akkor végessége csak valami végetlenhez való viszonya által képzelhető el. Ebben még nincs semmi újdonság. Még abban sincs, hogy az ember privációként tételeződik a transzcendentális szféra tekintetében. De abban már igen, hogy közben fel sem vetődik: ennek valamiféle hátránya lenne az ember számára, és ezzel esetleg a transzcendens szférát csorbítanánk. De ha privációként tételeződik, akkor egyben levezethető a felső szférákból, csakhogy nem ez az egyetlen mozgás, amit be kell vennünk, mert ha a tét még mindig a tapasztalat elhelyezése, akkor ugyan megvan a másik mozgás, ami az Istenre vezet vissza mindent, és nem levezeti belőle a többi szférát. De vigyázzunk, ha már a tapasztalat a tét, akkor a kettőt azonos szempontból kell megtennünk, vagyis csupán annyit kell javasolnunk, hogy Isten létét nem külön bizonyítjuk, amikor valamilyen természeti, megismerési nehézségre bukkanunk. Nehogy túl szűk körben mozogjunk. Véleményem szerint ezzel azt mondjuk el, hogy a váltás, ami bekövetkezik, nem fordulat, hanem valamilyen logikai szükségszerűség, mármint a rendszer logikájának szükségszerűsége.[33] A tapasztalat nem azzal kel életre, hogy minden második lépésben rá kell szorulnia Isten létének bizonyítására, hanem hogy megértesse, minden tapasztalat olyan határok között mozog, amelyek mindig is jelen vannak, azokban a tapasztalatokban, amelyek eddig megvalósultak, most zajlanak, és meg fognak valósulni. Ezután már minden egyre világosabb: ki kell dolgozni a tapasztalás módszertanát, mely

[31] Vö. O. Lempp elemzését. Idézi Brachtendorf: *i.m.* 61.

[32] Vö. 16. jegyzet.

[33] Josef Schmucker mutat rá, hogy a *A tiszta ész kritikájá*nak egy olyan elemzését kell elképzelnünk, ami nem építőkockánként halad az elemtanban a transzcendentális analitikától a transzcendentális dialektikáig (a *TÉK* valóban sehol sem hirdeti meg, hogy valami gondolati fejlődést kívánna teljes precizitással kidolgozni). Vö. *KKG* 79.

nemcsak arra van tekintettel, hogy mit tapasztalunk, és ki garantálja ezt, hanem arra is, hogy csak nekem és csak a szintézis megvalósítása az egyetlen esélyem ezeknek a tapasztalatoknak az összefüggő tagolására. Két dolgom van: hogy megtaláljam, mit tapasztalok, és hogy amit tapasztalok, csak abban a szerkezetben fogjam fel, ami nekem adott.

Vegyük át még egyszer:

a) Minden meghatározás negáció, de ez a spinozai elv csupán logikai.

b) Minden meghatározás úgy negáció, hogy közben a legnagyobb realitás is magyarázható belőle, ezt neveztük *transitus aliud ad genus*nak.

c) Csak a racionális teológiát fogjuk vallatóra, és azt, hogy végesek vagyunk.

d) A reális és logikai összemosására nem az a válasz, hogy nem implikálják egymást, hanem hogy más a logikai alap, ami által ez az összemosás megtehető.

e) Meg kell találnunk a negáció alapját.

f) A negáció alapját nem kell bizonyítani.

g) Ha ugyanis bizonyítanánk, akkor minden elméleti relevanciára kifuttatható kijelentésünk után újabb bizonyítást kell adnunk (arra a tételre, amit abszolút bizonyosnak veszünk).

h) Az alap csak arra való, hogy összehasonlítsuk mindazzal, amit belőle levezetünk.[34]

i) A levezetés priváció, megfosztottság, korlátaink felismerése, ami szükséges módon mindig ott lebeg, de amin nem léphetünk túl. [35]

j) Ha meg akarnánk is tenni, akkor ismét figyelembe kell vennünk a korlátoltságot.

k) Ezt a dolgot mi magunk végezzük el.

l) Ehhez az szükséges, hogy megmutassuk, mi mivel tesszük ezt.

α) Mit elemzünk. [36]

β) Mivel adott ez *nekem.*

Ebből azonban néhány nagyon fontos dolog következik. Például az, hogy Kant ezekben a lépésekben már kialakítja mindazt az eszköztárat, amivel transzcendens ideálról beszélhet majd később,[37] és azt is, hogy Isten és a lét összetartozása teljes mértékben szükségszerű abban az esetben, ha felfogjuk, hogy mindaz, ami velünk történik, nem az egyetlen, de mégis szükségszerűen általunk lehatárolt történés és eseménykomplexum. Tehát mi emberek annak vagyunk privációi, ami az összetartozás tétele által elemezhető Isten–létezés viszonyból feltárható, tételesen annak, hogy Isten abszolút módon birtokolja a létet. Ennek pedig csupán a bizonyítási szükségletét kell kiiktatni ahhoz, hogy használható legyen. Megkaptuk tehát, amit előre jeleztünk, *a birtokviszony esetét a privációval egyetemben*. Mindezt miért? Mert az *Isten létezik* tételből kibontható az egész történet, minden azon múlik, és szerintem nem nagy merészség ezt mondani, hogy milyen tematikus szerepe van ennek az összetartozásnak. Pontosabban hogy

[34] Nagyon lényeges reflexió: „Minden negáció korlát: a korlátok egyáltalán csak a korlátlan révén lehetségesek: ezután a határtalan az, ami által minden más lehetséges. A dolgok lehetősége ascendento összehasonlítással, descendento levezetéssel áll fenn." Eredetiben: „Alle Negationen sind Schranken: Die Schranken überhaupt sind nur Möglich durchs Unbeschränkte: Demnach ist das Unbeschränkte das, wodurch alles andere möglich ist. Die Möglichkeit der Dingen ascendento geschieht durch Vergleichung, descendento durch Ableitung eingesehen" R3811(κ-korszak). Ennek a tételnek, hogy a felfelé menő sorban a lehetőség összehasonlítás, a lefelé menő sorban levezetés révén történik, nem kell részleteznünk *TÉK*-beli szerepét.

[35] „...da ein jedes *ens limitatum* nur durch Voraussetzung eines realis möglich ist, so setz alles ein realissimum voraus; dieses aber ist die notwendige Subordonation der Begriffe nach dem Gesetz des Menschlichen Verstandes. Die absolute Notwendigkeit eines Begriffes ist ein Grenzbegriff..." R4253.

[36] „Alle grossen Eigenschaften, die ich von Gott aus der Willkürlichen Idee desselben sage, sind nur Expositionen des Hypothesis die ich annehme. Aber die ich aus dem Werke ziehe (diese aber sind nur praktisch vollkommen) treffen ein reales nur durch wirkliche Dokumente gegebenes Wesen." R3907 (ι fázis: 1766–68).

[37] Ehhez lásd *KKG* 70–83.

honnan kapja ezeket a szerepeket. Ezt pedig annak tükrében mondom, ahogyan Kant életműve organikus szemléletben nem szenved csorbulást, sőt egyre jobban összefügg azokban a korszakokban, amelyeket hagyományosan elkülönítünk.

Most még egyszer összefoglalom a mondottakat: Ha a jelzett módon visszakeressük azt a pontot, amiből kiindultunk, akkor az a következő lesz: Az *Isten létezik* tétel felépítését kell megvizsgálni. Először arra találtunk, hogy eddigi alapjaink nem mondanak sokat ennek a tételnek a lényegéről, mert pusztán logikaiak voltak, és nem a viszonnyal foglalkoztak, hanem annak bizonyításával. Csakhogy ezzel, mint mondottuk, nem sokat mondunk a viszony lényegéről. Tehát a logikai elemzés szintjén akarták megoldani a kérdést, holott a tételt egész másra akarták felhasználni. Ezt mi is megtartjuk, de teljesen más alapot kell megalkotnunk, valami olyat, ami nem formális logikai. Ez lett a szubjektum és predikátum összetartozásának tétele, ami, minthogy csak általunk alap, nem lehet örök, de néhány kiegészítéssel az egész történetet összefűzi. Az első kiegészítés, hogy *fogalmaink konstruáltak, levezetettek és analizáltak*, *ezért nem alkalmasak Isten létének bizonyítására* (*Nova dillucidatio*), második, hogy *a tételt be lehet látni, de nem szükséges bizonyítani (Beweisgrund),* míg végül a harmadik az, hogy *számot kell adnunk valahogy arról a tudásról, ahogyan ezt a tudást mégis felhasználjuk (=mi magunk használjuk fel), holott nem bizonyítjuk (pl. TÉK)*. Ezek után nyitva maradnak a lehetőségek, hogy melyik mozzanatot használjuk fel az említettek közül.

1) Oktathatjuk a tételek logikáját, s ezzel az összetartozást vizsgáljuk.[38]
2) Teljes természetfilozófiát rakhatunk össze.
3) Megalapozhatunk egy új ismeretelméletet.

S tudjuk, hogy mindegyiket megpróbálták.

Függelék

Részletek a *Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Dasein Gottes* című írásból[39]

1.1 A létezés nem valamely dolog predikátuma vagy meghatározása.

Ez a tétel furcsának és értelmetlennek tűnik, pedig az egyedüli, mely kétségkívül bizonyos. Vegyünk egy szubjektumot, amelyiket csak akarjuk, mondjuk Julius Caesart. Foglaljuk össze minden elgondolható predikátumát, nem kivételezve az időével és a helyével sem. Így hamarosan felfogjuk, hogy mindezekkel a meghatározásokkal létezhetne és nem is létezhetne. Az a

[38] Ehhez az kell, hogy megértessük: az azonosságot és összetartozást nem teljes fedésként vagy tökéletes megfelelésként kell érteni, hanem a viszonyt kell vizsgálni, ahogyan ezt már mondottuk. „Még egy gyerekkel is rögtön megértetjük, hogy az efféle magyarázat jegyében egyetlen olyan lehetséges mondattal, mely a szubjektum és a predikátum azonosságát állítja sem állíthatunk azonosságot vagy akár e kettő közvetlen egységét sem." Schelling: *Vizsgálódás az emberi szabadság lényegéről és az ezzel összefüggő tárgyakról*. Bp. 1992. 39.

[39] A fordítás a 21. jegyzetben is jelzett kiadás alapján készült. A számozás az eredeti algoritmust követi. A tanulmány első részének első három szakasza tükröződik az első, míg a paragrafusok számai a tizedes tagokban, vagyis a második számban.

A mű címe az első kiadásban *Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Dasein Gottes,* s csak a második kiadásban a jobban ismert és rövidített: *Der einzig mögliche Beweisgrund des Dasein Gottes*. Valóban igaz, hogy a Beweisgrund nemcsak bizonyítási alapot, hanem a bizonyító érvet (egyszerűbben magát az érvet) is jelenti. Javallatom mégis az lenne, hogy az első kiadás címét vegyük alapul: mindezt azért, mert ebben benne van az a nem lényegtelen gondolat, hogy itt egy demonstráció, bizonyítás bizonyítási alapjáról van szó és nem csak egy érv előadásáról. Persze senkit sem hibáztatok, ha a rövidebb címváltozatot így fordítja: *Az egyetlen lehetséges* **érv,** *mellyel Isten léte bizonyítható.*

lény, amely e világnak és e hősnek létet adott, mindezeket a predikátumokat kivétel nélkül megismerheti, s őt mégis pusztán lehetséges dolognak tarthatja, mely akarati ítélete nélkül nem is létezik. Ki vonja kétségbe, hogy dolgok milliói, melyek valójában nem léteznek, minden predikátummal együtt is, melyet tartalmaznának, hogyha léteznének, pusztán lehetségesek; és hogy az a képzet, mellyel a legfelsőbb lény bír mindezekről, egyik predikátumnak sincs híján, noha a létezés nincs ezek között, hiszen az csak lehetséges dolgokként ismeri meg őket. Tehát nem állhat fenn az, hogy ha már léteznek, egy predikátummal többjük legyen, mert egy dolog lehetőségéből beható meghatározás után egyetlen predikátum sem hiányozhat. S ha Istennek úgy tetszik, hogy a dolgok új sorát, egy más világot alkosson meg, akkor azok minden és nem több meghatározással léteznének, mint amit az rajtuk, még ha csak lehetségesek is, megismer.

Ugyanúgy élnek a létezés mint predikátum kifejezéssel, és ezt gondokozó értelmetlenségek nélkül tehetik meg addig, amíg nem arra használják fel, hogy a létezést fogalmakból vezessék le, ahogyan azt tenni szokás, ha az abszolút szükségszerű létezést akarják bizonyítani. Mert akkor hiába keresgélnek egy ilyen lehetséges lény predikátumai közt, a létezést bizonyosan nem találják ott. A létezés pedig azokban az esetekben, amikor a köznapi beszédhasználatban fordul elő predikátumként, az nem a dolog maga predikátumaként történik, hanem azon gondolatok predikátumaként, amelyekkel a dologról rendelkezünk. Így pl. az egyszarvú delfinhez [*Seeeinhorn*] járul létezés, az egyszarvúhoz [*Landeinhorn*] nem. Ez semmi mást nem jelent, mint hogy az egyszarvú delfin képzete tapasztalati képzet, vagyis egy létező dolog képzete. E tétel helyességének egy ilyen dolog létéből való levezetéséhez nem a dolog fogalmában kell keresgélni, mert ott csak lehetségesség-predikátumokat találni, hanem az ismeret eredeténél, mellyel e dologról lehet rendelkezni. „Láttam, vagy az ismereteket azoktól vettem, akik látták"– mondják. Így hát ezt nem teljesen helyes úgy kifejezni: az egyszarvú delfin létező állat, hanem fordítva, hogy egy bizonyos tengeri állathoz azon predikátumok járulnak, melyeket egy egyszarvúnál együtt gondolok. Nem szabályos hatszögek léteznek a természetben, hanem a természetben bizonyos dolgokhoz, melyekhez, akár a méhléphez vagy a hegyikristályhoz, azok a predikátumok járulnak, melyeket egy hatszögnél együtt gondolok el. Mindenik emberi nyelv, eredetének esetlegességéből következőleg, bizonyos változhatatlan elégtelenségekkel rendelkezik, így tehát idegtépő s hasztalan lenne, hogy ha egyszer a megszokott használatban ebből semmi félreértés sem származik, mesterkedjünk, és ezeket az elégtelenségeket megmerevítsük; elegendő lesz, hogy egy hosszabb lélegzetű vizsgálódás kivételes esetében, ahol szükség van rá, elvégezzük a különbségtevéseket. Az itt felvezetettek először is akkor ítélhetőek meg kielégítően, ha az elkövetkezők elolvasásra kerülnek.

1.2. A létezés egy dolog abszolút állítása, és ezáltal elválik mindazon predikátumoktól, melyeket mint olyanokat mindig puszta kapcsolati úton tételezünk egy dologról.

Az állítás vagy tételezés teljesen egyszerű és a léttel [*Sein*] teljesen egy. Ha valamit pusztán kapcsolati úton tételezünk, vagy jobban mondva pusztán valaminek a kapcsolatát (*respectus logicus*) mint egy valamilyen ismertetőjegynek egy dologhoz való kapcsolatát gondoljuk el, akkor a lét mint e kapcsolat állítása nem más, mint ezen ítélet viszonyfogalma. Ha nem pusztán e kapcsolatot, hanem a dolgot tekintjük magánvalóan és önmagának előtte tételezve, akkor ez a lét [*Sein*] annyi, mint a létezés [*Dasein*].

Ez a fogalom olyan egyszerű, hogy szinte semmit sem mondhatni kifejtéséről, hacsak nem arról az óvatosságról kell szólni, hogy az nehogy felcserélődjön a viszonyokkal, melyekben a dolog ismertetőjegyével áll.

Ha már belátható, hogy minden ismeretünk végül is feloldhatatlan fogalmakban végződik, az is felfogható, hogy olyanok is lesznek, melyek majdnem feloldhatatlanok, ahol az ismertetőjegyek csak nagyon kevéssé világosabbak és egyszerűbbek, mint a dolog maga. Ez a helyzet létezésmagyarázatunkkal. Szívesen elismerem, hogy így a magyarázottak fogalma csak nagyon kis fokon válik határozottá. Csakhogy a tárgy természete értelmünkkel való kapcsolatában nem is biztosítja annak magasabb fokát.

Ha azt mondom: *Isten mindenható*, akkor csak azt a logikai kapcsolatot gondolom el Isten és a mindenhatóság között, amelyben az utóbbi az előbbi ismertetőjegye. Tovább már semmi sincs tételezve. Hogy Isten van-e, vagyis hogy abszolúte tételezetten van-e, vagy létezik-e, azt ez nem tartalmazza. Ezért ez a lét azoknál a kapcsolatoknál is egész helyesen használható, melyekben nem-dolgok állanak egymással. Pl. Spinoza istene szakadatlan változásoknak van alávetve.

Amikor elképzelem, hogy Isten egy lehetséges világra kimondja a mindenható „legyen"-t, akkor az értelmében elképzelt egészben nem oszt ki új meghatározásokat, nem tételez ehhez egy új predikátumot, hanem a dolgok e sorát – melynek egyébként minden darabja csak ehhez az egészhez való kapcsolatának útján lenne tételezve – minden predikátumával együtt abszolúte és egyáltalában tételezi. Minden predikátum szubjektumaihoz való kapcsolata sohasem mutat valami létezőre, a szubjektumot mindig mint már létezőt kell előfeltételezni. Az *Isten mindenható* annak ítéletében is igaz tétel kell hogy maradjon, aki létezését nem ismeri meg, már amennyiben megérti, hogyan veszem én Isten fogalmát. Csakhogy létezése egy olyan módhoz tartozik, ahogyan fogalma tételezhető, hiszen predikátumai közt nem találjuk. S amennyiben a szubjektumot nem előfeltételezzük létezőként, akkor minden predikátumnál határozatlan marad az, hogy létező, vagy pusztán lehetséges szubjektumhoz tartozik-e. A létezés maga ezért nem lehet predikátum. Ha azt mondom: *Isten létező dolog*, akkor úgy tűnik, mintha egy predikátum szubjektumhoz való kapcsolatát fejezném ki. Csakhogy ebben a kifejezésben egy helytelenség is rejlik. Helyesen szólva így kellene hangoznia: *Valami létező – Isten*, vagyis egy létező dologhoz azok a predikátumok járulnak, melyeket egybevéve Isten névvel jellemzünk. Ezeket a predikátumokat kapcsolati úton tételezzük erről a szubjektumról, csakhogy a dolgot magát már éppenséggel tételeztük.

[...]

1.3. Mondhatom-e teljes joggal, hogy a létezésben több van, mint a puszta lehetőségben?

Ezt a kérdést megválaszolandó már előre megjegyzem, hogy meg kell különböztetni a tételezettet attól, ahogyan tételezik. Ami az elsőt illeti, nos, így a valós dologban semmi többet nem tételezünk, mint egy pusztán lehetségesben, hiszen a valós minden predikátuma és meghatározottsága annak puszta lehetőségében is fellelhető, ami azonban az utóbbit illeti, így mindenesetre a valóssal többet tételezünk. Mert ha azt kérdezem, hogyan tételezzük mindezt a puszta lehetőségben, akkor magamban azt fogom mondani, hogy csak a dologgal való kapcsolat útján. Így tehát egy háromszöget tételezve pusztán három oldalt, meghatározott teret, három szöget stb. tételeznek, jobban mondva ezen meghatározások viszonyát egy olyan valamihez, mint a háromszög, de ha az létezik, akkor mindezt abszolúte, vagyis a dolgot magát minden meghatározásával együtt, vagyis többet tételeznek. S ezért, hogy mindent egy olyan szubtilis képzetbe foglaljak, mely a zűrzavartól megóvhat, így szólok: egy létezőben semmi többet nem tételeznek, mint egy pusztán lehetségesben (mert hát ugyanannak a predikátumairól van szó), egy létező által azonban többet tételeznek, mint egy pusztán lehetséges által, mert amaz a dolog maga abszolút állítására megy ki. Sőt a puszta lehetőségben nem a dolgot magát, hanem valaminek valamivel való puszta lehetőségeit tételezik az ellentmondás tétele szerint, és szilár-

dan megmarad, hogy a létezés egyáltalán nem valamely dolog predikátuma. Mivel nem szándékom, hogy cáfolatokba menjek bele, és mivel véleményem szerint, ha egy szerző más gondolatokat előítéletmentesen gondolkodva olvasva az ehhez kapcsolódó átgondoltságot magáévá tette, akkor az új és az eddigiektől elkülönülő tantételeiről való ítéletet egész biztosan az olvasóra bízhatja, no,s így csak kevéssé fogok rájuk utalni.

A létezés wolffi magyarázata, miszerint az a lehetőség megoldása lenne, nyilvánvalóan egész határozatlan. Ha nem tudni előre, hogy a lehetőségen felül mi gondolható el egy dologban, úgy ezzel a magyarázattal azt már nem tanuljuk meg. Baumgarten úgy vezeti fel az átható belső meghatározást, amely azt oldja fel, amit a lényegben rejlő vagy abból eredő predikátumok meghatározatlanul hagynak, mint amiből több van a létezésben, mint a puszta lehetőségben. Csakhogy már láttuk, hogy egy dolog minden elgondolható predikátummal való viszonyában sohasem rejlik annak egy pusztán lehetségestől való különbsége. Ezenfelül az a tétel, hogy *egy lehetséges dolog, mint olyan, sok predikátum tekintetében határozatlan*, ha szó szerint vesszük, nagy helytelenséget válthat ki. Hiszen erre mutat a két ellentmondóan szembeállított köztesének kizárásáról való törvény,[40] s ezért egy olyan ember, akinek nincs meghatározott alkata, ideje, kora, helye és más hasonlói, az lehetetlen. Sokkal inkább ebben az értelemben kellene ezt venni: az egy dologban együtt gondolt predikátumok által mások egyáltalán nincsenek meghatározva, így azok, amiket egy ember mint olyan fogalmában együtt veszünk, a kor, hely stb., annak különös ismertetőjegyei tekintetében semmit sem döntenek el. A meghatározatlanság ezen fajtája azonban éppúgy megtalálható egy létező, mint egy pusztán lehetséges dologban, amiért az nem használható fel az e kettő közti különbségtételre. A hírneves Crusius a valaholt és a valamikort a létezés csalhatatlan meghatározásai közé sorolja. Anélkül azonban, hogy belemélyednénk a *minden, ami van, valahol és valamikor kell hogy legyen* tétel bizonyításába, még állíthatjuk, hogy ezek a predikátumok a pusztán lehetséges dolgokhoz is tartoznak. Mert így némely meghatározott helyen némely ember egy bizonyos időben létezhetne, melynek minden meghatározottságát, amelyek akkor lennének meg benne, ha létezne, a mindentudó teljességgel ismerné, s mely ugyanakkor éppúgy valóságosan nem is létezik: és Ahasvérus, az örök zsidó, minden földön, melyet végig kell vándorolnia, és minden időben, melyen át kell élnie, kétely nélkül egy lehetséges ember. Remélhetőleg nem kell itt megkövetelni azt, hogy a *valahol* és *valamikor* csak akkor lehet a létezés elégséges ismertetőjegye, ha a dolog valóban létezik vagy feltételezetten létezik [*das Ding wirklich da oder alsdenn ist*], mert akkor azt kívánnánk meg, hogy már azt vegyük előre, ami azon buzgólkodik, hogy egy hasznos ismertetőjegy által ismertté váljon.

[...]

2.3. Éppenséggel lehetetlen, hogy semmi se létezzék.

Ami által minden lehetőség egyáltalán felszámolódik, az éppenséggel lehetetlen. Mert ezek azonos jelentésű kifejezések. Csakhogy azáltal először is, ami önmagának ellentmond, minden lehetőség formálisa, vagyis az ellentmondás törvényével való tulajdonképpeni megfelelés számolódik fel, ezért az, ami önmagának ellentmond, éppenséggel lehetetlen. Ez azonban nem áll fenn, amennyiben a létezés teljes megfosztottságát vizsgáljuk. Mert abban, mint ahogyan bizonyítottuk, nem rejlik belső ellentmondás. Egyedül azáltal, ami által minden lehetőség materiálisa és adottsága felszámoltatik, azáltal tagadtatik meg minden lehetőség is. És hát mindez min-

[40] Értsd : a kizárt harmadik törvénye.

den létezés felszámolásával történik, vagyis, ha minden létezést felszámolnak, akkor minden lehetőséget is. Éppen ezért éppenséggel lehetetlen, hogy semmi se létezzék.

[...]

3.2. Létezik egy éppenséggel szükségszerű lény.

Minden lehetőség valami valósat előfeltételez, amiben és ami által minden gondolható adott. Ezért van egy bizonyos valóság, mely minden belső lehetőséget egyáltalában felszámol. Az pedig, aminek felszámolása vagy tagadása minden lehetőséget megsemmisít, éppenséggel szükségszerű. Ezért valami abszolút szükségszerű módon létezik. Eddig világossá vált, hogy egy vagy több dolog maga létezése minden lehetőség alapján áll, és hogy ez a létezés magánvaló módon szükségszerű. Ebből az esetlegesség fogalma is könnyedén kivehető. A szómagyarázat szerint esetleges az, aminek ellentéte lehetséges. De hogy a tárgyi magyarázatra rátaláljunk, a következő módon kell különbséget tennünk: Logikai értelemben egy szubjektummal szemben egy predikátum akkor esetleges, ha ellentéte nem mond neki ellent. Például egy háromszögnél egyáltalában esetleges, hogy derékszögű legyen. Ezt az esetlegességet csak a predikátumok szubjektumokhoz való kapcsolatában találni, s nem alkalmazzák a létezésre. Ezzel szemben reális értelemben esetleges az, aminek nemlétezése elgondolható, vagyis aminek felszámolása nem számol fel minden elgondolhatót. Eszerint ha a belső lehetőség nem tételez fel egy bizonyos létezést, akkor az esetleges, mert ellentéte nem számolja fel a lehetőséget. Avagy: az a létezés, ami által nem adatik minden elgondolható számára annak materiálisa, ami nélkül tehát még valami csak elgondolható, vagyis lehetséges, annak ellentéte reális értelemben lehetséges, és ugyanezen értelemben esetleges is.

[...]

3.6. A szükségszerű lény tartalmazza a legfőbb realitást.

Ahogyan a minden lehetőséghez való adottságoknak őbenne vagy mint azok meghatározásai, vagy mint olyan következmények kell hogy találkozzanak, melyek által azok mint az első reális alap által adatnak, úgy látható, hogy minden realitást ilyen vagy olyan módon ő ragadja meg. Egyedüli módon ugyanazok a meghatározások, melyek által ez a lény minden más lehetséges realitások legfelsőbb alapja, benne magában tételezik a reális tulajdonságok legmagasabb fokát, mely csakis egyetlen dologban rejtőzhet. Mivel tehát egy ilyen lény minden lehetséges közül a leginkább reális, sőt minden más csak ezáltal lehetséges, úgy ezt nem úgy kell érteni, hogy minden lehetséges realitás meghatározásai közé tartozik. Ez már a fogalmak, ez idáig módfelett uralkodó, összekeverése. Minden realitást kiosztanak Istennek vagy a szükségszerű létezőnek, anélkül hogy észrevennék, hogy azok semmiképpen sem lehetnek egy szubjektum melletti meghatározottságok. A testek áthatolhatatlansága, kiterjedése és hasonlók nem lehetnek azoknak meghatározásai, amiknek már értelmük és akaratuk van. Szintúgy hasztalan abban keresni a kiutat, hogy a gondolt tulajdonságokat nem tarthatjuk igaz realitásnak. Minden kétséget kizáróan egy test lökése vagy a hatás ereje valami igazán pozitív. Éppígy a fájdalom egy szellem érzeteiben sohasem puszta megfosztás. Csakhogy egy hibás gondolat nyomán a látszat egy ilyen képzetet igazolt. Ez azt jelenti, hogy realitás és realitás sohasem mond ellent egymásnak, mivel mindketten igaz igenlések. Ezáltal sohasem ütköznek egymásnak egy szubjektumban. Még ha el is fogadom, hogy itt nincs logikai ellentmondás, azzal még nem állítottam fel reális repugnanciát. Ez csak akkor áll fenn, ha valami mint alap valami más következményét egy reális szembenállás által megsemmisíti. Egy testet egy irányba mozgató és az ellenkező irányba törekvő, vele egyenlő fokú erő nem áll egymással ellentmondásban. Való-

ban lehetségesek ugyanabban a testben. De az egyik megsemmisíti a másikból való reális következményt, és ha akkor kiváltképp mindegyiknek a következménye egy mozgás lett volna, akkor most e kettőnek a szubjektumban nulla lett. Vagyis ezen ellentétes mozgatóerők következménye a nyugalom. De a nyugalom kétségen kívül lehetséges, amiből azonnal látni, hogy a reális repugnancia egészen más, mint a logikai vagy az ellentmondás; mert ami abból következik, az éppenséggel lehetetlen. Ám a legreálisabb lényben nem lehet reális repugnancia vagy pozitív ellentétesség annak meghatározásai között, mert ennek következménye megfosztás vagy hiány lenne, ami ellentmond legmagasabb realitásának. És ha itt benne minden realitás meghatározásként rejlene, ilyen ellentmondás állna elő. Így mindent egybevetve nem lehetnek predikátumként benne, emellett, mivel mindannyiuk csak általa adott, vagy meghatározottságaihoz, vagy következményeihez fognak tartozni.

Első látásra úgy tűnik, hogy levonhatjuk a következtetést: mivel a szükségszerű létező minden más lehetőség reális alapját tartalmazza, benne kell rejlenie a dolgok lényege hiányának és tagadásának; ami ha megengedjük, azt a következtetést is kiválthatja, hogy az a maga predikátumai között negációkkal kell hogy bírjon, és semmi esetre sem realitással. Ekkor fordítsuk tekintetünket annak már megszilárdított fogalma felé. Létezésében saját lehetősége van eredendő módon adva. Azáltal, hogy más lehetőségek is vannak, melyeknek reális alapjával bír, az ellentmondás tétele alapján következik, hogy azok nem maga a legreálisabb lény lehetőségei, ezért olyan lehetőségek, melyeknek tagadásokat és hiányokat kell tartalmazniuk.

Ezáltal minden más dolog lehetősége, annak belátásával, ami benne reális, a szükségszerű lényen mint reális alapon nyugszik, a hiányok pedig azon, hogy más dolgok is vannak, melyek nem őslények, mint logikai alapon. A test lehetősége, amennyiben kiterjedéssel, erővel stb. bír, minden lények legfelsőbbjében alapozódik meg. Amennyiben hiányzik belőle az erő a gondolkodásra, akkor ez a tagadás benne magában rejlik, az ellentmondás tétele szerint.

Ténylegesen a tagadások nem magukban valamik, vagy gondolhatóak, s ez a következő úton könnyen felfogható. Semmit sem tételezve negációnak, semmi sem adott, és semmi olyasmi, amit gondolni lehetne. A tagadások tehát csak ellentétes állítások által gondolhatók, vagy sokkal inkább vannak olyan állítások, melyek nem a legnagyobbak. És az azonosság tétele alapján itt már a tagadás maga rejlik. Könnyen szembetűnik, hogy más dolgok lehetőségében[41] levő egyesítések nem reális alapot előfeltételeznek (hiszen nem pozitívak), hanem egyedül logikait.

[41] Az eredetiben *Identität.* Kant itt nyilván a *Nova dillucidatió*ban is említett tételről beszél, amit ő az ellentmondás tételének alapjává tesz meg, ezzel pedig a traktátus első tételében (Prop. I.) meghirdetett és saját bevallása szerint posztulált megfontolás megkerülhetetlenségét állítja, miszerint: nincs olyan alapelv (minden bizonnyal olyan *logikai* alapelv), amely minden igazság egyetlen feltétlen és egyetemes alapelve volna. Mivel a szubjektum és predikátum azonossága (= az *azonosság tétele*) olyan princípium, amire visszavezethető az ellentmondás alapelve, ezt az azonosságtételt megőrizhetjük, dolgozhatunk vele, és ezt tehetjük gyümölcsözővé. A *Nova dillucidatió*ban Kant nem különíti el teljes mértékben, hogy a bizonyos *azonosság elve* végül is milyen princípium, logikai-e (amit egyébként egész terminológiája nyilvánvalóvá tehetne) avagy valamilyen a priori. („Nem lehetséges ugyanis, hogy az elme, még ha nem is hallott soha ilyen elvről, ne használja azt mégis mindenütt önmagától, valamilyen természeti szükségszerűségtől fogva” *ND* 220). Az elemzést az is nehezíti, hogy néhol *szabálynak* nevezi (vö. uo.). Talán nem nagy merészség a fenti dilemma második tagjára szavazni, amit a *Beweisgrund* lokális szövegkörnyezete is indokolttá tesz.

Horváth Izabella

Ismeret és közlés az egyházi kommunikációban egy 17. századi imádságoskönyv tükrében

Vizsgálódásunk tárgyát Baranyi Pál[1] *Lelki paradicsom* című munkája (Gyulafehérvár 1700) képezi.

Baranyi Pál *Lelki paradicsom*a vegyes tartalmú imádságoskönyv, a 17. század végének jellegzetes aszketikus kiadványa. Műfaja átmenetet képez az imádságoskönyv, a lelki kalauz, a lelki olvasmány, illetve az elmélkedésgyűjtemény között. Törzsanyaga hét fő részből áll, ezek felosztásában a naptári szerkezetű időbeli tagolás elve jelenik meg, ellenben a mű szerkezetében nem a kronológiai, hanem a tematikai rendszerezés a domináns: a hét egyes napjainak említése csupán a használat megkönnyítése érdekében történt, a mű anyagát az egyes témák szervezik egységekké. A könyv egyes részeiben különböző műfajú szövegegységek találhatók változó arányban és változó elrendezésben: leggyakoribbak az ima, elmélkedés, zsolozsma, himnusz, litánia, Miatyánk-parafrázis, Krisztus–ember párbeszéd, illetve az ars moriendi-részletek. Mint általában a kiadványok e csoportjába tartozó művek, ez az imádságoskönyv sem csak olvasásra és egyáltalán nem folyamatos olvasásra készült, hanem egyéni és gyakorlati használatra. Ebből adódik a *Lelki paradicsom* legfontosabb jellegzetessége: a használati szövegeknek az a sajátos funkciója, hogy egyben ismeretközlő, tudományos fejtegetések is: olyan ismereteket közölnek a teológiai tudományokban járatlan olvasókkal, melyeket máshonnan nem szerezhetnek meg. Jelen dolgozatomban a műnek e sajátos szerepét vizsgálom, illetve a mű teológiai rendszerét, mely a trentói (tridenti) zsinat határozatainak és az egyházi reformoknak a magyarországi recepcióját világítja meg, és egyben felveti a teológia sajátos beszédmódjának örök dilemmáját: a transzcendens, végtelen Istenről való véges emberi beszéd korlátait és lehetőségeit. Az egyes témák részletes felsorolásában az motivált, hogy a hitigazságoknak a feltételezett hallgatóság igényszintjéhez igazodó kifejtését megvilágítsam, hiszen ezúttal a tárgyalt témák a popularizálódás szempontjából különösen is figyelemre méltóak.

A mű sajátos funkciója

Baranyi Pál *Lelki paradicsom*át a kor imádságirodalmával foglalkozó kutatók a korszak legegyetemesebb, legsokoldalúbb imádságoskönyveként emlegetik, amely egy teológiai kézikönyvvel ér fel. Gulyás István írja róla, hogy „akinek ez a könyv megvolt, minden fölmerülő vallási problémának könnyen utána tudott nézni”.[2] És valóban: a szerző láthatólag tudatosan törekedett arra, hogy a katolikus tanítás minél átfogóbb rendszerezését adja olvasói kezébe. A mű elsődleges célja, rendeltetése természetesen az aszketikus nevelés, az egyéni lelki élet elmélyítéséhez nyújtott segítség. Viszont e cél megvalósításához szükségesnek látszott a vallás-erkölcsi élet minden területére vonatkozó tanítás beépítése az imádságok szövegébe. Baranyi Pál eljárása tudatos, tanítása nem a rendszerező teológus elkalandozása a kijelölt területről – azaz az ájtatosság területéről – a dogmatika irányába, hanem a kitűzött cél teljesebb megvalósítása. Nem tudományosan értekezik, a műhöz külön hozzácsatolt oktató fejezeten kívül nem

[1] Baranyi Pál jezsuita szerzetes az 1600-as évek végén Erdélyben, a gyulafehérvári rendházban szolgált Bárány László álnév alatt. Nevét nem tüntette fel az 1700. évi kiadáson, szerzőségét csupán az 1720. évi második kiadás címéből tudjuk megállapítani: *Lelki paradicsom, melly a Jesus Társaságából való Pater Baranyi Pál által kinyittattatott.*

[2] Gajtkó István: *A XVII. század imádságirodalma*. Bp. 1936. 37. Lásd erre vonatkozóan még Gulyás István: *A XVII. század katolikus aszketikus irodalma*. Bp. 1939. 89.

szúr az imaszövegek közé kimondottan oktató részeket. Tanítását szervesen beépíti az imák szövegébe, illetve az imaparafrázisokba.

Eljárását az erdélyi katolikusok sajátos helyzete tette szükségessé. A szerző több évig volt erdélyi lelkipásztor, jól ismerte hát az egyházmegye híveinek lelki igényét, illetve sajátos szükségleteit. A hatalmas paphiányból fakadó nehézségeken a katolikus egyház vezetői úgy próbáltak segíteni, hogy – elsősorban a hitoktatás sikere érdekében – világi emberek segítségét vették igénybe: a pap nélkül maradt plébániák vezetését bízták rájuk. Ezek feladata volt a közösség imáinak vezetése, igeliturgia végzése vasár- és ünnepnapokon, a gyermekek oktatása, illetve egyes szentelmények kiszolgáltatása. Ezeket a világi megbízottakat licenciátusoknak hívták.[3] A licenciátusokat bizonyos felkészítésben is kellett részesíteni, hogy feladatukat megfelelően ellássák, szükség volt megfelelő képzésre, illetve vezérkönyvekre, imádságoskönyvekre. 1649-ben viszont I. Rákóczi György fejedelem parancsa kitiltotta rendházaikból az ezzel foglalkozó ferences testvéreket, így a licenciátusok hiányában a hívek számára a legtöbb helyen csak az imádságoskönyv pótolta a lelkipásztort. Így az ájtatossági könyv lett az egyetlen mód, melynek segítségével a kényszerűségből magukra maradt hívek a katolicizmus életritmusába bekapcsolódhattak. Baranyi Pál ennek a feladatnak a betöltésére törekszik tudatosan. Ezt jelzi a műhöz csatolt tanító fejezet (*Controversiák*) bevezetőjében: „Mivel ebben a' tővel-s-heggyel fel-fordult eretnekségektől meg-vesztegetett Országunkban, Istennek nagy mély titkából, olly bóldogtalanságra jutottunk, hogy nagy szükit érezzük a' lelki Tanítóknak, kik az Isten igíjével legeltetnék az éhező, és szomjúhozó lelkeket;[...] Annak-okáért a' cselédes-gazdák, és gazdaasszonyok, vagy magok elől imádkozván (kivált-képpen Vasárnapokon, és Innep-napokon) vagy másokkal imádkoztatván, ki-ki az ő aitatossága-szerint olvasson, vagy olvastasson, a' Kristus, és Ember-közt-való beszélgetésekből, kik jobbára mind a szent Írásból vannak öszveszedve; és ezek (bár próbáld-meg) prédikátzió-helyett, mind a' jónak követésére, s-mind a' gonosznak el-távoztatására, mind Istennek tiszteletire, és dicsiretire fel-inditnak, mind pedig lelki vigasztalással bé-töltenek, a' mi a' prédikációnak is a' czéllya" (Rrrrr3).

Némiképpen prédikációk pótlását is szándékozik nyújtani tehát. Anélkül, hogy a prédikáció műfajának vagy sajátos funkciójának taglalásába kezdenék, csupán jelzésszerűen említem, hogy a trentói zsinat utáni időszak egyik legfontosabb eredménye éppen a katolikus hitszónoklat gyökeres megújulása volt. A zsinati dokumentumok előírásai szerint a prédikációnak kellett felvállalnia a belső megújulásnak, az elmélyült és a korigényeknek megfelelő vallásosság kialakításának feladatát.[4] Azt is megemlítem mindemellett, hogy a jezsuita rend programjában igen fontos helyet foglal el a hívek lelki gondozása, a rendtörténetek írói is azt hangsúlyozzák különösen, hogy az évszázadok folyamán a rend „első feladata volt mindig a lelki igények kielégítése".[5]

[3] Gajtkó: *i.m.* 10; Marton József: *Az erdélyi(gyulafehérvári) egyházmegye története.* Gyulafehérvár 1994. 72; Bagossy Bertalan és társai (szerk.): *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene.* Dicsőszentmárton 1925. 73. Erre vonatkozóan lásd még a hivatalos egyházi iratok közül pl. *Der bericht des Franziskaners Modesto a Roma für den Papst Innozenz XI. über die Lage der katholischen Religion in Siebenbürgen.* = Tóth István György (szerk.): *Relationes missionarium de Hungaria et Transilvania (1627–1707).* Róma–Bp. 1994. 394–395.

[4] Lásd erről bővebben: Bitskey István: *Humanista erudíció és barokk világkép.* Bp. 1979. 15–16; Rónay György: *Ars praedicandi.* Teológia 1968. 126–136, illetve a trentói zsinat erre vonatkozó dokumentumairól: Szántó Konrád: *A katolikus egyház története.* Bp. 1988. II. 127, ill. 131.

[5] Bangha Béla: *Képek a Jézus-társaság történetéből*. Bp. é.n. 286.

A mű tárgyalási módja – sajátos beszédmód

Mielőtt a teológiai fejtegetéseket megvizsgálnánk, fontosnak tartom kitérni a mű sajátos beszédmódjára, mely szükségszerűen adódik a tárgyalás témájából. Teológiai fejtegetést, dogmatikai kérdéseket említettem – viszont hiába keresünk a műben egy fogalmilag artikulált hittani értékrendszert, hiszen imádságokat, elmélkedéseket, litániákat tartalmazó lelki kalauzról beszélünk.

Többszörösen sajátosnak is nevezhetném ezt a beszédmódot. Egyrészt, mert a szöveg tanítást tartalmaz, holott a műfaja korántsem tanító jellegű. Az ima legjellemzőbb vonása ugyanis egyrészt személyessége, másrészt ebből adódó sajátos dialógusjellege: Isten és ember közti önfeltáró dialógusról van szó, melynek lényege a spontaneitás és az intimitás,[6] mégis az egész szöveget átszövik egyrészt hittani fejtegetések, másrészt morálteológiai, kegyességi, illetve aszketikai tanítás. Mindez a hittani, illetve morális tanítás, melyet a zsinat után egyre inkább tudománnyá váló teológia szisztematikusan tár fel, itt képi formában jelenik meg, így könnyebben elérhetővé válva a mű címzettjei számára. Ebből adódik a mű újabb sajátsága: a szerzőnek teológiailag képzetlen, a témában teljességgel járatlan befogadóközönség számára kell e hittani kérdésekről úgy beszélnie, hogy egyrészt a címzettek számára érthetőek legyenek az érintett hitigazságok, másrészt a katolikus tanítás egésze sértetlenül kerüljön a hívek kezébe. Sajátos feladat hárul ezzel a szerzőre: ismernie kell a címzettek lelki igényszintjét, figyelembe kell vennie, hogy miként él a kinyilatkoztatott hitigazság a címzettek lelkében. Baranyi Pálról feltételezhetjük, hogy küldetésének köszönhetően jól ismerte híveinek lelkivilágát, és műve is tanúsítja, hogy teljességgel ahhoz tudott alkalmazkodni a tanításban.

Végül a mű leglényegesebb sajátsága a választott témából adódik: bármely Istenről szóló beszéd szükségszerűen felveti a problémát: az ember létmódját túllépő, transzcendens, végtelen Isten kifejezhető-e a véges emberi beszéddel? Ezt maga a teológia természete szükségessé teszi, mely lényegénél fogva Istenről való beszéd (ez az eredeti görög *theologeia* szó tulajdonképpeni jelentése[7]). Viszont a teológiának mindig tudatában kell lennie korlátainak, mely Isten „egészen Más" létmódjának kimondhatatlanságából fakad. Ezt az Isten ontológiai másságáról szóló elméletet a skolasztikában az *analógiatan* kifejezéssel nevezték meg. Mivel Isten lényegileg kifejezhetetlen, ezért állító kijelentést nem tehet róla az ember. Viszont az Isten maradandó rejtettségéről szóló emberi beszédben természetszerűleg benne van egy igenlő állítás Isten létéről. Ez viszont egy egészen más létmód, mely az ember számára elérhetetlen.[8] Ezért kénytelen a teológia szimbolikus és metaforikus kifejezéseket használni az Istennel kapcsolatos észrevételek kifejezésére, körülírására.

Jelzésszerűen csupán, de ki kell térnem a szimbolikus kifejezésmód lényegére, egyrészt mivel előbbi utalásaim pontosítást igényelnek, másrészt mivel Baranyi Pál művében is igen fontos szerepet kap ez a kifejezésmód. A teológiai értelemben vett szimbólum nem konvencionálisan választott jel egy bizonyos valóság megjelölésére, melyet kívülről viszünk rá e valóság jobb megjelölése céljából, hanem a jelzett valóság „megjelenése", kibontakozása.[9] Tulajdonképpen ez a szakrális szféráról való beszéd egyetlen lehetséges módja, a jelek, szimbólumok ugyanis képesek olyan intenzitással kifejezni a láthatatlan valóságot, melyre a nyelv, azaz a beszéd önmagában nem képes.

[6] Rahner, Karl–Vorgrimler, Herbert: *Teológiai kisszótár*. Bp. 1980. 290–292.
[7] Uo. 708.
[8] Az analógiatanról, ezen belül az *ens a se* és *ens in alio* kategóriák közti különbségtételről lásd Sattler, Dorothea–Schneider, Theodor: *Istentan*. = Theodor Schneider (szerk.): *A dogmatika kézikönyve.* I. 91. (A továbbiakban DK.)
[9] Rahner–Vorgrimler: *i.m.* 681.

Erre utal művében többször is Baranyi Pál. Hangsúlyozza, hogy a látható, érzékeinkkel felfogható valóság mindig túlmutat önmagán, a transzcendens valóságra utal. Ezért buzdítja arra olvasóit, hogy ne álljanak meg a dolgok, jelenségek felszínénél, hanem törekedjenek mindig az elmélyülésre, a reflexióra. Főleg Jézus életének eseményei fölötti elmélkedésre sürget, hiszen Jézus minden cselekedete, csodatételei, halála és feltámadása egyaránt istenségére, szentháromsági lényegére utalnak, és egyúttal a mi istengyermekségünkre is. Baranyi Pál a szüntelen reflexiót sürgeti: az embernek élete minden percében tudatosan ezen kell elmélkednie. Ehhez nyújt segítséget azzal is, hogy a liturgikus jeleket, ruhákat és cselekményeket magyarázza ilyen módon: „A *Kő-oltár,* a' Cálvária hegyét jegyzi, az oltár öltözeti, a meg-hólt Kristus lepedőjét, és a' vég-vacsorán az asztal-abroszszát. A *gyertya-gyújtás* jelenti, hogy a' Kristus meg-fogására, égő lámpásokkal, szövétnekekkel mentek-ki a' Zsidók; és hogy délben, meg-fosztatott világától a' Nap, Kristus halálakor. Azon-kivül jelenti hitünk világát-is, mely-nélkül a' szent áldozatnak titkait senki nem érti" (Zzz).

Fontosnak tartja, hogy külön jelentést adjon a szentmise minden egyes mozzanatának, például: „Mikor a' Pap az oltárhoz megyen, jelenti Kristus kertbe-menetelét./ A' Pap a' Miséhez kezd. Kristus a' kertben kezd imádkozni./ A' Pap a' köz-gyónást mondván le-hajol. Kristus arczra le-borulván vérrel veritékezik./ A' Pap az oltárt meg-csókólván, jelenti, miképpen adtael Júdás Urunkat csókkal./ A' Pap az oltár ballyára megyen. Kristus fogva hurczoltatik az útakon./ A' Pap a' Mise olvasáshoz kezd. Kristus Annásnál visgáltatik, és arczúl csapatik./ A' Pap a' Kyriét mondgya. Kristus Kaifáshoz vitetik, és Pétertől háromszor meg-tagadtatik [...]" (Zzz3 után).

Természetesen van a szóban forgó szövegrészleteknek gyakorlati funkciója is: érzékelhetővé teszik a teológiai tudományokban járatlan hallgatók számára az elvont hittartalmakat, mintegy megelevenítik, dramatizálják azokat. Céljuk a jobb megértés és átélés lehetővé tétele, hiszen a tridenti zsinat utáni latin misét a hívek többsége nem értette. Ugyanakkor – bár rejtetten – az a szándék is kifejezésre jut, hogy a protestantizmus rítusromboló támadásai ellen felvértezze a híveket, erre pedig az a legjobb mód, ha abban segíti őket, hogy megértsék az egyes cselekvések lényegét. Ezért válik fontossá az események üdvtörténeti szempontú értelmezése vagy esetenként átalakítása, megtoldása. A szentmise részeinek magyarázatai után mindig rövid imát közöl a szerző, ezekben is kiemelve, hogy a konkrét jeleknél, cselekményeknél mindig fontosabb az üzenet és az azokra való reflexió. Ezáltal valósul meg a liturgikus cselekmények magyarázatának tulajdonképpeni funkciója: annak tudatosítása, hogy minden liturgikus cselekmény önmagán túlmutat, hiszen a konkrét jel, szimbólum „csak akkor tölti be értelmét, ha egy másfajta tudattartalmat vált ki (amit jelenteni akar, amire utal)", vagyis amit kinyilvánít, mintegy kinyilatkoztat: a tulajdonképpeni tartalmakat.[10]

Ugyancsak szakramentalitásában értelmezi Baranyi Pál a szentmise, valamint a szentségek – elsősorban a gyónás és a szentáldozás – szerepét, fontosságát a keresztény ember mindennapi életében.[11] Ezek útján jelzi és egyben meg is valósítja az egyház a transzcendens Istennel való találkozást, közli és hatékonyan továbbadja a kegyelmi ajándékokat.[12] Baranyi Pál ezt hangsúlyozza többször is, főként a gyónás és a szentáldozás esetében, anélkül hogy kifejezett szentségtani tanítást akarna nyújtani. A szentáldozás esetében Jézus valóságos jelenlétét emeli ki, illetve a szentség kegyelmi hatásainak, a megszentelő és a segítő kegyelemnek fontosságát az

[10] Vö. Várnagy Antal: *Liturgika.* Abaliget 1993. 56.
[11] Az egyház szakramentalitásának gondolatát lásd Nocke, Franz-Josef: *Általános szentségtan.* = DK II. 198–199.
[12] A *reálszimbólum* fogalmáról és a szentségek kegyelmi hatásáról lásd Nocke: *i.m.* 218–220, ill. Előd István: *Katolikus dogmatika*. Bp. 1978. 456.

egyes ember életében. Így ír a szentmiséről szóló részben, a Krisztus és ember közti dialógus keretében: „Én vagyok a' kenyér, ki az embereknek szíveket meg-erősitem, kit ha gyakorta, és buzgósággal vennél, a' Felséges jobb keze-által való változást érzenél; mert akkor mint a' zsírral, és kövérséggel meg-telnék a' lelked, erős és hathatós lenne a' jóságos cselekedetek véghez vitelében, és ennek az eledelnek erősségében járna, ennek a' világnak pusztáján, az Istennek hegyéig" (Ooo). „Tudod-é, hogy az én testemnek, és véremnek Sacramentoma mindenkor újabb, újabb malasztot ád, ha valami akadályt nem tészel neki? Ezt meg-vallod? Nem-denem tehát mennél többször járulsz hozzá, annál több malasztot vészel? mennél több malasztot vészel pedig, annál inkább nevekedik a' hit, reménség, szeretet, aitatosság, Isteni tisztelet, tisztaság, és más jóságos cselekedetek, kik az elmét meg-világosittyák, az akaratot fel-gyulasztyák, a' szivet meg-tisztittyák, etc." (uo.).

A Jézus valóságos jelenlétét hangsúlyozó részeknek polemikus élük is van, a szerző vitába száll a protestáns nézetekkel, melyek egyrészt éppen ezt kérdőjelezik meg, másrészt a szentáldozás szentségének áldozati jellegét tagadják. Ezek ellen ír így: „Meg-gondolván, hogy azon Kristus Jesus vagyon itt valóságosan jelen, a' ki mi-érettünk emberi természetet vett magára, a' Bóldogságos Szűztől születtetett, mi-érettünk szenvedett, meg-hólt, fel-támadott, és mennyékbe fel-ment. Uram Jesus Kristus, igaz Isten és Ember, ki egy természetű, méltóságú, és hatalmú vagy az Atyával; erős hittel hiszem, és vallom, hogy te valósággal jelen vagy mind Istenségedre, s-mind Emberségedre-nézve, e' szent Sacramentomban. Mert te magad mondottad örökkévaló Igazság: Ez az én testem" (Sss3/). A szentmise, az eucharisztia áldozatjellegének kiemelése céljából összehasonlítja ezt az ószövetségi áldozatokkal, és hangsúlyozza a kétféle áldozat közti párhuzamokat. A gyónás esetében hasonlóképpen a reformátorokkal száll vitába, a tridenti zsinat szellemében megvédi annak szentségi jellegét, egész idézetgyűjteményt nyújt a Szentírásból, illetve az egyházatyák műveiből az erről szóló részeket összeválogatva.

Hittani fejtegetések

A mű valóban kézikönyvhöz illő átfogó tanítást próbál adni a katolikus teológia teljességéről. Nemcsak a dogmatika legfontosabb és egyben legkényesebb kérdéseit tárgyalja, hanem – a fentebb már említett sajátos pótlékszerep felvállalásából adódóan – egyben liturgikai kézikönyv, valamint kis katekizmus is. Ugyanakkor erős morálteológiai irányultság figyelhető meg a műben: minden hittani kérdés kifejtése valamely erkölcsi tanulság megalapozását célozza. A továbbiakban a mű ezen vonásait követjük figyelemmel, elsősorban a dogmatikai témák szerint felsorakoztatva, hiszen a morális tanulságok mindig valamely dogmatikai magyarázatból adódnak.

Isten személye és a Szentháromság (istentan, krisztológia, trinitológia)

A mű első része a Szentháromságnak van szentelve, ellenben a szerző nem fejt ki rendszeres tanítást az egyetlen Istenről és a Szentháromságról, ebben a részben inkább az imádság módjáról és hasznáról ír. Fontosabb kérdések kapcsán viszont szükségesnek tartja pontosítani a katolikus dogmatika egyes hittételeit.

Elsősorban az Isten megismerésének problémáját érinti. Már a fejezet címében kiemeli Isten felfoghatatlanságának, kifejezhetetlenségének tényét, amikor Istenről ezt állapítja meg: „Ki csak egyedül vagy halhatatlan, és hozzá-mehetetlen világosságban lakol" (A). Hangsúlyozza ellenben, hogy az ember üdvözüléséhez elengedhetetlenül szükséges az Isten megismerésére való szüntelen törekvés. A transzcendens Isten megismerésének miként éppen felfoghatatlan-

ságából következően kényes kérdés, ellenben a szerző javasol megoldást erre: Istenről egyrészt üdvtörténeti megnyilatkozásaiból szerezhetünk információkat, ezért törekszik arra, hogy Isten nagyságát az ember üdvösségét célzó cselekvésében mutassa meg. Másrészt a teremtett világ rendjéből következtethetünk Istenre mint mindenek alkotójára, létben tartójára és mindenkori irányítójára. Istennek ezt a „tevékenységét" a szerző a *gondviselés* kifejezéssel jelöli. A gondviselést Isten tulajdonságai közt említi (az első rész hatodik cikkelyében): „A' Te gondviselésed igazgat Uram mindeneket, az égtől-fogva, a' föld gyomráig; a leg-nemesebb lélektől-fogva, a' leg-alább-való férgecskéig. Mindeneket öröktől-fogva, rendbe állított a te gondviselésed, és a' nélkül semminek sem adatik se kezdete, se vége, se járása, se kelése, se pedig nyugodalma" (H2/). Istennek ezt a tulajdonságát az ember iránti szeretetből vezeti le: a teremtett világ tulajdonképpen az ember élettere, és minden szépsége, elrendezettsége az ember végett van, minden az ember hasznát szolgálja. Mint az Isten tulajdonságairól szóló elmélkedések mindenikében, úgy a gondviselésről szóló részben is az isteni tulajdonságra való reflektálás után a szerző megfogalmazza az ebből következő, az emberrel szemben támasztott követelményeket, így a kérdést teljesen morálteológiai megközelítésbe helyezi.

Isten tulajdonságai közt elsősorban az Isten egészen más „állattyát" említi a szerző: „Uram Isten, ki tökélletes vagy a' te állatodban, és véghetetlen minden tulajdonságidban, úgy-annyira, hogy se hozzá nem adhatni, se belőle el-nem vehetni. Meg-foghatatlan vagy, minden helyekre, időkre, értelmekre, és akaratokra-nézve, fellyül-haladod az embereknek, és Angyaloknak elméjeket; innen vagyon, hogy csak te-magad foghatod-meg, és méltán szeretheted magadat"(G3/). „Isten állattyán" az Isten sajátos transzcendenciájából következő tulajdonságokat érti: végtelenül tökéletes voltát, felfoghatatlanságát, változhatatlanságát, térfölöttiségét, illetve időfölöttiségét.[13] A következőkben felsorolja Isten további, a bölcseleti gondolkodás útján megközelíthető tulajdonságait: végtelen hatalmát, bölcsességét, jóságát, szentségét, irgalmasságát és igazságosságát.[14] Az irgalmasság és igazságosság dialektikája a műben jelentős szerepet kap, ezért a kérdésre egy további fejezetben még visszatérek.

Jézus Krisztus személye a legfontosabb a mű minden részében, mondhatnánk, hogy a mű egésze alapvetően krisztocentrikus. Ez összefügg a Szent Ignác-i lelkiség sajátos Krisztus-központúságával, melyről szintén lesz szó a továbbiakban. Baranyi Pál elsősorban Krisztus művét, a megváltást helyezi előtérbe: ez Isten irgalmasságának, kegyelmes ember felé fordulásának jele és egyúttal forrása is. Az ember számára viszont az örök élet reménységének forrása Krisztus műve. Így ír erről Baranyi Pál az első rész ötödik cikkelyében: „Ó örök mindenható Úr Isten, bizonyossan által-láttam, hogy noha meg-igirted ugyan az örök boldogságot, mind-azonáltal, ahoz nem juthatok, hanem te-általad, és te kész vagy annak meg-adására, mert azért adtad a' te szerelmes szent Fiadat halálra. Örülök rajta édes Jesusom, hogy csak te-általad nyerhetem-el az örökké-való boldogságot: mert nem adatott más név az ég-alatt, a' mely által idvezüllyünk" (F2). Krisztust az üdvösség egyetlen útjának nevezi; ez a tétel végigvonul az egész művön: ez adja meg minden imádságnak az embert döntésre sürgető alaphangját. Hiszen Krisztus életének példája, az ő szavai, magatartása és tettei adják a hitnek minden hívő számára kötelező mércéjét. Erre figyelmeztetni minden lehetséges alkalmat megragad a szerző, itt a Jézus Krisztusról szóló rész egyik intését idézem: „Keresztyénnek nem a' puszta névről, hanem Istenes életről mondattatol. Dicsőséges ugyan az a' név, de semmit sem használ az örök dicsőségre, ha az életed véle nem eggyez. A' mi életünk regulájának pedig, a' Krisztus életének kell lenni. [...] Mit cselekedgyünk tehát? imé a' Krisztus élete Tükör. Ezt nézzed keresztyén ember,

[13] Vö. Előd: *i.m.* 30–44.
[14] Uo. 46–59.

és a' te életed vesd-öszsze véle. Abban minden jóságos-cselekedeteknek nemeit találod, a' tiédben sok-féle makulákat; de annál könnyebben le-töröltetnek, mennél szorgalmatosban nézsz ebben a' makula-nélkül-való Tükörben. Mindenkor tehát arra vigyázz, hogy éjjel, és nappal elmélkedgyél a' Krisztus életéről, hogy a' te életednek mocskait, és a' Kristusénak szépségeit meg-ismérhesd; ezeket követni igyekezz, amazokat távoztatni és ki-irtani" (Llll).

Krisztus műve, azaz a megtestesülés és megváltás különös fontosságú mind az egyes ember üdvösségének kérdésében, mind az egyetemes erkölcsi rend helyreállásában. Baranyi Pál a skolasztikus krisztológia egy nagy hatású megértési modelljét, Canterbury Anzelm *satisfactio-elméletét* alkalmazza, anélkül hogy konkrét utalást tenne a forrásra (mint ahogy ezt általában teszi más esetekben). A satisfactio tana a bűn mérhetetlen adósságából indul ki, melyet csak azonos mérhetetlen nagyságú elégtétellel lehet törleszteni. Ilyen viszont a véges emberi világban nem található, ilyen elégtételt csak Isten adhat, ezért volt szükséges az Istenfiának megtestesülése.[15] „Nagy adósságba ejted magad, mikor halálos vétekkel megbántod Istenedet, s-Uradat, mert midgyárt az Istennek igassága azt kiáltya: Fizesd-meg a' mivel tartozol. Azonban nincsen senki, a' ki meg-fizessen; nincsen a' ki eleget tegyen. [...] Sőt a' mennyi a' tenger fövenye, annyi világot teremtsen az Isten, töltse-meg azokat száma-nélkül-való Szentekkel, kik az eddig-való szenteket, s-a' Bóldogságos Szüzet-is fellyül-haladgyák szentségekkel. Veddkölcsön ezektől-is az ő érdemeket, még-is csak egy halálos vétekért-való adósságodat sem éred-fel, mert véghetetlen méltóságú, kit meg-bántottál, az Isten, kinek méltóságát fel-nem éri az egész teremtett-állatok sommája, annak-okáért, eleget sem tehet. Meg-nem fizethetvén senki a' bűnnek adósságát, maga vállalta magára az Isten-Ember, a' Krisztus Jesus, tudván, hogy véghetetlen kincsnek kellene lenni, annak ki-fizetésére, meg-fizethette vólna ugyan csak egy fohászkodással-is, de bővséges árrát adta..." (Rr/).

Az imák és intések krisztocentrikusságát még az is indokolhatja, hogy a transzcendens Istenről való emberi beszéd nehézségeit megkönnyíti az emberré lett Istenfiáról való beszéd lehetősége: Jézusban az Atya mutatkozott meg nekünk, általa Isten egészen megközelíthetővé vált számunkra, „az ő szavai és egyénisége révén, továbbá Lelkének bennünk való működése következtében a földi ember számára lehetséges legnagyobb közelségbe kerültünk Hozzá".[16] Isten láthatatlansága nem szenved csorbát ezzel, sajátos paradox módon, hiszen Krisztus a láthatatlan Isten képmása ugyan, de az Atya továbbra is ennek ellenére láthatatlan Isten marad, aki megközelíthetetlen fényben lakik, és az ember számára felfoghatatlan.

Többször hangsúlyozza Baranyi Pál – nyilvánvalóan hitvédő-hitvitázó céllal – a két természet tanát: Jézus tökéletes istenségét és tökéletes emberségét. Két ilyen kijelentését idézem: az első rész egyik imájában írja: „Hálákat adok irgalmasságnak Attya, és Istene, a' te szent Fiadnak meg-testesüléséért, és születéséért, ki valamint-hogy tőled igaz Isten, igaz Istentől származott, és öröktől-fogva veled-eggyütt örökké-való igaz Isten vólt, úgy igaz Ember, a' Boldogságos Szűztől született, és hasonló testet vett magára" (L3); illetve a hatodik rész dialógusában Krisztus szájába adja: „midőn Isteni formában, és nem ragadománnyal, hanem természet-szerint egyenlő vólnék az Istenhez" (Gggg3/). A katolikus tanításnak már a nikaiai, illetve a khalkédóni zsinatok óta változatlan megfogalmazását hangsúlyozza a szerző: Krisztus preegzisztens és örök létét az Atyában, az oszthatatlan isteni lényeghez való tartozását, valamint valóságos istenségét és valóságos emberségét.[17]

[15] Kessler, Hans: *Krisztológia.* = DK I. 380–383.
[16] Előd: *i.m.* 32.
[17] Kessler: *i.m.* 358, ill. 371–374.

A Szentháromsággal kapcsolatos megjegyzések az első részre szorítkoznak csupán (már említettem, hogy a műben Krisztus személye az elmélkedések fő alakja). Fontosnak tartja Baranyi Pál, hogy hívei „hitvallást" tegyenek a szentháromságos egy Isten mellett; természetesen hitvédelmi céllal teszi ezt, az unitáriusok tanai ellen. Említi a szentháromsági eredéseket és küldéseket, magyarázatot viszont nem fűz a megjegyzésekhez. A Szentlélek hét ajándékát elemzi bővebben, hiszen ez alkalmasabb az aszketikai nevelésre: az egyes ajándékok értelméről való elmélkedés sugallja az embertől várt megfelelő magatartást.

Az ember és helye a világban (teremtéstan)

Az ember Istenről elsősorban a teremtett világ rendjéből szerezhet információkat, az őt körülvevő világból következtethet annak teremtőjére és fenntartójára. Ezért tartja a szerző fontosnak a teremtés isteni aktusán, a világ rendjén és mindezek alkotójának misztériumán való gondolkodást, elmélkedést. Korszerű, az egyház tanítását híven tolmácsoló gondolatokat fűz az imádságok és elmélkedések szövegébe. Hangsúlyozza Isten teremtő szabadságát: a végtelen, örök Istent semmi nem késztethette a teremtésre. Nem késztethette rajta kívül levő ok, hiszen a teremtés előtt nem létezett semmi és senki, ugyanakkor Isten lényegéből sem vezethető le a teremtés logikai szükségszerűséggel, Isten ugyanis abszolút tökéletes lény, egyáltalán nincs szüksége a teremtett világra.[18] A teremtés tehát Istennek teljesen szabad szuverén tette, indítéka az isteni szeretet: Istennek az a szándéka, hogy saját jóságát, tökéletességét és boldogságát az emberrel megossza.

Ezért teremtette az embert a saját képére és hasonlatosságára (Ter 1,26–27). A teremtés tehát sajátságosan antropocentrikus: Isten a maga szentháromsági életét akarta közölni a teremtményeivel az ő üdvösségük céljából. A negyedik rész dialógusában olvashatjuk: „*A' Krisztus szóll:* Leg-elöszször-is mindenek-felett, arról a' Végről gondolkodgyál, a' melyre teremtettél. Mert tudnod kell azt, hogy a' Tárgy, és Vég-nélkül, az eszközökkel jól nem élhetsz. Gondold meg azért, miért teremtettél emberré? miért alkottattál az én képemre? miért ékisíttettél-fel, minden állatok-felett, okos lélekkel? miért tétettél erre a világra? egy szóval, miért váltattál-meg annyi fáradságommal, és szent véremnek ki-ontásával? miért rendeltettek annyi Sacramentomok, és mennyei ajándékok neked? nem-de-nem azért-é, hogy engem dicsirj, és tisztelj, és nékem szolgálván, örök életed legyen? [...] *Az ember szóll:* Dicsird ó én lelkem az Urat! Dicsirlek Uram tégedet egész életemben! mert micsoda az ember, hogy meg-emlékezzel róla? avagy miért ragasztottad annyira hozzá szivedet, ki senki-nélkül nem szükölködöl? Szükölködtél-é, a' mi javaink-nélkül, hogy minket teremtettél? De ó mink vagyon, a' mit tőled nem vettünk? Tiéd az egész föld kereksége. Hogy a' te jó-voltodat meg-mutatnád teremtettél minket, mert mivel-hogy minden jónak kút-feje vagy, abban gyönyörködöl, ha a te jóságodat közölheted másokkal" (Tt3/). A párbeszéd további részében kiemeli az ember ebből adódó kötelességét: az ember a teremtmények közt egyedülálló adományokban részesült (az értelem, szabad akarat, emlékezet, illetve a nyelv adományát említi a szerző), és ez kötelezi arra, hogy mindezeket az ajándékokat arra a célra fordítsa, melyre Isten rendelte azokat, azaz a Teremtő dicséretére. És ez egyben saját üdvösségének egyetlen igaz útja is: „Egy szóval, külső, s-belső érzékenségidet arra a' végre adtam, hogy az én nevemnek dicsőségére forditanád. És midőn mind ezeket véghez-viszed, én, én magam lészek a te jutalmad. Én, kivel minden kivánságid meg-elégittetnek. Mert én-kivülem, semmi meg-nem elégitheti a' te lelkedet" (uo.).

[18] Előd: *i.m.* 100.

Problémát jelent az ember mint test és lélek szétválaszthatatlan egysége. Baranyi Pál bizonyos etikai dualizmust hangsúlyoz, mely szerint a test az alacsonyabb rendű vágyainkat hordozza, és akadályozza a magasabb rendű – lelki eredetű – vágyaink megvalósítását.[19] A *romlandó test sátra*, *e világ pusztája* kifejezéseket használja az emberről értekezve, mivel a gonosz test csupán terheli és nehezíti a lelket. Ellenben nem ragad le a dualizmus hangsúlyozásánál, a Szentírás és az egyház tanításának szellemében korszerű tanítást ad: a test tulajdonképpen nem gonosz, legfennebb csak mi tesszük azzá. Isten tervében nem csupán a lélek szerepel önmagában, hanem a testből és lélekből álló egész ember, tehát a test nem csupán járulék, hanem lényegileg tartozik hozzá az emberhez. Ugyanígy a földi dolgok sem önmagukban rosszak, károsak, hiszen Isten teremtéséhez hozzátartoznak, Isten üdvtervében fontos szerepet játszanak. Csupán a hozzájuk való helyes viszonyulást kell megtalálni és abban kitartani.

Sokszor érinti a szerző a bűnösség és a bűn fogalmát, magát a bűnt többször is próbálja definiálni. A bűn mindenképpen az Istennel szembeni engedetlenség, a végtelenül szerető Isten megbántása. A bűn fajtáit rendszerezve háromféle bűnt említ meg: az első pártütést a mennyben (az engedetlen angyalok esete), az első emberpár által elkövetett ősbűnt, valamint a személyes bűnöket. A bűnt nem tekinti azonban az emberi természetet uralónak, az ember mindig felül tud és felül is kell kerekednie a bűn hatalmán.

Isten irgalma és az ember (kegyelemtan)

A kegyelemtan terén Baranyi Pál nem érint különösebben problémás kérdéseket, csupán erkölcsteológiai, illetve pasztorális szempontokat emel ki. Az isteni kegyelem ingyenességét, valamint elsődlegességét, Isten irgalmát és igazságosságát említi nagyon sokszor. Isten irgalmasságát, kegyelmes ember felé fordulását igen szép metaforával, az anya és magzat viszonyával írja le. Semmi utalás nincs a kép szentírási eredetére, a Szentírásban viszont éppen az figyelhető meg, hogy az Isten irgalmába vetett hit erős optimizmust kölcsönzött a szorongattatott zsidóknak is. Ezt mutatják a *kegyelem* szó ószövetségi megfelelői közül a *rachamim* (‘anyai irgalom’) és a *rechem* (‘anyaméh’) kifejezések, melyek hangsúlyozták az ószövetségi ember kegyelemtapasztalatának erősen érzelmi vonatkozását, melyet Isten szabad és ingyenes ember felé fordulása motivál.[20]

Az Isten irgalmába vetett bizalom ellenben nem biztosíték az üdvösségre, legalábbis egymagában nem. Baranyi következetesen tiltakozik az Isten irgalmasságába vetett hamis elbizakodottság ellen. Isten kegyelmes odafordulása az emberhez az embert is kötelezi: megtérésre szólítja fel. Ezen viszont nem a pogányságból a keresztény hitre való megtérést érti, hanem az újszövetségi *metanoiát*, az ember életének gyökeres megváltozását, a teljesebb Jézus-követés értelmében.[21] Ennek megfelelően sürgeti az élet megjobbítására való azonnali törekvést és az ebben való kitartást. Ez a teljes embert érinti, az emberi személyiség valamennyi dimenzióját, a metanoiát ugyanis egyrészt igazolni kell a külvilág előtt (a súlyos bűnök megvallásával, böjttel, jócselekedetekkel stb.), másrészt a metanoia a gondolkodás megváltozásán alapul, és új életvitelben ölt testet. Baranyi Pál ezt a gyökeresen új életformát sürgeti, ennek kialakítását jól meghatározott fokozatokban képzeli el: legfontosabb Isten nagyságának felismerése, ebből következik a saját bűnös voltunk felismerése, majd a megtérés és az élet jobbítása, melyen soha nem

[19] Lásd Előd: *i.m.* 141; vö. még Rahner–Vorgrimler: *i.m.* 730, ill. *Magyar katolikus lexikon.* III. Szerk. Diós István. Bp. 1997. 84–85.

[20] Hilberath, Bernd Jochen: *Kegyelemtan.* = DK II. 6. Vö. még Haag, Herbert: *Bibliai lexikon*. Bp. 1989. 936.

[21] Lásd Rahner–Vorgrimler: *i.m.* 494, ill. Farkasfalvy Dénes: *Bevezetés az újszövetségi szentírás könyveihez*. Bp. é.n. 55.

lehet eleget munkálkodni. A szerző imádságokat, elmélkedéseket közöl a hét minden napjára és a nap minden órájára, ezzel segíti elő az élet szüntelen jobbításában való kitartást. A megtérés könnyítésére példaképeket sorol fel: főként az Újszövetségből (egyetlen ószövetségi tanú Dávid király): a kánaáni asszony, Mária Magdolna, Zakeus, a vámos, a tékozló fiú, az elveszett juh, a tolvajok kezébe került ember, a jobb lator, illetve Péter alakját. A szöveg egészén a hallgatók sorsa feletti aggódás érezhető, ez ad az intéseknek és oktatásoknak különösen bensőséges alaphangot.

A végső dolgok (eszkatológia)

Csupán a pokolról szóló leírásokra térek itt ki, hiszen ezek érzékletes, konkrét látomásszerűségükkel nem csupán az olvasók megrémítését szolgálják, hanem erős pedagógiai célzatuk van: vissza akarják tartani az olvasót az oda vezető úttól. Erre szolgál tulajdonképpen az érzékszervekkel teljességgel megragadhatatlan tartalmak képzetközelbe hozása. A tulajdonképpen lelki síkon – Isten távolléte, elérhetetlensége miatt – érzett szenvedést szemmel látható, tapintható, szaglással érezhető, ízlelhető és füllel hallható borzalmak formájában tárja a szerző az olvasók elé, az öt érzék gyakorlásával, hasonlóan a Szent Ignác-féle *Lelkigyakorlatok* pokolról szóló szemlélődéseihez. Talán a teológiai igazság némi csorbát szenved így (hiszen a pokol nem fizikailag megragadható, konkrét hely, hanem az Isten hiányának állapota), viszont a részlet pedagógiai célzata, illetve a transzcendens témákról való emberi beszéd véges lehetősége magyarázattal szolgál erre.

A mű sokrétű vállalását mutatja az is, hogy az imádságoskönyv egyben liturgikus segédkönyvként is szolgál – igyekszik a hívek számára hiányzó lelkipásztori segítséget pótolni – , és ugyanakkor katekizmus is – erre külön fejezetet szentel a szerző: a mű utolsó része után egy részletes tanító fejezetet csatol, előbb nyolc ún. *Controversiá*t ír a híveknek, majd külön gyerekek számára kis katekizmust. Végül ezekhez még egy hitvitázó függelék járul.

Keszeg Anna

„Az Ön archeológiája nem tudomány”

Önmagaság-technikák *A tudás archeológiájá*ban

> Egyszer például alkalmam volt hallani Gérard Durrell egyik filmjében, ahogy a pireneusi pásztorok sajátos füttynyelvükön éppen arról társalogtak, éspedig igen eredményesen, hogy van-e a másiknak eladó kecskéje, és ha van, mi lenne annak az ára, és mennyit volna belőle hajlandó engedni. Nagy élmény volt, kár, hogy írásban nem tudom megosztani az olvasóval (igaz, elfütyülni sem tudnám). (Szilágyi N. Sándor)

Dolgozatomban a foucault-i életmű értelmezésében bevett, három korszakot elkülönítő felfogásból indulok ki.[1] Ennek értelmében az 1969-es *A tudás archeológiája* összesíti az őt megelőző munkák eredményeit, s ezzel teret nyit a decentralizált hatalom teóriáját megfogalmazó írásoknak.[2] Ott szituálható, ahol az episztemológiailag elemezhető diskurzusformákról az etikailag[3] elemezhető diskurzusformákra siklik át Foucault tekintete. Ez a váltás a szubjektum foucault-i elméletét is átrendezi: az énszerűen értett, passzív szubjektum kritikája egy önmagaként, aktív megképződésként értett szubjektum esélyelemzésévé alakul.[4] Az *Archeológiá*ból idézek: „Nem annyira a szubjektumok kezdeményezőképességét korlátozó határokról van szó, mint inkább arról a mezőről, ahol ez a kezdeményezőképesség formát ölt (anélkül azonban, hogy ő alkotná a középpontját), általa működésbe hozott szabályokról (amelyeket azonban nem ő talált ki, és nem is ő fogalmazott meg), kapcsolatokról, amelyek támaszul szolgálnak a számára (amelyeknek azonban nem ő a végeredménye, sem a találkozási pontja).”[5]

A kései Foucault egyik hipotézise az, hogy olyan kultúrában élünk, melyben „a szubjektum teatrális önfeltárulkozása” megmaradt ugyan a társadalmi gyakorlatban, elvesztette viszont azokat a kontextusokat, melyek célszerűvé tették; olyan helyzetek és olyan diskurzusok beszéltetnek magunkról, melyek ártalmatlanságát rákérdezés nélkül adottnak vesszük. *A tudás arche-*

[1] Most csak Gilles Deleuze *Archeológia*-tanulmányát említem, hiszen a korszakolás paradigmatikussága miatt a kijelentés nem igényel kidolgozott érvelést. Gilles Deleuze: *Un nou arhivist (Arheologia cunoaşterii).* = Uő: *Foucault*. Cluj 2002. 17–21. Deleuze monográfiájának *A gyönyörök gyakorlásá*ra vonatkozó fejezete tárgyalja a problémát. Eszerint az életmű három egymást ontológiailag feltételező és történetileg értett dimenzió felmutatása köré szerveződik: a tudás, a hatalom és az önmaga. E három elkülönítése beilleszthető a szubjektumkoncepció szerinti tagolást figyelembe vevő kétkorszakúságba, mely szerint a szubjektum determinizmusának tétele lenne irányadó 1969-ig, illetve ezt követné a létezésesztétikák vizsgálta egyfajta felszabadítás próféciája. Gilles Deleuze: *Încreţirile sau lăuntrul gândirii (Subiectivare).* = Uő: *Foucault*. Cluj 2002. 83–109. Ugyanezt a felosztást veszik át az olyan kanonizált Foucault-értelmezők, mint D. Couzens Hoy. Couzens Hoy: *Introduction.* = *Michel Foucault.* Lectures critiques. Szerk. Couzens Hoy. Paris 1989. 9–23.

[2] Csak a kanonizálódott címeket emelem ki mindkét korszakból: I. 1961 – *Histoire de la folie à l’âge classique*; 1963 – *Naissance de la clinique*; 1966 – *Les mots et les choses*. II; 1973 – *Moi, Pierre Rivière…*; 1975 – *Surveiller et punir – Naissance de la prison*; 1976-tól *Histoire de la sexualité.* I–III. A két periódus között, az első margóján ott az 1969-es *L’archéologie du savoir*.

[3] Itt és a továbbiakban *etikailag elemezhetőn, etikai jellegűn* azon beszédmódokat értem, melyek az egyén döntéshozatalaival teoretikus összefüggésben számolnak (pl. politika, szexualitás és a dolgozat hipotézisei szerint az ismeretelmélet egy sajátos nyúlványa, az archeológia).

[4] A kettő közötti különbség az etika–morál, szubjekció–szubjektiváció differenciát is feltételezi, melyet *A szexualitás története* köteteiben dolgozott ki. A kérdésirány elhajlását az *Archeológia* már jelzi: „Ekképpen ez az elemzés nem az episztémé irányában folynék, hanem egy másikban, amelyet az etika irányának nevezhetnénk.” Foucault, Michel: *A tudás archeológiája*. Ford., jegyz., utószó Perczel István. Bp. 2001. 249. A továbbiakban az *Archeológia* idézeteit csak az oldalszám feltüntetésével adom meg. Ezekben az esetekben természetesen erre a kiadásra gondolok.

[5] Uo. 261.

ológiája is ennek a kultúrának tere, szintje, átlós dimenziója,[6] így megjósolható, hogy a diskurzusában beszélő hang is kontextusát keresi; hogy nincs tudatában annak, ki és miért „bujtogatja beszédre”. Ez a hiány annál erőteljesebb, hogy a szövegben igencsak elkülönül az a hang, amely magát egyfajta „önmagaként” építi ki, egyes szám első személyben beszél, vállalja a Michel Foucault név alatt futó szövegeket, illetve azokat a terveket, amelyek a szövegírót foglalkoztatják – az „életművet” –, s beszélteti magához a kritikusokat, illetékesként válaszolja meg vádjaikat. Ezek az alakzatok, hangképződmények azonosíthatók az önmagaság megképzésének építményeiként, „önmagaság-technikákként”,[7] egybejátszásaik ezen technikák gyakorlatát írják le, s ez egyfajta művészet (*les arts de soi-même)*. Ezeket a képződményeket igyekszem úgy visszakeresni a szövegben, hogy olyan kérdésekkel forduljak feléjük, melyekkel a kései Foucault fordult az önmagaság technikái gyakorlatának történeti alakulatai felé.

Ebből a kísérletből származna egy harmadik: ezen önmagaság-stratégiákból adódó játszmák milyen pontokon határozták meg a magyar *Archeológia*-fordítást és az azt megelőző kísérleteket, illetve a magyar Foucault-terminológia vitáját?

Hogyan tehető fel foucault-diánusan a *ki beszél?* kérdése?

> Azt hittük, már messze járunk, és most mégis ott találjuk magunkat önmagunknál (*A gyönyörök gyakorlása* 16).

Hogyan tudok olyan tudásra szert tenni, amely nem fogad el kritikátlanul tudományos *a priori*kat? Hogyan fedezhetek fel új tapasztalati mezőt? Hogyan teremthetek új diszciplináris mezőt? Ezek az *Archeológia* kérdései. Az én kérdésem ezekhez képest az, hogy ki az, aki ezeket a kérdéseket felteszi; illetve, amennyiben valamilyen képződményként azonosítható, hogyan épül fel, milyen alapra épül rá? Ha *A szexualitás történeté*nek történeti metaforikájára kapcsolódom rá, akkor meg: hogyan „törődik önmagával” Foucault ebben a szövegben? Ezek a kérdések így, a nehézségek jelzése nélkül, nem célravezetők. Két irányból érzékelem azt, hogy gondok lehetnek.

(1) Egyfelől legitim-e etikailag orientált kérdéseket feltenni egy episztemológiailag elemezhető diskurzusnak? Egy, a tudás működésének dimenziójára rákérdező szövegről milyen kijelentéseket tehet egy erkölcsileg orientált elmélet?[8] „Az igazat megvallva aligha én leszek az, aki majd ezt eldönti”[9] – mondja erre Foucault. Másrészt meg az „önmagaság technikái” olyan módon tesznek fel erkölcsi kérdéseket, hogy történeti kategóriákat mutatnak fel a válaszok ala-

[6] Itt csak néhányat vettem át azon metaforák közül, melyekkel a Foucault-írásokat, -elméleteket leírják, s jelzik annak a helynek a tudás mezejéhez képest vett kitüntetettségét, ahonnan ezek a beszédek megszólalnak.

[7] A fogalmat Foucault-tól veszem át. *Az önmagaság technikái* című tanulmányában azon négy specifikus technika egyikeként azonosítja az önmagaság technikáit, melyekben az emberek a magukról forgalmazott tudás „igazság-játékait” megjátsszák. Meghatározását idézem: „4. az *önmagaság* technikái, melyek az egyén számára lehetővé teszik, hogy egyedül vagy mások segítségével a saját testén és lelkén, a saját gondolatain, viselkedésén és életmódján különböző műveleteket végezzen el, megváltoztassa önmagát, hogy ezáltal elérje a boldogság, a tisztaság, a bölcsesség, a tökéletesség vagy a halhatatlanság valamilyen állapotát.” Michel Foucault: *Az önmagaság technikái.* = Uő: *Nyelv a végtelenhez*. Vál., szerk., előszó Sutyák Tibor. Debrecen 2000. 331–345, 346.

[8] Ez a dilemma, a két diskurzustípus elkülönítésének feltételezésével, ott van *A gyönyörök gyakorlásá*ban is: „Az általam elemzendő területet olyan szövegek alkotják, amelyek azzal a céllal íródtak, hogy szabályokat, véleményeket, tanácsokat adjanak arról, mi a helyes viselkedés: »gyakorlati« szövegek tehát, amelyek maguk is »gyakorlat« tárgyai, hiszen azért íródtak, hogy elolvassák, megtanulják, használják, kipróbálják őket és elgondolkodjanak rajtuk; végső soron azért íródtak, hogy a mindennapi viselkedést illetően legyen szerepük” (Michel Foucault: *A szexualitás története.* II. *A gyönyörök gyakorlása*. Bp. 1999. 17).

[9] Foucault: *i.m.* 265.

kulataiban. *A tudás archeológiája* ezen technikák történeti realizációinak egyikeként hagyja olvastatni magát, ennyiben a rá etikai szövegként tekintő olvasat nem kerül az episztemológiai problémák mögé/fölé, mindössze máshonnan nézi őket. Efelől kérdésem úgy érthető: hogyan beszél magáról episztemológiailag érdekelt, kognitív típusú szövegben egy posztnietzscheiánus gondolkodó – Michel Foucault?

(2) Innen adódik a második probléma. Milyen tényezőket kell figyelembe vennem ahhoz, hogy ne az *ember* nevű antropológiai formációra vonatkozzék a kérdés *ki?*-je, illetve, hogy ne arra az individuumra, akit a *Michel Foucault* tulajdonnév jelöl? Hogyan kerülhetem el a „lélektani szintézisoperátorok"[10] szerinti elemzést?

A kérdés második része jelzi azt, hogy a *ki?* kérdése csak problematikusan utalhat a tulajdonnévvel jelzett individuumra. Mert éppen Foucault-ról van szó. Foucault-ról, aki mindig elutasító a rá személyiségként, emberként hivatkozó kérdésekkel szemben.[11] És ott a nagy tézise is a szubjektum mozgásképtelenségéről. Itt az *Archeológia*-beli, az ellentábor nézőpontjából megfogalmazott változatot idézem: „…semmint, hogy elveszítsék azt a lágy, oly vigasztaló bizonyosságot, hogy megváltoztathatják, ha nem is az életet, de legalább önnön létük »értelmét« pusztán pár friss szó által, amely csakis tőlük jön, és forrása közvetlen közelében élve örökre fennmarad."[12] Ez a tétel elégséges érv lehet az ellen, hogy rákérdezzek egy eleve nyomtalan, mert semmi sajátlagosat felmutatni nem képes képződményre.

Azt hiszem azonban, hogy valamilyen alakban jogosan tehető fel a fent jelzett kérdés, hiszen már az is gyanús lehet, hogy Rorty is igen erőteljesnek érzi Foucault részéről a *self-fashioning* játékát (erősnek az egyén önnön megképzésére szánt technikáit);[13] másrészt meg a fényképeivel szerveződő kultusz, monográfiaíróinak nagy száma tudatosan és folyamatosan szervezett önmagára hagy következtetni.

Adekvát lehetne az az eljárás, mellyel az *Archeológia* kérdez rá a beszélő alanynak a beszédképződmény képzési szabályai által kijelölt pozícióira. „Az így felfogott beszéd nem egy gondolkodó, megismerő és gondolatait kimondó alany méltóságteljesen kibomló megnyilvánulása: éppen ellenkezőleg, egy halmaz, amelyen az alany szóródása és önmagával való folytonosságának hiánya definiálódik."[14] Amennyiben diszkurzív térben követek alany-képző stratégiákat, kielégítő lehetne. Ezzel azonban azt rekeszteném ki, ami a legérdekesebbnek mutatkozik: a megképző jelleget, a létrehozás munkáját, a képzési szabályok rései közötti munkát, mellyel „kissé lázas mozdulatokkal" az a „labirintus" jön létre, melyben az önmaga stratégiái láthatóak lesznek.

A kérdés ezekre a gyakorlatokra és benyomásokra építve úgy is feltehető, hogy benne a *ki?*-t úgy értjük Michel Foucault-ra, ahogyan azt ő maga is tette az antikvitás és kereszténység könyvekből beszélő egyéneire vonatkozóan: „…meg kellett keresnem az egyén önmagához való viszonyának azon formáit és módozatait, amelyekkel létrehozza magát, és amelyekkel magára mint alanyra ismer. […] azt, hogy az igazság miféle játékain keresztül gondolja el saját létét az ember, ha őrültnek vagy betegnek érzi magát, ha önmagát élő, beszélő, dolgozó lényként állítja

[10] Foucault ide sorolja a következőket: a szerző szándéka, lelkületének formája, gondolkodásának szigorúsága, az őt kísértő témák, az életét végigkísérő és annak értelmet adó program. Vö. Foucault: *i.m.* 40.

[11] Itt a Chomsky–Foucault–Eldres beszélgetésre hivatkozom, melyben az inszisztens riporter két ízben is felháborította Foucault-t azzal, hogy „személyes kérdésre", „saját kreativitására és szabadságára" akarta visszavezetni a foucault-i tudományfelfogást. Michel Foucault: *Az emberi természetről: igazságosság kontra hatalom.* = Uő: *Nyelv a végtelenhez.* Szerk. Sutyák Tibor. Debrecen 2000. 201–241, különösen 217.

[12] Foucault: *i.m.* 269.

[13] Richard Rorty: *Erkölcsi identitás és személyes autonómia: Foucault esete.* = Uő: *Heideggerről és másokról.* Pécs 1997. 245–253.

[14] Foucault: *i.m.* 73. A következtetést idéztem, a probléma bevezetéséhez és tárgyalásához vö. 70–73, 118–123.

be, vagy ha bűnösnek és büntetendőnek tartja magát.”[15] Így újra történeti értelemben kerülünk az előbbi vádak mögé: ameddig létezik egy olyan kulturális gyakorlat, melyben az egyén történeteket gyárt önmagáról, mert ez az, ami érvényesülését biztosítja, addig történetei, halálának története is rákapcsolódik egy ilyen igazságjátszmára; az érdekes az, hogy hogyan teszi ezt. Amennyiben meg ezt a rákapcsolódási eljárást követi az *Archeológiá*ban, dolgozatom is diszciplinárisan *gondolkodástörténeti*nek nevezi magát.[16]

Álljon itt még két kikötés. Dolgozatomban nem feltételezem valamely antropológiai képződmény eleve adottságát az *Archeológiá*ban, hanem azt a stratégiát igyekszem követni, amellyel létrejön. Másrészt meg – és nem mintha ennek különösebb jelentősége lenne – úgy ítélem, hogy Foucault ezt a megképzést tudatosan alakítja.

Szövegbeni önmagaság-technikák. Az Ön és az Önök

> „A beszéd realitás” – mondhatnánk tömören. Ha így van, akkor nem puszta tükrözés. A beszéd azt is jelenti, amiért és amivel az emberek harcolnak: jelenti a hatalmat is, amelynek megszerzésére az emberek törekednek. (Kelemen János)

Furcsa lehet, hogy a Foucault-életmű analitikus leírásai gyakran hivatkoznak magánéleti választásokra.[17] Hipotézisem az, hogy ez az elméletírói tendencia azzal áll összefüggésben, hogy maguk a Foucault-szövegek éreztetik saját hangjuk konstruált, sokszor disszonáns voltát, bejelentik egy én-jellegű formáció végét, s ezalatt működésének elveit is felmutatják. A kíváncsiság fokozott: képes-e alakítani a diskurzust az, aki az alakítás képtelenségének próféciáját mondja?

Ennek a kíváncsiságnak a genealógiáját akarom a továbbiakban kiolvasni *A tudás archeológiájá*ból. Ebben a munkában viszont problémát jelenthet az, hogy milyen szűrőt alkalmazok a probléma szempontjából relevánsnak nevezhető szöveghelyek azonosításában. Textuális kritériumot aligha adhatnék meg.[18] Járható volt viszont az az út, mely annak alapján választotta le a mondatok csoportját, hogy ezek mennyiben akasztották meg a kognitív összetevőkre kíváncsi olvasást.[19] Így jutottam el egy olyan kijelentéscsoporthoz, melynek terjedelme meglepő, hiszen

[15] Foucault: *i.m*. 1999. 10–11.

[16] Idekívánkozik Foucault vonatkozó meghatározása: „Összefoglalóan tehát azokat a feltételeket próbáljuk meghatározni, amelyek közepette az ember számára »kérdésessé válik«, ki is ő valójában, mit csinál, és milyen az a világ, amelyben él. A gondolkodástörténetnek – ellentétben a viselkedés- vagy ábrázolástörténettel – éppen ez a feladata” (Foucault: *i.m*. 263).

[17] Itt lehetne történetet mondani arról, hogy mennyire nem függ össze Foucault 1971-es közéleti szereplése, a Groupe d’Information sur les Prisons-ban játszott szerepe (erre vonatkozóan lásd Eribon, Didier: *Michel Foucault*. Paris 1989. 237–251) és azok a cselekvéslehetőségek, melyek a *Surveiller et punir*-ből olvashatók ki. „Az értelmiségi tevékenysége szerinte abban áll, hogy meghatározza azokat a konkrét formációkat és viszonyokat, melyek igaznak és hatalmasnak bizonyultak a történelem folyamán” – írják Dreyfusék (Hubert L. Dreyfus–Paul Rabinow: *Qu’est-ce que la maturité? Habermas, Foucault et les lumiéres*. = *Michel Foucault.* Lectures critiques. 127–141, 135). Eszerint miért megy bele Foucault a közéleti szereplés játékába?

[18] Ilyen típusú szempont keresésével alighanem az egyes szám első személyben íródó mondatok maradnának felszínen, ezzel viszont az önmagaság stratégiáinak egyik formáját tudnám csak azonosítani: azt, amelyben grammatikai szempontok olvastathatják etikaiként az episztemológiai diskurzust. Az olyan esetekre gondolok, mint: „továbbá a nekem feltett kérdések nélkül, a felmerült nehézségek nélkül, az ellenvetések nélkül nem bontakozott volna ki ennyire tisztán a szemem előtt az a vállalkozás, amelyhez, *akár tetszik, akár nem, immár kötve vagyok.”* (Foucault: *i.m*. 26. Kiemelés tőlem – K.A.)

[19] Ezekben a tapasztalati összetevőkben nem ok nélkül bíztam meg. A történetírásban ugyanis egyre gyakrabban határolják el a történetírói diskurzus kognitív és etikai összetevőit olyan pszichológiai érvek alapján, hogy a történeti tapasztalás egyszerre hagyatkozik rá az értelem epizodikus, narrációcentrált és etikai dimenziójára, illetve ennek kogni-

diszciplínaalapozó szövegként jelenti be magát *A tudás archeológiája*. (Ezt mellékeltem a szövegtárban.)

Ezt a fentebb jelzett olvasási tapasztalatot a szakirodalom azzal jelzi, hogy Foucault megváltoztatta diszciplináris elvárásainkat. Közel hozta egymáshoz a filozófiát és a történetírást, illetve praxissá alakította azt a filozófiát, melynek egy új típusú idealitáshoz van köze: a történeti idealitáshoz.[20] Ezek az álláspontok stabilnak tekintik a diszciplináris határokat – ennyiben megy könnyen Foucault elhelyezése ezeken belül/kívül –, nem tudnak eligazítást adni a praxis működésére vonatkozóan. Az elmélet gyakorlatként való azonosítása azért teszi problematikussá a gyakorlatról való beszédet, mert ez a beszéd éppen azokkal az én-technikákkal függ össze, amelyeket a korai Foucault szubjektumelméletei elfeledtetnek.

A technikák azonosítása ahhoz a következtetéshez juttathat el, hogy Foucault még a filozófiai diszciplína történetileg szinkrón határai között is nehezen elhelyezhető, mert többfajta filozófiai diskurzus én-technikáit helyezi egymás közelébe. Úgy alapít diszciplínát, hogy közben többfajta alapító gesztus én-konstrukcióinak tanulságát hasznosítja. Ezt a heterogenitást egy olyanfajta tudományos elvárás szankcionálhatja, mely – Foucault metaforájával – „az anyakönyvek moráljáé": ennek fő elvárása a homogén elméletírói magatartás. Ezért kell Foucault-t felmenteni minden hasonló természetű kilengés azonosításakor. „Foucault preferenciái és azon tény közötti ellentmondás, hogy szerinte nem lehetséges és még csak nem is kívánatos egy, a saját tevékenységét igazoló elmélet, nem egyéb látszólagos ellentmondásnál; a feszültség egy koherens módszer elemeit képes biztosítani."[21] Illetve elmarasztalni, ha a preferenciák úgy hozzák.[22] Ez a tipikusan barkácsoló eljárással leírható én-technika éppen a szubjektumelméletek egyfajta modellje is: a történeti a priorikból építkező szubjektum önmagasága csak az egymás mellé helyezésben azonosítható. A heterogén én-formáció összetevői történetileg meghatározottak és tipikusak, a heterogenitást viszont az önmaga konstrukciói mindenikére jellemzőként mutatják fel. Ennyiben képesek a történeti idealitásokról történetileg meghatározatlan kijelentést tenni.

*A tudás archeológiájá*ban az önmagaság gyakorlatában az alábbi összetevőket tudtam azonosítani:

1. az ÉN/MÁSIK viszony igazság játszmája – ez képzi meg az elérhetetlen, mert azonosíthatatlan beszélő trópusát.[23] Ennek a játszmának több árnyalata jelentkezik a szövegben:

tív, fogalmilag vezérelt összetevőire. A kettő a pszichikum szintjén elválik egymástól. Pléh Csaba: *Megjegyzések Gyáni Gábor Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése című könyvéhez.* Buksz XIII(2001/1). 30–34.

[20] A magyar recepcióban éppen a történészek fogalmaznak meg ilyen típusú állításokat. „Foucault-nál az idő vagy a történelem átfogó elmélete helyett a történelem sajátos *gyakorlata* szolgál válaszként a történelem megragadásának problémájára. Ezért állíthatja, hogy munkája »már nem a történelem*ről*, hanem a történelem*ben* való reflexió«. Ez a praxis egyrészről teljes mértékben tudatában van történeti meghatározottságának és esetlegességének, másrészről azonban képes arra – s ez adja a kutatások filozófiai tétjét –, hogy saját procedúráit követve korlátozott érvényű »lokális« idealitásokra mutasson rá, s ilyeneket hozzon létre az időben" (Takács Ádám: *Történeti megismerés és történeti tudás Michel Foucault-nál. = A történész szerszámosládája*. Szerk. Szekeres András. Bp. 2002. 15–37, 20).

[21] Nyersfordítás tőlem – K.A. A francia változatban így hangzik: „La tension entre les préférences de Foucault et le fait qu'il ne soit pas possible ni même désirable, selon lui, d'offrir une théorie justifiant son action, n'est donc qu'une contradiction apparente; cette tension même fournit les éléments d'une méthode cohérente" (Dreyfus–Rabinow: *i.m.* 137).

[22] Ide a legjobb példa éppen Rorty: *i.m.* 253.

[23] Foucault: *i.m.* 27, 261.

a) a másik felől beszéltetett én: ez jelentkezik a *Bevezetés* utolsó bekezdésében, illetve a *Befejezés*ben, ahol egy *mi* beszél az *ön* felé, illetve egy *önök* az *én* felé. Ebben az esetben a kritikáknak tulajdonítható önmagasságképző funkció.[24]

b) az én mint másik: ezen a hangon beszél Foucault korábbi írásairól. Itt újra az „anyakönyvek morálja” ellenében azonosítható az az alakzat, mely leleplezi a barkácsoló eljárást magát: a szóródást, az arctalanságot bejelentő.[25] Ez az alakzat azonban éppen a többi közé iktatottsága miatt alakítja sajátosan történetivé az önmagaság hangja heterogeneitásának eljárását.

c) az én mint nem-másik: olyan eljárásokra gondolok itt, amelyek a negatív definíció fogalmának felelnek meg, ahol az én valamilyensége a másik egy jellemzőjének tükrében válik láthatóvá.[26] Ennek a stratégiának attitűdbeli megfelelője az a nagyvonalúság, mely az én intencióit mindig a másikétól való különbözőségükben tünteti fel, ezért mondhat le könnyen olyan tételekről, melyek a másik szemszögéből fontosnak neveztetnek. Ez a hang beszél olyankor, ha könnyen belemegy abba, hogy pozitivistának neveztessék, vagy lemondjon a szerzői, művek által kiharcolt halhatatlanságról, illetve egyetértést jelezzen azok felé, akiktől elvették „önnön létük »értelmét« pusztán pár friss szó által, amely csakis tőlük jön, és forrása közelében élve örökre fennmarad”.[27] Ilyenkor akár második személyben is megszólítja közönségét.[28]

Ezek az önmagaság-stratégiák kulturálisan a Foucault-t megelőző episztemológia másik iránti érzékenységéből, a bataille-i, blanchot-i kívülségkategóriákból vezethetők le.

2. A többes szám első személyben beszélő elméletíró, a tudomány tisztes művelőinek „mi”-je: grammatikailag azonosítható eljárás, az arisztotelészi tudománymodell hozza forgalomba. Ezzel a hanggal állnak összefüggésben a kognitív koherenciát számon kérő elvárások, illetve a klasszikus tudománymodellek, melyek előírják, hogy Foucault-nak milyen összetevőkre kell figyelnie az archeológia alapozó munkájában.[29]

3. A kultúrhérosz hangja: ez a hang a *fehér folt* tropológiája köré szerveződik. Itt egy olyan történetnek leszünk olvasói, melyben egy még ismeretlen földrész felé indul el valaki, hogy elhozza a tüzet, megalapozza a beszédet, beváltsa az ígéretet. A *terra incognita* megközelítésében szükség van a veszély folyamatos érzékeltetésére. Az *Archeológiá*ban sok az ilyen jellegű passzus: „Vajon nem fenyeget-e, hogy mindaz, ami idáig féltve őrködött a történész fölött, és napnyugtáig elkísérte [...], most eltűnik, hogy egy üres, közönyös, minden bensőségességet és ígéretet nélkülöző területet hagyjon szabadon az elemzés számára?”[30] Ezt a trópust egészíti ki a labirintus metaforája, mely konstruált térhez köti a felfedezést.

[24] Azt hiszem, elegendő itt csak arra gondolni, hogy az *Archeológia* az Episztemológiai Kör provokatív kérdésére adott válaszból növi ki magát. Vö. Michel Foucault: *A tudományok archeológiájáról.* = Uő. *Nyelv a végtelenhez.* Szerk. Sutyák Tibor. Debrecen 2000. 169–201.

[25] Foucault: *i.m.* 27, 170.

[26] Uo. 101–102, 173–174–175, 184, 202–203.

[27] Uo. 269.

[28] Uo. 163, 265.

[29] Uo. 173.

[30] Uo. 54, illetve 26–27, 37, 42, 93, 99. stb. Ennek a tropológiának most mindössze a kanti hagyományára hivatkozom képisége kidolgozottsága miatt is: „Az igazság birodalma ez a sziget (csábító név); és hatalmas, háborgó óceán övezi, a látszat tartománya, hol ködgomolyok és gyorsan olvadó jégtáblák új földek hamis ábrándképét keltik, és folyvást hiú reményekkel ámítják a felfedezésre vágyó, bolygó hajóst, kalandokba sodorják őt, melyekről soha nem tud lemondani, melyeket azonban végigvinni sem tud soha. De mielőtt kimerészkednénk erre a tengerre, hogy széltében-hosszában szemügyre vehessük és megbizonyosodjunk afelől, remélhetünk-e tőle valamit, hasznunkra fog válni, ha még egy utolsó pillantást vetünk a szárazföld térképére, melyet éppen elhagyni szándékozunk, és megkérdezzük magunktól, először, hogy nem érhetnők-e be ennyivel, vagy nem kényszerülünk-e ennyivel beérni, ha egyszer másutt sehol nincs szilárd talaj, melyen építkezhetnénk, és másodszor, hogy milyen címen birtokoljuk ezt a földet, és milyen alapon gondolhatjuk, hogy biztonságban lehetünk minden ellenséges jogigénnyel szemben” (I. Kant: *A tiszta ész kriti-*

4. A filozófusköltő hangja – ennek a hangnak a nagy modellje Foucault esetében is a nietzschei beszédmód – a Foucault-t patetikusként jellemzők[31] az én-technikáknak erre a komponensére érzékenyek. Ez a diskurzus eredményesen járja át a kognitív, illetve az esztétikai alapú szövegosztályozások kategoriális határait.[32]

5. A vallomást tevő – ezen a szinten a sejtető, titkokba bevonó, a kijelentések formálódásáról vallomást tevő filozófus hangja lesz én-képző, ő az, aki létrehozza a titok tárgyát, hogy aztán lebegni hagyja. Ő meséli el a szöveg történetét, a megírás folyamán alakuló diszpozícióit, néha láttatja a személyes választások motívumait is. Itt konstruálódik meg a beavatott befogadó, akinek a titok szól, s akinek szimpátiája a későbbiekre éppen ezzel a technikával biztosítható. A nagy modell kétségkívül Descartes, akit Fehér M. István éppen emiatt nevezett „a suttogó Descartes"-nak.[33]

6. A hangtalan, aki azt a struktúrát hagyja szóhoz jutni, amely személytelenül beszél az *il y a* mögül. „Mi ez a szubjektum nélküli, névtelen rendszer, ki gondolkodik? Az »én« robbanása már megvolt – nézzék meg a modern irodalmat –, ez most az »il y a« felfedezése. Az *il y a* vagy az *on* felfedezése.[34] Más jelleggel ugyan, de visszatérünk a 17. század nézőpontjához ezzel a különbséggel: nem az embert helyezzük Isten helyére, hanem egy névtelen gondolkodást, a szubjektum nélküli tudást, az identitás nélküli elméletit."[35] Nyilván ennek a hangrétegnek az azonosítása nem jelent állásfoglalást Foucault strukturalista volta mellett. Ennek a beszédmódnak a hosszú távú érvényesíthetetlenségét az is bizonyítja, hogy a Foucault vizsgálta idealitások, történeti voltuk miatt, nem adódhatnak a maguk természetességében, nem képesek saját nyelvükön kimondani a róluk magukról szóló igazságot.

A kérdés a továbbiakban az, hogy a fentebbi hangváltozók jelenléte az episztemikus, kognitív természetű szövegben milyenként hagyja azonosítani ennek státusát, milyen területet ír le az a diszciplína, melyhez ilyen önmagaság-játszmák társulnak.

Elfogadom Foucault azon nézetét, hogy az önmagaság-játszmák mindig etikailag írhatóak le négy szempont figyelembevételével: az etikai szubsztancia aspektusára, a behódolás módjára, az etikai szubsztanciát alakítani képes eszközökre és a moralitás teleológiájára való tekintettel.[36] *A tudás archeológiája* önmagaság-játszmái az első szempontból lehetnek érdekesek, és választ adhatnak a szöveg státusára rákérdezőnek. Itt ugyanis az episztemikus térbe helyezett beszélő szól etikai értelemben, az elméletírás hangjának terében kell eljátszania saját kompetenciájának játszmáját, etikai szubsztanciája tehát éppen a megismerés szubjektumaként előállított önmaga. Történetileg tehát az önmagaság technikáinak olyan formációja kerül elénk, mely nem a vágyat, a szándékot vagy az érzelmeket kezeli etikai értelemben relevánsként, hanem az

kája. Bp. 1995. 249–250). Hogy a kanti párhuzam nem véletlen, azt bizonyítsa az, hogy Foucault kis-doktorija Kant *Antropológia pragmatikus szemszögből* c. munkájának francia fordítása, illetve ennek kommentárja volt.

[31] Klaniczay Gábor: *Foucault és büntetése.* Buksz III(1991/1). 20–27, 29; Kelemen János: *A szavak és a szavak.* Buksz XIII(2001/1). 6–14, 12.

[32] Foucault: *i.m.* 54,136–137,149, 170, 245.

[33] Elhangzott Kolozsváron Fehér M. István a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen 2001 novemberében tartott előadásában. Vö. 27, 29, 61, 101–102, 149, 173.

[34] Magyarra lefordíthatatlan névmások, mindkettő a személytelen történés, létezés leírására alkalmas.

[35] Nyersfordítás. Az eredetiben így hangzik: „Qu'est-ce que ce système anonyme sans sujet, qu'est-ce qui pense? Le »je« a explosé – voyez la littérature moderne –, c'est la découverte de »il y a«. Il y a ou on. D'une autre façon, on en revient au point de vue du 17ième siècle, avec cette différence: non pas mettre l'homme à la place de Dieu, mais une pensée anonyme, du savoir sans sujet, du théorique sans identité" (Beszélgetés a *Quinzaine Littéraire*-ben. 1966. 05. 15).

[36] Michel Foucault: *Az etika genealógiájáról.*= Uő: *A fantasztikus könyvtár*. Szerk. Romhányi Török Gábor. Bp. 1998. 179–180.

elméletírói kompetenciát magát.[37] A kései Foucault úgy hagyja tehát olvastatni önmagát, hogy az önmagasága gyakorlásához szükséges tudás kategóriái közé kitüntetettként illeszti be az elméletírói kompetenciát.

Következmények:

1. A foucault-i életmű három ontológiája (az önmagunk megismerő énkénti, önmagunk a hatalmi játszmákban helyet kereső énkénti és önmagunk önmagunk felé forduló ontológiái) integratív módon és nem csupán komplementer jellegében is összefüggésbe hozható. Foucault írásainak mint történeti formációnak a szintjén ugyanis önmagunk önmagaság-technikái a megismerő önmagát hagyják etikai szubsztanciaként azonosítani, s ezzel ennek problémáit az eset szintjén kapcsolják vissza az én hermeneutikájának diskurzusába. Ian Hacking állítja, hogy Foucault és Kant leválasztották az etikát az ismeret terrénumáról, és a szabadság terrénumán helyezték el azt.[38] Ez az állítás azzal lesz finomítható, hogy az ismeret terrénumát más irányból viszont Foucault visszakapcsolja az etikáéra, éppen azzal, hogy elméletírói kvalitását önmagaság-játszmákkal (is) bizonyítani igényli.

2. Foucault történetfilozófiája arra tett kísérletként is olvashatóvá válik, hogy a történetírói, filozófiai szaktudást etikailag integrálja az önmagáról való tudás formái közé. Ezzel egyfajta választ fogalmaz meg a posztretorikai hagyomány autonómmá váló, önmagát szakdiszciplínaként definiáló történetírás dilemmáira, mely a pártatlanság igényének megfogalmazása ellenére nem képes leválni identitásképző funkcióiból és megszövegezettségének tropológiájából adódó elfogultságáról.[39]

3. Rabinow és Dreyfus azon álláspontját, hogy Foucault átveszi az antikoknak a létezés esztétikájáról szóló tanítását, csak úgy fogadhatjuk el, hogy közben figyelembe vesszük a modell összetevőiben kieszközlött változtatásait.

Fordítástörténet

Baudrillard Foucault-könyve[40] olyan magatartást jelez Foucault szövegeivel kapcsolatban, mely szimptomatikusnak nevezhető: felejteni kell a poétikus Foucault-t, azt, akinek a mondatai ívében van ott az a félelmetes erő, ami lebéníthatja a poszt-foucault-diánus filozófiát. Ha nem is ennyire éles megfogalmazásban, ez a félelem van jelen a magyar *Archeológia*-fordításokban[41] is, illetve abban a vitában,[42] mely a fordítások adekvátságát kéri számon. A vitatkozó felek többször is igazolják a baudrillard-i tézist azzal, hogy tanácstalanok a foucault-i szövegek meghatározásának kérdésében, és nem tudnak egyebet tenni, mint irodalomelméleti terminusokkal jellemezni a foucault-i írásmódot. „Foucault feszes retorikájú, pátosztól fűtött, szug-

[37] Az a gyanúm, hogy Foucault nem áll egyedül ezzel az elgondolással. Nietzsche, Bataille említhetők lennének ugyanitt. A hipotézist azonban csak részletesebb esettanulmányok igazolhatnák.

[38] Ian Hacking: *L'amélioration du soi.= Michel Foucault.* Lectures critiques. 257–263, 263.

[39] Ezeket a kérdéseket a kortárs történetírás akut módon érzékeli. Jörg Rüsentől veszem át a retorikailag vezérelt és posztretorikus történetírás elkülönítését (Jörn Rüsen: *A történetírás poétikája. = Narratívák 3.* A kultúra narratívái. Szerk. Thomka Beáta. Bp. 2001. 39–51), Hayden White-tól a történeti szöveg tropológiai összetevőiből adódó társadalmi involváltságának hipotézisét (Hayden White: *A történelem terhe*. Bp. 1996).

[40] Jean Baudrillard: *Oublier Foucault.* Paris 1977.

[41] Ide gyűjtöm össze a próbálkozásokat a fordítók neve alatt: Angyalosi Gergely: *A diszkurzív szabályszerűségek*. Gond (1998/15–16). 266–296; Gángó Gábor: *A tudás archeológiája (Bevezetés*). Pompeji III(1992/4).144–501; Sutyák Tibor: *A tudományok archeológiája. Válasz az Episztemológiai Kör kérdésére.* = Michel Foucault: *Nyelv a végtelenhez.* Debrecen 2000. 169–200. Nem hagyható ki *A szavak és a dolgok* 2000-es Romhányi-féle fordítása sem, hiszen az *Archeológia* és e könyv között sok a terminológiai egyezés.

[42] Angyalosi Gergely, Gángó Gábor, Fázsy Anikó, Klaniczay Gábor, Kelemen János, Perczel István, Romhányi Török Gábor, Sutyák Tibor foglalnak állást ebben a vitában.

gesztív metaforákkal tarkított s ugyanakkor szigorúan logikus gondolatmenetekből összekovácsolt szövegét a fordítás a legtöbb kulcsfontosságú helyen zavaros, gőzös, érthetetlen és értelmetlen halandzsává silányítja."[43] Illetve egy tíz évvel későbbi szövegben ugyanazok a szempontok: „Foucault abban az igyekezetében, hogy ismeretlen episztemológiai mezőkre vezesse olvasóját, erősen egyéni nyelvet alkotott, mely bővelkedik szuggesztív metaforákban és strukturális elemzésekbe beleszövődő patetikus, néha egyenesen drámai jelentésárnyalatokban."[44] Azt hiszem, a gond csak azzal van, hogy a Foucault-jelenséghez nem (csak) ez az adekvát terminológia. Ezek az elvárások a filozófusköltő, a diskurzusalapító Foucault-t tudják közvetíteni a magyar közönség felé. És ezt eredményesen is teszik.

Az eddigiekben – a teoretikus állásfoglalások mellett – a fordítások mindig az önmagaságjátszmák valamelyikét erősítették fel és tüntették ki a többi rovására. Ilyen variánsokat tudtam azonosítani:

1. Az ún. „koncepciótlan fordítások". Fázsy Anikó 1990-es *Felügyelet és büntetés*ére, illetve 1990-es Nagyvilág-beli *Dits et écrits*-részlet fordításaira gondolok itt. Ezt csak a körkép hiánytalansága kedvéért említem meg, Klaniczay és Gángó meggyőzően érvelnek a fordítások célt tévesztettsége mellett.[45]

2. A franciás típusú formák visszaadásában érdekelt, Foucault poétikai innovációira figyelő fordítói megoldások. Sutyák Tibort, Angyalosi Gergelyt és Romhányi Török Gábort említem itt. Ezek a fordítások főleg a nietzsche-i örökségre tehetik érzékennyé a magyar Foucault-recepciót, arra, amit Rorty a franciás Foucault-nak nevezett, s amit – autoriter gesztussal – elmarasztalt.

3. A terminológiai egyeztetésre figyelő, a terminológia genealógiáját kereső fordításkoncepciók: Gángó Gábor és Perczel István fordításai. A két fordításgyakorlat abban tér el, amiben a két történész írásgyakorlata egyébként is eltér, abban, ahogyan ezt a genealógiát értik. Gángó Gábor a terminusok eszmetörténeti kontextusait keresi. Azokat a szinkron tudományos struktúrákat keresi vissza a terminusok mögött, melyek termékenyítőleg hatottak Foucault terminológiájára, mely gyakran mutatja fel görbe tükörben kora tudományos divatjainak szakterminológiáját. Szakszerűen kidolgozottak azon elemzései, melyeket az egyes foucault-i fogalmak származástörténetéhez rendel.[46] Ezzel az önmagaság-játszmák közül az én/másik viszonyra fókuszáló olvasatát adja. S ez nagy nyereség.

Perczel István *Archeológiá*ja szintén a terminológia genézisének történetét mondja el. Csakhogy ezt a történetet a magyarítás kísérleteként érti.[47] Fordításához csatolja mind a már meglevő magyar terminusok listáját, mind pedig az ezekkel együtt adódó problémák jegyzékét. A módszer nagy lehetősége, hogy a terminusok kulturális dimenzióból kulturális dimenzióba kerülnek át: ilyen például a *test biologique* kifejezés, mely a magyar fordításokban szereplő *biológiai teszt* helyett felveszi a *vérvizsgálat* alakot, mely az eljárások azonosságát közvetíteni tudja.

[43] Klaniczay: *i.m.* 29.

[44] Kelemen: *i.m.* 12.

[45] Klaniczay: *i.m.*; Gángó Gábor: *Szavaink és a dolgok. A foucault-i terminológia fordításának kérdéséhez.* Magyar Tudomány (1991/4). 497–501.

[46] Lásd például a *représentation, genèse, série* fogalmainak kontextuális elemzését. Gángó: *i.m.*

[47] „…konszenzus csak néhány kulcskifejezés esetében alakult ki, s ekkor sem igazán átgondolt, inkább csak adódott egyetértésről van szó. Ráadásul – ha jól értem – ez az egyetértés leginkább akkor áll elő, ha valamit latinosan fordítunk, hiszen erre általában csak egyetlenegy lehetőség kínálkozik. Magyarítás viszont, úgy tűnik, majdnem ugyanannyi született, ahány fordító foglalkozott a művel. [...] Ezért a második utat vállaltam, törekedve a legtöbb kifejezés lehetőség szerinti magyarítására, és a fordítás folyamán egyre törve fejemet a legjobb megoldáson" – írja az *Archeológia* utószavában (Foucault: *i.m.* 275).

Szintén szakszerű megoldás, és kritikailag igencsak indokolt. Az önmagaság-technikáknak viszont felerősíti a klasszikus tudományosság-modellek felé orientálódó összetevőit: a hangtalanul beszélő én-összetevőt, mely a gondolat hangja természetes megszólaltathatóságának illúziójától terhelt, illetve a tudományos közösségek intézményesített beszélőjének hangját. Kísérlete ilyen értelemben sikeres. Nyilván az önmagaság-játszmák árnyalatai nem hallgattathatók el ezen két kitüntetett hangváltozat hangsúlyozásával (ezért is adhatok magyar nyelvű és ebből a fordításból származó példákat az esetek mindenikében). A fordított szöveg azonban sokszor mérsékli a francia keltette veszélyérzetet (hogy én magam se maradjak ki a retorikus Foucault dicsőítőinek sorából).

A fordítók nyilván saját én-hermeneutikájukat is fordítják a szövegekkel együtt. Észrevételeimet inkább kontrollelemzésnek szántam a dolgozat második részének Foucault-olvasatához. A kérdés innen is nézhető: a fordításkonceptek önmagaság-játszmái az etikai szubsztanciát milyen viszonyba hozzák a fordítás teoretikusának, gyakorlójának szerepével?

Deáky Zita

A szoptatás, a dajkaság és a csecsemőhalandóság kérdései az orvostörténeti forrásokban (19. század első fele)[1]

A bábaság 18–19. századi történeti-néprajzi, orvostörténeti forrásait kutatva szembesültem azzal, hogy a bába, a megesett lányok, a magzatelhajtás és a gyermekgyilkosság, a dajka, a bérdajka-intézmény, a szoptatás, illetve a mesterséges táplálás, a csecsemőhalandóság, a lelencügy egymás mellett, egymással összefonódva jelent meg a 18. század második felétől a 20. század első harmadáig az egészségügyi forrásokban is. Bár a hangsúly időről időre eltolódott az egyes kérdéskörök felé, mégis általánosan elmondható, hogy szülészeti viszonyaink, a csecsemőgondozás és a magas csecsemőhalandóság, a dajkakérdés folyamatosan jelen volt, és az orvostörténeti források jelentős részében kiemelt szerepet kapott. Az áldatlan, gyakran tragikus viszonyok alakulásáért jó ideig többnyire a bábákat okolták, majd lassan a szoptatást nem vállaló nőket hibáztatták, velük párhuzamosan a bérért mindenre képes, többnyire alantas személynek beállított szoptatós dajkákat, a megesett lányokat, és csak a 19. század második felében került elő a lelenctartók és a lelencek kapcsán a társadalmi felelősség kérdése is.

A magyar társadalomtörténeti kutatások még nem tárták fel mélységében a 18. század végétől az 1920–30-as évekig meglévő bérdajka-intézményt, az ezzel párhuzamosan jelentkező csecsemőhalandóságot, noha nagyobb mértékben már a 19. század közepétől igen széles réteget érintett mind a falusi, mind a városi társadalomban. Magyarországon jóval később terjedt el ez a gyakorlat Franciaországhoz és Angliához viszonyítva.[2] Ugyanakkor a bérdajkasággal szembeni és az anyák szoptatásáért való küzdelem – igaz, elsősorban orvosok részéről – nálunk is a 18. század második feléig vezethető vissza.[3] Gyáni Gábor a franciaországi bérdajka-intézménnyel kapcsolatban – francia történeti munkákra hivatkozva – a gazdasági-társadalmi kényszerhelyzeteket és a történetileg kínált kulturális minták elsődleges továbbélését hangsúlyozza.[4] Mindezek természetesen hozzájárultak a magyarországi dajkahelyzet kialakulásához is, de éppen a hazai bérdajkaság későbbi kibontakozása miatt más specifikus tényezők és eltérő társadalmi folyamatok is hatottak. A statisztikai adatok is esetlegesek és pontatlanok ezen a területen. Bár az 1876. évi XIV. tc. keretet adott a dajkaságba adott gyermekek nyilvántartásához, de sem ezek, sem a későbbi népesedési, halandósági összeírások nem tudták rendszeresen nyomon követni a dajkáknak állt nők csecsemőinek sorsát, sem a kiadott gyermekek elhalálozását. A 19. század második felében az egészségügyi és morális kérdéseken túl már egyre inkább szegényügynek, össztársadalmi problémának tekintették ezeket a kérdéseket, mégis csak magánse-

[1] A falusi, mezővárosi népesség 19. századi egészségügyének kutatását, amelynek része a bérdajkaság és a lelenctartás, az OTKA támogatásával végzem.

[2] Gyáni Gábor: *Gyermeksors a történelemben.* Világosság 1980. 7. 443–448; Perry, Ruth: *A mell gyarmatosítása: szexualitás és anyaság a tizennyolcadik századi Angliában. = A szex. Szociológia és társadalomtörténet.* Bp. 1996. 240–255; Marcard, von Micaela: *A rokokó avagy kísérlet az emberi szíven.* Bp. 1999.

[3] Rousseau *Emil* (1762) és Linné *Mostohadajka* (1752) c. művéről ír ezzel kapcsolatban is: Schiebinger, Londa: *Miért hívják az emlősöket emlősnek?* Replika 1997. 28. 77–88; Magyarországon a 18. század második felétől a bábákra vonatkozó gyarapodó utasítások, rendszabályok, a bábaoktató könyvek vonatkozó passzusai és a bábaeskü-szövegek, valamint az egészségügyi felvilágosító munkák egy része a bábák dajkaválasztással kapcsolatos kötelességeiről szólnak. Ugyanakkor az orvosok, közegészségügyi igazgatással foglalkozó szakemberek munkáiban is központi téma volt a szülészeti viszonyok feltárása, a csecsemőgondozás, a gyermekhalandóság ügye és az ezekkel összefüggésbe hozott bérdajka-intézmény. A magyarországi orvostörténeti források közül a legkorábbi magyar nyelvű bábakönyvtől kezdve (Weszprémi István: *Bába Mesterségre Tanító Könyv.* Debrecen 1766) a 20. század elejéig szinte minden bábaoktató kiadványban, egészségügyi felvilágosító munkában találunk erre példát. Deáky Zita: *A bába a magyarországi népi társadalomban (18. század vége – 20. század közepe).* Bp.1996.

[4] Gyáni Gábor: *Gyermeksors a történelemben.* Világosság 1980. 7. 443–448.

gélyezési, egyesületi, társasági keretekben folyt csecsemő-, illetve gyermekvédelem Magyarországon egészen a 19. század végéig, pontosabban 1898-ig, amikor az elhagyott gyermekek nevelését az állam vállalta magára.[5]

A csecsemőhalandóság, a bérdajka-intézmény és a lelencügy megítélése a 18. század végétől folyamatosan változott, illetve kiegészült újabb és újabb elemekkel. Részben az orvostudomány, a közegészségügyi rendszer fejlődésével együtt járó szemléletváltással kerültek be újabb nézetek különösen a szoptatással és a csecsemők mesterséges táplálásával kapcsolatban. Majd a reformkorban az anya- és nőnevelés hazafias kötelességként való megjelenítése a morális kérdésfelvetéseket erősítette. A 19. század második harmadától pedig a szegénygy, az elhagyott és kiszolgáltatott gyermekek, a magas mortalitás miatt felmerült állami felelősség kérdése változtatott a szemléleten.

Az alábbiakban csak a korai, a 19. század első feléig terjedő időszak néhány aspektusára hívom fel a figyelmet, amelyek ugyan nem tárják fel a magyarországi dajka-intézmény teljes struktúráját és működési rendszerét, csak rávilágítanak egyes kérdésekre, valamint felhívják a figyelmet egyes, a témához is kapcsolódó orvostörténeti forrásra. Így a szoptatós dajkának állt falusi (megesett) lányok és a polgári családok dajkatartási kérdéseit, a falusi, városi lelenctartók és a csecsemőhalandóság ide kapcsolható adatait tartalmazó orvostörténeti források egy részének bemutatására vállalkozhatom. Mivel ez a téma most kurrens a hazai és a külföldi szociológiatörténeti kutatások területén, ezért én a kevéssé ismert orvostörténeti források társadalomnéprajzi vonatkozásaira hívom fel a figyelmet.

Abból kiindulva, hogy az anyák a természet rendje szerint maguk szoptatták csecsemőjüket, és csak rendkívüli – halál, betegség, valamilyen testi rendellenesség – esetében vettek igénybe más asszonyt, aki maga is szoptatott, és volt elég teje, így nem okozott számára gondot egy idegen gyermek táplálása. A falusi, mezővárosi közösségekben ez teljesen elfogadott és természetes gyakorlatnak számított, és nem feltételezett vérségi, rokoni, baráti kapcsolatot. Semmilyen ellenszolgáltatás, fizetség nem járt érte. Ezzel együtt a tejtestvérség akár a műrokonság egyik formájává válhatott, és a családi, rokoni, közösségi kapcsolatokat erősítette. A szoptatásnak a csecsemő legegyszerűbb és legkézenfekvőbb táplálási módja mellett fogamzásgátló hatása is volt, illetve fogamzásgátló hatást tulajdonítottak neki, ezzel a természetes születésszabályozás egyik formájának is tekinthetjük. Ezért igyekeztek az asszonyok minél későbbi időre kitolni az elválasztást. Gyakran onnan tudta meg az anya, hogy ismét gyermeket vár, amikor a majd elinduló, nagyocska fia vagy leánya eltolta magától a mellét.

Magyarországon minden valószínűség szerint a 18. század elejéig-közepéig leginkább csak a főúri családokban alkalmaztak szoptatós dajkákat. Klasszikus formájában a dajka a családdal együtt lakott, szerepe nem ért véget az elválasztással, gyakran élete végéig a családban maradt, és a gyermekgondozás későbbi feladatait is ellátta. Nálunk a 16. századi főúri levelezésekben találunk először adatot főúri csemete mellé fogadott dajkára, aki a családdal együtt élt, bőségesen gondoskodtak róla, és amellett meg is fizették. A források megszokott, bejáratott gyakorlatról tanúskodnak, tehát korábbi meglétét is feltételezhetjük.[6] Még a 18. század közepén is a családias viszonyra találunk adatot, így például Árva Bethlen Katánál (1700–1759), aki végrende-

[5] Kaszás Marianna: *Az egyesületi karitásztól az állami gondoskodásig*. Szociológiai Szemle 1994. 127–145.

[6] Péter Katalin: *Gyermek a kora-újkori Magyarországon*. = *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Bp. 1996. 35–38; Shahar, Shulamith: *Gyermek a középkorban.* Bp. 2000 című, a középkori dajkatartási gyakorlatot is tárgyaló könyvében hangsúlyozza, hogy Európa nyugati felében szintén csak a főúri, gazdag családokban volt szokásos a szoptatós dajka alkalmazása. Az európai népesség legnagyobb részét kitevő parasztság asszonyai maguk szoptatták gyermekeiket.

letében külön megemlékezett a dajkáról is.[7] A családon kívüli, csak a szoptatás idejére alkalmazott bérdajka fogadása nem volt bevett gyakorlat főurainknál. *Tiltott szerelem*ből fogant gyermekek azonban a családon kívülre kerülhettek, de ez sem volt törvényszerű. Mindenesetre a dajkafogadás szokása szerepelhetett kulturális mintaként nálunk is, követendő példaként, mint a módosság egyik kifejezője az alsóbb, egyre gazdagodó rétegek felé.

A 18. század végére megváltozott a dajkatartás módja azzal, hogy elterjedt a dajkafogadás a gazdagodó polgári családokban is, de nem a gyermeket adták ki a szoptatás időszakára, hanem a dajkát hívták a házhoz a szükséges időre. Itt azonban már előre meghatározott bérért alkalmazták az asszonyokat, és csak a szoptatás időszakára tartottak igényt rájuk, azaz megvásárolták a tejüket, kibérelték a mellüket, amíg saját gyermeküknek szükségük volt erre a szolgáltatásra. A szoptatós dajkatartás elterjedését először a városiasodás, a városi polgárság megerősödése, a felsőbb társadalmi körök módosabb asszonyainak megváltozott életvezetése, értékrendje, a megváltozott feleség- és nőideál segítette, majd később az egyre szélesebb rétegeket érintő női munkavállalás. Pontos számadatok nem állnak rendelkezésre a 18. század végétől gyakorlatilag a 20. század elejéig. Az orvosi, egészségügyi források azonban a probléma jelentőségére, nagyságrendjére világítanak rá, és arra a folyamatra, amely az állami gyermekvédelemhez, a dajkatörvényhez, a védőnői hálózat kiépítéséhez vezetett. Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni az összefüggést a megesett lányok vagy a nem kívánt terhességükkel magukra maradt asszonyok világi és egyházi, jogi, valamint társadalmi megítélésével, ebből adódó hátrányos, kiszolgáltatott helyzetével sem. Az állam és az egyház büntetéssel, fenyegetéssel, evilági és túlvilági pressziókkal próbált beavatkozni, közvetlenül ellenőrzést gyakorolni a nők felett, és csak családon belül fogadta el a gyermek születését. A 18. század második felétől egy lehetséges út és időszakos megoldás volt a megesett vagy családjukból más ok miatt kikerült fiatal asszonyok számára a dajkaság vállalása, mivel törvénytelen, nem kívánt gyermekük miatt őket a kis- és nagyközösségük súlyos szankciókkal sújtotta, sok esetben üldözötté és földönfutóvá váltak. Szoptató dajkaként, ha ideiglenesen is, védett helyzetbe kerültek, némi pénzkereseti, élelmezési és szálláslehetőséghez jutottak, és nem utolsósorban társadalmilag legitimálták állapotukat.

A dajkaság a városokhoz kötődött, és itt alakult ki intézményes formája, ugyanakkor a gazdagodó polgári családokhoz szoptatós dajkának állt nők nagyobb része szegény falusi volt. Az anyától igen korán, akár néhány napos, hetes korában elválasztott, bérbe, lelencbe kiadott csecsemők tartásával is főként egyes falvak, mezővárosok, később a nagyvárosok külső kerületeinek és az agglomeráció szegény asszonyai foglalkoztak. A szoptatós dajkát kereső családok gyakran közvetítőt – sokáig a bábák vállalták ezt a feladatot – vettek igénybe. A közvetítők pedig olyan fiatal, egészséges asszonyokat kerestek, akiknek vagy halva született, vagy néhány hetes korában meghalt a csecsemőjük, vagy egyszerűen kiadták tartásba, ún. lelencbe szintén a közvetítő által javasolt helyre. Lényeges szempont volt, hogy egészséges és bő teje legyen a fiatal anyának, és gyermeke nélkül költözzön a munkaadó családhoz. A dajkának szegődő nők nagy része egyedül maradt megesett lány vagy nagyon szegény asszony volt, és mivel gyermeküket nem vihették magukkal az idegen családba, ha a csecsemőjük még élt, azt másra kellett bízniuk. A bérdajkaság elterjedésével alakult ki az a réteg is, amelynek fő kereseti forrása a dajkának állt anyák gyermekeinek gondozása volt. Természetesen ők nemcsak a dajkának állt

[7] „Jantsóné iránt, minthogy Teleki Gábris kedves fiam mellett öt esztendeig jó lelkiismérettel dajkálkodott, sőt azután is egész hívséggel kívánt szolgálni, arra kérem édes gyermekeimet, hogy örökségére jutott férjével együtt legyen szabados a jobbágyi szolgálattól…" Lásd Szádeczky Kardoss Lajos: *Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése. 1700–1759*. II. k. 1922. 563.

asszonyok gyermekeit vállalták, hanem például a prostituáltakét, más megesett (akár a felsőbb társadalmi osztályhoz tartozó) lányokét, asszonyokét is, azaz általában a nem kívánt terhességből származó szülötteket, később a szülés után közvetlenül dolgozni kényszerülő, munkában álló nők, például a cselédek csecsemőit is.[8] Számos szakirodalmi és szépirodalmi példa van a lelenctartók, az ún. angyalcsinálók tevékenységére. A gyermek tartásáért néhány hétre vagy hónapra előre kifizetett pénz akkor térült meg, ha a gyermek minél hamarabb meghalt, így az anyának nem kellett tovább fizetni érte, és a lelencet tartó is újabbat fogadhatott ismét némi előlegért. Az embertelen helyzetet jellemzi, hogy a család már a dajka bérének megállapításánál is feltüntette, hogy annak él-e a gyermeke, s azt kiadta-e, mert azért a bérbe beépítve külön kellett fizetni.[9] Tehát pontosan tudták, hogy miközben az ő gyermeküket táplálja az asszony, annak gyermekét nemcsak az anyatejtől, hanem az anyai gondoskodástól is megfosztották. A lelencbe adott gyermekek helyzetét senki nem ellenőrizte, semmilyen szankció nem védte a kiszolgáltatott csecsemőket, és azok jelentős része rendszerint szörnyű körülmények között, teljesen elhanyagolva, rengeteg szenvedés után meghalt.

A magyarországi orvostörténeti források egy része a 19. század első felére egy teljesen kialakult és elterjedt gyakorlatról beszél. Így például Hoffelder József, Veszprém megye egyik főorvosa az 1848. évi orvosi jelentésében részletesen kitért erre a jelenségre, és a pápai állapotokat általánosnak tekintve országos érvényű megoldást sürgetett: „Legnagyobb figyelmet érdemel azonban Pápa városában a gyermekeknek számos elhalálozása, mert a helybeli Lelkészek Anyakönyveit megtekintve s hasonlítva az halottak Protocollumához, kiviláglik, hogy minden szülöttnek fele már életöknek első évében a halál martalékává lesznek, s még mennyit hordanak Lelencházba!" Ennek okát az aggódó orvos a zsidó családok keresztény nők dajkaként való alkalmazásában látta, ugyanis „melly Dajkák a magok gyermekeiket az úgynevezett Koszos asszonyokhoz adják, hol azok minden Anya tej táplálék nélkül – és sokszor naponként tisztátalanok –, bölcsőkben kínlódnak, míg a Koszos Asszonyok napszámmal keresvén kenyerét, estve felé haza érvén azokat rosz péppel meg nem éteté. Ezen Koszos Asszonyok közül pedig azok alig óhajtottabbak, akiknél a Koszos gyermekek legrövidebb ideig élnek." Ezen úgy kell segíteni, javasolta Dr. Hoffelder József, hogy „a Zsidóknak általánosan meg tiltatnék Keresztény Dajkákat fogadni. Minden Koszos Asszony pedig, kinél ily gyermek meghalálozna, szigorúan büntettetnék, ha csak azt bizonyítani képes nem volna, hogy annak idején orvosi segedelmet keresni el nem mulasztotta."[10] És ő is, mint más orvos, a bábák kötelességét és felelősségét hangsúlyozta ebben a kérdésben.

A 16. századtól már – a városi statútumok bizonysága szerint is – a csecsemőhalandóság visszaszorításában kulcsfontosságú szerepet kaptak a bábák azzal, hogy feladatukká tették a terhesek, a szülő nők, a gyermekágyasok és a csecsemők helyes ellátását, valamint gondozását, kisebb betegségek gyógyítását. Ugyanakkor a magzatelhajtás és a csecsemőgyilkosság megelőzésében, kiderítésében is ők voltak az elsődleges források a hatóságok számára.

A 18. század közepétől gyakorlatilag Torkos Justus János *Pozsonyi Taxá*ja (1740) és a *Generale Normativum in re Sanitatis* bábákra vonatkozó részei is ezeket a célokat fogalmazták meg, amelyek ugyan keretét adták a kötelességeknek, de a mindennapi gyakorlatot szabályoz-

[8] Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség.* Bp. 1983. 116–118.

[9] „Szoptatós dajka. Ha a Gyermeke életben van, és annak tartásárul maga gondoskodik, 60 frt. Ha pedig gyermeke nints, vagy annak tartásárul a Gazda gondoskodik, 30 frt." (1812). Bárth János: *Pest-Pilis-Solt vármegye 1812. évi ár- és bérszabása.* Cumania 1987. 155–205.

[10] MOL D 21. Egészségügyi o. iratai, 1848. 19. kf. 1. A zsidó családok és a keresztény dajkák kapcsolatának szabályozása a 11. századig vezethető vissza. Lásd Shahar, Shulamith: *i.m.* 107–108.

ni, ellenőrizni nem tudták.[11] Csak a 18. század második felétől Magyarországon anyanyelven is megjelenő gyermekápolási munkákban, a bábaoktató kiadványokban, az egészségügyi felvilágosító, útmutató füzetekben és a medicina pastoralis irodalom egyes fejezeteiben adtak a kor tudományos ismereteit követő, valamelyest körvonalazott útmutatást az anya- és csecsemővédelemre. Ezekben, bár eltérő részletességgel és kidolgozottsággal, a hangsúlyt a normális és rendellenes szülésekre, a csecsemő első fürösztésére és ellátására, az anya gyermekágyra való felkészítésére, a tetszhalott gyermek élesztésére, a szoptatásra és a dajkakiválasztásra, valamint a szükségkeresztség kötelezettségére fektették.[12]

A történeti-néprajzi és orvostörténeti források is bizonyítják, hogy a bába szerepe (okleveles, cédulás, paraszt) képzettségétől függetlenül messze nemcsak a szülés körüli szokásokban volt fontos, hanem minden olyan eseménynél, amely a nők családi, közösségi életét befolyásolta, adott esetben meghatározta. A születés és a halál, a szent és a profán, a törvényes és a törvénytelen, a tiszta és a tisztátalan alakította azt az ambivalens viszonyt a bábához, amely a 20. század közepéig, az otthoni szülések gyakorlatáig fennmaradt.[13] A dajkasággal és a csecsemőhalandósággal kapcsolatban ennek igen nagy jelentősége van, és jól rávilágít a kor kettős értékrendjére. Ugyanis a 18. század végétől a gazdagodó városi polgári családokban megnőtt az igény a szoptatós dajkák iránt, amit rendszerint bábák közreműködésével igyekeztek kielégíteni. A bérdajkát alkalmazók nemcsak azt kötötték ki a bábák által ajánlott szoptatós dajkával szemben, hogy akár több hónapra is gyermeke nélkül vállalja a munkát, és költözzön a fizető családhoz, hanem azt is, hogy arra az időre független legyen saját családjától, ne tartsa a kapcsolatot velük, ne futkosson haza a férjéhez és az esetlegesen otthon hagyott gyermekeihez. Ehhez kapcsolódik az ókortól a középkoron át a 19. század elejéig még tartott orvosi vélemény is, hogy „a testnedvek megrontják egymást", így szoptatás alatt tiltották, de mindenesetre nem javasolták a szexuális életet. A bábaoktató kiadványokban a dajkaválasztással kapcsolatban erre külön is felhívták a figyelmet.[14] Akik ezeknek a követelményeknek leginkább megfeleltek, a családjukból, tágabb közösségükből kiszakadt, egyedülálló, magukra maradt megesett lányok, fiatal özvegyek, esetleg férjüktől eltaszított vagy nagyon szegény családok asszonyai voltak.

A megesett lányoknak és családjuknak elemi érdekük volt, hogy megváltozott állapotukat eltitkolják, vagy valamilyen úton meg nem történtté tegyék. Ha nem sikerültek a különböző magzatelhajtó praktikák, akkor megszületett a gyermek. Ha sikerült mindvégig titokban tartani a terhességet, akkor a szülés után a leányanya maga vagy gyakran az anyja, esetleg a bába megölte a csecsemőt. Nem tudjuk, hány újszülött esett áldozatul ennek a gyakorlatnak. A periratokon kívül csak a más jellegű forrásokból sejthetjük még, hogy jelentős számban. Sokszor kiderült a csecsemőgyilkosság, sokszor nem. Nem véletlen, hogy Rácz Sámuel (1744–1807) a *A borbélyi tanításoknak…* című, 1794-ben megjelent köteteiben külön csoportosította a gyermekgyilkosság addig ismert változatait és azok felismerésének módjait és kritériumait.[15] Arra is felhívta a figyelmet, hogy újszülött halála esetén a bábát is be kell vonni a vizsgálatokba, és javasolta, hogy a bába véleményét is figyelembe véve lehessen csak eldönteni, hogy szándékos

[11] Deáky Zita: *i.m.;* Krász Lilla: A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon. Bp. 2002.

[12] E témáról bővebben Deáky Zita: *i.m.* 1996; Deáky Zita: *A hivatalos és a hagyományos orvoslás a történeti forrásokban.* Bp. 2002.

[13] Deáky Zita: *i.m.* 2002*;* Krász Lilla: *i.m.*

[14] A dajka „Ne engedje magát a Szerelemtől el-ragadtatni…", mert ártalmas a gyermekre. Domby Sámuel: *Orvosi tanítás a Gyermekek nyavalyáiknak meg-esmérésekről és Orvoslásokról.* Pest 1794. 11. Lásd még Le Roy-Ladurie, Emmanuel–Sullerot, Evelyne–Perrot, Michele–Aron, Jean-Paul: *A nő élete a XVI. századtól a XX. századig. = A női nem. Tények és kérdőjelek.* Szerk. Sullerot, Evelyne. Bp. 1983. 457–481.

[15] Rácz Sámuel*: A borbélyi tanításoknak...* II. 1794.

gyilkosságról vagy az anya tapasztalatlanságából eredő véletlen balesetről van-e szó. Ugyanakkor már Zsoldos is feltételezte, hogy a megesett lányoknál magasabb a csecsemőhalandóság, ezért javasolta, ne alkalmazzanak kemény büntetést velük szemben, hanem építsenek szülőházakat számukra, hogy bába segítségével, felügyeletével szülhessenek, mert csak így kerülhető el a gyakori gyermekölés.[16] Mindenesetre nehéz volt kideríteni az igazságot, sokáig leginkább a leányanyák vallomására hagyatkozhattak a hatóságok. Ezt támasztja alá az a bizonyára nem egyedi eset, amelyet 1802-ben tárgyalt a rimaszombati törvényszék egy gyermekgyilkossági ügyben. A 25 éves breznóbányai Paulovics Dorottya a kihallgatáson elmondta, hogy miután első gyermeke koraszülésben meghalt, másodszorra is megesett: „A másikat kaptam Csizbe laktomban, mellyet Jánosiban, a falu végén lévő Csárdának neveztetett Házban e világra hozván...” Innen egy hét betegágy után tovább kellett állnia. Tiszolcra gyalogolt, és miután útközben leánykáját egy vizesárokba lökte, Rimaszombatba ment, ahol a vármegye bábájának ajánlására dajkának jelentkezett.[17] A peranyagban nem szerepel a bába vallomása, minden bizonnyal nem érdekelte őt különösebben, hogy mi történt Paulovics Dorottya gyermekével, de az is lehet, ismerve a korabeli csecsemőhalandóság magas voltát, elhitte, hogy az újszülött természetes módon halt meg. Neki csak az volt a fontos, hogy fiatal, egészséges, jó tejű dajkát ajánljon a jómódú családnak, ezáltal ő is némi előnyre, valami kis fizetségre tehessen szert. A kihallgatási jegyzőkönyv híven jegyezte Paulovics Dorottya magyarázatát is, amely a korabeli, de a későbbi hasonló tettek indítéka lehetett: „Csak magamtúl tselekedtem, azért hogy éheztem, és az Atyámfiaihoz nem mertem menni.”[18]

A fenti peranyag is, mint más források, összekötik a bába szerepét a dajkaság széles körű elterjedésével. E kapcsolat magyarországi intézményesülését a 18. század második felétől megjelenő bábaoktató kiadványok és később más jellegű orvosi szakmunkák is segítették, amelyek – szigorúan csak az egészségügyi szempontokat figyelembe véve – útmutatót, vezérfonalat adtak a dajkák kiválasztásához. E tekintetben fontos mű Domby Sámuel (1729–1807) *Orvosi tanítás a Gyermekek nyavalyáiknak meg-esmérésekről és Orvoslásokról* című 1794-ben megjelent munkája. Nils Rosen (1706–1773) svájci gyermekorvos Európa-szerte ismert munkáját fordította le, és számos magyar adalékkal, jellegzetességgel egészítette ki a szöveget. Domby Sámuel a könyvet Gróf Ghimesi Forgács Ludmillának, Esterházy István feleségének ajánlotta, aki Edelényben árvaházat létesített és tartott fenn. Köszöntőjével és ajánlásával mintegy követendő példaként állította a nagylelkű asszonyt az olvasók, a honi árva gyermekekért tenni akaró főúri asszonyságok elé.[19] A vaskos mű 28 fejezetből áll, az első és a legterjedelmesebb rész a dajkáról szól. Ebben megtaláljuk mindazokat az ismérveket, amelyeket Európa nyugati felén már 150–200 évvel korábbról nemcsak széles körben ismertek, hanem alkalmaztak is, és amelyek itthon még majd 100 évig vezérfonalat adtak a magyarországi bábáknak és az orvosoknak is a dajkaválasztáshoz. Domby rendkívül művelt és tapasztalt orvos volt. Utrechti és berlini bábaiskolákban szerzett ismeretei és Borsod vármegye főorvosaként gyűjtött tapasztalatai segítették ahhoz, hogy már 1772-ben kiadja második magyar nyelvű bábászati tankönyvünket is, amelyben szintén kitért a dajkaválasztás szempontjaira.[20]

[16] Uo. 49–58, 175–176.

[17] Zsupos Zoltán: *Történeti-néprajzi források Gömörből a XVIII–XIX. századból.* = Gömör néprajza. XLIV. 1994. 58–61.

[18] Uo. 61.

[19] Domby Sámuel: *i.m.*

[20] Domby Sámuel: *Bába-Mesterség, melly iratott kérdésekben és feleletekben…* Pozsony 1772. Domby műveiben kijelenti, hogy az anyák kötelesek szoptatni gyermekeiket, de ha már szükség van dajkára, akkor körültekintően kell el-

A 18. század végétől a bábák számára írt tananyagok szerint a bábák ajánlhattak szoptatós dajkát csecsemő mellé, illetve kívánatosnak tartották, ha a dajkát fogadók meghallgatják a véleményét. A dajkaválasztás fő szempontjai a 16. századtól egységesek voltak Európában. A leglényegesebbek a dajkának álló nő látható külső jegyei, az ezekből meghatározható egészségi állapota volt, de elvárták, hogy nyugodt, békés természetű legyen.[21] A későbbi bábaoktató könyvek kicsit részletesebben tértek ki a dajkaválasztás egészségügyi követelményeire, sőt némelykor javasolták, hogy a bába ajánlására jelentkező dajkát orvos is vizsgálja meg a biztonság kedvéért. Szoptatásra legjobbnak a 20 és 30 éves kor közötti asszonyokat tartották, és fontos szempont volt, hogy a saját és a vállalt gyermek megközelítőleg egykorú legyen.[22] Hogy mi lett a sorsa a dajka élő csecsemőjének, hol, ki és mivel táplálta, a továbbiakban nem került szóba sokáig sem a bábaoktató kiadványokban, sem az orvosi szakmunkákban.

Ha az 1772-től 1849-ig megjelent magyarországi orvosi disszertációkat tekintjük át,[23] láthatjuk, hogy azok témaválasztásai rávilágítanak a magyarországi orvostudomány alakulására, fejlődésére, az időszerűnek tartott egészségügyi problémákra, az orvosok felkészültségére, terveire, lehetőségeire, de összességében a korabeli közegészségügyi viszonyokra is. A disszertációk egy részének témája ismétlődött, vissza-visszatért az évek során, így például a szülés, a csecsemőápolás, a szoptatás, a mesterséges táplálás és a dajkaság kérdése is.[24] Magyarországi megjelenésük szervesen kapcsolódott a 18. század végi, a közegészségügyet javítani szándékozó törekvésekhez és az 1830-as években kialakuló tudományos gyermekgyógyászathoz, valamint ahhoz a politikai kezdeményezéshez, amelyben a nőnevelés nemzeti programként, a nemzeti-polgári törekvések egyik elemeként is jelen volt.

Martha Lampland a 19. századi Magyarország nemi szerepekben megfogalmazott nemzetkoncepcióiról a közelmúltban megjelent tanulmányában ezt a kérdést feszegette.[25] Kiindulópontja Széchenyi István 1830-ban megjelent *Hitel*je, amely a magyar reformkor szimbóluma ma is. Művét Széchenyi – mint majd későbbi követői is – *honunk szebb lelkű asszonyinak* ajánlotta, és ezzel kifejezte, hogy a nemzet modernizációjának, felemelkedésének egyik zálogát a nők erényében, műveltségében, nevelési kvalitásaiban, anyai nagyságában látja. Ezt a gondolatot követték és ezt a hangnemet választották azok az orvosjelöltek is, akik többségében magyar nyelven készült orvosi disszertációjukat a nőnevelés, a kisgyermekgondozás, a szoptatás és a dajkaügy témakörében írták. Jellemző éppen ezért, hogy a közérdeklődésre is számítható értekezéseket íróik nemcsak az egyetemi tanároknak, hanem az egész orvostársadalomnak készítették, sőt szélesebb réteget, gyakran kifejezetten a nőket, az anyákat szólították meg, amit már a bevezetőben vagy az ajánlásban is hangsúlyoztak.

járni a kiválasztásnál. Alaposan meg kell nézni a bőrét, a fogait, a melleit, nem túl fiatal vagy öreg, zsíros a teje vagy vizes, nyugodt vagy élénk természetű, békés vagy békétlen.

[21] „A bába a Dajkát tetőtől talpig meg-vizsgálja. Ha a Dajka a fején varas, avagy a torkán tsomókat hordoz, avagy a torkában sebes, és fekélyes, büdös foghúsú, és rossz fekete fogú, ha az ujja között rühes, és a lábain fekélyes, kiváltképpen pedig ha a szemérem testéből fejér nedvesség foly, avagy az ágyék-hajlásban vak sebet és fekélyt hordoz, akkor Dajkának nem jó." Ha még ezekhez álmos, haragos, szerelmes, gyenge és erőtlen, akkor végképp nem javasolható. Mocsi Károly: *A Bába–Mesterségnek eleji.* Pest 1784. 24–25; Peterka József Sebestyén: *Bábamesterséget tárgyazó Kathecismus…* Pest 1814. 200; Jósa István: *A Helységek Bábáinak Oktatása.* Debrecen 1823. 59–60. A középkorban is általános szempontokról lásd Shulamith, Shahar: *i.m.*

[22] Flór Ferenc*: Cura Infantum.* Pest 1833. 38–40; Szabó (Mádi) Dávid: *Kisgyermekes anyák könyve.* Nyíregyháza 1872. 50; Kézmárszky Tivadar: *A szülészet tankönyve bábák számára.*Bp. 1882. 228–229.

[23] Dörnyei Sándor: *Régi magyar orvosdoktori értekezések 1772–1849.* I–II. Bp. 2001.

[24] A témáról lásd még Deáky Zita: *i.m.* 2002. 103–117.

[25] Lampland, Martha: *Családi portrék: nemi szerepekben megfogalmazott nemzetkoncepciók a 19. századi Magyarországon*. CaféBábel 1994. 1–2. 119–129.

Mátéfy Ferenc (1794?–1853) az *Orvosi Értekezés a Csecsemők szoptatásáról* című disszertációjának (1831) bevezető soraiban egyértelműen fogalmazott: „És mivel a Munkátskámban elö fordult tárgyak Orvosaink előtt kűlömben is esméretesek, ugy intézi, hogy a czifra elö adást, és lehetöségig a mester szavakat elkerűlvén Nemzeti nyelvet kedvellö Aszszonyaink könnyen meg érthessék, és czél arányosan köz haszonra fordíthassák."[26] A 32 oldalas értekezésben Mátéfy az ókortól példákkal bizonyította, hogy az anyák társadalmi állásuktól függetlenül mindig maguk szoptatták gyermekeiket. Ebből kiindulva korának dajkahasználatát rendkívül ártalmasnak tartotta. Csak az anya betegsége esetén fogadta el a dajkával való szoptatást, de figyelmeztette az olvasót annak ártalmaira. Ő is kitért az orvosok között az ókortól ismert és Európa-szerte sokáig hangoztatott véleményre, miszerint a szoptatós dajka – titkolt testi betegsége mellett – vétkei, jellembeli hibái is átszállhatnak a csecsemőre. Majd minden érv és magyarázat nélkül megállapította, hogy a dajkákra bízott gyermekek között „sokkal nagyobb a Csecsemők halandósága", és mindenki számoljon ezzel, ha gyermekét kiadja a kezéből.[27]

Ezt az orvosi disszertációt a nagy tiszteletnek örvendő Pólya József (1802–1873) orvosdoktor, a Tudományos Akadémia levelező tagja méltatta még a megjelenés évében, 1831-ben az Orvosi Tárban. A gyors méltatás a tekintélyes szakfolyóiratban is mutatja a téma fontosságát. Pólya írásában kiemelt jelentőségűnek tartotta, hogy Mátéfy „populáris értekezésben […] a legemberségesebb indulattól lelkesítve, a haza anyjaihoz intézi szavait..." Egyúttal arra biztatta orvostársait, hogy a dajkaságot mint országos ügyet szemléljék és elemezzék.[28] Nem is kellett sokáig várni a következő hasonló témájú értekezésekre. 1833-ban a tállyai Horváth Elek (1803–?) *Orvosi értekezés a szoptatás kötelességéről* című munkájában gyakorlatilag összefoglalta a kor addigi ismereteit a szoptatás előnyeiről és a dajkaság hátrányairól. Mátéfy munkájától eltérően Horváth sokkal sarkosabban fogalmazott, és egyszerre egészségügyi és morális oldalról próbált a szoptatás mellett érvelni. Kilépve az értekező szerepből szónokolt, és mintegy a haza oltárára emelte a törvényes házasságban élő és saját gyermekét tápláló anyát: „Szoptasd tehát, oh Anya! Csecseműdet: mert természetes, törvényes és egyedül jó táplálmánya emlőidbe van rejtve."[29] És megfogadva Pólya javaslatát, miszerint „nem csak rábeszélőleg, hanem élesebben is kellene az anyákat kötelességök teljesítésére nógatni" – eddigi ismereteim szerint –, Magyarországon először szakorvosi munkában kimondta, hogy bűnös az az anya, aki hiúságból nem szoptatja gyermekét. Meg is bűnhődnek az ilyenek, bizonygatta, és középkori hiedelmek sorával próbált nyomást gyakorolni a nem szoptató anyákra. Ugyanis nemcsak fájdalmas mellgyulladás, hanem vakság is sújthatja az ilyen anyát – írta –, mert a ki nem szopott tej a hónaljra, az agyra és a szemre húzódhat, sőt végül „őrültség (mánia), kábulás (sopor), szélhüdség (paralysis) és villám módra ölő guttaütés következhet be".[30]

A sok egészségre ártalmas baj mellett a dajkának állt nők társadalmi állására és szociális helyzetére is kitért. És bár felismerte, hogy csak megesett lányok és *szegényházi* asszonyok vállalnak dajkaságot, ők is csak szükségből és kényszerűségből, mégis csak őket okolta a magas csecsemőhalandóságért. Horváth indoklását általánosnak vehetjük a 19. század első felé-

[26] Mátéfy Ferenc: *Orvosi Értekezés a Csecsemők szoptatásáról.* Pest 1831. Előbeszéd.
[27] *I.m.* 16–17.
[28] „Kívánni lehetne, hogy valaki ezután a csecsemők szoptatásáról írand, ezen tárgyat, czimjéhez képest, kimerítőleg dolgozná ki. Melly alkalommal nem csak rábeszélőleg, hanem élesebben is kellene az anyákat kötelességök teljesítésére nógatni..." Orvosi Tár 1831. 270–271.
[29] Horváth Elek: *Orvosi értekezés a szoptatás kötelességéről.* Pest 1833. 15.
[30] Uo. 17–18.

ben, és jól jellemzi az erről a kérdésről való gondolkodást: *Amaz saját csecsemőjét is utálván, hogy szeresse a másét?*[31]

A néhány évvel később megjelent orvosi értekezésekben az orvosok a bérdajka-tartásban a nők hiúságának, kényelemszeretetének megnyilvánulását is felismerni vélték, és erre hivatkozva egyre élesebben érveltek az anya szoptatása mellett és a dajkafogadás ellen. Saly Imre (1815?–1896), későbbi bajai főorvos *Az élet fönntartásáról* című disszertációjában jelentős részt szentelt ennek a kérdésnek.[32] Sajnálatosnak tartotta, hogy még a 19. század közepén is vita kérdése lehetett a nők szoptatása: a csecsemők „inkább éhen vesszenek el, csak azért, hogy az anya hervadó kellemei tovább viruljanak, s szabadabb legyen...?" – kezdte mondandóját ezzel a kemény kérdéssel.[33] Majd a nőket honfiúi hévvel figyelmeztette a kötelességükre, és ő is mintegy erénnyé, hazafias cselekedetté emelte a csecsemők anyatejjel való táplálását: „Magzatodba jobban bécsepegtetheti tulajdon tejed az erényt, mint tanítók intése, s ha a társaságnak egyetlen jó polgárt adsz is, nagyobb érdemet tészen, mint férjed, ki tíz könyvet írt erényről, vagy ötöt a kor romlottsága ellen...[34] Saly Imre és a többi e kérdéskörrel foglalkozó orvos két oldalról közelítette meg a problémát. Egyik oldalon a csecsemő élete, egészsége, későbbi jelleme állt, amely az idézett vélemények szerint a dajkák miatt veszélyben volt. Arra intették az anyákat, hogy gyermekük jövőjét szem előtt tartva maguk szoptassanak, ha annak valamilyen egészségi akadálya nincs. Volt egy másik érv is, amely a jövő polgáráért emelt szót. Az orvosi értekezések közül Flór Ferencnél (1809–1871) jelent meg először a kérdéssel kapcsolatban az indulatoktól mentes, a 19. század első felében igen modern gondolat, miszerint életünk első percétől kezdve magunkkal hordozzuk az egészséges polgári élet vagy a *nyavalyákkal terhes élet* lehetőségeit. Éppen ezért nem mindegy, hogyan alakul már a kezdeteknél az anya és a gyermek viszonya.[35] 1844-ben Gelbstein Leopold (1818–?) szintén megfogalmazta disszertációjában ezt a gondolatot: „Embernél a csecsemőkort úgy tekintsük, mint talpkövet az épületnél [...] az ember is, ha kis korban rosszul nevelték, betegségek tárháza leend, időnap előtt összeroskad..."[36] Ezek a hangok nem hallatszottak messzire, a társadalom még nem érett meg befogadásukra.

Az orvosi szakmunkákban a szoptatás melletti legfontosabb érv továbbra is az anya egészségének megőrzése volt. Az orvosok általában megelégedtek a tény rögzítésével, miszerint veszélyezteti az anya egészségét, ha nem szoptat. Fentebb láttuk, hogy már 1833-ban Horváth Elek is számba vette az ártalmakat.[37] Gesztessy László (1813–1876), eltúlozva a kérdést, egyenesen *Orvosi szózat az anyákhoz* címet adta disszertációjának, melyben a nem szoptatás veszélyeinek egészségügyi hátrányait akarta bemutatni.[38] A „már a némber külseje is a szoptatás kötelességére int" gondolatból kiindulva eljutott a fényűzésből, hiúságból nem szoptató nőktől az „erénytelen, ocsmány s veszélyes kóranyaggal fertőztetett" dajkákhoz, akik miatt „az emberiség egyharmada a halálnak esik áldozatul".[39] Ezzel kapcsolatban elrettentésül a *tej-áttétel* jelenségét írta le disszertációjában, amely szerint a tej a vérrel vegyülhet, és a test különböző részein (mell, koponyaüreg, szemek) összegyűlhet.[40] Példaként egy olyan asszonyt állított, aki nem

[31] Uo. 17–18.
[32] Saly Imre: *Az élet fönntartásáról.* Pest 1840.
[33] Uo. 12.
[34] Uo. 13.
[35] Flór Ferenc: *i.m.* Bevezetés.
[36] Gelbstein Leopold: *Csecsemőápolás.* Buda 1844. Előszó.
[37] Horváth Elek: *i.m.* 17–18.
[38] Gesztessy László: *Orvosi szózat az anyákhoz*. Pest 1842.
[39] Uo. 7–9.
[40] Vö. Horváth E. véleményével.

szoptatott, és egyszer a menstruációja idején iszonyú fájdalmat érzett addig, amíg a lábujjai végén „bizonyos mennyiségü tiszta tejet nem izzadott ki ezen a helyen a bőrön át".[41] Tanulságos megfigyelni, hogy a vér és a tej azonosságát feltételező, a középkori orvoslásban még meglévő vélemény, de a 19. századra már hiedelemtörténet, 1842-ben még orvosi disszertációban megjelenhetett, és felhasználható volt a nőkre való nyomás gyakorlásában.

A szoptatás és a csecsemőápolás témájához kapcsolódó értekezésekben gyakran találkozunk a közelmúltban is ismert népi gyakorlat kárhoztatásával, elítélésével. Így például a korabeli orvosok jótékony hatásúnak, orvosságnak tartották az első tejet a csecsemő számára, és nemcsak a magzatszurok kihajtása miatt. Ezért nyomatékosan figyelmeztették a nőket nemcsak a szoptatás kötelezettségére, hanem annak helyes végzésére is: „Azért egy Anya se engedje, hogy az ő Csecsemöje azon természeti orvosságtól valamelly szopó eszköz, vagy vén Asszonyok szopása által, vagy akármiféle más módon megfosztassék..."[42] Ezzel szemben a népi gyakorlatban még a recens néprajzi gyűjtésekben is van arra adatunk, hogy az első tejet (előtej, fecstej, boszorkánytej) károsnak tartották a csecsemő számára, ezért azt vagy egy nagyobb gyermekkel, vagy egy öregasszonnyal, esetleg a férjjel kiszopatták.[43] (Ez a hiedelem annak ellenére élt szívósan, hogy a bábaoktató könyvek mindegyikében oktatták a bábákat a szoptatás helyes módjára, az ő feladatukká tették a tej és a csecsemőtáplálás ellenőrzését, segítését.)

A fentiekkel csak jelezni kívántam a téma fontosságát néhány, tetszőlegesen kiválasztott reformkori orvostudori értekezés segítségével. Több olyan orvosi disszertáció készült, amelynek központi témája a dajkakérdés volt. Zazula József (1808–?) *Orvosi értekezés a dajkáról* című 21 oldalas munkája 1836-ban jelent meg. Ő sem vállalkozott átfogó áttekintésre ebben a kérdésben, csak a már ismert általánosságokat fogalmazta meg a társadalmi háttér vizsgálata nélkül: „A Dajkák nem nagy figyelemmel történendő választásából eredett nagyobb halandóságát a csecsemőknek már régen szíveken hordozták az Orvosok; de minden igyekezetek kevés figyelemre, tanáts adások pedig még kevesebb követőre talált..."[44] Az értekezésnek egyetlen újdonsága van a többihez képest, hogy szorgalmazta egy dajkaintézet felállítását, ahol a dajkának jelentkező nők némi oktatást kaphattak volna kötelességeikről, egyúttal orvosi vizsgálattal állapították volna meg alkalmasságukat. E dajkaintézet felállításával szándékozta Zazula József a dajkaválasztást és a dajkavizsgálatot a bábák kezéből kivenni. Szerinte ugyanis a bábák készakarva, nyerészkedés céljából beteg, élvhajhászó, rossz dajkákat ajánlanak a módos családoknak, ezzel az anyákat arra kényszerítik, hogy többször változtassanak dajkát. Az újabb dajkaközvetítés ugyanis a bábáknak újabb pénzt hoz, így az ajánlópénz érdekében szándékosan lelkiismeretlenül végzik a közvetítést.[45] Sem az intézetről, sem a dajkaügy emberséges megoldásáról, a tényleges egészségügyi vizsgálatról és ellenőrzésről nem írt bővebben Zazula doktor,

[41] Gesztessy László: *i.m.* 12.

[42] Mátéfy Ferenc: *i.m.* 20. „Legjobban kiürül a Gyermekszurok az anya első teje által, mellyre nézve a szoptató anyák soha se vonják-el magzatjaiktol első hig (pecz) tejöket, melly gyenge has hajtó ereje mellett a beleket elkészíti a későbben következő sürü, s kövér tejnek megemésztésére." Lásd még Flór Ferenc: *i.m.* 5, illetve Gelbstein Leopold: *i.m.* 10; Köpf János: *A jó édesanya: miként kell a kisdedeket okosan ápolni?* Pest 1844. 16.

[43] Temesváry Rezső: *Előítéletek, népszokások és babonák a szülészet körében Magyarországon.* Bp. 1899. 92; Gönczi Ferenc*: Somogyi gyermek.* Kaposvár 1937. 91–92; Kapros Márta: *A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén.* Debrecen 1986. 279; Deáky Zita: *i.m.*1996. 75–76.

[44] Zazula József*: Orvosi értekezés a dajkáról.* Pest 1836. 13.

[45] „Nem kell azért csodálkozni, ha az anyák – nehány főfő asszonyságot kivéve – Dajkáik megválasztását bábákra, vagy mi még veszedelmesb, vén, tudatlan, hamis lelkű, kuruzsoló asszonyokra, nem pedig az Orvosra bízzák. – Mivel pedig az illy ajánlások az e féle személyeknél az élelem keresésének egy nemét teszik, milly könnyen megeshetik, sőt igen is gyakorta előfordúl, hogy az e féle asszonyok, nem tekintve a Dajkák tehetségét, s tulajdonait, tsak hogy jutalmat arassanak, a Dajkákat ajánlani mind addig meg nem szűnnek, míglen azokat valahová bé nem iktatják." Zazula József: *i.m.* 14–15.

így értekezése szakmai előrelépést nem hozott. Mégis fontos volt számba venni ezt a munkát is, mivel megjelenése azt mutatja, hogy a dajkaügyet önálló témakörként is elismerték az orvosi egyetemen, másrészt mégiscsak a dajkakérdés közegészségügyi, szociális problémáit feszegette.

Az 1840-es évek elején, a gyermekgondozással, a szoptatással, a dajkaüggyel és a magas csecsemőhalandósággal kapcsolatban megjelent disszertációk szervesen kapcsolódtak más publikációkhoz, például a Pesti Hírlap 1841-es számaiban megjelent írásokhoz is.[46] Így a *Halottasházak* címmel megjelent vezércikk a lap 10. számában elindított egy hosszú dialógust a csecsemőhalandóságról, a bérdajka-intézményről és a lelencügyről: „ideje nyíltan kimondani, hogy az egészségi politika általában véve honunkban a legnyomorultabb lábon áll; bölcsőtől kezdve egész síriglan. Ez az, mi a gyermekgyilkolást előidézi; s mi azt gondoljuk, teljesítők kötelességünket, ha rém gyanánt hóhért állítunk a háttérbe. Az anyátlan gyermekek gyámoltalan serege segélyért sír föl az égre s az emberekhez; és mi azt gondoljuk, megtettünk mindent, amit tennünk kell, ha bérdajkához adtuk, kinek szabott bére évnegyedenként 4 pengő frt; és nem vesszük szemügyre, hogy e négyforintos dajkák kezei között (valóságot mondunk, s nem nagyítást) száz gyermek közül 80–90 elhal; a százból felmaradott tíz pedig kikerülvén a dajkakezekből, talán az utcán fagy meg!" Más helyen a lelenctartó lakását, a nyomorúságos, vizes pincelakásokat az „elevenen eltemettetés" helyének mutatta be.[47]

Az írások a figyelmet akarták felkelteni, néhány életképpel, előkapott statisztikai adattal sokkolni az olvasókat, és a tények feltárását, a problémák mihamarabbi megoldását szorgalmazták. Azzal, hogy ez a téma a Pesti Hírlapban is teret kapott, országos, a mindennapi közérdeklődésre számító üggyé emelkedett.

Czilchert Róbert (1809–1884), ekkor még pesti gyakorló orvos is hozzászólt a dajkaügyhöz, és csatlakozott a felvetésekhez szintén 1841-ben a Pesti Hírlapban folytatásban közölt írásaiban. A *Gyermekgyilkolás* és *Lelencházak* című cikkei azért is ismertek ebben a témakörben, mivel ő már a társadalom felelősségét is felvetette, másrészt a probléma összetettségére és bonyolultságára is felhívta a figyelmet.[48] A szegénységet, az erkölcsi süllyedést, a megesett lányok szigorú megítélését és megvetését, a családi, rokoni kötelékek lazulását, az egyedi önzést látta a gyermekgyilkolások hátterében. A lelencházak felállításáról folytatott több évtizedes vita korai hozzászólójaként nem a lelencházak létrehozásában vélte a megoldást, hanem a megesett lányok megsegítésében. Ha biztosítani tudja az állam, hogy biztonságos helyen, orvosi ellenőrzéssel, de titokban szülhessenek a nők, és az első hat hónapban anyagilag támogatást kapjanak, és csak ezután adhassák lelencbe a már megerősödött gyermekeket, kisebb lesz a csecsemőhalandóság. Ráadásul ha a kétségbeesett anya az első pillanatban nem öli meg újszülöttét, akkor már nem teszi meg később sem, azaz mellette kell állni kilátástalannak vélt helyzetében – írta a tapasztalt orvos.

A téma időszerűsége mellett a Pesti Hírlap cikkei és különösen Czilchert Róbert véleménye is ösztönözte Siklósy Károlyt (1816–1894), hogy foglalkozzon ezzel a témával. Az 1844-ben megjelent orvosdoktori disszertációjának az *Orvos-rendőrségi értekezés a lelencházakról* címet

[46] A vezércikket Kossuth Lajos írta. In: Gortvay György: *Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története.* Bp. 1953. 146.

[47] Pesti Hírlap 1841. 10. 73. A 21. számban folytatva a témát *Gyermekkórház* címmel már egy gyermekkórház felállítását szorgalmazta, és arra hívta fel a figyelmet, hogy Magyarországon a halottak fele kisgyermek, „a lelenc és árva gyermekek közt pedig ezen arány az iszonyodásig nő. Száz közül alig marad 10–20 életben". Pesti Hírlap 1841. 21. 167–168.

[48] Pesti Hírlap 1841. 39. 327; 40. 335.

adta.[49] Gyakorlatilag összefoglalta itt az addigi ismereteket, véleményeket és vitákat erről a kérdéskörről, és ő is a társadalom felelősségét állította a középpontba. A lelencházak apológiája című fejezettel indította rendkívül érdekes és a korabeli dolgozatokhoz képest alapos írását. Abból indult ki, hogy amióta emberi társadalom van, azóta van gyermekkitevés is. Csak az okok változtak, és ezt kell megkeresni és megérteni ahhoz, hogy segíteni lehessen. A magyarországi helyzetet egyértelműen szegényügynek tekintette. Arra figyelmeztetett, hogy a szegényeknek és a gazdagoknak eltérő a helyzete a családban, a házasságban és a gyermekvállalásban, teljesen más lehetőségeik vannak minden területen, aminek életre szóló következményei megmutatkoznak a különböző élethelyzetekben is. Rámutatott a kor kettős értékrendjére, a világi és egyházi szankciókra a megesett lányokkal szemben, a kényszerre, ami miatt törvénytelen és becstelennek tartott helyzetéből legalább látszatra becsületesen igyekszik kikerülni. Ezért akar mind megszabadulni magzatától, vagy magzatelhajtással, vagy gyermekgyilkossággal, vagy kitevéssel, elhagyással: „Igen bizonyíthatnák mondásomat sok folyók, melyeknek mélyében kővel lenyomott emberfiak senyvedtek el s lettek a halak martalékai [...] az árnyékszékek, melyeknek mephiticus öbleiben sok száz leendő világpolgárok rothadtak össze; bizonyíthatnák a csatornák, pincék, hová sok jeles elmecsírák ásattak be [...] s így a hon, különösen a Magyar hon, veszít azáltal, ha népessége a törvénytelen vagy bármi módon elveszített gyermekek szerencsétlen kimúlása által kisebbül."[50] Siklósy a megrázó sorok után világos, áttekinthető képét adta azoknak a jól megtervezett és megszervezett lelencházaknak, amelyek majd 50 év múlva valósultak meg többé-kevésbé a célnak megfelelő formában. Mindenesetre javasolta, hogy a szülőházakat és az árvaházakat egymás szomszédságában állítsák fel, hogy az ingyen szülő nők kötelesek legyenek ingyen szoptatni saját gyermekük mellett egy anya nélkül maradt másik csecsemőt is. Elengedhetetlennek tartotta, hogy fizetett orvos, képzett ápolószemélyzet ügyeljen a gyermekekre és a dajkákra. Javasolta továbbá, hogy kórházaknál is alkalmazzák a *forgószék*et a kitett csecsemők számára, hogy az anyák ne az utcára, hanem rögtön védett helyre helyezzék nem vállalt gyermeküket. Rámutatott arra is, hogy hiába a bér, az ajándék, a szülői figyelem, a gazdag családok dajkára bízott gyermekei közül is sokan halnak meg. Többen, mint azok a csecsemők, akiket a szülőanyjuk szoptat és gondoz. Azaz még a körültekintően kiválasztott, állandóan felügyelt bérdajka is kockázatot jelent. A lelencbe adott csecsemők sorsa pedig kevés kivétellel megpecsételődött, mivel dajkáik ingyen vagy kevés bérért, ellenőrzés hiányában nem bánnak jól a csecsemővel, ezért „csak az erősebb testalkatúak állják ki a sarat" – összegezte véleményét Siklósy Károly. Értekezésének összefoglalásában az 1784-ben II. József által alapított bécsi lelencházhoz hasonló megoldást, valamint azonnali állami intézkedést szorgalmazott.[51] Nem véletlen, hogy Siklósy Károly disszertációját az akkori országos főorvosnak, Stáhly Ignácnak ajánlotta, és munkáját egyúttal lelencházak létesítését javasló indítványnak nevezte.

Miközben az orvosi disszertációkban, egészségügyi felvilágosító irodalomban, közegészségügyi elemzésekben megoldást sürgettek a magas csecsemőhalandóság mérsékléséért, addig a mindennapokban szinte ellenőrizetlenül kerültek lelencbe csecsemők, és haltak meg számolatlanul gondatlan kezek között. A helyzet illusztrálására kiemeltem néhány aktát a helytartótanácsi levéltár anyagából. A megyei főorvosi jelentések között található a Jász-Kun kerületek feljelentése és beadványa. 1844 januárjában a kerületek küldöttei Jászberényben tartott ülésükön hathatós megoldást kerestek a városban elterjedt és hosszabb ideje űzött *csecsemőárusítás*

[49] Siklósy Károly: *Orvos-rendőrségi értekezés a lelencházakról.* Pest 1844.
[50] *I.m.* 2, 4.
[51] Uo. 21–22.

megakadályozására, valamint a bejelentés és ellenőrzés nélkül tartott csecsemők elhalálozása ügyében. A beadványt és a vizsgálatokat Dr. Linzbauer Ferenc (1807–1888), Jász kerületi főorvos írta alá.[52] A vizsgálat több visszaélésre is fényt derített. Az alább közölt helyzet kísértetiesen emlékeztet a 18. század eleji-közepi franciaországi állapotokra, történésekre.[53] Az egyik irat szerint egy bizonyos Kása nevezetű bába a Pestről rendszeresen szoptatásra kiadott csecsemőket a Váci úton lévő Czifra fogadóban árusította, illetve valóságos vásárt csinált velük: „Hivatalosan feljelentetvén, hogy már huzamosabb időtől fogva, ezen városban a csecsemők szoptatás végett gyanús idegen asszonyoknak kiadatnak, kik ezen csecsemőket ismét lakóhelyeiken más személyeknek olcsóbb áron általadván, sőt az ígért díjt később egészen is megtagadván, a szerencsétlen kisdedeket ínségben végső veszélybe ejtik, úgy hogy e miatt az ily elhagyott s eladott árva csecsemők, midőn szükséges táplálásról és ápolásról megfosztatván egészen elhanyagoltatnak, vagy korán elhalnak, vagy erőszakosan is kivégeztetnek...” Linzbauer Ferenc a visszaélések megszüntetése érdekében a tényleges adatok összegyűjtésére kötelezte a város orvosait. Tudják meg, hány személy, mikor és kitől, milyen feltételekkel vett át csecsemőt, ki vett részt a vásárlásban, kiknek adták át a gyermekeket szoptatásra, és mi lett a gyermek sorsa a későbbiekben. Kötelezte továbbá őket, hogy ellenőrizzék a bábákat és azok segédeit, bejelentenek-e minden szülést, feljegyzik-e, kinek adják át a gyermekeket további táplálásra, és meglepetésszerű látogatással ellenőrizzék lakásukon is őket, nem fogadnak-e titkon szülni akaró asszonyokat. Az utasítás utolsó pontja pedig: „semmi némű, bármely korú kisded is, az illető halottszemlélőnek írásbeli engedelme és bizonyítványa nélkül, el ne temettessék, és az ily rendelés ellen vétő a legkeményebb példás büntetés alá vettessék...” Linzbauer doktor 1844-ben tehát a Jász kerületben az orvosok feladatává tette az ellenőrzést és a megelőzést, ugyanakkor széles körű vizsgálatot kezdeményezett a gyermekárusítással és gyermekgyilkossággal gyanúsítható asszonyok megtalálására, és kérte továbbá, hogy a kerület orvosai mihamarabb jelentést tegyenek tapasztalataikról és eredményeikről. A visszajelzéseknek eddig nem akadtam a nyomára. E kérdéskörben legközelebb Dr. Orbay Antal Jász kerületi orvos 23 évvel később, 1867-ben kelt főorvosi jelentését találtam meg, amely rendkívül tanulságos, és sok szempontból általánosítható a helyzetre: „Pestről szoptatás végett kihozni szokott csecsemőkkel itt valóságos üzletet folytatnak, mivel szoptatás végett egész kocsival hoznak ki olyanok, kik erre képtelenek lévén, a gyermekek többnyire elhalnak, – erre nézve indítványom az volna, hogy az így szervezett pesti gyermekek öszveíratván – határozatként mondanák ki a tekintetes kerületek” – írta, és gyakorlatilag ugyanazt javasolta Orbay doktor 1867-ben, mint Linzbauer Ferenc 23 évvel korábban.[54] A gyermekek számbavételét, a lelenctartók ellenőrzését, számonkérését és az eredményekről jelentéstevési kötelezettséget indítványozott ő is. Nem hozott eredményt egyik főorvosi intézkedés sem. Sőt ez a helyzet még évtizedekig így maradt. Továbbra is hozták Pestről és Budáról, majd Budapestről a csecsemőket, adták-vették őket, majd jeltelenül, nyomtalanul eltűntek a falvak, a külterületek kertjeiben, árkaiban, temetőiben.[55]

Az 1870-es évektől felgyorsult a csecsemőhalandóság és a lelencügy kérdésének feltárása, elemzése. Egyre többet lehetett megtudni erről a folyamatról. Gondolhatunk Szalárdy Mórnak,

[52] MOL C 66. Dep. san. 36. kf. 1. 1845.
[53] Marcard, von Micaela: *i.m.* 10–12.
[54] MOL K 150. BM 252. cs. IV. kf. 1. t. 36045.
[55] Még évtizedek múlva sem változott alapvetően a helyzet. Ezt bizonyítja Berend Miklós a magyarországi csecsemőhalandóságról megjelent munkája is. Ebben többek között megállapította, hogy a Jász-Nagykun-Szolnok és Pest megyei nagy gyermekmortalitást a Budapestről kiadott csecsemők *angyalcsinálási üzlet*ével lehet összefüggésbe hozni. Lásd Berend Miklós: *A csecsemőhalálozás „magyar” okai; a csecsemővédelem eddigi eredménye és útja a jövőben.* Bp. 1915.

a Rókus Kórház orvosának 1876-ban közölt két megrázó erejű cikkére a Pester Lloyd hasábjain, amely előtérbe helyezte és országos üggyé emelte ismét ezt a problémát.[56] Ezeket azután számos statisztikai, közegészségügyi elemzés, tragikus hangú cikkek, viták követték. De az 1876. évi XIV. tc. keretei is egy újabb szakaszt nyitottak a dajka- és lelencügy és velük párhuzamosan a bábakérdés területén is.

A fentiekkel csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a születés, a szoptatás, a dajkaság, a lelencügy és a csecsemőhalandóság témakörnek igen sok történeti-néprajzi vonatkozása is van, és a bérdajka-intézmény, valamint az ehhez kapcsolódó kérdés több oldalról vizsgálható folyamat az orvostörténeti források alapján is. Fontos látnunk, hogy a 19. század első felében megjelent orvostörténeti (és más) források nagyobb része a bérdajka-intézményt *nőprobléma*ként kezelte, bár egyre erőteljesebb hangot kapott az elszegényedés társadalmi, szociális kérdésként való felvetése is. Az orvosok nagyobb része többnyire megmaradva az egyszerű értelmezésnél bírálta a hiúságból, kényelemből nem szoptató nőket, a megesett lányokat, a pénzért szoptatást vállaló dajkákat, a lelenctartókat, az ún. angyalcsinálókat és természetesen itt is a többféle szerepet betöltő bábákat. Leginkább őket tették felelőssé a kialakult tragikus helyzetért.

A források nagy száma Magyarországra nézve általános helyzetről számol be már az 1830-as évek elejétől. Minden bizonnyal több tényező alakította és tartotta fönn ezt a társadalmi jelenséget a 18. század végétől a 20. századra is átnyúlva. A polgári, középosztálybeli nők megváltozott életvitele, az önkímélés és a divat szempontjai, a mintakövetés, a presztízsigény ugyanúgy, mint francia, angol társnőiknél. Másik oldalról a megesett lányok kiszolgáltatott és marginalizálódott helyzete és lehetséges, bár átmeneti biztos megélhetése és társadalmilag elfogadott státusa. Másrészt a lelenctartás a szegény családok túlélési technikáinak része volt. Mind a bérdajkaság, mind a lelenctartás női munka, széles körben elfogadott pénzkereseti forrásnak minősült. A 19. század utolsó harmadára azonban megváltozott a dajkatartók társadalmi státusa és a dajkatartás módja, mivel a közép- és felsőosztálybeli családokban már az anya maga szoptatta csecsemőjét.[57] Egyre ritkábban volt már szükség a háznál, családnál alkalmazott szoptatós dajkára. Mégsem oldódott meg az alaphelyzet, sőt nagyobb lendületet kapott. Ugyanis elsősorban a cselédek, kisebb részben más női munkavállalók, különösen ha megestek, gyermekeiket nem tarthatták maguknál, nem szoptathatták, de nem vihették haza a családjukhoz, sem az alkalmazójukhoz, sem munkahelyükre, így kénytelenek voltak szoptatós dajkáknál elhelyezni őket. Innentől kezdve már ismerős a gyermekek sorsa.

Mivel a dajkát kereső családok és a dajkaságra jelentkező nők, valamint a lelenctartók között legtöbbször államilag fizetett és ellenőrzött, okleveles bábák, majd a 19. század második felétől gyakran orvosok is közvetítettek, gyakorlatilag szentesítették ezt a folyamatot. Talán éppen ezekért is a társadalmi kontroll nem működhetett, az állami felügyelet és ellenőrzés pedig nem terjedt ki átfogóan a 19. század végéig. Végül is a polgárosodás, a városiasodás, Pest-Buda nagyvárossá fejlődése és az iparosodás megteremtette a sajátos, a városi léthez kapcsolódó kényszerhelyzeteket is, amelyekben a bérdajka-intézmény jelentős szerepet töltött be.

Látni kell azt is, hogy mindenki részese volt a bérdajkaság és a hozzá kapcsolódó problémák fennmaradásának, a cselédet tartók, a dajkát alkalmazók, az orvosok, a bábák, az írók, a művészek, a férfiak és a nők, a papok és a tanítók, a városiak és a falusiak egyaránt. Mindenki tudta, hogy mi történik a megesett lányokkal, a megesett cselédekkel, a dajkákkal, a lelencbe

[56] Szalárdy Mór: *Die ausgestossenen Kinder.* Pester Lloyd IX. 1876. 22. 3–4; Szalárdy Mór: *A közárvaház és a gyermekhalandóság Magyarországon.* Bp. 1879.

[57] Gyáni Gábor: *i.m.* 1980. 446; Gyáni Gábor: *Család, háztartás, városi cselédség*. Bp. 1983. 125.

adott gyermekekkel. Nem esett szó egyáltalán a dajkát alkalmazó gazdag vagy módos nő férjéről, aki fizette a bérért szoptató dajkát, vagy a gazdag család rokonairól, akik a dajka kezében nézhették meg az új jövevényt. Nincs szó a megesett lány családjáról, az őt megejtő férfiról, se a lelenctartó nők férjéről, rokonairól, szomszédairól, a kisebb és nagyobb közösségről.

Ezeket a kérdéseket is feszegette Fáy András (1786–1864) 1862-ben *Az elszegényedések* című könyvében.[58] Fáy a reformkorban Széchenyi István törekvéseinek támogatója volt, gazdag életút, nagy műveltség, sok tapasztalat állt mögötte, amikor elkészítette ezt a késői munkáját. *Emberbaráti, hazafiúi és politikai vázlatok* alcímet adta elmélkedésének, amelyben számba vette a szegénység okait, és köztük külön fejezetben feltárta azokat a folyamatokat, amelyek a magas csecsemőhalandósághoz, a dajkaügyhöz és a lelencek sanyarú sorsához vezettek. Az idős író az *újabb idők* erkölcsi romlása mellett a kétszázezres népességű Pest-Buda sajátos nagyvárosi problémáit vette számba. Az ország központjaként a fővárosban tömörülnek a szabadabb, fényűzőbb, liberálisabb életre vágyó ifjak, nőtlen fiatal szolgák, katonák, diákok, kereskedelmi, bolti, kisiparos alkalmazottak, gyakornokok, művészeti, hivatali, kávéházi egyének, pincérek, bérkocsisok, gyári, vasúti, *hídi* alkalmazottak, hajóslegények stb., amit nemi kihágások nélkül elképzelni sem lehet – jegyezte meg rezignáltan Fáy. Tudni kell azt is, figyelmeztetett, „hogy a falusi és kisvárosi alsóbb rendű és módú néposztályaink, több mérföldnyi körben, olykor távolabb is, úgy tekintik Buda-Pestet, mint aranybányás Californiát, mint szerencsének forrását", ennélfogva alig találni olyan fiatal nőszemélyt, aki pár évet ne szolgált volna itt.[59] Innentől kezdve a titkolózás, a sikertelen magzatelhajtás után megszületik a gyermek, akit nem vihet se haza, se munkaadójához, kényszerhelyzetében pár forintért falura adja, ahol néhány hét után meghal.

Fáy András tisztában volt azzal, hogy a főváros fejlődése nem áll meg, sőt a 19. század végére gazdasági, kereskedelmi, ipari jelentősége tovább erősödik, állandó és ideiglenes lélekszáma fokozatosan növekszik, ami tovább mélyíti majd a szegény réteg bajait és kiszolgáltatottságát. Javasolta tehát, hogy Pest-Budát segélyekkel támogassa a *hon*, hogy lelencházat állíthasson fel mihamarabb. A szegények, a kiszolgáltatottak, a maguk vagy más hibájából nyomorult helyzetbe került emberek gyámolítását elsősorban az állam, másodsorban a módosabb polgári körből valók feladatának tartotta.

A 19. század második felére más városokban is kiterjedt gyakorlattá vált a bérdajkatartás és a lelencbe adás, éppen ezért Fáy önkritikus mondatait általánosnak vehetjük a korabeli magyarországi társadalomra: „Mindnyájan, kik Buda-Pesten lakunk és huzamosabban tartunk cselédet, tudnánk számos eseteket hozni fel erre; miként emlékezünk cselédeink esetei után több oly falusi nyervágyó családokra is, kik ily felfogadott s rendesen elhaláloztatott gyermekekből élnek, s efféle dajkálkodásaikkal keresetet űznek. Természetes, hogy ezeknél a most született gyermek, vagy öreg tejjel, vagy éppen vízzel tápláltatván, s a csekély bérért, kivált ha több gyermek is van a háznál, nem sok ápolásban részesülvén, csak kivételesen maradhat életben.[60]

[58] Fáy András: *Az elszegényedések.* Pest 1862.

[59] *„...tolakodnak közelről és messziről szolgák és szolgálóleányok oly célból, hogy ott jobban fizetett szolgálatjaik után jobban felruházzák magukat, s gazdaságkezdésre pár forintot tehessenek félre [...] csak ritka nem lesz csábításnak szomorú áldozatja."* Uo. 99–101.

[60] Uo. 102.

T. Szabó Csilla

Adatok a *remek* szó jelentéstörténetéhez

Megemlékezésül Szabó T. Attila halálának 16. évfordulóján

Szabó T. Attila neve, szelleme mindnyájunk számára természetesen fonódik össze az *Erdélyi magyar szótörténeti tár*ral. A Tár szerkesztői munkaközösségének tagjaként – bár jómagamnak nem volt szerencsém személyesen együtt dolgozni Vele – szinte minden alkalommal hallom, hogy a Professzor Úr ezt vagy azt így mondta, így gondolta, vagy sokszor az egyes megszerkesztendő címszavakhoz mellékelve találok utasító, magyarázó cédulákat az Ő kézírásával, amelyek arról tanúskodnak, hogyan gondolta végig ennek a hatalmas munkának a teljes egészét, milyen egységben látta azt a nagy mennyiségű nyelvi anyagot, amely ebben a szótárban megjelenik.

E munka fontosságát soha senki sem vitatta, hiszen már az első kötet megjelenését követő recenziókban is arról írtak, milyen sokirányú felhasználásra alkalmas, milyen sokféle tudományág nélkülözhetetlen eszköze lesz a Tár. A legutóbbi időkig azonban sokan szkeptikusok voltak elsősorban a mű befejezését illetően, azonban a XII., sőt már a XIII. kötet *t* betűs anyagát szerkesztve bízvást remélhetjük, hogy a nagy mű nem marad torzóban.

E rövid kis előadás* keretében tulajdonképpen nem célom sem az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* bemutatása, sem Szabó T. Attila életművének méltatása, megtették ezt már máskor nálamnál avatottabbak. Sokkal inkább azt szeretném újra illusztrálni, hogy milyen nyelvi, művelődéstörténeti kincsesbánya a Tár, azt, hogy majdnem minden szócikkéből önálló kis tanulmányt lehet írni, amelyek esetleg nemcsak a nyelvészek, hanem más tudományágak művelői számára is érdekesek, értékesek lehetnek. Ugyanakkor arra is szeretném felhívni a figyelmet, hogy már nagyobb munkák számára is szolgált kizárólagos adatanyagul, s magasabb szakmai körökben is egyre inkább elismertebbé válik az a tény, hogy az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* – bár jellegénél fogva természetesen nem fedi le az egész magyar nyelvterületet – a középmagyar kor nyelvtörténeti szótára, így nélkülözhetetlen és megkerülhetetlen forrásanyaga minden – e korszakot érintő – nyelvtudományi munkának.

A Tár szerkesztőjeként örömmel nyugtáztam, hogy a *remek* címszó, valamint származékainak a megszerkesztése az én feladatom lett. Amellett, hogy az adalékok betekintést nyújtanak a céhek életébe, hiszen zömük erre vonatkozik, a konkrét – absztrakt jelentésváltozás, valamint a szófajváltás (esetünkben főnévből lett melléknév) szemléltetésének iskolapéldája a szó. Eredetéről, jelentésfejlődéséről már többen is írtak.

Hadrovics László[1] írásából plasztikusan kirajzolódik a kép, hogyan jutott el a kezdetben ’frustum, segmentum, pars’, tehát konkrét jelentésű *remek* szó a *mesterremek* szóösszetételen keresztül a mai elvontabb jelentésig és a főnévi helyett inkább melléknévi használatig. A melléknév életrevalóságát jelzi, hogy belőle a továbbiakban ige *(remekel)*, ebből pedig főnév képződött (*remeklés*)[2].

Érdekes módon, bár ismeretes, hogy a *remek* szó elsődleges jelentése a ’darab’ volt, az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* példaanyagában csupán egyetlen, viszonylag késői, 17. századi adalékot találtunk erre vonatkozóan: „1636: Szegeletre ualo czierép forma, hars fabul faragot,

* Elhangzott 2003. márc. 3-án, az EME és az SzT szerzői munkaközösségének megemlékezésén.

[1] Hadrovics László: *Remek*. NytudÉrt. 50 45.

[2] Uő: *Magyar történeti jelentéstan*. Bp. 1992. 218–219.

ki kisseb ki nagiub mindenestwl hét Remek, vgi mint keczike (!) farku Czierep forma, Jtem, az alliának ualo Czierép forma [Kv; RDL I. 109].”[3]

Ide kapcsolódnak azok a példák, amelyekben a *remek* valamely több darabból álló tárgy, pl. egy ékszer alkotórészét jelenti. Első adataink szintén a 17. századból valók: „1622: Ualamj Zokniara ualo karikak apro ezwsteök es mereö eöhoz ualo ket remék [Kv; RDL I. 119]. 1661: Egi giemantos niakra valo huszon kilencz Remekben, egi egi kőzep szerű Giemant vagion egi egi Remekben, az Lebegöjeben kilencz közep szerű giemant vagyon, fekete zomanczos [Ks 90 Kornis Gáspár lelt.].” Az utolsó ilyen adalék a 18. század második feléből származik: „1781: Körtvélly formára csinált oldal Arany Lántz Gyöngyel el rakva tizennyoltz remekből állo, és tizen hét kitsi Lántz szemmel őszve Lántzolva győngy szem vagyon benne két Száz, hatvan két szem [Nsz; Told. 3].”

Mint már említettem, a céhek életére vonatkozóan a 16–19. századból számtalan adalékunk van. A *mesterremek*, vagyis a mestervizsgára készített mintadarab egyszerűen *remek*ként való megnevezésének, valamint elkészítésének ténye mellett számtalan más dologról is tájékoztatnak a kolozsvári asztalos, ötvös, fésűs, kőmíves, kovács vagy akár a dési mészáros és zilahi fazakas céh jegyzőkönyveiből, levelesanyagából, számadáskönyveiből, artikulusaiból származó szövegek.

Egyelőre, néhány példa erejéig maradjunk a vizsgadarab megnevezésénél. A Szótörténeti Tárban fellelhető példák bizonyítják, hogy a 16–18. században párhuzamosan használták a mestervizsgára készített mintadarab megnevezésére mind a *remek* szót, mind pedig összetételét, a *mesterremek*et. Mindkettőre a 16. század közepéről való az első adat: a *remek*re 1561-ből: „Valamel ewtűes legen akar hun tanolt legenis az itűaloktol meg üalűa az ky az Cehbe be akar allanj kewteles legen az mesterek kozzwl űalamellyet egy egez eztendeig heti berert zolgalni [...] Annacűtanna penig hog az eg’ eztendot ky lakia [...] az Ceh mestertol az mester Remeknek meg Chinalasara napot kerien [...] Senkit kwlomben az cehben ne veg’enek. Az melly nap penig azt ki keri annak vtanna koűetkezendo cehnek be gwlesere melly elozor lezen az Remeket meg’ kezitche, az mestereknek akkorra be mutassa [Kv; ÖCArt].” További példák a *remek* használatára: „1734: az mely remekjét a B. Czeh meg vizsgálván Ő kegyelme(ne)k, hibásnak tanála, és marazták ő kegy(el)mét 3 forintig [Kv; FésCLev].” Az utolsó adatunk 1801-ből való: „Anno 1801 Die Augusti egisz Czeh Gyűlísi alkalmatossággal vígesztetet hogy ennek utánná (!) a Czeba állo Szemíj a remeket meg ígetve agyabe [ZFaz].” A *mesterremek* összetételre az első adat 1561-ből származik: „chehek lewele azt tarchia, hogy eleozeor Mester remeket megh chinalliak, Azzal mutassa hogy eo elegh mester [Kv; ÖCLev].” Az utolsó adat pedig 1752-ből: „mester reměgjét (!) [...] az B: che [...] hibasnak tanala [Kv; FésCLev].”

A mesterremek elkészítését, a remekezést is nevezték ráértéssel egyszerűen csak *remek*nek: „1702: Vasarhelyi András [...] a Remekert valo esztendejeben feles üdőt negligalt, es annak rendi szerent el nem tőltötte hane(m) medio tempore megh házasodott, imponalt rá a’ Céh sok keresere, es immar sok űdőktől fogvan valo Ceh uta(n) valo jarasara f 13 A’ mellyet [...] leis tőn es a B. Cehis léuala És ennek 3 forintya esik a’ Remek előtt valo meg házasulasert, a tize penigh az űdő el nem tőltésért [ACJk 50].”

A *remek* jelenthet egy kelmefajtát is, amelyről azonban Hadrovics[4] szerint nem lehet eldönteni, vajon azonos-e az előbbiekben tárgyalt szavunkkal, vagy csak véletlenül esett vele egybe, s azt sem, hogy minden esetben posztófajtát jelöl-e. A Szótörténeti Tár példaanyaga a 17. szá-

[3] A szögletes zárójelben az SzT adatainak forrását közöljük, a rövidítések feloldására lásd az SzT I., valamint V. kötetének rövidítésjegyzékét.

[4] Hadrovics: *Remek*. NytudÉrt. 50. 46.

zadból való: „1661: Tudakoztassad meg Bethlen Jánosné asszonyomtúl az angliainak, kiszlandisnak, remeknek, kiszniczer mennél alább nem adják singit, mivel mindenik félét kell vétetnem [TML II, 160. Teleki Mihály Veér Judithoz]. 1687: Adtunk avatni Szabó Gáspárhoz mákszin fogyaték remeket hat singet [UtI].” Hadrovics dilemmáját nekünk sem sikerült megoldani.

Ugyanakkor számos példánk van a *remekposztó* összetételre: „1657: edes aszonyo(m) [...] adna harom sing remek posztot s egy fertalt [...] masfel singh fekete Brassay postot singhit d 70 [Kv; SLt FE. 15]. 1711: 13 Sing kék Remek Poszto 31 // 20 [ApLt 5. Apor Péter inv.].”

A mai melléknévi jelentését a *remek*, mint már említettük, a *mesterremek* összetételből nyerte. Eredeti jelentése főnév volt, és együtt halad a ’darab’-éval[5]. Az összetételből először elvonódott a *remek* mint ’vizsgadarab’. Erre már 1561-ből van példa[6]. Így az önállósult *remek* a *mester* szóból magába szívott bizonyos felértékelést a ’darab’-bal szemben, amely ilyen kapcsolatban sokkal ritkábban szerepelt. Ez az értéktöbblet tette lehetővé, hogy a *remekmunka* dicsérő értelmű legyen. Az ilyen összetételekből vonódott el egyrészt a felértékelő jelentésű *remek* főnév mint ’műalkotás’, másrészt az ugyancsak nagyon dicsérő *remek* melléknév[7].

Mindkét esetre késői, 19. századi adalékokat hozhatunk példaként. A főnév esetében a tágabb, általánosabb ’alkotás’ jelentéskörben: „1811: Tü! a’ Bőlts Teremtő keze’ remekjei! Az egész Természet szépsége’ jelei Ró’sa és Liliom! nékem engedjetek! Nyiljék-meg ezerszer szep szin kebeletek; Hogy én annak minden rejtekit láthassam. És szépségteket bár félig leírhassam! [ÁrÉ 197-8]. 1881: Vajon te, Ödön, ki rákuporogsz egy gyékényre az Ellenzékkel, háborús gondolataid között nem eszmélsz-e arra, hogy mi – gyors életű napilap – nem valami irodalmi remekek közlésére törekedtünk, csak egy változatosan [...] összeállított mellékletre, melyet valami igen magos szempontból megítélni igen gyarló dolog? [PLev. 85-6. Petelei István Jakab Ödönhöz].”

Ugyanakkor a *mesterremek* összetételnek is van egyetlen, 18. századi adalékunkban általánosabb, ’mesterműʼ jelentése: „1710 k.: adják kezedbe ezt a praefatiót, adjanak elég üdőt reá, ha igazán deákra fordítod, és ha anyádnak is, úgy amint kell, magyarul jól megmagyarázod azon tudós emberek előtt, bízvást mesterremeknek tarthatják [BÖn. 483].”

A melléknévi példák szintén későiek, ’kiváló’, ’kitűnő’ jelentést hordoznak: „1823–1830: De ezen maschináknak leírásokhoz nem egynéhány minutákig való nézés kívántatnék [...] ezek anglus találmányok, és az emberi találmányos észnek remek munkáinak méltán tartathatnak [FogE 208]. 1879: Elekcséné kikötötte, hogy nála nélkül ne menjünk, s így: ő is jön, Elekcse is, Czakó is – s tán a pap, akit Czakó József halhatatlanított »remek szónoklatáért« a te esküvőd alkalmából [PLev. 57. Petelei István Jakab Ödönhöz].”

A *remekel* ige a melléknévből keletkezett Hadrovics[8] szerint, majd ebből *remekelés*, *remeklés* főnév. Valóban, a Szótörténeti Tárban is csupán 19. századi adalékokat találni, ezek azonban nagyon is konkrétan a céhéletre vonatkoznak, s ’remekkészítés’-t jelentenek: „1807: a [...] három békövedzettnek a remeklés megengedtetik a nemes Céh előlt [Dés; DFaz. 36]. 1819: Tartozik [...] égy kövér Sertést meg perselni, megtakarittani, és fel bontani, s annak minden féle aprolékját tisztességesen és leg jobb izüen fel takarittani [...] és ha a ki adott Norma ellen a Remeklésben tetemes hibákat ejtene a Czéhba bé vétetni köteles a Czéh [...] ne légyen [Kv; MészCLev].”

[5] Hadrovics: *Magyar történeti jelentéstan*. Bp. 1992. 218.
[6] Lásd előbb.
[7] Uő: i. h.
[8] I. h. 219.

A *remekezik, remekezés* származékokra azonban korábbról, már a 18. század első feléből vonultat fel adatokat a Tár. A *remekezik*re (’remeket készít’) például 1752-ből: „Valamely mester Legény [...] az betsületes Chéhban bé akar álani, az tartozik Remmekezni [Kv; KCJk 16]”, a *remekezés*re (’remekkészítés’) pedig 1738-ból: „meg engette [...] egj Pohart két pecsetet, ket Gyűrűt kesziteni, tekintven a’ Bletes Czeh [...] mind az Iffiak kettős allapottyokat es egy Hassal lőtteket es egjczersmind jo magok viseleteket, es egjűt való Remekezéseket [Kv; ÖCJk].” Itt az utolsó adat 1821-ből való: „Szabo István [...] mindenkinél égy égy Holnapot tőltsen ki, azután pedig mindgyárt Remekzésre botsáttassék [Kv; FésCJk 31].”

Itt kell megjegyeznem azt is, hogy a *mesterremekezés* összetétel viszont nem fordul elő az adalékok között, nyilván nehézkessége miatt a nyelvi ökonómia szempontjából előnyösebb rövidebb *remekezés*t használták.

Szintén a *remek* származéka a *remekes* és a *remekező*, ’remekkészítő’ jelentésben, mindkettőre van adalékunk a 17. századból: *remekes*: „1655/1754 k.: Ha mi rejtéket tsinális, szűkség hogy ugy tsinálta légyen a Remekes, hogy az nem valami [...] asztalos Mesterséghez nem illendő észkŏzzel nyilyék [Kv; ACJk 23]”; *remekező*: „1655/1754 k.: Ezek utána betsŭlettel a’ Remekező a’ két Láto Mestert a Czéh házhoz kisérje [Kv; ACJk 23 – A mesterremek bemutatása után].”

E dolgozat bemutatásával alátámasztani, igazolni kívántam a *remek* szó jelentésfejlődésével kapcsolatban már korábban megállapított tényeket, valamint pontosítani és gazdagítani a különböző származékok jelentésárnyalataira vonatkozó állításokat.

Köszönöm a figyelmet.

IN MEMORIAM

Gyászbeszéd Mócsy László ravatalánál

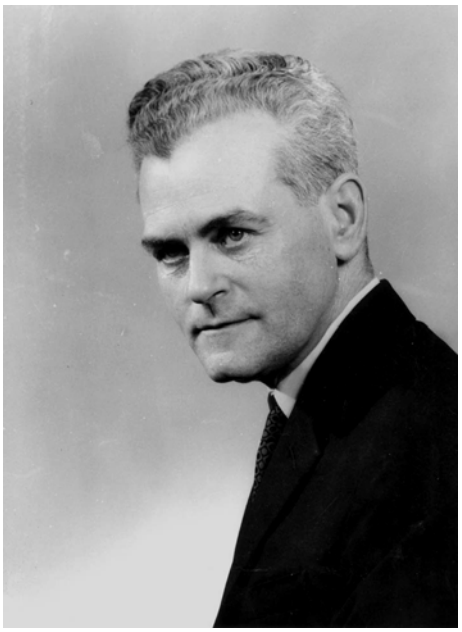

Tisztelt Gyászoló Gyülekezet!

Alighogy elmondtuk egymásnak újévi kívánságainkat, alighogy eltöltöttünk pár órát az új esztendőből, elszomorító hír érkezett Budapestről, ami azt adta tudtunkra, hogy Mócsy László, városunk közismert jogtudora, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiváló és hűséges tagja, hosszas betegség után véglegesen eltávozott közülünk.

És most arra készülünk ebben a zord télben, hogy utolsó útjára kísérjük szülővárosában. Egyszer újságírói kérdésre válaszolva sietett vallomást tenni: „Minden ehhez a városhoz, Kolozsvárhoz köt. Itt születtem 1925-ben, középiskolámat itt végeztem, majd 1945-ben beiratkoztam a Bolyai Egyetem jogi karára. Rá négy évre már tanársegédként dolgoztam a büntetőjogi tanszéken.” Aztán – tudjuk – töretlenül továbbhaladva a tudományok útján, megszerezte a Iaşi-i Tudományegyetemen a jogi doktorátust.

Tőle búcsúzva, pályáját, életét idézve, röviden azt mondhatom: Mócsy László élete hasznos, szép élet volt. Hasznos a szeretett családjának, hasznos a társadalomnak, amelyet jogtudorként a tudomány eszközével szolgált. A tudományt igyekezett szolgálni akkor is, amikor 1990–1991-ben az újjáalakulás gondjaival küzdő Erdélyi Múzeum-Egyesület segítségére sietett, hogy feltámaszthassuk tetszhalott állapotából ezt a régi tudományos intézményt, amelyet a diktatúra hosszú időre erőszakkal elnémított. Mócsy László, a megbecsült tudós ekkor nem kis dologra vállalkozott: Egyesületünk Jog- és Közgazdaságtudományi Szakosztályának újjászervezésébe fogott. A nehézség főleg abból adódott, hogy a tudományok közül éppen a jogtudományt fosztotta meg a rendszer az anyanyelvű utánpótlásképzés lehetőségétől. S mert azok a jogprofesszorok, akikről említett vallomásában azt mondotta, hogy tőlük „egyszerű folyosói beszélgetés során is rengeteget lehetett tanulni”, már nem voltak közöttünk, s mert hiányoztak a következő jogásznemzedékek is, alig néhányan alakíthatták újra 1991-ben ezt a fontos szakosztályt, amelynek titkára, valójában mindenese volt.

Egyszerű, szerény alkotó értelmiség volt, jó volt vele kezet fogni, szót váltani. És lehetett tőle hasznos tanácsot kérni; és amikor kellett, éltünk is ezzel a lehetőséggel.

Mócsy László a jogtudományok egyik sajátos, nem mindenki számára vonzó ágát művelte gyakorlatban és elméletben. A gyakorlatban a Megyeközi Kriminalisztikai Szakértői Laboratóriumban, amelynek alapítója, vezetője volt, elméletben pedig folyóiratokban, egyetemi jegyzetekben közölt tanulmányaiban, cikkeiben, amelyek száma közel jár az ötvenhez. Számos tudományos konferencián tartott előadást, mintegy 2500 szakértői véleményt készített. Egy időben a nagyváradi Sulyok István Főiskola óraadó tanára volt.

Szakértő munkatársai szerint minden munkáját az igényesség jellemezte.

Mócsy László eltávozásával fájó veszteség érte a magyar tudományosságot, az Erdélyi Múzeum-Egyesületet, a baráti kört, városunkat, Kolozsvárt, amelyet annyira szeretett. Emlékét

akkor ápolhatjuk igazán, ha gondolkodni tudunk arról, hogy nyomába, az elmenők helyére, a közösségi szolgálatot is vállaló magyar jogászifjak lépjenek.

Kedves Laci, pihenésed legyen csendes itt, a házsongárdi panteonban.

Egyed Ákos

Elhangzott 2003. január 14-én a kolozsvári Házsongárdi temetőben.

Gyászbeszéd Imreh István ravatalánál

Kedves Gyászoló Család, Tisztelt Gyászoló Gyülekezet!

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a magam nevében veszek örök búcsút Imreh Istvántól, Egyesületünk legkiválóbb tagjától. Imreh István neve és munkássága sok szállal kötődik az EME történetének utolsó hat évtizedéhez. Ezek a kötődések szinte megszámlálhatatlanul sokfélék: egy időben az Erdélyi Múzeum-Egyesület egyik legnagyobb és felbecsülhetetlen értékű gyűjteményének, az EME levéltárának volt őrző-igazgatója, aztán az 1990-es években kivételes szervezőtehetségét állította az újjáalakulás szolgálatába; s mindig ott volt, ha kellett, a tudományos kutatói tervek elkészítésénél, a helytörténeti-honismereti pályázatok elindításánál, majd azok tudományos értékelésében vállalta a legfontosabb munkát. S hogy feledkezhetnénk meg arról, hogy mindig kész volt szakmai segítséget nyújtani azoknak, akik hozzá fordultak, és sokan fordultunk hozzá, mert kellemes légkört tudott maga körül kialakítani. Azt hiszem, nem tévedek, ha azt mondom, hogy kivételes beszélgetési kultúrájával valósággal vonzotta, barátaivá fogadta munkatársait. Nem hallgathatom el, hogy magam is ezek közé tartoztam, így személyes élményeim alapján szólhatok Róla. Hallgattam a Bolyai Tudományegyetemen tartott előadásait, a közös székelyföldi útjainkon felszólalásait, a kolozsvári szabadegyetemi előadásait, az EME-ben elhangzottakat, s mondhatom: Imreh István nem tudott soha unalmas lenni. Kivételes erény!

Mindemellett, mégis, a legerősebb kötődést az EME-hez történettudományi kötetei, tanulmányai, írásai biztosították. Imreh István különleges szakmai felkészültsége, modern kutatói módszere, sajátos tárgyválasztása által új színfolttal gazdagította az EME tudományos palettáját. Témaválasztásában nem kis szerepe volt annak, amit Tamási Áronra utalva olykor bizonyos rátartisággal hangoztatott: „székely ágon születtem magyarnak”. És ez nem maradt afféle jól hangzó szólam: Ő a szülőföldnek és az egyetemes magyar kultúrának hatalmas szolgálatot tett azzal, hogy csokorba szedte s tudományos keretbe foglalta a székely faluközösség írásbeli hagyatékait, a falutörvényeket, jegyzőkönyveket – és értelmezte is azokat. Eközben szívesen használt egy kifejezést: a jusst–jussolást, amely nála nem egyszerűen az örökséget, az örökösödést, hanem az örökséghez való jogot jelentette. És Ő eszerint teljes határozottsággal, hozzáér-

téssel vette számba a ránk hagyományozott erdélyi történelmi örökség nem elhanyagolható részét.

El kell mondanom azt is, hogy az EME nem volt hálátlan kiváló és hűséges tagja iránt: tiszteleti tagjává választotta, tartalmas emlékkönyvet adott ki tiszteletére, s nem utolsósorban, a Gróf Mikó Imre Alapítvánnyal egyetértve a rangos Entz Géza Díjban részesítette.

Értékes műveire, hasznos közéleti munkásságára, baráti, emberi és tudósi magatartására hivatkozva bízvást elmondhatjuk: emléke a földi életből való eltávozása után sem merülhet feledésbe.

Kedves Pista, nyugodj békében!

Egyed Ákos

Elhangzott 2003. február 4-én a kolozsvári Házsongárdi temetőben.

SZEMLE

A Román Akadémia erdélyi oklevélkorpuszának legújabb kötete

Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. Vol. XIV. (1371–1375).
Întocmit de Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Susana Andea, Lidia Gross.
Buc. 2002. 815 lap (14 hasonmással)

Az itt bemutatott kötet egy tágabb keretű impozáns forrásfeltáró vállalkozás része, melynek kezdetei a második világháborút közvetlenül követő időkre nyúlnak vissza. Ekkor ugyanis a Román Akadémia célul tűzte ki maga elé, hogy a teljesség igényével és egységes közlési elvek figyelembevételével nyomtatásban közzétegye az ország történetére vonatkozó középkori okleveleket. Így indult útnak a *Documente privind istoria Romîniei* (magyarul: Oklevelek Románia történetéhez) című sorozat, melynek kezdetben három alsorozata volt: a moldvai (A. Moldova), a havaselvei (B. Țara Românească) és az erdélyi (C. Transilvania). Ezek mellett később egy negyediket is elindítottak, amely a Moldva, Havaselve és Erdély kapcsolatát szemléltető okleveleket gyűjti össze, ennek azonban eddig csak egyetlen kötete jelent meg (*Documenta Romaniae Historica. Seria D. Relații între Țările Române.* Vol. I. Buc. 1977). Az alsorozatok mellé – mintegy bevezetésképpen – kétkötetnyi tanulmány készült. Ezek a háromféle okleveles gyakorlatot tárgyalták (diplomatikai, paleográfiai és pecséttani összefoglalók formájában), illetve archontológiai táblázatokat és oklevéltani naptárakat tartalmaztak (*Documente privind istoria Romîniei*. *Introducere*. I–II. Buc. 1956). Az oklevéltár erdélyi alsorozata nemcsak a történeti értelemben vett Erdély, hanem a mai Románia teljes Kárpátokon inneni területének forrásanyagát vette számba, ideértve a Partiumot és a Bánságot is. Az ötvenes években megfogalmazott nagyszabású munkaterv szerint az 1437. évvel bezárólag közölné a nem elbeszélő forrásokat, utána pedig további – közelebbről meg nem jelölt – tematikus, azaz tárgyi alsorozatokra válna szét, melyek az 1438–1514 (!) közötti okleveleket közölték volna. E programnak megfelelően az ötvenes évek elején – összesen hat kötetben – pár év alatt kiadták az Erdély történetére vonatkozó okleveleket az 1350. évig, ám 1955-ben a sorozat erdélyi része elakadt (*Documente privind istoria Romîniei.* DIR, *Seria. C. Transilvania. Veacul XI, XII, XIII,* vol. I–II*, veacul XIV*. vol. I–IV. Buc. 1951–1955). A kötetek elsősorban a már nyomtatásban megjelent okleveleket közölték, a legtöbbet csak román fordításban, de függelékben latinul is az addig kiadatlanokat (ezek úgyszólván csak romániai levéltárakból kerültek ki) és azokat, amelyeket valamilyen szempontból különös jelentőségűnek könyveltek el. E függelékeknek köszönhetően és amiatt, hogy egy helyre gyűjtötték össze a különböző forráskiadványokban korábban megjelent okleveleket, a mai napig sem koptak ki a használatból, noha a név- és tárgymutató teljes hiánya erőteljesen korlátozza a tanulmányozhatóságukat. 1975-ben, megváltoztatott címmel, új kötetszámozással és új koncepció alapján folytatták az erdélyi – továbbra is C betűvel jelölt – alsorozatot. Az 1351. évtől kezdődően az oklevelek latinul és teljes szövegű román fordításban jelennek meg és kisebb részben csak román nyelvű regeszták formájában azok, amelyeknek kevés erdélyi vonatkozása van. A vizsgált terület ugyanaz maradt, ám a szövegekhez filológiai apparátus és kritikai megjegyzések is csatlakoznak. A már nyomtatásban megjelent szövegeket is lehetőség szerint egybevetik az eredetivel és egyre növekvő mértékben közölnek nemcsak a romániai levéltárakból, hanem a Magyar Országos Levéltár anyagából is, a köteteknek pedig már van név- és tárgymutatója. Az új alsorozat első megjelent kötete a tízes számot viseli, és az 1351–1355 közötti okleveleket tartalmazza; a soha meg nem jelent, de tervbe vett I–IX. kötet a kezdetektől 1351-ig kell majd újraközölje az okleveleket, az új kiadási elveknek megfelelően. A most ismertetett munka ezen alsorozat XIV. – voltaképpen ötödik – kötete (*Documenta Romaniae Historica. Seria C. Transilvania.* Vol. X–XIII. Buc. 1977–1994).

A kötéstáblán – megtévesztő módon – a bukaresti Nicolae Iorga Történettudományi Intézet neve szerepel, de a munkatársak kivétel nélkül a Román Akadémia kolozsvári Történettudományi Intézetének kutatói, és a munka természetesen itt készült. A kötet 442 szöveget tartalmaz; ennek az anyagnak tekintélyes hányada (a szerkesztők egyoldalas tájékoztatója szerint kb. 45 százaléka) korábban közöletlen volt. Függelékként tartalmazza a váradi káptalan statútumait is, esetenként túlságosan bő jegyzeteléssel. A korábban már nyomtatásban közölt oklevelek szinte mindegyikét (a bevezető szerint 98 százalékát) összevetették az oklevél eredetijével (vagy hasonmásával).

A cegei gróf Wass család levéltárának e kötetben közölt okleveleit összevetettem az eredetiekkel, és ennek nyomán elmondható, hogy a kötet szövegei pontosak, megbízhatóak, az oklevelek keltezése jól van feloldva.

A kötethez sajnos nem csatlakozik a Magyar Országos Levéltár két gyűjteményéből (a Diplomatikai Levéltárból és a Diplomatikai Fényképgyűjteményből) közölt oklevelek jelzeteinek, a DL- és DF-számoknak táblázatos mutatója (utóbbiakat egyáltalán nem adja a kötet), holott elterjedt magyarországi gyakorlat szerint az egyes szaktanulmányok már csak ezekre a jelzetekre hivatkoznak. DL-jelzet alapján csak a teljes kötet minden egyes apparátusának átnézésével tudnánk kikeresni egy, a kötetben esetleg közölt oklevelet. A DL- és DF-számok következetes közlése és táblázatos összefoglalása azért is fontos lenne, hogy egy keltezetlen vagy korábban téves keltezéssel közölt oklevél könnyen kikereshető legyen.

Románia frankofon hagyományai magyarázzák azt, hogy a kötet elején miért *francia* (és román) nyelvű regeszták vannak. Az Erdély-kutatásban hagyományosan három nemzet történetírása érdekelt (román, magyar, német), és ehhez csatlakozna a Kárpát-medence középkori történetét tárgyaló néhány angol nyelvű munka (főleg a budapesti Közép-Európai Egyetem medievisztikai képzé-

sének köszönhetően). Mindezek ellenére az itt recenzált kötet igazodik a korábbi kötetek ilyen irányú gyakorlatához.

Sajnos a sorozat kötetei egyáltalán nem vagy csak nagyon-nagyon kevéssé épültek be a román Erdély-kutatás forrásbázisába. Meglepő módon feltűnően kevés olyan román nyelvű tanulmány születik, melynek jegyzetanyaga a sorozat köteteit idézné, holott itt egy helyen megtalálható az Anjou-kori Erdélyre vonatkozó okleveles forrásanyag nagyobbik hányada.

Elmondható tehát, hogy az Erdély középkori történetének feltárását célzó kutatók asztalára egy nagy fontosságú, alapos forráskiadvány újabb kötete került, és remélhető, hogy ezt hamarosan fogják követni a további kötetek is. Megkerülhetetlen eldöntendő kérdés marad az, hogy egy korábban kellőképpen át nem gondolt terv és a létező gyakorlat vajon valóban indokolja-e az amúgy is sok sablonszerű formulát tartalmazó oklevelek (részben archaizáló) román nyelvre történő átültetését. Ezzel a közlési gyakorlattal ugyanis a szakkutatásnak bele kell nyugodnia abba, hogy az erdélyi vonatkozású középkori oklevelek közlése beláthatatlanul hosszú ideig fog még tartani.

W. Kovács András

Könyv az emberről, könyvről, könyvtárról

Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára. 1802–2002. [Kiadja a] Teleki Téka Alapítvány, Basel–Marosvásárhely. Szerkesztette Dr. Deé Nagy Anikó–Sebestyén-Spielmann Mihály–Vakarcs Szilárd. Marosvásárhely 2002. 623 lap

Egy emlékkönyv megjelentetése a tisztelgés, a figyelemfelkeltés gesztusa. A Teleki Téka emlékkönyve az önreprezentáció eszköze is: a Tékának nemcsak emléke él alapítása után kétszáz évvel, hanem élő, kezdeményező intézményként kíván jelen lenni a tudományos életben és a könyvkiadásban. Alkalmazottainak tennivágyásából nemcsak megemlékező rendezvényre futotta, hanem – az életét könyvek köré szervező ember mentalitására jellemzően – az évforduló pillanatának rögzítését egy írásos dokumentumra, erre a könyvre bízták.

Sőt a kötet megjelenésének körülményeit bemutató előszó hiányában az évfordulónak ez a dokumentuma (szándékosan vagy mert nem terjedt ki erre a figyelem?) nem is említi az 2002. október 10–12-én megrendezett Teleki-napokat, az emlékkonferenciát, kiállítást, így az utókor, illetve azok számára, akiknek terén kívül esik Marosvásárhely kulturális élete, a megemlékezés elsődleges nyomaként ez a könyv marad meg.

Az emlékkönyv szerepét a megemlékezésben az a törekvés is bizonyítja, hogy a 2002. októberi rendezvényre már elkészült emlékkönyvvel álljanak elő. Az év elején szétküldött zárt körű felkérésekre-meghívókra érkező írásokból készült kötetet így a konferencián már be is mutathatta a szerkesztők egyike, Sebestyén-Spielmann Mihály. Kiket céloztak meg a felkérések? Erdélyi és magyarországi szakembereket, a 16–19. századi könyv, illetve a marosvásárhelyi gyűjtemény szerelmeseit, a Téka jelenlegi vagy közelmúltbeli hétköznapjaiban részt vevőket: kutatókat és alkalmazottakat. Történészeket, művelődéstörténészeket, irodalomtörténészeket, könyvtárosokat, könyvtörténészeket, tudományos intézmények vezetőit… Kár, hogy nincs a kötetben összesítés a szerzői adatokról, melyben világosabban kirajzolódna az az Európán áthúzódó vonal, amelyet az Oxford–Amszterdam–Budapest–Szeged–Kolozsvár–Marosvásárhely–Gyulafehérvár–Csíkszereda–Bukarest pontokon élő kutatókból a Teleki Téka köt össze. Akkor jobban láthatnánk azt is, hányféle kulturális, tudományos és oktatási intézmény képviselteti magát munkatársainak írásai által ebben a kötetben.

Tonk Sándornak a laudáció helyét betöltő bevezető gondolatai szerint egy történész úgy látta ezt az évfordulót, mint amely elsősorban az alapító Teleki Sámuel ünneplése, de példájának felmutatása is. A gondolatébresztő bevezetőből is kerülhetett volna idegen nyelvű kivonat a kötet végén sorakozó összefoglalók közé. Igaz, nem kifele, hanem a jelenkori Erdélynek szól Tonk Sándor, mikor Teleki Sámuelnek egy közösség javára végzett áldozatvállaló munkáját, az erdélyi viszonyok modernizálása érdekében történő művelődéspártolását történelmi példaként, tanulságként állítja elénk. Nemcsak a könyvtáralapító áll előttünk Teleki-portréjában, hanem a Széchenyik és Mikó Imrék előde, a mecénás Teleki Sámuel is. A marosvásárhelyi gyűjtemény kapcsán így egyfajta heroizmus jut először Tonk Sándor eszébe, de aztán a könyvtár utóélete, az elődeihez nem méltó utókor is. Egy tulajdonjogi viszályok, az utódok közönye, az erdélyi politikai és gazdasági viszonyok stb. által hátráltatott intézmény példáját is magunk előtt látjuk, az elakadt gyűjteménygyarapítást, amely nem vált nyílt könyvtárrá, és mindvégig az a veszély fenyegette, hogy múzeumi relikviává válik.

A gyűjtemény fontosságát már ismerő olvasó előtt is új kép alakulhat ki a Tékáról, egy utópisztikus kép – mi lehetett volna ez a könyvtár az erdélyi művelődés, közelebbről az otthonát nyújtó város számára az elmúlt két évszázadon keresztül, ha alapítójának munkáját töretlen áldozatkészséggel folytatják.

Bár egy intézményről szól, egy tekintetet magához vonó Teleki Sámuel-portré, Johann Michael Millitz festménye néz szembe először azzal, aki kinyitja a könyvet. A könyv lapozgatása közben más jelentései is lesznek a képnek, utólag arra gondol az olvasó, milyen veszteség, hogy ez a gyűjtemény egyetlen alapítót dicsér, hogy ennek az intézménynek egyetlen arckép a jelképe lett, és nem kerülhettek mellé az utódok portrei is.

Ezek a gondolatok elsősorban az első egységet képező tanulmányok olvasása során erősödnek fel. E tanulmánysorozatból a könyvtár összefüggő történetét ismerhetjük meg Teleki Sámuel végrendeletétől a jelenlegi helyzetig – mintegy folytatásaként a gyűjteménykialakí-

tás Deé Nagy Anikó publikációi által közismertté lett történetének. Sipos Gábor forrásokat közöl a Telekiek és a Református Főkonzisztórium vitájával kapcsolatban, Somkuti Gabriella ugyanebbe a 19. századi történetbe kapcsolódik be, Orbán Balázs parlamenti felszólalásának hátterét és az azt követő hírlapi vitát írja meg. Benkő Samu *Hitbizománytól államosításig* címmel tekinti át a tulajdonjogi viták és státusváltozások történetét, mellékletben gazdag forrásanyagot közöl.

Szemben az intézményes vagy jogi keretekkel, amelyek legtöbbször akadályozták a gyűjtemény fejlődését, hangsúlyossá válik az egyén szerepe a könyvtár alapítójához méltó életének megteremtésében. Előbb Csontos Mária Gulyás Károlyról szóló dolgozatának közlése révén jelzik ezt a szerkesztők, hiszen a Téka-őr Gulyás Károly története azt mutatja, mit tehet egy megszállott könyvtáros, ha élete közel négy évtizeden keresztül a könyvtár. Gulyás itt közölt, Teleki Domokoshoz írt leveleiből az áldozatra kész ember önarcképe rajzolódik ki.

A Téka második világháború utáni történetét megíró Deé Nagy Anikó – mint volt intézményvezető – egyúttal számvetést is végez. Ebből is formálódik önarckép: nemcsak Gulyás Károlynak, hanem a 20. század későbbi könyvtárosainak is szívügye volt a könyvtár értékeinek megőrzése és népszerűsítése. Az 1949-es államosítás óta elszenvedett gyakori sérelmek, de a Téka és a vele 1962-ben egyesített Bolyai-gyűjtemény érdekében folytatott küzdelmek történetét is valóban egy felelőssége tudatában levő intézményvezető ismerheti legjobban. Miután 1974 óta a Teleki–Bolyai Könyvtár a Maros megyei Könyvtár egyik részlegeként működik, a még mindig létező, megoldásra váró problémák közül talán legalapvetőbb az önállóság visszaszerzése. A visszaszorítás történetén túl azonban (ez érintheti a személyi állományt, a költségvetést és a szakmai életbe való bekapcsolódást, vagy éppen helyszűkítést jelent) ott van e sorokban az időszak neves könyvtárosainak története is, illetve a mellékletben közölt alkalmazotti listák révén a kevésbé közismert hűséges szolgálók emléke. De nemcsak a könyvtárosok jelentik a könyvtár életét: megtudhatjuk azt is, tudományos kutatóműhelyként kiket vonzott az elmúlt fél évszázad folyamán ez a gyűjtemény. Sok érdekes közelmúltbeli mozzanat feljegyzésével találkozhatunk még: a hatvanas évekbeli kommunista ideológia jelszavai által megszabott könyvkiállítás-témákkal, a Marosvásárhelyi Sorok restaurálásának elvetélt kísérletével, de a Teleki Téka Alapítványra vonatkozó adatokkal is. 1993-ban Bázelben a Teleki család külföldön élő tagjai létrehozták a Förderstiftung Teleki Téka nevű alapítványt, melynek marosvásárhelyi fiókalapítványát 1999-ben jegyezték be. Az alapítványok a mai napig anyagilag is támogatják a Téka kezdeményezéseit, legyen szó épületfelújításról, többnyelvű ismertető füzetek vagy éppen az emlékkönyv kiadásáról.

A kötet további egységeibe foglalt tanulmányokból valójában a könyvtár munkatársainak és kutatóinak jelenbeli története is kirajzolódik, hiszen nagyrészt közülük kerülnek ki a szerzők. A tanulmányokból az is kiderül, mi minden kutatható ebben a gyűjteményben belföldi és külföldi, különböző szakterületeket képviselő kutatók számára. És ezzel az emlékkönyv azt bizonyítja, hogy Teleki Sámuel akaratával összhangban valóban tudományos műhellyé vált ez a könyvtár, és Erdélyt szellemi kincseket birtokoló helyként tartják számon általa. A fejezetcímek a következő tematikus egységeket alakítják ki: *Az alapító – Teleki Sámuel, A Teleki–Bolyai Könyvtár gyűjteményei, Könyv-, könyvtár-, nyomdatörténet* és *Művelődéstörténet*. Interdiszciplináris jellegű, tudományos értékű tanulmánygyűjteményről van szó, épp ezért szükséges lenne ehhez egy – a szerkesztők sajnálatára is – kimaradt névmutató.

Az alapítóról szóló fejezetben olvasható Szabó Miklósnak, a gyűjtemény kutatójának, Sáromberke helytörténészének a gazdálkodó Telekiről írt dolgozata. A 2001-ben elhunyt Tóth István tiszteletére bekerült a kötetbe egy korábbi irodalomtörténeti közleménye, egy Teleki Sámuelt köszöntő pásztoridill elemzése, valamint a latin szöveg közlése mellett a magyar fordítás. Ferenc Postma holland református teológus négy Teleki Sámuel-levelet közöl, és német nyelven mutatja be azokat. Demény Lajos a mecénás Telekiről szól.

A gyűjtemény feldolgozásához kapcsolódó tanulmányok a könyvtár alkalmazottainak munkái. Ambrus Hedvig a gyűjtemény RMK-anyagáról ír. A fejezet két román nyelvű tanulmányt tartalmaz, Carmen Munteanu a könyvtár régi román könyveit veszi számba, Mesaroş Ovidia érdekes olvasástörténeti dolgozatából, melyben a 19. század első felének franciául olvasó könyvtárlátogatóiról szól, apró ínyencségeket is megtudhatunk, például hogy mit olvasott Bolyai Farkas a Tékában. Sebestyén-Spielmann Mihály a Teleki–Bolyai-gyűjteménynek a Sárospataki–Gyulafehérvári Református Kollégium bibliotékájából származó kötetei jegyzékét közli. E könyvanyag bemutatása kapcsán kiemeli, hogy a Bolyaiakról elnevezett egykori marosvásárhelyi kollégiumi könyvtár állományának nem szabad kívül esnie a kutatók érdeklődési körén, illetve azt is, hogy dolgozatának hátterében ott van az az igen fontos, 2001-ben megjelentetett katalógus, amely a gyűjtemény 16. századi nyomtatványainak leírását tette nyilvánossá. Zsigmond Irma bécsi könyvkötéseket azonosít, a könyvkötőműhelyek mintáinak közlésénél a szerkesztés során sajnos kimaradt néhány azonosító adat. Kimpián Annamária a reprezentatív teremkönyvtár kialakítása céljával Teleki által rendelt szobrokról ír, és közli 47 szobor képét.

A könyvtörténészek fejezetében az OSZK, az MTA Könyvtára, a Batthyaneum és a Csíki Székely Múzeum neves szakemberei tisztelik meg tanulmányaikkal a Téka-évfordulót. Rozsondai Marianne és Muckenhaupt Erzsébet, a kötéstörténet ismert magyarországi, illetve erdélyi kutatójának tanulmányai után Monok István és V. Ecsedy Judit Szenci Kertész Ábrahám hagyatékát vizsgálja, könyvkészletére, illetve nyomdai felszerelésére vonatkozó forrásokat közölnek. Földesi Ferenc dolgozata azért kerülhetett a könyvtörténeti sorozatba, mert a Lázár Jánossal versben levelező jezsuita Bíró István kötettervei kapcsán a 18. századi könyvek életébe beleszóló cenzúráról is ír, és egy cenzori jelentést közöl. W. Salgó Ágnes egy 19. századi könyvgyűjtőről, Apponyi Sándorról ír. A fejezet román nyelvű tanulmányai között Eva Mârza a

Bethlen Kata könyvtáráról készített könyvjegyzékek Gyulafehérváron őrzött variánsát közli, Iacob Mârza pedig a Vasile Popp tulajdonában levő könyvek 1842-es jegyzékét. Ploeşteanu Dimitrie Cantemir egy művének magyar recepcióját vizsgálja, kimutatva, hogy az volt Decsi Sámuel *Osmanografiá*jának egyik forrása.

A *Művelődéstörténet* című fejezet helyhez vagy korhoz kötődő tanulmányainak sorát Vakarcs Szilárd írása kezdi; Ezópus fabuláinak kiadásait vizsgálja a Teleki–Bolyai-gyűjteményben, és közli a lutheri Ezópus-fabulák fordítását. M. Vásárhelyi Judit írása Szenci Molnár Albertnek a Tékában őrzött idézetgyűjteményétől indul el, hogy a bujdosás jelentéseit Molnár életének vonatkozásában meghatározza. A Téka egy 16. századi nyomtatványának bejegyzéseiből rekonstruálja a szegedi Téka-látogató Balázs Mihály az antitrinitárius Toroczkai Máté életrajzát. Font Zsuzsa és Keserű Bálint dolgozatában a 18. századi orvosképzés vizsgálata során a Telekiek peregrinusokat patronáló tevékenységéről esik szó, bár ez már nem Marosvásárhelyen őrzött forrásanyagot dolgoz fel. A peregrináció történetéhez szolgáltat további ismereteket Gömöri György a 17–18. század egy gyulafehérvári professzora (Kaposi Juhász Sámuel) angliai tanulmányútjának feltérképezésével. Egyed Emese tanulmánya a könyvtáralapító kortársának, a költő Fekete Jánosnak közelebbi (a különcségnél nem megálló) megértését kísérli meg nemcsak egy átfogó pályarajz, hanem elsősorban az életút, a magatartás mozzanatainak néhány oldalba sűrített értelmezése révén. Kovács Kiss Gyöngy egy 19. század eleji hagyatéki leltárt tesz közzé, amely a benne foglalt könyvjegyzék révén illeszkedik a könyves kötetbe. Végül a korszerű könyvtárügy kérdéséről, a digitalizálás előnyeiről és hátrányairól ír Fülöp Géza. Ezzel a történeti jellegű tanulmányok után visszakapcsolhatunk az intézmény mai problémáihoz.

A kötetet a Teleki Téka két évszázadot átfogó válogatott bibliográfiája zárja.

A szép kötésű, igényes kiállítású könyv a csíkszeredai Pro-Print nyomdában készült. Megjelenését a támogatóknak, a Teleki Téka Alapítványnak és budapesti szervezeteknek is köszönhetjük.

Nagy Zsófia Borbála

Az 1848-as erdélyi országgyűlésről

Egyed Ákos: Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése. Marosvásárhely 2001

Egyed Ákosnak, az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc legavatottabb erdélyi kutatójának egy újabb, a témával foglalkozó könyvét jelentette meg a Mentor Kiadó. Egyed Ákos több évtizede foglalkozik az 1848-as események feltárásával. Háromszék önvédelmi harcát bemutató monográfiája *(Háromszék 1848–1849)*, amely 1978-ban jelent meg, méltán nagy sikert aratott mind a szakma, mind a nagyközönség körében. A szabadságharc 150. évfordulója alkalmából jelent meg kétkötetes monográfiája, amely az 1848–49. évi erdélyi események legalaposabb feldolgozása *(Erdély 1848–1849)*. Nagy érdeme, hogy nemcsak a katonai történésekre fektet hangsúlyt, hanem ezeket szélesebb összefüggésekbe ágyazza be, kitérve a magyar kormány erdélyi politikájának bemutatására, a politikai és katonai események összefüggésére, a különböző nemzetiségek egymáshoz való viszonyára. Még ebben a nagyszabású munkában sem tudta azonban érdemben bemutatni 1848 minden fontosabb mozzanatát. Ennek köszönhetjük ezt az újabb könyvet is, amely a fenti monográfiában már egy rövid fejezet erejéig érintett utolsó rendi országgyűléssel foglalkozik.

Bár 1848 után tartottak még Erdélyben országgyűlést, de mivel 1848-ban a rendiség megszűnt – ahogy a szerző is indokolja –, ezek már nem tekinthetők rendi jellegű országgyűléseknek. A fejedelemség korában kialakult diéták rendszerében 1848 képezte az utolsó fejezetet. Nem pusztán ez indokolja azonban a témaválasztást, hanem sokkal inkább az esemény fontossága. 1848 a nagy átalakulások éve volt Erdélyben is, és ezekben az átalakulásokban nagy szerep hárult az országgyűlésre. A korábbi történetírás nem fordított kellő figyelmet e témára, jelentősége háttérbe szorult a hadi események ecsetelése mögött. Még a terjedelmesebb munkákban is csak röviden utaltak rá, vagy csak az egyes törvények elfogadására tértek ki. Legutóbb Csetri Elek foglalkozott az 1848. évi országgyűléssel, de ő csak az unió kérdését tárgyalta. (Lásd Csetri Elek: *Az erdélyi unió és végrehajtásának problémái az országgyűlés előtt. = Együtt Európában. Válogatott tanulmányok.* I. Debrecen 2001.) Annál örvendetesebb, hogy most végre jelentőségéhez méltó bemutatásra került sor, hiszen enélkül nem lehet teljes 1848 története.

Egyed Ákosnak nem volt könnyű dolga, ugyanis a nehéz körülmények, a forradalmi állapotok következtében az előző országgyűlésekhez képest jóval kevesebb iratanyag maradt fenn. Napló nem készült, a jegyzőkönyv és irománykönyv pedig meglehetősen szűkszavú, így a döntések hátterét igen nehéz rekonstruálni. Az iratanyag jelentős része kéziratban maradt, így csak hosszas levéltári kutatások után kerülhetett sor a könyv megírására. A szerző a teljesség kedvéért nemcsak az országgyűlés irományait és más hivatalos iratanyagot használt fel, hanem sokat merített a kor szereplőinek magánlevelezéséből, visszaemlékezésekből, a sajtóból, vázolva a közhangulatot, az események résztvevőinek mentalitását is.

A könyv jól áttekinthető kis fejezetekre tagolódik. Az első fejezetben a szerző röviden bemutatja az erdélyi rendiséget, és vázolja az országgyűlések történetét. A következőkben kitér az országgyűlés összehívására, a diéta programjának alakulására, az ezzel kapcsolatos vitákra és egyeztetésekre, a királyi előterjesztésekre, az országgyűlés megnyitására és összetételére, majd sorra veszi a fontosabb törvényeket: az uniótörvényt, a választójogi törvényt, a nemzeti fegyveres erőről szóló III. törvénycikket, a jobbágyfelszabadítást szabályozó IV. és V. törvénycikket, végül pedig a közös teherviselésről, a vallásokról, a sajtószabadságról stb. szóló törvényeket. Úgyszintén külön fejezet szól az uniótörvény megerősítésé-

ről, a törvények jóváhagyásáról és alkalmazásáról, valamint az országgyűlés befejezéséről.

Erdély kedvezőtlenebb helyzetben volt a forradalom kitörésekor, mint Magyarország, hiszen ott éppen ülésezett az országgyűlés, így lehetővé vált, hogy ott az első időszakban – Deák István kifejezésével élve – „törvényes forradalom" bontakozzék ki. Erdély – a Habsburg Birodalmon belüli csekély súlyánál fogva is – csak nehezen tudta kiharcolni az országgyűlés összehívásának engedélyezését. Az erőviszonyok, valamint a kor vezető politikusai hozzáállásának bemutatásával érthetővé válik ez a késlekedés, amely pedig később annyira megnehezítette az országgyűlés munkáját, és kétségessé tette eredményeit. Az ókonzervatív Jósika Samu erdélyi kancellár – az osztrák kormányzattal egyetértve – mindenáron akadályozta, az óvatos Teleki József kormányzó pedig, a kezdeti kiváró álláspontját a liberálisok, a közvélemény és nem utolsósorban az események hatására feladva, végül is támogatta az országgyűlés összehívását.

A hosszas küzdelem után összehívott országgyűlés – a jegyzőkönyv címlapjának téves kronológiai adatai ellenére – 1848. május 29. és július 18. között ülésezett, és egy sor alapvető fontosságú törvényt fogadott el. A kulcsfontosságú kérdés Erdély uniója volt. Asztalos Miklós munkájából *(Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés)* ismerjük, hogy a reformkorban meggyökerezett s 1848-ra általánossá vált a gondolat: a magyarság jövője csak Erdély uniója révén biztosítható. Az erdélyi magyar politikusok körében – leszámítva a konzervatív tábort – szinte általánosnak mondható ez a felfogás, amint ezt Egyed Ákos elemzése és a sok korabeli idézet is alátámasztja. Wesselényi volt különben, aki egy ügyes húzással a királyi leirattal ellentétben az unió kérdését tette első napirendi ponttá, és ezzel elérte, hogy az unió ne csak formális, hanem tényleges aktus legyen. A királyi leirat szellemében ugyanis Erdélynek továbbra is külön kormányzója, külön kancellárja maradt volna, ez pedig megakadályozta volna a tényleges uniót, és megőrizte volna Bécs befolyását. A két első napirendi pont éppen az új kancellár és a királyi tábla elnökének megválasztása lett volna. Az uniós mozgalom élharcosa, Wesselényi Miklós az uniót összekapcsolta a jobbágyfelszabadítással, a jogok kiterjesztésével, hiszen ebben látta a nemzetiségek megnyerésének kulcsát. Ahogy ezt a jobbágyfelszabadítás kapcsán kifejtette: „Nincs semmi, mit inkább kellene tele torokkal kiáltani, mint azt, hogy azért kell az unió, mert az olá s magyar paraszt [...] egyszerre szabaddá leendenek, s az olá és magyar paraszt egyszerre mindazon jogokban részesülend, mely(ek) addig csak a nemeseké voltak; ezek pedig az ország terheit az eddigi parasztokkal együtt hordozandák, továbbá, hogy az egyik vallásbelinek s egyik nemzetfiának szint annyi joga leend, mind a másikból valónak" (121). A magyar tábor nemcsak taktikából hangsúlyozta ezt, hanem tényleg úgy látta, hogy a fejlettebb Magyarországgal való egyesülés által Erdély fejlődése sokkal inkább biztosítva lesz.

Amennyire egyöntetűen akarták az uniót a magyarok, annyira ellenezték azt a románok és szászok, és többek között ebből adódott 1848 tragédiája. Bár Egyed Ákos annyiban is árnyalja a román és szász történetírásban kialakult képet, hogy bemutatja és eredeti szövegekkel illusztrálja, hogy köztük az uniónak nemcsak ellenzői, hanem – bár feltételekkel – pártolói is voltak. Ez különösen a szászok esetében volt jelentős: a szász hagyományokat körömszakadtáig védő szebeniekkel szemben például Brassó-vidék követei támogatták az uniót, mert Erdély fejlődésének feltételét látták benne. Az unió elfogadásakor a szászok a frankfurti nemzetgyűlés felhívására is hivatkoztak, valamint a polgárháborús veszély elhárítására. Kezdetben a románok egy része is elfogadta az uniót bizonyos feltételekkel, így például George Barițiu, a Gazeta de Transilvania szerkesztője és mások. Meghatározóvá azonban Simion Bărnuțiu álláspontja vált, aki szerint: „Az unió a magyarok számára élet, a románoknak halál! A magyarokra nézve határtalan szabadságot, a románokra pedig örök szolgaságot jelent" (49). Ezt az álláspontot fogadta el – bár nem vita nélkül – a balázsfalvi nemzeti gyűlés is. Barițiu egyik leveléből kiderül, hogy még az országgyűlésre érkező román küldöttség tagjainak egy része sem értett egyet a Komité merev álláspontjával, és az végképp az események elferdítése volt, amikor a szászok és románok később a fenyegető kolozsvári közhangulat számlájára írták viszonylagos engedékenységüket a kérdés megszavazásakor. Egyed Ákos azonban nemcsak az uniótörvény vitáját mutatja be, hanem a törvény visszhangját az osztrák és magyar politikai körökben, és a megerősítéséért folytatott küzdelmet is. Ez utóbbi bővelkedik izgalmas fordulatokban, cselszövésekben, akár egy korabeli színmű.

Ugyancsak alapos elemzés tárgyát képezi a választójogi törvény elfogadása, valamint a jobbágyfelszabadítás kérdése. Mindkettővel kapcsolatban felmerül a nemzetiségi kérdés. Ez lesz az oka, hogy az erdélyi választójogi törvény viszonylag magas cenzust írt elő. Az elemzésből világosan kiderül azonban, hogy az idő sürgetésében (a magyar országgyűlés július elején ült össze) miként alakult ki a kompromisszum, hogy a pesti országgyűlésre már népképviseleti alapon választott képviselőket küldhessenek Erdélyből is. A törvény így csupán egyetlen alkalomra szólt, a további rendezést a magyar országgyűlésre hagyták.

A törvényhozás másik kulcskérdése a jobbágyfelszabadítás kimondása és szabályozása volt. Itt ugyancsak nyomás nehezedett az országgyűlésre, hiszen a forradalmi események hatása alatt a parasztok Erdély-szerte mozgolódni kezdtek, megtagadták a szolgáltatásokat. Ennek ráadásul nemzetiségi vonatkozásai is voltak, ami még veszélyesebbé tette a kérdés halasztását, hiszen a mihálcfalvi eset is gyors beavatkozásra intette a politikusokat. Ahogy Wesselényi egy levélben megfogalmazta, a jobbágyrendszernek mindenképpen véget kell vetni, a kérdés csak az, hogy „nálunk Erdélyben mi szabadítsuk-e fel a parasztot, vagy ő törje szét bilincseit s rázza le görbesztő terhét a nyakáról, avagy a kormány vegye le róla" (121). Egyed Ákosnak mint a kérdés legjobb szakértőjének sikerült a rendkívül bonyolult erdélyi úrbéri viszonyokat röviden és világosan vázolni, érzékeltetve ezáltal az országgyűlés nehéz feladatát. A képviselőknek olyan kompromisszumot kellett találniuk, amely egyfelől felszabadítja és földhöz juttatja a jobbágyságot, másfelől

azonban nem taszítja anyagilag teljes csődbe az igen nagy létszámú nemességet és székely katonarendet. Bár a törvény nem volt tökéletes, a képviselőknek sikerült a rendi korlátokon felülemelkedniük, és a jobbágyfelszabadítás révén a modern nemzet alapjait megteremteniük. Ahogy Wesselényi ünnepélyesen az országgyűlésen mondta: „Legyenek az eddigi jobbágyok s zsellérek többé nem parasztok, pórnép, misera plebs, hanem szabad polgárok; legyenek velünk egyenlő kötelességek alatt álló s jogokkal felruházott honfitársaink, és legyenek velünk a jog s szabadság közös érdeke által a hon szolgálattyára s védelmére felhívott testvérek” (127).

A nemzeti fegyveres erőről szóló törvénycikk kapcsán főként a székely kérdést boncolgatja a szerző. A székelyeknek állandó sérelme volt, hogy 1764-ben egy részüket a határőrségbe kényszerítették. A határőr katonaság azonnali hatállyal a nemzetőrségbe kívánt átlépni, ezt azonban a kényes helyzetre való tekintettel a politikai vezetés el szerette volna odázni. Nem utolsósorban számítottak a székelyek fegyveres erejére is, ehhez viszont ideiglenesen fenn kellett tartani a régi szervezetet. Kérdés volt az is, hogy a székely határőrvidéken mi történjék a zsellérekkel és nemesekkel. Még súlyosabb problémát jelentettek a román határőrezredek, hiszen ezek többször kifejezték ragaszkodásukat a General Comandóhoz, azaz közvetve Bécshez. A megszületett törvény felemás megfogalmazásai jól tükrözik ezeket a nehézségeket.

Ha az előbb említett törvények esetében az országgyűlés a magyar áprilisi törvényeket mintának tekintette ugyan, de minden esetben a sajátos viszonyokra alkalmazta azokat, a későbbiekben a rosszabbodó belső helyzet és az időhiány miatt több törvényt majdnem szó szerint átvett, így például a sajtószabadságról vagy a közös teherviselésről szólót. Az unió megerősítése után aztán a függőben maradt kérdések megoldását a magyar országgyűlés elé utalták. Ezután már csak az utolsó rendi országgyűlés ünnepélyes feloszlása következett.

Bár a szabadságharc elbukott, az országgyűlés vívmányait nem lehetett eltörölni, ezek egy új korszakot nyitottak Erdély történetében. Az utolsó rendi országgyűlés nagy megvalósítása volt – ahogy Egyed Ákos is hangsúlyozza – a rendiségből a polgári társadalom felé való békés átmenet megteremtése. Ennek a feladatnak maradéktalanul eleget is tett, és egyetérthetünk a szerzővel, hogy abszurd elvárás nyugat-európai eredményeket számon kérni: „a mérce csak az lehet, hogy milyen előzményeket sikerült megváltoztatni, s mennyiben sikerült a korszerűbb haladás előtt utat nyitni”. A kor politikai elitjéről is jó bizonyítványt állít ki a könyv, hiszen a rendi alapon összehívott országgyűlés éppen a rendiséget magát számolta fel, megnyitva az utat a modern fejlődés számára.

A könyv mintegy felét az okmánytár foglalja el, amelyben a kérdésre vonatkozó legfontosabb iratokat közli a szerző. Találunk itt törvényeket, feliratokat, leveleket, beadványokat. A kötetet helynév- és személynévmutató, valamint idegen szavak magyarázata egészíti ki. Az igényes kiállítású kötetben illusztrációként korabeli iratok, törvények, újságcikkek fénymásolatát találjuk. Talán ezekből kevesebb is elég lett volna, ugyanis jó részük szerepel az okmánytárban is.

Egyed Ákos könyve kiválóan összefoglalja az 1848. évi erdélyi országgyűlés történetét, és ezen keresztül tovább gazdagítja a forradalom és szabadságharc történetét. Nagy erénye, hogy a politikai légkör, a környezet, az egyes politikusok gondolatainak, az összefüggéseknek az alapos elemzésével megvilágítja a törvényhozás hátterét, megmagyarázza, miért épp ilyenek lettek ezek a törvények. Külön ki kell emelnünk a könyv közérthető nyelvezetét, olvasmányosságát. Ma, amikor a terjedőben levő szakzsargon egyre inkább elrettenti az olvasókat, üdítő érzés ízes magyarsággal, jó stílussal megírt szakkönyvet forgatni. Az évforduló kapcsán azt hihettük, hogy a témát már „agyonírták”. Ez az újabb kötet is bizonyítja, hogy 1848 kapcsán még akad fehér folt, szükség van a kép továbbárnyalására, hiszen ez az újkori magyar történelem egyik kulcsfontosságú eseménye. Reméljük, Egyed Ákostól is olvashatunk még e témáról (és nem csak) írásokat.

Pál Judit

Herepei János két munkája

1. Herepei János: A kalotaszegi templomok, cintermek és temetők régi sírkövei. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az előszót írta Sas Péter. Kvár 2001. 123 lap

2. Herepei János: A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből. Az 1638–1647. évi építkezés, berendezés és felszerelés adattára. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az előszót írta Sas Péter. Kvár 2002. 271 lap

Herepei János nevét a szakemberek ismerik jobban. Igaz, hogy munkájának eredményei 1965-től szakszerű kötetekben napvilágot láttak, ezekhez azonban a szélesebb olvasótábor nemigen juthatott hozzá. Azért vettük örömmel kézbe a szerzőnek frissen napvilágot látott munkáit, melyeknek megjelentetése a sajtó alá rendező Sas Péter szorgalmát és a kiadó Művelődés munkaközösségének gondoskodását dicséri.

Herepei János (1891–1970) egy nemzedékkel volt fiatalabb Kelemen Lajosnál, a két világháború közötti erdélyi történetírás legnevesebb személyiségénél, aki nagyon sokra becsülte céhbeli társát. A mesélő kedvű Kelemen Lajos történetei közül az egyik éppen Herepei Jánosról szólt. Mikor levéltári forrásainkról beszélt, és arról a pusztulásról, amely írásbeli kútfőinket érte, soha nem állta meg, hogy a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum páratlan értékű írásbeli és tárgyi emlékeinek megsemmisülését szóba ne hozza. És elbeszélésébe mindig beleszőtte saját keserű élményét. Mikor ugyanis 1944 őszén a Székely Nemzeti Múzeum kiürítésére parancs érkezett, a szállításban lévő anyagot Kolozsváron kirakták, és az az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bástya ut-

cai épületének biztonságos pincéjében kapott ideiglenes elhelyezést. Csakhogy a katonai hatóságoktól rövidesen megérkezett az utasítás a továbbszállításra. A végrehajtással megbízott sepsiszentgyörgyi múzeumőr halálra rémülten mondta el Kelemen Lajosnak, hogy a Kolozsváron tárolt anyagot kénytelen autóra rakni, mert a katonai parancs megtagadása esetén főbelövés vár rá. Hiába volt Kelemen Lajos érvelése, hogy a háborús helyzetben, a fenyegető bombázások közepette ne tegyék ki a bizonytalan szállításnak a becses anyagot, a múzeumőr a hadparancsnak engedelmeskedett. A következmény közismert: a Székely Nemzeti Múzeum felbecsülhetetlen értékű anyagát szállító vonatszerelvényt 1945-ben Zalaegerszeg közelében bombatámadás érte és megsemmisítette. A történtekért egyesek Herepei Jánost, a sepsiszentgyörgyi múzeum akkori igazgatóját hibáztatták. A történethez azonban Kelemen Lajos nem mulasztotta el hozzátenni, hogy a vád alaptalan, a Kolozsvárról történt elszállításban Herepei János nem vett részt.

Tény viszont, hogy Herepei János elhagyta Erdélyt, és élete hátralevő utolsó három évtizedét Magyarországon töltötte. Szakmaszeretete és szorgalma itt is szüntelen hajtotta, és idős kori napjait arra használta fel, hogy a menekülésben el nem pusztult jegyzeteit és kéziratait rendezze, kiegészítse és hasznosítsa. Kapcsolatba lépett a szegedi egyetem régi magyar irodalmi szakemberével, Keserű Bálinttal, aki felismerte Herepei gyűjtött anyagának forrásértékét, és azzal indította el a mára már két tucatot is meghaladó *Adattár*át. A Keserű Bálint szerkesztésében megjelent mindhárom kötet (*Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. I–III. Szeged 1965–1971) címlapján az állott, hogy „Herepei János cikkei", az alcímek azonban érzékeltették, hogy a kiadványban ennél sokkal többről van szó. Hiszen az első kötet alcímeként ez szerepelt: *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, a következőn: *Apáczai és kortársai*, a harmadik pedig Herepeinek a 17. századra vonatkozó gyűjtései befejezését jelezte *(Művelődési törekvések a század második felében)*. Elég egy pillantást vetni az *Adattár* tartalomjegyzékére, hogy meggyőződhessünk: a kötetben Herepei nem cikkeket írt, hanem egy életen át folytatott kutatómunka eredményeként kétszáznál több, nagy forrásértékű tanulmányt és közlést, amelyeknek összterjedelme meghaladja az 1300 oldalt.

A régészetben, numizmatikában és levéltári-kéziratári forrásokban egyaránt járatos Herepeinek ezek voltak az első önálló kötetei. Az utolsó már halála után jelent meg, de még sokáig váratott magára élete talán legjelentősebb alkotása, *A házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez* (Budapest 1988). A sajtó alá rendezők között Keserű Bálint mellett már ott szerepel az utószót is jegyző Balassa Iván neve is, kívüle pedig Herner Jánosé. Az, hogy az Akadémiai Kiadó segítette világrajövetelét, egyben jelzi Herepei munkájának tudományos rangját.

Herepei hagyatékában azonban még jócskán maradt több más anyag is, aminek bizonyítéka a jelen ismertetésünk tárgyaként szereplő két kisebb kiadvány. *A kalotaszegi templomok, cintermek és temetők régi sírkövei* egyik fényképén ásóra támaszkodó ember tekint a korhadt kopjafára, mintha elmerengene azon, amit az emlék környezete, mivolta és felirata jelent múltunk egyik kutatójának. Herepei János ugyanis még erdélyi tartózkodása idején felkutatta Kalotaszeg 15 falujának sírköveit, megvallatta és lejegyezte azok feliratát. Kéziratos anyagának részleges pusztulása után már csak 7 állott rendelkezésére, hogy gyűjtését bemutassa. Falunként veszi számba a sírkertek emlékeit (Gyalu, Vista, Szucság, Gyerővásárhely, Türe, Egeres és Inaktelke). Leírja a síremlékeket, közli azok feliratát, utána pedig a halott személyére vonatkozó adatokat foglalja össze úgy, hogy saját kutatásain alapuló jegyzeteket is fűz mindenikhez. Kálvinista lelkipásztorok, tanítók, mesteremberek mellett egyszerű iparosok és parasztemberek nyugszanak a sírkövek alatt, de van köztük olyan is, akit a történetírás számon tart. Közülük való Bocskai Gábor, az ismert kismarjai Bocskai család tagjának síremléke, akinek epitaphaeumát közölve Herepei gazdag adattárral szolgál. Nem vitás, hogy a régész és epigráfus Herepei által olyan alaposan és lelkesen kutatott és feltárt ódon sírkövek múltunk elsőrendű tárgyi és írott forrásai.

Herepei Kolozsváron született, és élete erdélyi szakaszának java részét itt töltötte. Itt volt az erdélyi Múzeum-Egyesület őre, könyvtárosa, alkalmazottja és az Erdélyi Református Egyházkerület műemlékügyi tanácsosa, de nem hagyta abba tudósi kutatómunkáját akkor sem, amikor politikai okokból kikerült múzeumi hivatalából. A helyi levéltárak olyan kincsesbányát jelentettek számára, hogy itt töltötte élete leggyönyörűségesebb idejét. Kolozsvári kutatásainak legrangosabb, már említett eredménye *(A házsongárdi temető régi sírkövei)* mellett a másik jelentős termék az előttünk fekvő könyv, *A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből*. Közelebbi tartalmát maga az alcím határozza meg, azt jelezvén, hogy tulajdonképpen „az 1638–1647. évi építkezés, berendezés és felszerelés adattára" található benne. Egyik legjellegzetesebb és szimbolikus értékű kolozsvári műemlékünk 17. századi újjáépítésének szakaszát veszi számba. Míg a Házsongárdról szóló könyvét mestereinek-professzorainak ajánlotta, a Farkas utcai templomnak emléket állító munkáját e templom falai között szolgáló kálvinista őseinek szenteli, mikor ezeket írja ajánlásában: „Templomunk felszentelésének 300 éves évfordulója alkalmával ajánlom munkámat elődeim szellemének, akik lelkük minden hűségével és szeretetével majdnem ugyanannyi idő óta állanak e drága anyaszentegyház szolgálatában." Abban a szellemben, amit a templom mellett álló Református Kollégium frontispiciumán álló felirat hirdet: Litteris et pietati sacrum.

Mindkét könyvet Sas Péter rendezte sajtó alá, aki Erdély iránti szeretetét múltunkról szóló kiadványokban és cikkekben már többször kifejezte. Az elemzett könyvek Sas Péter kézjegyével ellátott előszavában nemcsak a szerző alakját és munkásságát, hanem Herepei írásainak megszületését, a történelmi és művelődési hátteret is felvázolja, segítve ezzel a munkák jobb megértését. Előszavai tanúsága szerint nemcsak Herepei családjával felvett kapcsolat révén teszi teljesebbé Herepei emberi és tudósi portréját, hanem hagyatékának sorsa és hasznosítása végett maga is kutatásokat végez.

A Művelődés munkaközössége gondoskodott a kiadásról, Szabó Zsolt a kalotaszegi kötetet rövid Utószóval is ellátta. Fedőlapja Kós Károly grafikájának felhasználásával készült, az archív felvételeket nagynevű művészettörténészünk, Balogh Jolán készítette hozzá. A két borító készítőjének neve nem szerepel ugyan a köteteken, de mindenképpen ízlésről és hozzáértésről tanúskodnak. Azzal együtt a jó minőségű fényes papír felhasználása csinos köntösben tárja elénk az értékes szöveget.

Herepei munkáinak mostani közrebocsátásával értékes kiadványokkal gazdagodott művelődésünk, és alkalmas közönségünk önismeretének elmélyítésére.

Csetri Elek

Erdélyi magyar gyógyszerészettörténet

Péter H. Mária: Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai. Kvár 2002. 548 lap

A könyv megjelenése több szempontból is emlékezetes és örvendetes eseménye tudományos életünknek. Emlékezetes azért, mert az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában megjelent művek közül ez az első gyógyszerészeti tárgyú munka. Ugyanakkor ez a kötet hiánypótló, mivelhogy Erdélyben 1926 óta, Orient Gyula *Az erdélyi és bánáti gyógyszerészet története* című könyve megjelenése után nem adtak ki magyar nyelven terjedelmesebb gyógyszerésztörténeti összefoglalást. Izsák Sámuel kolozsvári professzor 1979-ben román nyelven megjelent könyve többnyire az egyetemes gyógyszerészet történetére vonatkozik. G. Fabritius 1986–1989-ben Németországban kiadott munkája az erdélyi szász gyógyszerészekről és gyógyszertáraikról szól. A néhai Spielmann József professzor és Baicu Grațiella szerkesztésében román nyelven, 1994-ben megjelent kötet Románia gyógyszerészetének történetét bemutatva a magyar vonatkozásokat csak érintőlegesen említi. Péter H. Mária, amint arra az előszóíró Zalai Károly professzor rámutat, sikerrel, magas színvonalon tett eleget a mű címében megjelölt feladatnak. Szorgos kutatómunkája, könyvtári-irattári búvárkodása, családi iratgyűjtemények feltárása nyomán tanulmánykötete számos új, eredeti adattal egészíti ki az előbbi munkákat, hozzájárulva ezáltal Erdély gyógyszerészetének tárgyilagosabb megismeréséhez.

Tartalmát tekintve a kötet a szakmatörténet minden vonatkozását felöleli. Anyaga négy fő fejezetre oszlik: az első az erdélyi gyógyszertári hálózatról szól, a második a gyógyszerészképzést tárgyalja, a harmadik a gyógyszerészek egyesületi életét és írásbeliségét ismerteti, a negyedik közel 200 neves elhunyt erdélyi magyar gyógyszerész életútját mutatja be. Ezek a fejezetek számos alfejezetre vannak osztva, melyeknek végén minden esetben külön bibliográfiát ad meg a szerző.

Az I. fejezet az erdélyi gyógyszertári hálózat kialakulásának és fejlődésének történetét öleli fel. Ismertetését a nyilvános polgári gyógyszertárak előtt létező tábori, katonai, udvari (fejedelmi), egyházi és városi patikák alapításával kezdi, és a 16. századbeli adatoktól az 1949-es államosításig tekinti át. Nagyon érdekes és tanulságos, hogy a gyógyszertárak számának követésén kívül az egy gyógyszertárra eső lakosok számát is megadja, egyes megyéknél, városoknál pedig a terület nagyságához is viszonyítja a gyógyszertárak és gyógyszerészek számát. Ebben a fejezetben 15 táblázat szemlélteti az 1822 és 1949 közötti változásokat. Mellékletként Erdély 376 helységében működött 720 gyógyszertár alapításának kronológiai sorrendjét iktatja be, jelezve a helységek besorolását a mai közigazgatási beosztás szerint, vagyis megyékként, továbbá közli a gyógyszertárak egykori elnevezését vagy annak hiányában tulajdonosainak nevét. Külön alfejezet foglalkozik az említett 720 gyógyszertár elnevezésének csoportosításával, azok kronológiájával, gyakoriságával és megyénkénti előfordulásával. Ennek a fejezetnek különös értékét képezi az erdélyi gyógyszertárak alapítási idejének, helyének és elnevezésének közlése. Az áttekintés után egy-egy külön alfejezet három nagy város (Marosvásárhely, Nagyvárad és Temesvár), valamint egy megye (Szilágy megye) gyógyszertárait, gyógyszerészeit mutatja be. Az alapítási sorrendnek megfelelően 15, 30, 26, illetve 21 gyógyszertár elhelyezésére, tulajdonosaira és alkalmazottjaira találunk fontos dokumentációt, melyet legtöbb esetben levéltári kutatások alapján vagy a leszármazottak birtokában levő iratok segítségével lehetett feltárni. Egy alfejezetben külön történik az egyetemi gyógyszertárak bemutatása, részletesen ismertetve mind a kolozsvárit, mind a marosvásárhelyit. Végül egy további alfejezetben a gyógyszertári vizsgálatokról és általában a gyógyszertári tevékenység felügyeletének az alakulásáról nyerünk képet. Ezek szabályozását a középkor éveitől kezdve napjainkig tekinti át. Ehhez csatlakozó tanulságos olvasmány a 18. századbeli debreceni és erdélyi eredetű gyógyszerészi instrukciók összehasonlítása.

A könyv II. fejezete az erdélyi gyógyszerészképzést mutatja be. Előbb az egyetemi oktatást megelőző szabályozást ismerteti, majd az egyetemi gyógyszerész oklevél megszerzésének lehetőségeit írja le. Hat táblázatban sorolja fel azokat a nyugat-európai, pesti, illetve budapesti egyetemeken 1872 előtt oklevelet szerzett gyógyszerészeket, akik később Erdélyben tevékenykedtek. A következőkben részletesen tárgyalja a kolozsvári gyógyszerészképzés különböző időszakait. Összehasonlítja a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen 1872–1919 között, majd a román tannyelvű I. Ferdinánd Egyetemen (1919–1934 között) és a bukaresti Gyógyszerészeti Karon (1934 után) oklevelet kapott magyar nemzetiségű gyógyszerészek számát, és szemelvényként néhány nevesebb, később Erdélyben dolgozó gyógyszerész nevét, személyi adatait ismerteti. Továbbá ebben a fejezetben található az egyetemi gyógyszerészképzés tanrendje, annak változásaival, valamint emléket állít neves tanárainak életpályájuk vázlatos ismertetésével. A szerző behatóan foglalkozik a marosvásárhelyi Gyógyszerészeti Kar 1948 és 2000 közötti tevékenységével. Ennek keretében az oktatás és a tanári kar bemutatásán kívül az abszol-

vensek névjegyzéke és az itt megjelentetett magyar nyelvű kőnyomatos jegyzetek adatai is mind megtalálhatók. Az ismertetésből kitűnik, hogy a kolozsvári és a marosvásárhelyi magyar nyelvű felsőoktatás milyen nagy mértékben járult hozzá az erdélyi gyógyszerészek számának növekedéséhez.

A graduális képzés után két külön alfejezet taglalja az erdélyi gyógyszerészek lehetőségeit a doktori fokozat elnyerésére. Külön jelentősége van a szerző által összeállított táblázatnak, amely 182 erdélyi származású vagy Erdélyben tevékenykedett, illetve jelenleg is itt dolgozó magyar gyógyszerész doktori értekezésének címét, valamint a doktori fokozat elnyerésének idejét, helyét tartalmazza.

Egy további rövid alfejezet a gyógyszerészi eskük szövegének változásait követi egy-egy 1580-ból, 1752-ből, 1773-ból és 1807-ből fennmaradt esküminta szövege és a ma érvényben levő, törvény által előírt gyógyszerészi eskü összehasonlítása alapján.

A III. fejezet az erdélyi gyógyszerészek egyesületi tevékenységét és írásbeliségét, publikációs vonatkozásaikat mutatja be. Egyaránt szó esik az érdekképviseleti, szakmai és tudományos szervezeteikről. Az 1868-ban elsőként alakult Bihar megyei Orvos-, Gyógyszerész- és Természettudományi Egyesülettől kezdve az önálló, megyei gyógyszerész testületeknek, az országos Gyógyszerész Egyesületnek, valamint a két világháború között működő Erdélyi és Bánáti Gyógyszerészek Szövetségének és a Gyógyszerészi Kamarák tisztségviselőinek nevét 12 táblázat tünteti fel. Ezekből kiderül, hogy az erdélyi magyar gyógyszerészek hogyan törekedtek önálló egyesületeik megalapítására, valamint az 1920 után beállt politikai változások következtében hogyan tudták érdekképviseletüket az Országos Gyógyszerész Egyesület keretén belül biztosítani. A tisztségviselők nevének közlésével bizonyítja, hogy az erdélyi magyar gyógyszerészek társadalmi összefogása példaértékű volt.

A továbbiakban a szerző az erdélyi magyar gyógyszerészek által kiadott folyóiratokkal és időszakos kiadványokkal (naptárakkal) foglalkozik. Megjelenési periódusaik, a szerkesztők, a kiadók nevén kívül több esetben tartalmukra is hivatkozás történik. Egy áttekintő táblázat segít eligazodni a számos gyógyszerészi folyóirat címváltozásai között. A két világháború között megjelentetett számos, magyar nyelven is közlő szakfolyóirat számbavétele gyógyszerészeink szakmai múltjának feltárása szempontjából igen jelentősnek mondható. Ezt az alfejezetet követi a közel 100 önálló, magyar nyelvű kiadvány, valamint több mint 30 szépirodalmi és nem szakmai munka jegyzéke, amelyeknek szerzői erdélyi magyar gyógyszerészek. A fejezetet gyógyszerészek által írt vagy emléküket idéző versek és prózai írások egészítik ki. Külön foglalkozik a szerző a nők szerepével a gyógyszerészetben. Rámutat arra, hogy a nők közel száz éve, hosszú küzdelem után kerültek a gyógyszerészi pályára, míg utóbb számuk évről évre nőtt. Néhány kiváló gyógyszerésznő példáját külön kiemeli. Végül egy alfejezetet a szerző az 1848-as szabadságharcban részt vevő erdélyi gyógyszerészek bemutatására szentel.

A IV. fejezetben több mint 200 erdélyi gyógyszerészről találunk adatokat részben egyéni életrajz formájában, részben pedig egy-egy gyógyszerészdinasztia bemutatása során. Már a névjegyzékükben találunk utalást arra, hogy a születési helyük vagy a szakmai tevékenységük kötődik Erdélyhez. Az egyes gyógyszerészekre vonatkozó adatokat többnyire levéltári kutatások, illetve a családi leszármazottak tulajdonában levő okiratok (diploma, kinevezés, munkakönyv, kitüntetési okmány stb.) alapján sikerült összegyűjteni; nagy részük eddig nem volt közölve. A szerző sok vidéki gyakorló gyógyszerész életpályáját ismerteti, akik a mindennapi gyógyszertári munkájuk mellett a közösségi életben is tevékeny részt vállaltak. Sokukról még említést sem találunk az eddig megjelentetett kiadványokban, így e fejezet adatai több esetben forrásértékűek.

Az ismertetett könyv gazdagon illusztrált. Közel 70 ábrája neves személyiségek arcképét, kiadványok és dokumentumok (fakszimile) képeit tünteti fel, emellett a gyógyszertári címkék sokasága díszíti. Szövegét 64 táblázat és 13 gyógyszerészdinasztia családfája egészíti ki. A fejezetek végén található részletes és pontos irodalomjegyzék a felhasznált források széles körét tárja fel. Ezek kiegészítéseképpen az adatközlők nevei külön megtalálhatók. A tartalomjegyzék és az összefoglaló román, német és angol nyelven is olvasható.

Egészében tekintve a kötetet elképesztő adatgazdagság, az adatok bemutatásának átgondolt rendszere és olvasmányos módja jellemzi. Kiemelkedő érdeme alaposssága, pontossága, megbízhatósága. Széles körű összefoglalását nyújtja annak a kitartó kutatómunkának, amit a szerző az erdélyi gyógyszerészet terén folytatott, és aminek egyes részleteit korábban számos szakközleményben publikálta.

Feszt György

Középkori tudás, világlátás a 20. század végén

Tánczos Vilmos: Nyiss kaput, angyal! Moldvai csángó népi imádságok. Archetipikus szimbolizáció és élettér. Bp. 2001. 320 lap

A kötet címéül választott „Nyiss kaput, angyal!" imasor egy másik világ felé mutat. Az üdvösség, a kegyelmek világa felé. Az archaikus népi imádságokat imádkozók ezt a világot szeretnék megnyerni maguknak, ide szeretnének hazatérni a Szent Ferenc-i érzelemhangsúlyos vallásosság jegyében megvalósított Imitatio Christi, a krisztusi sors folyamatos átélésében rejlő üdvözülés ígérete által.

A kötet olvasója egy átfogó, tervszerű terepmunka reprezentatív eredményét, a moldvai csángók által megőrzött archaikus népi imádságok értékelő, értelmező feldolgozását tartja a kezében. A moldvai csángók körében fellelhető imaszövegek felgyűjtése nem öncélú folklóranyag-halmozás csupán, hanem a szövegegységek vizsgálatán keresztül egy középkori gyökerű, mára már elhomályosult, felejtésre ítéltetett vallásos-szimbolikus világkép feltárására és egyszersmind megértésére tett kísérlet. Tánczos Vilmos az imaműfajjal kapcsolatos, eddig háttérben maradt kérdésekre keres válaszokat: a műfaj eredetéről, funkciójáról, az egyházi költészettel való kapcsolatáról, a hagyományozódás miként jéről, életterének megváltozásáról, eltűnésének okairól, a műfaj belső tipológiai sajátosságairól gondolkodik. Az egyháznak a műfajjal szembeni, megváltozott magatartását szemlélteti, azt a folyamatot, amelynek során az egykor egyházi irányítás alatt álló szövegekkel ma megtagadja a közösséget, teljes mértékben elhatárolja magát tőlük.

A szerző a műfaji határok megvonásának problematikusságát is érzékelteti. Az archaikus imák ugyanis a ráolvasásokkal, a kántálóénekekkel, a vallásos népénekekkel, az egyházi himnuszköltészettel, a liturgikus gyökerű egyházi imaszövegekkel, a vallásos ponyvák apokrif imádságaival, a verses legendákkal, szent levelekkel mutatnak tartalmi, genetikus vagy funkcionális kapcsolatot.

Tánczos Vilmos a korábbi gyűjtésekkel szemben, amelyek a magyar nyelvet jobban ismerő, a hagyományos népi kultúrát jobban őrző nagyobb csángó faluközösségekre korlátozódnak, extenzív gyűjtési módszert alkalmaz. A terepmunka során minden olyan csángó falut felkeresett, ahol feltételezése szerint még magyarul beszéltek, és ily módon sok olyan településen sikerült archaikus imát vagy ezzel rokon archaikus műfajokat gyűjtenie, ahonnan eddig semmilyen néprajzi adattal nem rendelkeztünk. A szerző a 371 saját gyűjtésű archaikus imaszöveget ötven moldvai csángó faluból jegyezte le. Saját gyűjtésein kívül a mások által gyűjtött, közölt vagy még közöletlen imaszövegeket is számba veszi, feldolgozza. Úgy véli, a moldvai magyar etnikumot fenyegető nyelvi asszimiláció és az ezzel a folyamattal együtt járó akkulturáció, a hagyományos kultúra kicserélődése az archaikus népi imák továbbélését lehetetlenné teszi.

A szerző két korábbi kötetében (*Gyöngyökkel gyökereztél. Gyimesi és moldvai archaikus imádságok*. Csíkszereda 1995, *Csapdosó angyal. Moldvai archaikus imádságok és életterük.* Csíkszereda 1999) már közzétette moldvai csángó archaikus népi imádsággyűjtésének jelentős részét. A jelen kötet mindenekelőtt nem újabb szöveg- és egyéb adatközlésre, hanem a folklórműfaj életének bemutatására és a szövegek vallásos-szimbolikus tartalmának értelmezésére törekszik. A kötet végén közölt, az előző két kötetben már megjelent 39 ima reprezentatív-illusztratív célzattal került a kiadványba, ezek a szövegek a moldvai csángó népi archaikus imaanyag főbb típusait példázzák.

Az imák szövegvilágában kifejeződő vallásos-szimbolikus jelentések feltárására a szerző az archetipális mítoszelmélet által kidolgozott módszert alkalmazza, bemutatva annak néhány elméleti-módszertani alapelvét mint a néprajzi adatok értelmezéséhez felhasználható megközelítési lehetőséget. Az elméleti felvezetésben különböző iskolák mítoszkutatóinak – C. G. Jung, G. Durand, M. Eliade, N. Frye, Hamvas Béla – szimbólumelméletei nyomán körvonalazódnak a kollektív tudattalan archetipikus képeinek, az ún. „archetípusoknak" a fogalmi jegyei. Az archaikus népi imákat a szerző az intellektuális-fogalmi gondolkodás ellenében a képi megismerés, a szimbolikus világlátás paradigmarendszerében értelmezi, rámutatva az archaikus mítoszelmélet platonikus struktúrájára, miszerint a bennünket körülvevő, látható világ egy láthatatlan, igazibb, örökkévaló világnak a jelképe.

A kötetet meglehetősen gazdagítja az a szakmai belátás, hogy a hagyományos világkép egysége folytán a kultúra más területein is kimutathatók ugyanazok az archetipikus szimbólumok, amelyekről az archaikus népi imák kontextusában szó esik. Tánczos Vilmos az archetipikus képzetkörök elterjedtségét, egyetemességét más folklórműfajok – imaszövegek, ráolvasásszövegek, népszokások rítusénekek, legendák, regösénekek, kántálóénekek, népdalok, hiedelmek, népmesék, eredetmondák, vallásos népénekek, áldásformulák, köszöntők, balladák –, illetőleg a nyelvi szerkezetek egybevetésével példázza. A népi imák jelképköreinek számbavételével párhuzamosan etimológiai fejtegetéseket végez, feltárja a fogalomkörök szemantikai szerkezetét a kereszténység felvételét követő századokban, a jelzők egykori, mára már elavult konkrét jelentéseit kutatja, végigköveti a jelentésfejlődésnek a folyamatát, amely során az eredeti jelentés a köztudatban elhomályosult, és a szimbolikus képek nyelvi hordozói a folklór keretei közé szorultak vissza. Mindezek a fejtegetések folklorisztikai, művelődés- és művészettörténeti, irodalmi, nyelvészeti megalapozottságúak, melyek a maguk összetettségében egy-egy archetipikus képzetkör nyelvi és nem nyelvi természetű kifejeződéseinek gazdag szinonimahálóját is szemléltetik. A szavakba nehezen önthető isteni lényeget hivatottak szimbolizálni például az imaszövegek „szent", „boldog", „szép", „szűz" szavai mint egymás szinonimái. A szimbólumcsoport kohézióját a jelölők és jelöltek között fennálló egyenértékűség biztosítja, az, hogy a jel és a jel-

tárgy közötti határt képtelenek vagyunk határozott pontossággal megállapítani.

A szerző a műfaj kapcsán azt a művelődéstörténeti következtetést vonja le, hogy az archaikus népi imák anyanyelvűségük folytán alkalmasak voltak a középkori katolikus egyház legfontosabb tantételeinek – például a monoteizmusnak, a Szentháromság-tannak, Mária istenanyaságának, a krisztusi megváltásról szóló tanításnak stb. – a nép felé történő közvetítésére. Ezek az imaszövegek tehát a középkorban az egyház szellemi-ideológiai fegyvertárához tartoztak, hiszen terjeszteni kívánt egyházi dogmák, sőt elvont, teológiai-filozófiai tartalmak kifejezésére is keretet biztosítottak.

Az archaikus népi imádságok képi világának elemzése során, a vallás- és művelődéstörténeti összefüggéseket keresve a műfaj belső fejlődéstörténetének számos vonatkozása is kirajzolódni látszik. Szembeötlő például, hogy az imaszövegek jelképvilágában, akárcsak más archaikus folklórműfajok szöveghagyományában, a pogány és a keresztény vallásosság szinkretikus együttléte fontos tipológiai jellemzőként körvonalazódik. „Talán nincs még egy olyan műfaja a folklórnak, amelyben a pogány–keresztény szinkretizmus, a vallásos-mágikus szemlélet együttes jelentkezése a különböző művelődéstörténeti rétegek egymásba rakódása, egybeolvadása (kereszténység előtti mágikus szemlélet, az őskereszténység vallásos képzetei, a késő középkori misztika, a barokk képszerkesztése és nyelvi anyaga) olyan nyilvánvaló volna, mint az archaikus népi imádságokban” (132). Az archaikus népi imák például több olyan istenképzetet is megőriztek, amelyek a kereszténység felvétele előtti hitvilágban gyökereznek: Uram Teremtőm, Boldogasszony, ördögképzetek stb. A napimádatban továbbá egy pogány kultusz krisztianizálódását követhetjük nyomon. Több forrás bizonyítja, hogy az őskeresztények az 5. századig imádták a felkelő Napot. Később ez a kultusz beépült a hivatalos liturgiába, a népi vallásosságban pedig napjainkig fennmaradt. A Nap a világ összes vallásában a legfőbb fényt testesíti meg, az isteni erő képzete járul hozzá, ilyen módon a keresztény vallásosságba való integrálódása teljesen motivált. A moldvai csángók azon rituális gesztusa, amely szerint a reggeli imát arccal keletnek, a felkelő Nap felé fordulva végzik, a kultusz érvényességét, életképességét illusztrálja. A szerző példák sorozatával igazolja, hogy a keresztény és pogány vallásosság szinkretizmusát a hagyományos vallásos ember természetes jelenségként éli meg, nem érzékeli a kétféle vallási rendszer szembenállását, csak egyféle vallásosságot, az istenségben való hitet tartja számon. A védekezés, bajelhárítás, gyógyítás érdekében egy időben alkalmazott mágikus és vallásos eljárások, hiedelemcselekvések, vallásos-mágikus imaszövegek is ugyanazon hitrendszert működtetik.

Az archaikus népi imák szimbólumai a keresztény világmodell duális szerkezetét tükrözik: az archetipikus képzelet világosan érzékeli a Gonosz és a Szent lényegét, jelenlétét a világban, és képi szimbólumok tömkelegét teremti meg e két princípium érzékeltetésére. A fény, a felemelkedés, az áldozat, a ciklikusság, a kozmikus messianizmus jelképkörei e köré a kétpólusú szerkezet köré szerveződnek.

A könyv egyik fejezetében *(Az imaszövegek képi-szintaktikai egységei)* a szerző a szövegkorpusz rendszerezésének nehéz problematikájával foglalkozik, és a műfaj belső tipológiai sajátosságainak megállapításával kíván az imakutatásban előrelépni, újat hozni. Előbb áttekinti az eddigi kutatások tipológiai rendszerezési kísérleteit, módszereit és elveit, melyek a szövegek funkcionális sokféleségét (pl. esti, reggeli, haldokló melletti, veszélyhelyzetben, gyónáskor használatos imák), eredetét (pl. népi apokrif, pogány-mágikus, egyházi-liturgikus, egyházi költészeti stb.), tartalmi sokféleségét (pl. „pénteki”, esti defenzív, reggeli fohászszerű), formai-szerkezeti sajátosságait (pl. kezdőképek, záradékok szerkezete), az előadásmódot (pl. prózai ritmikus, recitált énekelt stb.), az egyéni vagy közösségi jelleget, a táji-néprajzi tagolódást, az interetnikus vonatkozásokat szem előtt tartva igyekeztek rendszerezést megvalósítani. Áttekintése következtetéseként megállapítja, hogy a népi ima műfajának különféle belső sajátosságaiból adódóan a folkloristáknak mind ez idáig egyetlen osztályozási szempontot sem sikerült következetesen, a teljes bemutatott anyagra vonatkozóan, más szempontok mellőzésével alkalmazniuk. A szerző a kutatás határainak a belátásán túl a műfaj belső erővonalainak a feltárását, a műfaji határok pontosabb megrajzolását sürgeti. Egy pontos „leltár” elkészítésére ugyanis a szövegközlések szerkesztésében, az elméletitudományos irodalomban, az értelmezésben és a genetikus összefüggések kutatásában jelentős igény mutatkozik. Tánczos Vilmos a szövegkorpusszal való foglalatoskodás, a saját és nem saját gyűjtésű imaszövegek számítógépes feldolgozása nyomán egy szövegközpontú tipologizálási módszert dolgoz ki, amelynek lényege, hogy a műfaj meglehetősen szövevényesnek, kuszának ható szöveganyagában *adott szimbolikus tartalmakat, üzeneteket jól meghatározható, azaz pontosan körülírható és kódozható szövegegységek, formális morfológiai-szintaktikai szerkezetek fejeznek ki.*

A szerző a moldvai népi imák képi egységeinek számbavételével egyszersmind a szimbolikus képek rendszerének leírását is megvalósítja, rámutatva a képi kapcsolódások törvényszerűségeire is. Mindez egy következetesen alkalmazott szemlélet és terminológiai apparátus segítségével válik az olvasó számára tökéletesen átláthatóvá. Az együttes jelentést hordozó nagyobb egységet *képi egység*nek tekinti, a kisebb, tartalmi szempontból viszonylag önálló szövegegységek jelölésére a *képrész* fogalmát vezeti be. Azon képi egységek jelölésére, amelyek felismerhető tartalmi és formai egységek, de mégsem önállóak, mert teljes jelentésösszefüggésüket csak nagyobb képi egységek szintjén nyerik el, a *képelemek* megnevezést alkalmazza. A szimbolikus képi egységek variálódásainak a kifejezéseire a *képváltozatok*at, *képrészváltozatok*at, *képelemváltozatok*at határolja el. Az elemzés során az azonosított szövegegységeket kódjelzettel látja el. A szövegegységek kapcsolódási törvényszerűsége, a képek egymással való összefüggése, illetve egy-egy képi egység közvetlen képi környezete a kódjelzetek segítségével vizuális ábrán is áttekinthetővé válik.

A csángó imák harminc nagy képi egysége Tánczos Vilmos tipológiai rendszerezésében a következő: 1. A reggeli imavégzés rítusait megjelenítő képek és keleten feltűnő égi látomás. 2. Mennyei látomásban feltűnő gyermek Krisztus. 3. A pénteki kereszthalálra való emlékeztetés. 4. A mennybe való bebocsátás megtagadása. 5. A lélek mennybe jutásának képei. 6. Égi misét hallgató angyalok. 7. Krisztus a keresztfa gyümölcse, a mennyei templom létrejöttének záloga. 8. Gyászjegyekkel székében ülő istenség vagy szent. 9. Gyászoló kozmosz, gyászoló mennyország. l0. A passió felidézése párbeszédes keretben. 11. Imazáradékok. 12. Hajnalban nyugvó Mária-kép. 13. Kakas általi ébresztés és Grál-jelképiség. 14. Hajnali égen repülő madár-képzet. 15. A teremtés–megváltás–üdvözítés hármas egységét tartalmazó kozmikus képsor. 16. Az üdvözítő eucharisztia metaforái. 17. Őrzőangyal-kérés. 18. A haldoklót mennybe hívó angyali zene és a lélek felajánlása az angyaloknak. 19. A „gyónás-vallás" elmulasztásának megvallása. 20. A megvallott Isten „gyóntatott embere" kép. 21. Az esti imahelyzet metaforikus megjelenítése. 22. Esti defenzív fohász Krisztushoz és Máriához. 23. Az esti imák mágikus védettség jegyei. 24. A Gonosz lehetetlenség elvű elhárítása. 25. A „Minden lélek az Urat dicséri, én is őt dicsérem..." defenzív fohász. 26. Felsorolást tartalmazó sztereotíp esti fohászok. 27. Rögtönzés jelleget mutató esti kérések. 28. Az imafelajánlások szövegformulái. 29. A hálaadás szövegformulái. 30. Himnikus dicséretet tartalmazó akklamációk.

A könyv különös színfoltját jelenti a moldvai csángó népi imádságok életterének bemutatását megvalósító rész. Ezekben a fejezetekben körvonalazódik a moldvai csángók vallásos mentalitása, megvalósul a transzcendens világhoz való viszonynak, a szakrális kommunikáció természetének megvilágítása. Az imavégzés alkalmai, körülményei egy középkori szemléletnek, a szent és a profán teljes egységének a harmóniáját tükrözik. Eszerint az imák végzői az istenséghez fűződő meghitt, bensőséges viszonynak a kifejezésére nem csupán a kiemelt, ritualizált időszakokat, hanem a mindennapi profán élettevékenységek helyzeteit is alkalmasnak tartják. Az állandó imádkozás által – reggeli ébredéskor és felkeléskor, a reggeli, déli, esti harangszókor, az étkezés kezdetekor és befejezésekor, az éjszakai nyugalomra téréskor, valamint a napi tevékenységek, munkavégzés közben mondott fohászok során – a tér, az idő, egy-egy élethelyzet újra és újra megszentelődik, azaz a szent és a profán időintervallum szembenállása érvénytelenné, nem létezővé válik. Az adatközlőknek az imákhoz való viszonyulásából kiderül, hogy a vallásos rituális nyelvi szövegek valójában nem fogalmi nyelvként, hanem rítusként funkcionálnak, a rituális szavak erejébe vetett hiten alapozódnak. A szerző a legteljesebb mértékben ritualizáltaknak a teljesen elrománosodott adatközlőktől felvett magyar nyelvű archaikus imaszövegeket tekinti, amelyek már elveszítették fogalmi megfelelésüket, s ekképpen már csak a rituális-mágikus funkció élteti őket. Az adatközlői vallomásokból egy jól kidolgozott, következetesen alkalmazott memorizálási technikát ismerhetünk meg, amelynek köszönhetően a középkorban keletkezett, kizárólag szóbeliségben élő archaikus imák változatlan formában élték meg a huszadik század utolsó évtizedeit.

A kötet a hagyományozódás és felejtés folyamatával, a műfaj halálának tényével is szembesíti az olvasót. Az egyéni imarepertoáron belül a liturgikus imák elsőbbségével szemben a népi archaikus imaszövegek másodlagos, fakultatív jellege, fokozatos térvesztése felejtéshez, szövegromláshoz vezet. A moldvai csángók hagyományos népi kultúrájának és nyelvének bomlása, a csángó tájnyelv alulértékelése, az intézményes keretek közül való kiszorítása, társadalmi nyilvánosságának megszűnése, stigmatizálódása, a nyelvhez való viszony átértékelődése a magyar imák presztízsének nagyfokú csökkenését eredményezi. Az állam nyelvén, kultúráján nevelkedett fiatal generáció megtagadja az archaikus népi imákhoz fűződő több évszázados kötődést, a műfajt egy meghaladni kívánt archaikus életforma elemének tekinti. Tánczos Vilmos a tudós objektivitásával néz szembe a hagyományos folklórműfaj környezetének megváltozásával, továbbélésének lehetetlenségével, halálra ítéltségével. Ez a szembesülés azonban nem tétlen, tehetetlen szemlélődés csupán, hanem két évtizedes gyűjtőmunka eredményének felmutatásával való adózás, egyfajta tiszteletadás az archaikus népi imádságok múltja előtt.

A könyv utolsó részében az illusztratív példaként közölt imaszövegeket a folyamatos szövegolvasás gördülékennyé tétele érdekében a szerző laza tematikus sorrendbe szerkeszti. A passióepika témakörébe vágó imák (ún. „pénteki" imádságok, valamint a Szent Borbála személyéhez kapcsolódó, gyászjegyeket tartalmazó szövegek) indítják a sort, majd a hajnali fénykultusszal és a lélek égi útjával kapcsolatos imádságok, a védekező célzatú („esti", haldokló mellett mondott stb.) imák és végül a kevésbé kötött szövegű imafelajánlások, fohászok, hálaadó formulák zárják a válogatást. Ebben a szövegtárban a képi egységek kódjelzeteinek feltüntetése révén a szerző a szövegkorpusz képanyagának egymáshoz való kapcsolódását is illusztrálja, és a főszövegbeli visszakereshetőség révén ilyen módon téve könnyebbé az imaszövegek jelentésére kíváncsi olvasó számára az imát alkotó képek, képelemek értelmezését, azaz a szövegegységek szimbolikus tartalmának és szövegkörnyezetének megismerését.

Az imaszövegeket a gyűjtő-szövegközlő-értelmező szerző a ritmikus előadásnak megfelelően sorokba tördeli, és értelemszerű központozást alkalmaz – mindez megfelel az eddigi közlési gyakorlatoknak. A terepmunka egyéb, imaszövegekre vonatkozó háttéradatai, továbbá a más gyűjteményekből átvett imaszövegek vagy egyéb néprajzi adatok következetes, átlátható hivatkozási rendszerrel, jegyzetapparátussal együtt jelennek meg. A tájszavak, a román nyelvi kifejezések magyarázatát és olykor a gyűjtői megjegyzéseket is lábjegyzetben olvashatjuk. Az adatközlők mutatója a csángó néprajzi csoportok és ezen belül a települések szerint tagolódik.

A kötetet színesítik, élményszerűvé teszik az imaszövegek életére vonatkozó adatközlői vallomások, az egyes énekelt imákhoz mellékelt kották és a moldvai csángók imaéletének momentumait rögzítő fényképek. A szakirodalmi jegyzék a szerző folklorisztikai, etnográfiai,

irodalomelméleti, irodalomtörténeti, nyelvészeti, teológiai tájékozottságáról tanúskodik. A moldvai archaikus népi imádságok interdiszciplináris értelmezése egy rendkívül sokoldalú, érdekes szempontokat érvényesítő, szigorúan tudományos igénnyel végiggondolt, megírt könyvet eredményez. A *Nyiss kaput, angyal!* kötet méltóságteljes, hiteles interpretálója a középkor szakrális örökségének.

István Anikó

Filozofikus világtörténetek

Penke Olga: Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák. Bp. 2000. 250 lap

A felvilágosodás korának egyik sajátos műfaját mutatja be könyvében Penke Olga. Mivel a francia világtörténetekről eddig nem született magyarul monografikus jellegű írás, egyrészt felvázolja azt a kulturális, történelmi, politikai hátteret, amelyben ez a műfaj létrejött és módosult a század folyamán, másrészt a napjainkban folyó viták tükrében próbálja eloszlatni azokat a félrevezető és negatív értékítéleteket, amelyek még ma is továbbhagyományozódnak. Ez a fajta újraértékelés azért is fontos, mert a romantika óta elterjedt az a téves nézet, hogy a felvilágosodás gondolkodására nem jellemző a történetiség, a történetfilozófia pedig ma is kétes értékű fogalom a történészek szemében. A könyv második része a magyar nyelvű filozofikus történetírások bemutatásának ad teret, amely esetben a francia felvilágosodással való párhuzam azért indokolt, mivel ezek a művek kizárólag francia minták nyomán születtek. A világtörténetek rövid recepciótörténetét is felvázolja a szerző, hiszen a befogadás hatására módosult a műfaj. Formálódása nem csupán a történettudomány állapotával állt összefüggésben, hanem a kor irodalmi műfajainak sajátosságaival, a hatalom eredetéről szóló nézeteivel és a népek fejlődéséről szóló különböző elméletekkel. A helyes értékelés egyik fő kritériumának a szerző azt tartja, hogy e műveken ne kérjük számon későbbi korok elvárásait és modelljeit.

A világtörténetek meghatározásához a szerző figyelembe veszi az Enciklopédia történetírás fogalmát, a történetírás 18. századi körülményeit, végül pedig a historiográfiatörténetnek azokat a műfajait, amelyeket előzményeknek vagy társműfajoknak tekint, amelyekre építve és amelyekkel polemizálva a műfaj kialakult és formálódott. A francia felvilágosodás három nagy jelentőségű művének kiemelésével teremti meg azt a teret, ahol bemutathatja a műfaj sajátosságait: Voltaire: *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations et sur les principaux faits de l'historie depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII,* Millot abbé: *Éléments d'historie générale,* Raynal abbé: *Historie philosophique et politique des Établissements et du Commerce des Européens dans les Deux Indes*. Az alapprobléma a korban a bizonytalansági tényezők felismeréséből adódott, ezért bár a módszertani munkákban megkövetelték a történelmi tények igazságát, a szerző feladatát is pontosan meghatározták. A világtörténet írására vállalkozó filozófustól speciális etikai szemléletmódot is elvártak: egyéni koncepcióját össze kellett hangolnia az általános emberi szempontokkal, a múltat saját jelene szemszögéből kellett értékelnie, de anélkül, hogy kora politikai, ideológiai érdekeit érvényesítette volna.

Egy másik fontos problémaként tárgyalja a szerző magát a történelemszemléletet, vagyis azt a korban megfogalmazódott kérdést, hogy van-e a történelemnek menete. A különböző koncepciójú műveket megvizsgálva arra a következtetésre jut, hogy egyfajta bizonytalanság uralkodik ebben a témában, néha egyetlen művön belül felváltva használják a ciklikus szemléletmódot a haladáselmélettel. Az addigi történelemszemlélettel ellentétben, mely hősökre és évszámokra alapozott, Voltaire bevezeti az eseménytörténet fogalmát, melyet az egész emberiség vagy legalábbis nagy embercsoportok számára fontos tények köré kell felfűzni. A megváltozott szemléletmód ellenére felfedezi a szerző azt, hogy a kézikönyvek nagy része továbbvisz egyfajta hagyományos gondolkodásmódot, bizonyos sztereotípiákat korokról, eseményekről, népekről.

A magyar műveket elemezve a francia hatás három nagy hullámáról beszél a szerző, a három különböző korszak sajátosságait is figyelembe véve. A hatás első hullámára (1760–1770) jellemző a magyar vonatkozások keresése, a vallási tolerancia problémája iránti érzékenység. A második korszakot alapvetően Bessenyei munkássága uralja, a magyar író számára azonban az általános tulajdonságok a nemesség erkölcsi tulajdonságait jelentik, és ezzel a gondolatmenettel egy Voltaire-től alapvetően idegen koncepciót támaszt alá. A harmadik hullám a Mindenes Gyűjteményhez köthető, melynek jelentősége, hogy megkísérelte a tudományos szaknyelv kialakítását.

Mind a francia, mind pedig a magyar művekre jellemzőek bizonyos retorikai elemek: ellentétre épített szerkesztésmód, költői kérdések, hasonlatok, felkiáltások, fiktív dialógusok. Penke Olga az olvasónak felajánlott személyes, intim kapcsolat fikciójában a korabeli szerzők azon törekvését látja, hogy ezáltal műveiket vonzóvá és koncepciójukat elfogadhatóvá tegyék.

A kötet aktualitását az adja, hogy a felvilágosodás filozófusai számos olyan alapkérdést vetettek fel, amelyek napjainkban is megosztják a tudósok véleményét: tudomány-e a történetírás, ha elbeszélő, irodalmi formában jeleníti meg érvelését, ha megismételhetetlen, egyedi tényekre épül, amelyek kiválasztásában és elrendezésében meghatározó a történetíró személye?

Bíró Annamária

Egy irodalomtudományi tanulmánykötetről

Kegyesség, kultusz, távolítás. Irodalomtudományi tanulmányok.
Szerk. Gábor Csilla–Selyem Zsuzsa. Kvár 2002. 216 lap

E kötet tanulmányai a Sapientia Alapítvány – Kutatási Programok Intézetének támogatásával készültek a 2000–2001-es egyetemi év idején. A kötet anyagának heterogenitása ellenében felfedezhető egy e tanulmányokra általánosan érvényes fiatalos lendület és kutatási komolyság.

Az anyag sokszínűsége ellenére mégis lehetséges volt a tanulmányok három csoportba való szervezése. Az első csoportba tartozó művek (*Kegyességi törekvések, irodalmi realizációk* cím alatt Gábor Csilla és Luffy Katalin tanulmánya) a 17. század vallásos megújulását célzó puritanizmus és Szent Ignác-i szellemiség irodalmi művekben való megjelenésével foglalkoznak. *A XIX század jelentékeny erdélyi lapjai* című második rész Dregus Ágnes és Török Zsuzsa által írt dolgozata a Magyar Polgár és a Kolozsvár című politikai periodikákat vizsgálja, míg Ugron Zsuzsa tanulmánya Mikó Imre erdélyi kultuszának sajátosságait értelmezi. Az erdélyi magyar irodalommal foglalkozó harmadik résznek *Foltok, kagylók, kolumbiák* a címe, amelyben Balázs Imre József, Selyem Zsuzsa, Gál Andrea, Török Ervin, Zsigmond Andrea és Virginás Andrea tanulmánya olvasható.

I. Gábor Csilla tanulmánya (*Meditáció, teológia, nyelvalkotás*. *Roberto Bellarmino elmélkedő könyvének magyar fordítása*) Bellarmino jezsuita szerzetestanár *Disputationes* című művének Tasi Gáspár által készített 1639-es magyar változatát vizsgálja. S mivel az elemzett mű fordítás, különösen alkalmassá válik a szerző szerint arra, hogy egy helytelen előítéletet kérdőjelezzen meg: tényleg csupán az erdélyi fejedelem és a külföldön tanuló protestáns prédikátorok működésének tulajdonítható-e a 17. századi anyanyelvű magyar irodalmi fellendülés? A jezsuita műveltségű Tasi Gáspár fordítói módszere ugyanis nagy fokú tudatosságról, technikai készségről tesz tanúságot, amelynek tárgyi megjelenése a természetes hangzású szóalkotások bámulatos sokasága.

A tanulmányban nagyobb hangsúlyt kap a műfaji-retorikai vizsgálódás: a meditáció fogalmából kiindulva, a nyelvi kitérő után, a szerző bemutatja a mű szimbolikus szerkezetét, illetve a műben felfedezhető középkori teológia és filozófia pszeudodionüszoszi ihletésű „hármas útját" az istentiszteletről. Az elemzett szöveg érdekessége, hogy a természeti példából kiindulva szerzője morális tartalommal rendelkező analógiát teremt a transzcendenssel, a szellemi élettel. A megragadó példák közül a legszebb talán *A' Vizekrül és kivált-képpen a' kút-fökrül* való elmélkedésből kiemelt analógia.

Luffy Katalin *„A' kik életekkel, erkölcsökkel építenek és tanítanak". Puritán elvárások az 1660–68 közötti alkalmi beszédekben* című tanulmányában a puritanizmus szemléletének a halotti prédikációkban való tükröződését vizsgálja. Egyéni eljárásmódja e munkának, hogy a meglévő hatalmas irodalom mellett a korabeli szerzők önmeghatározását mutatja be. A hitélet megújítását kézikönyvekkel *(conduct books)* is elősegítő puritanizmus a tanulmány tanulsága szerint nem maradt elmélet, ezt legfőképpen a hétköznapi életbe beleágyazódó prédikációk illusztrálják. A mindenkihez szóló gyakorlati jellegű igehirdetés a megtérést sokszor bűnlajstromok hosszú sorával hirdeti, s a liturgikus rendet elutasítva a fő hangsúlyt a *tanulság*ra és *hasznok*ra helyezi. A puritán prédikátorok gondolkodásmódjában a bűn–büntetés kategóriára épülő bűnpiramis szerkezete körülménytől, megrendelőtől, kapcsolatoktól függően változik, ami viszonylagossá teszi az ideális fejedelemről, a bűnről és erényről kialakított koncepciót. Ebben a dinamizmusban lehetséges az, hogy a puritanizmus jegyeit nem föltétlenül a puritánusnak minősített szerzők műveiben lássuk meg.

II. Ugron Zsuzsa tanulmányában *(Kegyelet és kultusz. Mikó Imre emlékezete)* a napilapok, nekrológok és emlékbeszédek vizsgálatának tanulságát fogalmazza meg: Mikó Imre munkássága annyira produktív volt, hogy már életében szuperlatívuszokban beszéltek róla, halála után pedig igazi kultikus nagyságú profetikus alakká nőtt. Státusai (Vezér, Alapító, Próféta) nem irodalmi munkásságának eredményei – úgy tűnik, erről teljesen megfeledkezett a közvélemény –, hanem a közösség javát szolgáló tetteiből származnak. Érdemes nyomon követni a tanulmány alapján, miképpen válik a megbecsülésből köztisztelet, magasztalás, végül hódolat Mikó első sikerének időpontjától a halála utáni periódusig, az 1889-es szoboravató ünnepségig. A kultikus viszonyulás végletekig menő lehetőségeinek megvalósulása ez az alkalom, amelyen Szász Béla Mikóról írt ódája is elhangzik. Ugron Zsuzsa tanulmányának sajátos hangulatát a tárgyban rejlő vonzerő mellett jelentékenyen meghatározzák az idézetek.

Dregus Ágnes a Szajbély Mihály által bevezetett kánonfogalmakra (nyílt, negatív és lappangó kánon) építi a kolozsvári Magyar Polgár című politikai lap 1867–1871-es évfolyamait bemutató tanulmányát *(Irodalmi kánon a nemzeti identitás szolgálatában. Egy kiegyezés utáni erdélyi lap kánonszerkezete)*. A tanulmányíró bemutatja a lapnak azt a célját, hogy a provinciának tekintett Erdély állapotán egy öntudatos polgárság nevelése és egy olvasást népszerűsítő irodalom propagálása által javítsanak. Az önismeretet elősegítő történelmi művek írására való ösztönzés mellett a hazafiság erősítése is a cél, mely a lap programját körvonalazza: nemzeti öntudatra ébreszteni a közönséget. Ennek érdekében kiemelt műfajként a történelmi regényről nyilatkoznak csak, amellyel szemben a lapban megfogalmazódó elvárás a hiteles korrajz festése mellett a szórakoztatás szerepét is megköveteli. Az alapfogalom különböző arculatait figyelembe véve a tanulmányíró azt a következtetést vonja le, hogy a Magyar Polgárban nem fedezhető fel egy körülírható kánonfogalom, ehelyett az irodalom gyakorlati szerepvállalása artikulálódik.

Török Zsuzsa tanulmánya *(Miről és hogyan beszél Petelei Kolozsvárja. Liberalizmus, ellenfélteremtés és irodalom egy XIX. század végi erdélyi napilapban)* tartalmát hangulatilag is előkészíti a mottó, amelyben a Kolozsvár és az Ellenzék című lapok vitájából szemelgetve az elfeledett múltból újra előkerülnek az egykori Kolozsvár egymást megcáfoló hangszínei. A múlt akkor is jelen van (paradox módon), amikor a liberális elveket valló politikai lap nosztalgikus magatartásformát felöltve az „egységes és oszthatatlan politikai magyar nemzet esz-

méjének megvalósításához a polgárosodó arisztokráciát látja méltónak továbbra is a polgárság alakításához". A két lap polémiája, bár olykor ironikus és támadó, mégsem minősíthető a tanulmányíró szerint ellenségeskedésnek, hanem inkább az önigazolás, az ellenféltől való elhatárolódás, a jó úton való haladás biztonságérzetét erősíti mind a maguk, mind az olvasóközönség számára. A vonallal elkülönített politikai és irodalmi része a lapnak sem kevésbé mentes az ellentéktektől Török Zsuzsa meglátása szerint: a „vonal feletti" írások irodalomról szóló részeiben a liberális vezető elitréteg az irodalmat alárendeli a nemzeti jellegnek, a „vonal alatt" kinyomtatott tárca műfajú alkotások azonban a szórakoztatást szolgálva mellőzik a meghirdetett programot.

III. Balázs Imre József az erdélyi magyar avantgárd irodalom fogadtatásának „deficitjét" okozó tényezőket kutatja fel. Úgy látja az elemzett szövegek alapján, hogy az avantgárd új irányt adhatott volna az erdélyi magyar irodalomnak, ha nem szorítja ki a szocreál írótábor. A harmincas évektől azonban a kommunista irodalomkritika képviselői egyre kategorikusabban utasítják el az avantgárd poétikát, s a negyvenes évektől a szocialista szempontokat érvényesítik az avantgárd művekben is. A valóságban azonban ez az irányzat tette többszólamúvá, a tanulmányíró szerint, a régió irodalmát, dialógust alakítva ki a hasonló szemléletű idegen nyelvű folyóiratokkal. A Dienes László, Reiter Róbert, Franyó Zoltán és Szántó György által szerkesztett folyóiratok *(Napkelet, Genius, Periszkop)* tanúskodnak a korabeli irodalom többszólamúságáról, amelyet a szerző a lapok programjának a bemutatásával igazol.

Selyem Zsuzsa *Az „erdélyi magyar irodalom" beszédmódok egyik utópiája* című írását érdekes szójátékkal vezeti be: a disztransz a távolsághoz való közel kerülést jelenti, amellyel az irodalomról szóló beszédmód természetét érzékelteti. Ebből a kettős értelmű fogalomból kiindulva fejtegeti a tanulmányíró, hogy milyen módon határozza meg a transzszilvanista szemléletmód az irodalomkoncepciót. Tulajdonképpen az erdélyi magyar irodalomszemléletet vizsgálja az irodalom szemszögéből. A tanulmány sajátossága, hogy az olykor túlságosan is teoretikusnak tűnő megfogalmazást egy-egy személyes jellegű értékminősítés lágyítja meg. A drámai művek kiszólásaihoz hasonlítanak ezek a részek, amelyek a közönség számára közvetlen módon szóló (ön)értelmezések. Egyfajta dialógusát teremti meg ez a nyelvezet a szerző–tárgyolvasó kategóriáinak. Ehhez társul a tanulmány–jegyzetapparátus egymást párhuzamosan kiegészítő és egymásra épülő rétege. Rendkívüli módon rendezett, átgondolt és tudatos nyelvezetű tanulmányról van szó.

Gál Andrea az erdélyi magyar identitás kérdéskörével foglalkozik *A kisebbségi nacionalizmus torzói a jelenkori erdélyi magyar irodalomban* című tanulmányában, Szőcs Géza, Kovács András Ferenc és Kányádi Sándor műveire alapozva kijelentéseit. A szerző a kisebbségi nacionalizmus torzóinak nevezi e szerzők elemzett műveit, mivel az erdélyi magyar nacionalista hagyományra utalnak, a transzszilvanizmust idézik. Olyan szövegeket elemez, amelyekben szerinte a „retorikus nacionalizmus" parodisztikus átírásával vagy egy általánosabb keretbe helyezésével a kisebbségi nacionalizmus hitelesebb hangját teremtik meg az írók.

Török Ervin nem egy hagyományos értelemben vett történelmi regényt elemez tanulmányában (*Az emlékezés terei. Láng Zsolt: Bestiárium Transylvaniae. Az ég madarai),* sőt maga a regény határolja el magát e műfajtól. Láng Zsolt íróként a történelmen nem a tények, az események egymásutánját érti, hanem azt az írói metódust, amelyben esztétikai közlés jöhet létre. A középkori bestiáriumok szövegszervezési módjait megidézve a mű allegorikus madárleírásai, az „utaztatós" regényekhez hasonlóan, fragmentáltságukban is koherensekké tudnak válni a kibontakozó szerelmi történetben. A tanulmányíró – stílusának elevenségével – a Sapré báró, Péter páter és Xénia nyelvi világát, emlékezési módozatait összehasonlítva maga is életre kelti a szereplőket leírásával. Kemény Zsigmond regényeihez hasonlóan az emlékezés, tervezés, jóslás lehetőségei összemérhetetlen módon valósulnak meg ezekben a szereplőkben A regény nyelvi világának polifonikusságára vonatkozó érvelése a tanulmány tulajdonképpeni központi gondolata.

Zsigmond Andrea, amint azt a tanulmánya címe is mutatja *(Miből rakjuk össze a hántott nyírfatörzs illatát. Egy Bodor Ádám szövegei által előhívott olvasásalakzat felvázolása)*, a Bodor-szöveg nyelvezetét és recepcióját mutatja be az olvasó és szöveg kapcsolatára reflektálva. A tanulmányíró interpretációjában a szövegbe tudatosan beépített ismeretlen szavakkal nem az a célja Bodornak, hogy ismeretek szerzésére ösztönözzön, hanem az, hogy a szokatlannak és az ismeretlennek önálló definiálása által juttassa örömhöz az olvasót. Ezzel ellentétes mozgásként a szerző ismert és közhasznú szavakat többször is használhat a mű üzenetének összegzéséért. A szavak jelentésének a megvizsgálásakor Zsigmond Andrea Szilágyi N. Sándor a környezet dolgainak nyelvi minősítéséről kialakított elméletét használja. A tanulmány következtetése, hogy a Bodor-szöveg nem nagy szimbólumokban, hanem jelentéktelennek tűnő szavakban szórja el a „jelentőséget nyerő érzeteket, attribútumokat".

Virginás Andrea három egzotikus hangzású alliteráló szó mögé rejtette tanulmánya célkitűzését: *Kagyló, kolumbia, kevert: néhány, a romániai magyar irodalom diszkurzív képződményét olvasó alakzat* című tanulmányában a Bodor Ádám, Kovács András Ferenc és Orbán János Dénes műveivel szembeni kanonizációs viszonyulásmódok kimunkálását kíséri figyelemmel. Kutatási módszerében nagy hatással van Edward Said orientalizmusról szóló műve. A Said által kimunkált fogalomrendszer alapján főként Bodor Ádám recepcióját mutatja be Virginás Andrea. Ennek a folyamatában a romániai és a magyarországi értelmezések kölcsönösen feltételezik egymást: az erdélyi „kisajátító retorikájú", „referenciálisan olvasó" stratégia előzetes mintául szolgált a magyarországi „kontextualizáló" és „lefokozó toposzainak".

E bemutatás csak jelezheti az igényességet, precizitást és lelkesedést, amely e kötet jellemzője. Nem meglepő tehát, ha ezen információkban gazdag tanulmányok olykor önmagukban is filozofikusakká, irodalmiakká válnak.

Vulkan Vera Tünde

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Egyed Ákos elnöki megnyitója az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2003. március 29-i közgyűlésén

Tisztelt Közgyűlés, Hölgyeim és Uraim!

Amikor egy évvel ezelőtt a Közgyűlés megbízásából az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnökségét átvettem, azt mondtam, hogy az új vezetőségnek nem kell mindent elölről kezdenie, de a továbblépés, a változtatás elkerülhetetlen.

Valóban, az elmúlt évben az elnökség elsőrendű feladatának tartotta a működés folyamatosságának biztosítását, amit a közbejött számos nehézség ellenére végül is sikerült teljesítenie.

Az előző Közgyűlésen arra kértem tagtársainkat, Önöket, tisztelt jelenlevők, hogy cselekvően támogassák az EME mindennapi munkáját és újító törekvéseit. Egy év múltán örömmel jelenthetem, hogy reményeim teljesültek, a vezetőség egész évben élvezte a tagság bizalmát és támogatását: a kiemelkedő tudományos rendezvényeinkre megfelelő számban jelentkeztek előadók, s az érdeklődésben sem volt hiány. Az is a bizalomról tanúskodó adat, hogy az elmúlt évben 429 új tag kérte felvételét az EME-be (128 rendes tag és 301 egyetemi hallgató) s pártoló tagjaink száma is gyarapodott 30 fővel.

Folyamatosság és előrelépés jellemezte szakosztályaink munkáját is: az elmúlt évben megválasztott, nagyrészt fiatal vezetőknek a szakszerűséget mindinkább szem előtt tartó irányításával szakosztályaink ütemesen végezték vállalt teendőiket. Erről a főtitkári jelentés tömören beszámolt. Örvendetesnek tartom, hogy a korábbi években inkább csak formailag létező Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztálynak nem kis mértékben sikerült felzárkóznia más szakosztályaink működési színvonalához. Legyen szabad a munkájukat minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül végző szakosztályi tisztségviselőknek ezúttal is köszönetet mondanom.

Közismert, hogy Egyesületünk keretében jelentős tudományos tevékenységet fejtenek ki a kutatócsoportok, amelyeket magas szakmai képzettséggel és gazdag tudományos tapasztalatokkal rendelkező tagtársaink irányítanak. Az elnökség feladatköréhez tartozik a kutatási feltételek biztosítása és a csoportos munka összehangolása. Ennek során rendszeresen nyomon követtük a szerződésileg rögzített feladatok teljesítését, intézkedéseket hoztunk a belső rendtartás és munkafegyelem megszilárdítására. Magam több alkalommal kezdeményeztem tanácskozást a kutatókkal és ösztöndíjasainkkal, arra biztatva őket, hogy aktívan vegyenek részt Egyesületünk tudományos életében, és igyekezzenek megszerezni a megfelelő tudományos fokozatokat. Egyébként kutatóink közül az elmúlt évben ketten megvédték doktori dolgozatukat.

Mindent összevetve azt jelenthetjük, hogy Egyesületünk tudományos műhelyeiben sikeresen folyik az erdélyi magyar tudományos és kulturális történeti örökség feltárásával, egy összmagyar értéket jelentő *adatbázis* építése. Gondolunk az *Erdélyi Szótörténeti Tár, Erdélyi Okmánytár, Erdélyi Történeti Adatok, Székely Oklevéltár* sorozataira, valamint az Aranka-gyűjtemény s Erdély legújabb kori forrásainak kutatására, és elkezdődött a regionális kutatás is a Mezőség élővilágának, a gyümölcstermesztés táji hagyományainak feltárására.

Tisztelt Közgyűlés!

Egyesületünket sokszor éri olyanszerű elmarasztalás, hogy elöregedett, megújulásra képtelen intézmény, s nem figyel oda a tudományos forradalom eredményeire. Ezeket a pletykaízű vádaskodásokat visszautasítva, nem árt hangsúlyozni, hogy az EME-nek mint a legrégibb erdélyi magyar tudományos intézménynek megvannak a mélyen gyökerező saját hagyományai, amelyekről nem áll szándékában lemondani, azért sem, mert értéket képviselnek, és nem is akadályozzák az EME tudománypolitikájának korszerű irányvételét.

Ha erre figyelve az Egyesületünkben vagy az EME közreműködésével folyó tudománymű-velést próbáljuk elemezni, azt látjuk, hogy az mind tartalmában, mind módszerében egyaránt a megújulás útján halad. Bár továbbra is ragaszkodunk a nemzeti kultúránk alaprétegeihez tarto-zó történeti és humán tudományszakok egyfajta primátusához, az EME a lehetőségekhez mér-ten az összes jelenkori tudományok anyanyelvű művelésének intézménye kíván lenni, hangsú-lyozottan ideértve a természettudományok, az élettudományok mellett az információs forrada-lom legújabb szaktudományait is. Egyesületünk technikai fejlettsége ugyan nem teszi lehetővé, legalábbis jelenleg és előreláthatólag a közeljövőben sem, hogy bizonyos kísérleti tudományok számára laboratóriumi feltételeket biztosítson, de az elméleti kutatásokban minden szak számá-ra képes lehetőséget nyújtani, mert ehhez elegendő az infrastruktúrája, illetve képes nyilváno-ssági fórumot teremteni minden tudományágnak a szakmai anyanyelv művelésére, elsősorban tudományos ülésszakok, konferenciák szervezésével, könyvkiadással, szakmai folyóirataival, vagyis a tudományos élet kelléktárának „üzemeltetésével" (elnézést ezért a nekem sem tetsző kifejezésért, de manapság már szokás tudományos műhelyekről, sőt tudományos nagyüzemek-ről is beszélni).

A Tudomány Napját szakosztályaink és intézményeink korábban is megtartották külön-kü-lön, de a közös fórumon ez alkalommal először került rá sor Erdélyben. Úgy vélem, hogy nem éppen sikertelenül, bár a hiányosságainak is tudatában vagyunk. Ezt a rendezvényt a különböző intézetek, műhelyek és tudományok együttműködésének reményében kezdeményeztem, amit felkarolt a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Vizi E. Szilveszter, s azzal nyomatékosítot-ta, hogy részt vett rendezvényünkön, s ez – mint ismeretes – az EME és az MTA közötti együttműködési megállapodás aláírására is alkalmat adott.

Nem felesleges emlékeztetnünk arra, hogy a szóban forgó konferencia tematikájában a régi-ek mellett masszívan szaporodtak az új tudományok is: az informatika, az anyagtudományok, műszaki tudományok, politikatudomány, sőt a környezettudomány sem hiányzott.

Rendezvényünknek egy másik vonatkozása sem lehet mellékes: a különböző intézmények-ben dolgozó romániai, főként erdélyi magyar kutatók közös szereplése; gondolok itt a Babeş–Bolyai Tudományegyetemre, a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetemre, a Ko-lozsvári Műszaki Egyetemre, a Sapientia Erdélyi Magyar Egyetemre és az EME, valamint több más tudományos intézmény tudományos kutatóira.

És ezzel már áttértünk az együttműködések lehetőségeinek tudatos keresésére a különböző, szétszórt romániai magyar intézmények, műhelyek között. Ezen a téren az elmúlt évben kétség-kívül sikerült szerény szerepléssel előbbre mennünk. Az előbb már elmondottakon kívül utalni szeretnék az elektronikus könyvtári egyezményünkre tizenkét kolozsvári intézménnyel, együtt-működési megállapodásunkra a Partiumi Magyar Keresztény Egyetemmel és nem utolsósorban az egri Eszterházi Károly Főiskolával aláírt szerződésünkre. Emlékeztetünk az EMKE-vel és az RMDSZ Művelődési Főosztályával együtt szervezett Kossuth- és Fadrusz-rendezvényekre. Sajnálatos azonban, hogy a román tudományossággal még mindig nem sikerült tartós kapcsola-tot kiépítenünk, amelynek a lehetőségét ezután is keresni fogjuk.

Tisztelt Konferencia!

A főtitkári jelentés említést tesz arról is, hogy Egyesületünk vagyonát, ingatlanunkat s köz-gyűjteményeinket az elmúlt évben sem sikerült visszaszereznünk. Legyen szabad ehhez hozzá-tenni, hogy igényeink fenntartásáról értesítettük az RMDSZ csúcsvezetését, arra kérve, hogy vesse fel azt a román kormány és az RMDSZ között folyó azon tárgyalások során, amelyek az új együttműködési megállapodást készítik elő. Közvetlen visszajelzést ugyan nem kaptunk, de más forrásból úgy értesültünk, hogy legalábbis szóba került az egyeztetéskor a mi igényünk is. És itt szeretnék röviden kitérni egy másik, de nem jelentéktelen kérdésre, ti. arra, hogy a jelen-

legi helyzetünkben adottak-e a lehetőségek érdekeink hangoztatására a társadalmi támogatás erősítése érdekében.

Nos, én úgy látom, hogy az elmúlt évben sikerült a média segítségével nagyobb nyilvánosság elé tárni törekvéseinket és gondjaink egy részét is. Viszonyunk mind az írott sajtóval (Szabadság, Krónika, Romániai Magyar Szó), mind az elektronikus sajtóval (a Román Televízió kolozsvári magyar adása, Kolozsvári Rádió, Duna TV) jónak mondható. Köszönet illesse a sajtó azon munkatársait, akik közléseikkel, kommentárjaikkal támogatták céljainkat. Mindezek mellett felvetődik a kérdés: vajon nem kellene-e az érdekvédő szervezeteinket közvetlenül és rendszeresebben tájékoztatni a tevékenységünkről s problémáinkról? Ennek érdekében nem kellene-e újragondolnunk Egyesületünk képviseletét az Érdekegyeztető Tanácsban, ahol a helyünk 1997 óta betöltetlen? Igaz, továbbra is ragaszkodunk Alapszabályunk 9. paragrafusához, amely előírja, hogy az Egyesület politikával nem foglalkozik, ami mégsem jelenti azt, hogy a minket is érdeklő közéleti kérdésekben ne fejtsük ki a véleményünket.

Hölgyeim és Uraim!

Egyesületünk jövőjének biztosítása tudománypolitikánk legfontosabb része. Keressük és meg kell találnunk az EME szerepét és helyét az utóbbi években kialakult helyzetben, amikor is Romániában, főként Erdélyben több magyar tudományos műhely jött létre. Ezekkel együttműködve valamiféle ésszerű munkamegosztásra is törekednünk kell.

Tennivaló bőven van, minden arra alkalmas szerveződésnek jut elegendő munkatér, olyan, amelyet maga tud a legjobb eredmény reményében megművelni.

Ami az Erdélyi Múzeum-Egyesületet illeti, vannak hagyományos feladatai és újszerűek is. Hosszú távon, mintegy tíz-tizenöt éves idősávot tartva szem előtt, stratégiai célként fogadhatjuk el a közgyűjteményeink feldolgozását, egyaránt gondolva azokra, amelyeket az elmúlt évtizedekben eltulajdonított az akkori politikai rendszer, és azokra is, amelyeket az 1990. évi újraalakulás óta sikerült nagyrészt adományozásokból létesítenünk. Ezt a feladatot senki nem fogja helyettünk elvégezni, s azért is napirenden tartjuk, mert az idő sürget: közelednek az EME megalapításának évfordulós dátumai (145., illetve a másfél százados évforduló).

Stratégiai feladataink másik nagy témakörét a régiókutatásokban jelölhetjük ki. Ez lehetne az ún. projektkutatás, amelyhez talán nemzetközi pénzforrásokat is igényelhetnénk. Mert Erdély történelmi és természeti régióinak komplex, interdiszciplináris feltárása véleményünk szerint olyan célkitűzés, amely megegyezik a legmodernebb európai tudományos törekvésekkel. És mégis tartalmazza azt a transzszilvanista hagyományt, amely nem áll ellentétben semmiféle összeurópai folyamattal. Ellenkezőleg, a régiók és kistérségek természeti és kulturális értékeinek tanulmányozásával egyszerre teljesítünk nemzeti-nemzetiségi, állampolgári és egyetemes európai feladatokat. Az magától érthető, hogy be kell fejeznünk a már elkezdett kutatásokat is.

Felvetődik az a kérdés, hogy nem jelölünk-e ki túlságosan nagy – erőnket, lehetőségeinket meghaladó célokat. Nem szövünk-e légvárakat? Természetesen az ilyenszerű vállalások, vállalásaink csak akkor teljesíthetők, ha megfelelő tudományszervezési és intézményfejlesztési koncepciót dolgozunk ki terveink gyakorlatba ültetésének megvalósítására. Ennek érdekében először is növelni kellene fokozatosan a mostani tudományos intézetcsírát közepes nagyságú intézménnyé, a főállású tudományos kutatók számának szaporításával, s másodszor – de az előbbitől nem függetlenül – ún. keretintézetet kellene létesíteni a pályázatokat nyerő, frissen végzett, ösztöndíjas kutatókból.

Ezekhez a tervekhez a pénzügyi fedezetet azoktól a hazai és külföldi szervezetektől, társadalmi és gazdasági hazai érdekeltségektől kellene megszereznünk, amelyek saját érdekükben is fontosnak tartják a régiókutatásokat.

Amennyiben szándékunkban áll továbbhaladni a modernizálásban – ami eltökélt szándékunk –, már nem halasztható az alapszabály- és működési szabályzat-módosítás évek óta vajúdó kérdésének elintézése. Közismert, hogy a jogfolytonosság igazolása miatt nem volt könnyű feladat ehhez a kérdéshez hozzányúlni, s most sem mentes ez a szándékunk minden kockázattól. Mégis meg kell tennünk, mert vannak a szabályozásainkban olyan elavult tételek, amelyektől jobb megszabadulni, mint magunkkal cipelni. Szükségét érezzük több új elvi s gyakorlati vonatkozású tétel elfogadásának is.

Ilyen mindenekelőtt Egyesületünk önmeghatározása; én úgy látom, hogy az egyébként örvendetesen megszaporodott hazai kutatóműhelyek között Egyesületünk hosszú távon azáltal biztosíthatja méltó helyét a kiépülő tudományos társadalomban, ha az akadémiai jelleg felé közelít, és azt magas szintű munkásságával támasztja alá. A szabályzatnak ki kell térnie a négyéves választási ciklusok között felmerülő vagy felmerülhető problémák megoldási módjára is, amelyekre a most érvényben lévő szabályok alapján nem találunk kellő eligazítást.

Nem fejezhetem be megnyitómat anélkül, hogy köszönetet ne mondjak azoknak, akik ránk hagyományozták az elmúlt évben családi örökségük egy részét, könyvtárakat, okleveleket. Köszönjük Fodor Katalin örököseinek, hogy néhai tagtársunk könyvállományát nekünk adományozták; úgyszintén Bárány professzor utódjának az értékes könyvgyűjteményt. Ezek és több más kisebb felajánlás tovább gyarapította közgyűjteményeinket. Bízunk abban, hogy sikerül majd egy új nagy modern könyvtár építésével megoldanunk a gyűjtemények szakszerű tárolását, s addig is szeretnénk segítséget kérni az illetékes szervektől egy *könyvlerakat* minél előbbi felruházásához vagy megszerzéséhez.

Ezekkel a gondolatokkal zárom a megnyitóbeszédemet, amelyet a főtitkári beszámolóval és a kiegészítésekkel együtt szíves figyelmükbe ajánlok.

A Közgyűlést megnyitottnak nyilvánítom.

Főtitkári jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2002. évi munkájáról

Újraindulásunk óta 12. jelentésünket is azzal a megállapítással kezdhetjük, hogy szerzett jogaink helyreállításában és azok érvényesítésében semmi előrelépés nem történt. Egyesületi vagyonunk, ingatlanaink és gyűjteményeink tulajdonjogát illetően továbbra is a jogfosztottság állapotában élünk, igényünket azonban következetesen fenntartjuk.

Január 25-én tudományos előadásokkal és koszorúzással emlékezett meg Egyesületünk Debreczeni Márton bányamérnök és költő születésének 200. évfordulójáról, a Benkő Samu, Debreczeni Droppán Béla és Szabó Levente által tartott előadások szövegét az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozat egyik kötetében jelentetjük meg.

Március 3-án tartottuk tisztújító közgyűlésünket, ahol az elnöki tisztségre Egyed Ákos, az alelnökire Gyenge Csaba és Péter Mihály tagtársunkat választotta meg a gyűlés.

Májusban az Erdélyi Múzeum-Egyesület a Magyar Örökség díjban részesült, az oklevelet új elnökünk vette át Nagyváradon.

Szeptember 28-án az RMDSZ Művelődési Főosztályával közösen rendezte Egyesületünk a *Kossuth Lajos emlékezete* c. emlékülést az Unitárius Gimnázium dísztermében, magyarországi és erdélyi előadókkal (Bona Gábor, Dávid Gyula, Egyed Ákos, Keszeg Vilmos, Kötő József, Pajkossy Gábor). Az elhangzott előadásokat szintén kötetben kívánjuk megjelentetni.

Október 11–12-én az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesülettel közösen emlékeztünk Fadrusz János kolozsvári Mátyás- és zilahi Wesselényi-szobra felavatásának 100 éves évfordulójára, ahol Egyed Ákos elnök tartott előadást.

Egyesületi rendezvényeink közül kiemelkedik a november 23-án Kolozsvárott első ízben megrendezett *A Tudomány Napja Erdélyben* c. konferencia, amelyet az EME „születésnapjára" időzítettünk. Rendezvényünkön népes küldöttség élén megjelent Vizi E. Szilveszter, az MTA új elnöke, s köszöntőbeszédében az erdélyi magyar tudománypolitika jövőjét vázolta fel. Az EME elnöke beszámolót tartott az elmúlt évtized tudományos eredményeiről, Egyesületünk helyzetéről és terveinkről is szólt. Ez alkalommal került sor az MTA és az EME közötti együttműködési megállapodás aláírására. Délelőtt plenáris előadások tekintették át egy-egy nagy tudományterület egy évtizedes eredményeit (Jakó Zsigmond, Markó Bálint, Brassai Zoltán, Gyenge Csaba), délután pedig az öt szakosztálynak megfelelően öt szekcióban hangzottak el tudományos előadások. Délben felavattuk a Házsongárdban nyugvó MTA-tagok emlékművét.

Egyesületi székházunk 2000 júniusától a Debreceni Református Kollégium tulajdonában levő kolozsvári Rhédey-házban (Jókai/Napoca u. 2.) működik; 2002. november végére a felújítás folytatásával a titkárság és a kutatószobák mellett a nagy előadóterem és a hozzá kapcsolódó két szoba is elkészült. A javításokból már csak a lépcsőház felújítása maradt hátra, ennek költségeit a tulajdonos vállalta. A bérleti szerződésre vonatkozó tárgyalások befejeztével sikerült megkötni a lakbérleti szerződést a Debreceni Kollégium romániai képviselőjével, a Collegium Kft.-vel.

Az EME 2001 márciusa óta használható honlapjának anyagát Bitay Enikő informatikusunk folyamatosan frissíti, Ilyés Szilárd szociológus kutatónkkal együtt pedig szeptember óta *Az EME Hírlevelé*t szerkesztik és teszik közzé kéthavonta elektronikus formában, egyelőre azon EME-tagok, doktori fokozattal rendelkezők és egyetemi hallgatók körében, akik villámposta-címüket megadták.

Szervezés

Jelenlegi taglétszámunk nyilvántartásunk szerint 4963, ebből 102 alapító, 2039 rendes tag (ebből 1707 aktív, 332 nyugdíjas), 90 pártoló tag, 2739 pedig egyetemi hallgató. Az alapító tagok száma 2002-ben nem növekedett. Alapító és rendes tagjaink közül 1323 fizette rendszeresen a tagdíjat (1999–2003 közötti időszakban), 716 pedig 1998 óta hátralékban van. Ez utóbbiakat Alapszabályaink szerint nem tekinthetjük rendes tagoknak, nyilvántartásunkból azonban mégsem töröltük őket, gyakran előfordul ugyanis, hogy a hátralékosok utólag törlesztik több évi adósságukat. A hátralékosoknak 2001. december végén kiküldött felszólítás nyomán több tucatnyi tagunk fizette be elmaradt tagdíjait, ilyen pótlólagos fizetés szórványosan azóta is folyik. A tagdíjfizetést néhány év után felfüggesztő egyetemi hallgatók (1193) csupán könyvtárunk használata végett léptek be Egyesületünkbe és az egyetem elvégzése után nem kívánják a kapcsolatot fenntartani.

Fiókszervezeteink közül az aktívan működő *nagyváradi* élén váltás történt, Fleisz János történész helyett János-Szatmári Szabolcs ifjú irodalomtörténész vállalta az elnökséget. A fiókon belül szintén öt szakosztály működik, hagyományosan részt vesznek a *Varadinum*on tudományos ülésszak szervezésével. *Szatmárnémeti* fiókszervezetünk tagjai rendszeresen részt vesznek a helyi tudományos rendezvényeken. *Marosvásárhelyi* fiókunk tagjai a peregrinációkutatással, a székely önkormányzat történetének feltárásával, jelenkor-történeti kutatásokkal foglalkoznak, októberben pedig megrendezték a *Magyar Tudomány Napjá*t. *Szilágysomlyói* fiókszervezetünk szintén aktív. *Csíkszeredai* fiókszervezetünk működéséről nincsenek adataink. *Gyergyószentmiklósi* fiókszervezetünk vezetését Garda Dezső vállalta. *Zilahi* fiókszervezetünk

vezetését Bajusz István vette át, tagjai bekapcsolódtak az októberi Fadrusz-ünnepség szervezésébe.

Szakosztályaink, kutatóintézetünk

Szakosztályaink az elmúlt évben is a megszokott módon fejtették ki tevékenységüket, a felolvasóülések mellett egyre nagyobb hangsúlyt kaptak az évente megrendezett tudományos konferenciák vagy a szűkebb szakmai köröknek szóló kiskonferenciák, műhelymegbeszélések.

1. Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályunk *Arany János és kora* címmel szervezett tudományos ülésszakot április 20-án, ahol hat előadás hangzott el az irodalomtörténet, nyelvészet, néprajz körében. A *Fordítás és színpad. 2. Thé – Thália helyi élete* című kiskonferenciát a BBTE Magyar Irodalomtudományi Tanszékével közösen rendezte. A szakosztályi előadásokat új keretek között szervezték, eszerint az előadó már elkészült dolgozatát opponenseknek adták ki bírálatra, akik az előadás során személyesen is kifejthették véleményüket. Az opponenseket az adott témához szorosan kapcsolódó társtudományok területéről választották ki. Ebben a formában került megbeszélésre Végh Balázs és Turai Tünde tanulmánya. Könyvbemutatókat nemcsak Kolozsvárott, hanem Tordán is szervezett a szakosztály, az EME friss kiadványait kínálva az érdeklődőknek.

A **2. Természettudományi és Matematikai Szakosztály** havi felolvasóülések keretében fejtette ki tevékenységét. A biológus szakcsoport az Egyesült Királyság Környezetvédelmi Minisztériuma által támogatott országos denevérfigyelő rendszer módszereinek kidolgozásában vett részt, Duna-deltai helyszíni kutatással. Hagyományos évi tudományos ülésszakát október 26-án rendezte Marosvásárhelyen, biológia, vegyészet, fizika, földrajz, földtan, környezettan szakcsoportokban.

Itt kell megemlítenünk az ifjúsági kutatócsoportokat, közülük a GeKKO és az Öko-Stúdium működött, ez utóbbi rendezte meg március 23–25-e között a Kolozsvári Biológus Napokat. Az ifjúsági szakcsoportoknak a Tamás András utcai EME-ház adott otthont.

A **3. Orvostudományi és Gyógyszerészettudományi Szakosztály** éves tudományos ülésszakát Marosvásárhelyen rendezték meg április 4–6. között 380 résztvevővel, a 137 előadás anyaga nyomtatásban is meg fog jelenni. A Marosvásárhely központú szakosztály keretében 12 szakcsoport működik, élénk tevékenység folyik a háziorvosi, fogorvosi, gyermekgyógyászati és gyógyszerészeti csoportban rendszeres továbbképzések és szakmai kerekasztal-megbeszélések formájában. Ezenkívül 15 területi szakcsoport is létrejött, közülük a szilágysomlyói, a nagyváradi, a székelyudvarhelyi, a kolozsvári, a sepsiszentgyörgyi és a szecselevárosi a legaktívabb. A szakosztály külön bankszámlát és pecsétet kapott, ezáltal a tagdíjak átutalása és a pályázati pénzek átvétele könnyebbé vált. A szakosztálynak külön székháza van Marosvásárhelyen, amelynek felújítása (festés, a bútorzat kicserélése, biztonsági berendezések fölszerelése) befejeződött. A szakosztály tagságának nyilvántartása számítógépre került.

4. Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályunk tevékenysége ősztől lendült fel, a felolvasóülések keretében egy előadást és három könyvbemutatót tartottak. Szociológusok és politológusok kezdeményezéseként kutatási támogatást nyertek az Apáczai Csere János Közalapítványtól a *Gazdasági-társadalmi és politikai szerkezetváltások 1989 után Erdélyben és a Bánságban* című kutatási tervvel. Kutatómunka folyt emellett még *Az Északnyugati régió gazdasági problémáinak vizsgálata* elnevezésű többéves program keretében, amelyben a Közgazdaságtudományi Karon dolgozó tagtársaink tevékenykednek.

Az **5. Műszaki Tudományi Szakosztály** immár hagyományosan, hetedik alkalommal szervezte meg márciusban a *Fiatal műszakiak tudományos ülésszakát*. Doktorandusok, illetőleg tapasztaltabb kutatók öt alkalommal tartottak szakmai bemutató előadásokat.

*Kutatóintézet*ünk nyelvész (Tamásné Szabó Csilla), középkoros (W. Kovács András), illetve jelenkoros történész (Nagy Mihály Zoltán) és szociológus (Ilyés Szilárd) kutatót foglalkoztatott az év elején, részben a Lakatos utcai intézetben, részben az EME székházában. Szeptembertől az MTA Arany János Közalapítványának támogatásával sikerült főállású kutatóknak alkalmaznunk az erdélyi királyi könyvek regesztázásán, illetőleg a gyulafehérvári káptalan 16. századi jegyzőkönyveinek átírásán dolgozó 4 tagú történész munkacsoport tagjait (Bogdándiné Gálfi Emőke, Fejér Tamás Gábor, Rácz Etelka, Szász Anikó). Ugyancsak e támogatás segítségével egészült ki az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szerkesztői munkaközössége október 1-jétől egy új főállású munkaerővel András Zselyke személyében. Nyelvészeink a Szótörténeti Tár XII. és XIII. kötetének anyagán dolgoznak, W. Kovács András medievistánk az erdélyi oklevéltár anyagát gyűjti, jelenkoros kutatónk az 1944 novembere utáni történeti forrásanyagot tárja fel, szociológusunk pedig az erdélyi értelmiségi kataszter összeállításán dolgozik. Intézeti kutatómunkájuk eredményeképpen 2002-es könyvkiadási tervünkbe három kötetet vehettünk be és pályáztunk meg sikeresen (Nagy Mihály Zoltán–Vincze Gábor: *Szovjet katonai közigazgatás Észak-Erdélyben 1944–1945*. és T. Szabó Csilla: *A deverbális igeképzők az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár anyagában*. Erdélyi Tudományos Füzetek sorozat, *Erdélyi királyi könyvek I. János Zsigmond és Báthory Kristóf királyi könyvei*. Erdélyi Történeti Adatok sorozat). Egyesületünk biológiai kutatócsoportja (Szabó Anna, Ruprecht Eszter) magyarországi kutatókkal közös programban tárja fel az Erdélyi Mezőség élővilágát, ugyancsak az MTA Arany János Közalapítványa támogatásával. A Kutatóintézet szervezeti és működési szabályzatát a 2001. évi Közgyűlés jóváhagyta, az abban előírt, a kutatómunka távlati tervezését és folyamatos ellenőrzését biztosító Tudományos Tanács azonban még megszervezésre vár.

Kutatóintézetünk folyamatos fenntartásához az Arany János Közalapítvány szeptemberben újra kiírt pályázata is hozzájárult, remélhetőleg e pályázati forma a továbbiakban biztosítja majd a kutatómunka intézményesülését.

Az Arany János Közalapítvány által fenntartott *Szabó T. Attila Nyelvi Intézet*, amelynek Egyesületünk adott otthont, Péntek János szakmai irányításával és Benő Attila egyetemi adjunktus ügyvezetővel továbbra is a Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézete közvetlen felügyelete alatt dolgozott.

Könyvtárunk

Több ingatlanban működő könyvtárunk helyhiánya egyre nyomasztóbb, ami a célszerű munkát és kihasználtságot nehezíti. Raktározási gondjaink mellett a legnagyobb problémánk az olvasóhelyek hiánya, az egyetemi hallgatók igényeit főként vizsgaidőszakban csak kismértékben tudjuk kielégíteni. Könyvtárunk kettős funkcióját, az erdélyi tudományos hagyatékokat megőrző nemzeti és a friss tudományos irodalmat kínáló egyetemi könyvtári szerepet a legnagyobb nehézségekkel és nem az igények szintjén láthatjuk csak el. Némi könnyebbséget eredményezett a 2001 decemberében lezajlott költözés, amelynek nyomán a nyelvészeti és irodalomtörténeti szakmunkákat a Rhédey-házban lehet használni, a Lakatos utcai intézetrészlegünk pedig 4–5 olvasóval többet tud fogadni.

Decemberben indultak meg a tárgyalások a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetemmel a könyvtári együttműködés terén, a 2003. január 16-án megkötött együttműködési szerződés értelmében a Tamás András/Ion Ghica utcai EME/Moll-házban a régi előadóterem helyén természettudományi könyvtárat és olvasót rendezünk be kb. 20 olvasói hellyel, a Jókai/Napoca utcai székházunk nagytermét és az egyik szobát pedig kettős funkcióval hasznosítjuk: könyvtári olvasótermet rendezünk be kb. 50 olvasóhellyel, itt a referensanyagot és az egyetemi oktatáshoz/tanuláshoz szükséges legfrissebb bibliográfiát fogjuk az olvasók rendelkezésére bocsátani.

Az egyik kisebb teremben 6 asztalos számítógéptermet rendezünk be internethasználat céljára. A nagyterem esténként előadások színhelyéül szolgál.

Könyvtárügyünk koordinálására júliustól Újvári Mária ny. könyvtárost alkalmaztuk részmunkaidőben.

Júliusban Egyesületünk és a többi kolozsvári tudományos könyvtár együttműködésével létrejött a KVIK, a Kolozsvári Virtuális Könyvtár- és Információs Központ, amely az egységes könyvtári programmal feldolgozott könyvanyag elektronikus hozzáférhetőségét biztosítja.

Könyvtárunk decemberben ajándékba kapta a Szirén magyar nyelvű könyvtárfeldolgozó programot.

Kiadványaink

Rendszeresen megjelenő szakosztályi kiadványaink: az *Erdélyi Múzeum* (a Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály, valamint a Jog-, Közgazdaság és Társadalomtudományi Szakosztály folyóirata) 2002. évi 1–2. és 3–4. száma, a *Múzeumi Füzetek* (a Természettudományi és Matematikai Szakosztály folyóirata) 11. kötete, az *Orvostudományi Értesítő* (az Orvostudományi Szakosztály szemléje) 75. kötete jelent meg a tavalyi év folyamán. Ez utóbbit már évi 4 füzet formájában jelentettük meg. Az *Erdélyi Tudományos Füzetek* sorozatunkban a 235. *Baranyai Decsi Csimor János emlékezete*, 236. Egyed Emese: *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrinchez,* 237. Nagy-Tóth Ferenc–Fodorpataki László: *Élettudományi kutatások Erdélyben,* 238. *Álmodónk, Vörösmarty. Tanulmányok. Az 1999. december 10–11-i kolozsvári konferencia anyaga* (szerk. Egyed Emese) c. kötet jelent meg 2002-ben.

A korábbi esztendőkhöz hasonlóan 2002-ben is jelentkeztünk önálló kötetekkel, Péter H. Mária *Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai,* illetőleg a *Távlatok. Nyelv- és irodalomtudományi tanulmányok Antal Árpád professzor tiszteletére* (szerk. Egyed Emese) c. könyvek máris nagy sikernek örvendenek az olvasók körében. Ferencz László *A belgyógyászati diagnosztika kézikönyve* c. hatalmas munkájának I. kötetét sikerült kiadnunk.

Közös könyvkiadási programokban is részt vettünk, a jórészt nyelvészeti műhelyünkben készülő *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* XI. kötete az Akadémiai Kiadóval együttműködve jelent meg, a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* régóta várt IV. kötete pedig a Kriterion Könyvkiadóval közös kiadásban látott nyomdafestéket. A Szótörténeti Tár munkaközössége a XI. kötet megjelenése alkalmából a magyar kormány Kisebbségekért díját nyerte el.

Könyveink és folyóirataink megjelenése a magyarországi NKÖM, a Nemzeti Kulturális Alapprogram, az Illyés Közalapítvány, az Apáczai Közalapítvány támogatásának köszönhető, amelyet céltudatos és intenzív pályázással érhettünk el.

Kiadói tevékenységünk rendszerességéhez mérve forgalmazásunk még mindig nem elég hatékony, valószínűleg jóval több vásárlóra találnánk, ha kiadványaink a mostaninál jóval szélesebb körben, könyvesboltokban is kaphatók lennének. Cserekapcsolatainkat jobban meg kell szerveznünk, kiadványaink népszerűsítésére pedig a más városokban tartandó könyvbemutatók is célszerűnek ígérkeznek.

Ösztöndíjak

A már megszokottá vált 10 db öthónapos ösztöndíjat, amelyeket korábban a Magyar Tudományos Akadémia ajánlott fel Egyesületünknek, 2002-ben nem oszthattuk ki, ez az ösztöndíjforma beolvadt az Arany János Közalapítvány támogatási rendszerébe.

Az Europa Institut által rendelkezésünkre bocsátott kéthetes ösztöndíjakat már önálló eredményeket felmutató, kutatómunkát végző tagjaink részére vesszük igénybe. Ez a rövid időtartamú ösztöndíjtípus folyamatban levő kutatásokat szolgáló kiegészítő tájékozódásokat, kutatáso-

kat tesz lehetővé, főként társadalomtudományi vagy ezekkel összefüggő tematikák esetében. 2002-ben 12 tagtársunk részesült ebben az ösztöndíjban.

A Magyar Országos Levéltárral való együttműködésünk keretében néhány tagtársunk budapesti kutatásai során a MOL vendégszobáját vehette igénybe.

Az Oktatási Minisztérium által folyósított posztgraduális ösztöndíjakat 2002-ben is az Agora Iroda adminisztrálta, és az Erdélyi Magyar Ösztöndíjtanács bírálta el.

Adományok, támogatások

Egyesületünk fenntartásához egyre kisebb arányban járulnak hozzá a tagdíjak, és egyre nagyobb szerepe van a pályázatokon elnyerhető általános és céltámogatásoknak. Az Illyés Közalapítvány intézményfenntartási támogatása 2001-re is a megszokott késéssel futott be, nagy segítséget jelentett viszont az MTA Arany János Közalapítvány támogatása.

Különféle rendezvényeinkre és kiadványainkra minden lehetséges helyen pályázunk Romániában és Magyarországon.

Ingatlanok, székhely, bérlemények

A Rhédey-házbeli (Jókai/Napoca u. 2.) bérlemény nagytermének és két kisebb helyiségének rendbetételét a Gróf Mikó Imre Alapítvány és az Illyés Közalapítvány jelentős támogatása tette lehetővé. A székház bérleti díját 10 évre a NKÖM biztosítja, a renoválási munkálatok folytatása csak további támogatások, sikeres pályázatok révén lehetséges.

Kolozsvári főtéri ingatlanunk, a Wass Ottília-ház visszaszerzésére továbbra sincs sok reményünk, jogigényünket természetesen fenntartjuk.

Tisztelettel kérem jelentésem elfogadását.

Sipos Gábor

Várhelyi Csaba tiszteleti taggá választása

Makkay Ferenc laudációja

Kézdivásárhelyen született 1925. szeptember 26-án. Itt kezdte el iskolai tanulmányait, és az itteni katolikus líceumban érettségizett. Ezután a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Kémia Karának hallgatója, ahol 1948-ban szerez diplomát. 1949-től a Bolyai Tudományegyetem Szervetlen és Analitikai Kémiai Tanszékének tanársegédje, majd 1959 és 1964 között a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Szervetlen Kémiai Tanszékén ugyancsak tanársegéd. 1964-től egészen az 1988-ban történt nyugdíjba vonulásáig előbb helyettes adjunktus, majd tudományos főkutató (III. fokozat), végül pedig adjunktus. 2000-ben a Babeş–Bolyai Tudományegyetem szenátusa, munkásságának elismeréséül, a tiszteletbeli professzor címet ítéli meg Várhelyi Csabának.

Tudományos tevékenységét az erdélyi ásványvizek tanulmányozásával kezdte, de csakhamar új kutatási területet talált a komplex vegyületek körében. Az átmeneti fémek közül főleg a kobalt-, nikkel-, vas-, réz-, króm-, rénium- és a platinacsoport fémeinek új komplexképző kémszerekkel, főleg az ometinekkel (oxinok, Schiff-bázisok) szembeni viselkedését tanulmányozta. Ennek eredményeként több mint 3000 új egyszerű és vegyes ligandumú komplex vegyületet állított elő, melyek jellemzését és sokoldalú fizikai-kémiai vizsgálatát is elvégezte. Ez utóbbiak közül az optikai (látható és ultraibolya, közepes és távoli infravörös színképelemzés, Mössbauer- és tömegspektrumok) és a termikus vizsgálatai számottevőek, de az eltelt évszázad két utolsó évtizedében munkatársaival a ligandumcsere-folyamatok kinetikai tanulmányozására

is gondot fordított. Így sikerült a komplex vegyületekben végbemenő mélyebb átalakulásokra is fényt derítenie. Munkájának eredményeit mintegy 500 tudományos közleményben írta le, melyeknek mintegy fele külföldi tudományos folyóiratokban jelent meg. Munkájába nagyon sok munkatársat igyekezett bekapcsolni, akik közül nem hiányoztak a fiatalabb nemzedék képviselői sem, sőt ezek igen jelentős számot tesznek ki.

A kémiai tudományokkal szembeni elkötelezettségét megjelent négy könyve és egy laboratóriumi praktikuma is bizonyítja. Könyvei közül külön említést érdemel *Az atomok és molekulák világa* és *Pseudohalogenurile în chimia coordinativă a cromului* című két munkája.

Tudományos munkássága mellett nem feledkezett meg a didaktikai munkáról, az utánpótlás neveléséről sem. Egyetemi hallgatóit igyekezett megismertetni a kémiai kutatómunka gyönyörűségeivel. Az elmúlt több mint öt évtized során közel 400 vegyészhallgató diplomamunkáját irányította. Még ma is szívesen nyújt segítséget, ha ezt igényelik tőle.

Gondot fordított a kémia népszerűsítésére is, különböző hazai napilapokban és folyóiratokban tizenöt cikket jelentetett meg ennek érdekében.

1989 és 1999 között több alkalommal ösztöndíjasként dolgozott különböző magyarországi egyetemeken és kutatóintézetben. Ezek az alkalmak, tudományos eredményei mellett, hozzájárultak ahhoz, hogy az amúgy is népes kutatótársi körét tovább bővíthesse.

Várhelyi Csaba 1961-ben szerezte meg a kémiai tudományok kandidátusa (doktora) címet. Több elismerés birtokosa. 1995-ben, 70. születésnapja alkalmával az MTA kémiai szakosztálya ünnepi tudományos ülésszakot szervezett, 2000-ben megkapta a Zemplén Géza emlékérmet.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapító tagja. Ezenkívül tagja az Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaságnak és a Magyar Kémikusok Egyesületének. Az elmúlt évtizedek során tevékenyen vett részt népünk életével kapcsolatos számos kulturális, egyházi és politikai rendezvényen.

Várhelyi Csaba nős, két gyermeke és négy unokája van.

A fentebb leírtak alapján meleg szívvel javaslom, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület Várhelyi Csabát tiszteleti tagjának válassza. Jó egészséget és további sikereket kívánok!

Kolozsvár, 2003. március 19.

Számunk szerzői

Albert-Lőrincz Enikő (1953) – pszichológus, docens, BBTE, Kolozsvár
Bíró Annamária – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
Bodó Barna (1948) – tanár, író, politikus, Temesvár
Boné Ferenc – magiszterhallgató, BBTE, Kolozsvár
Csetri Elek (1924) – történész, ny. egyetemi tanár, Kolozsvár
Deáky Zita (1955) – etnográfus, adjunktus, Szent István Egyetem, Kertészettudományi Kar, Gödöllő
Egyed Ákos (1929) – történész, tud. kutató, Kolozsvár
Feszt György (1925) – orvos, konzultáns egyetemi tanár, OGYE, Marosvásárhely
Holler László (1958) – tud. kutató, Budapest
Horváth Izabella – magiszterhallgató, BBTE, Kolozsvár
István Anikó – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
Keszeg Anna (1981) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
W. Kovács András (1975) – tud. kutató, Kolozsvár
Makkay Ferenc (1930) – kémikus, ny. előadótanár, Kolozsvár
Nagy Zsófia Borbála – adjunktus, BBTE, Kolozsvár
Paczolay Gyula (1930) – vegyészmérnök, nyelvész, ny. kutató, Veszprém
Pál Judit (1962) – történész, adjunktus, BBTE, Kolozsvár
Pap Ferenc (1935) – történész, muzeológus, tud. kutató, Kolozsvár
Rácz Tibor Ákos – régész, Budapest
Rigán Loránd (1980) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
T. Szabó Csilla (1968) – nyelvtörténész, tud. kutató, Kolozsvár
Vulkan Vera Tünde – tanár, Marosvásárhely
Zuh Deodáth (1982) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár

Contents

Tibor Ákos Rácz: The Earliest Hungarian Settlers of Háromszék and the Frontier Defence 1
László Holler: János Baranyai Decsi's Unknown „Antithesis" and his Poem Againts the Jesuits from 1587 16
Gyula Paczolay: Hungarian North-Csángó Proverbs and Phrases, Collected by Yrjö Wichmann in 1906–1907 31
Loránd Rigán: Applied Hermeneutics in Schleiermacher's Translation of Plato's Works 60
Ferenc Boné: Exhaustive Literary Hermeneutics 85
Enikő Albert-Lőrincz: The Awakening of the Feminine Soul 99
Barna Bodó: Responsability and Law 104

Workshop

Ferenc Pap: Spice and Citrus Goods Trade of Kolozsvár Dwellers (1599–1637) 138
Deodath Zuh: The Genitive and the Privacy 152
Izabella Horváth: Cognition and Conveying in Ecclesiastic Communication 168
Anna Keszeg: „Your Archeology is Not Science" 178
Zita Deáky: The Problems of Nursing, Fosterage and Infant Mortality is The Medical History Source (Beginning of the 19 Century) 188
Csilla T. Szabó: Data on the Sense-history of the Word *Remek* (Masterful) 203

In memoriam

Monody at the Bier of László Mócsy (Ákos Egyed) 207
Monody at the Bier of István Imreh (Ákos Egyed) 208

Review

András W. Kovács: The Newest Volume of the Transylvanian Document Corpus of the Romanian Academy 210
Zsófia Borbála Nagy: A Book on Man, Books, Librariea 211
Judit Pál: On the 1848 Transylvanian Parliament 213
Elek Csetri: Two Works of János Herepei 215
György Feszt: Hungarian Pharmacy History in Transilvania 217
Anikó István: Medieval Knowledge and Word View at the End of the 20. Century 219
Annamária Bíró: Philosophic World-histories 222
Vera Tünde Vulkan: On a Volume of Letters Studies 223

Society Communications

Ákos Egyed: President's Opening Speech at the 29 March 2003 General Assembly of the Transilvanian Museum Association 225
Gábor Sipos: Secretary General's Report 228
Assessment of Csaba Várhelyi's Work (Ferenc Makkay) 233

Our Authors 235

Cuprins

Rácz Tibor Ákos: Primii colonişti maghiari în ţinutul Trei Scaune şi apărarea frontierelor 1
Holler László: „Antiteza" necunoscută şi poezia antiiezuitană a lui Baranyai Decsi János din 1587 16
Paczolay Gyula: Proverbe şi expresii în dialect nord-ceangăiesc, culese în anii 1906–1907 de lingvistul finlandez Yrjö Wichmann 31
Rigán Loránd: Aplicarea metodei hermeneutice în experienţa traducătoricească a lui Schleiermacher 60
Boné Ferenc: Hermeneutică literară exhaustivă 85
Albert-Lőrincz Enikő: Trezirea spiritului feminin 99
Bodó Barna: Responsabilitate şi lege 104

Atelier

Pap Ferenc: Comerţul cu mirodenii şi fructe tropicale al clujenilor în perioada anilor 1599–1637 138
Zuh Deodáth: Cazul genitivului cu privaţiunea 152
Horváth Izabella: Cunoaştere şi transmitere de cunoştinţe în comunicarea religioasă din secolul al 17-lea, în oglinda unei cărţi de rugăciuni 168
Keszeg Anna: „Arheologia Dumneavoastră nu este ştiinţă" 178
Deáky Zita: Problema alăptării, a doicilor şi a mortalităţii infantile în documentele medicale din prima parte a secolului 19 188
T. Szabó Csilla: Date privind evoluţia semantică a cuvântului *remek* (superb) 203

In memoriam

Cuvânt de adio la catafalcul lui Mócsy László (Egyed Ákos) 207
Cuvânt de adio la catafalcul lui Imreh István (Egyed Ákos) 208

Recenzii

W. Kovács András: Un nou volum al corpului de acte şi documente privind istoria Transilvaniei, editat de Academia Română 210
Nagy Zsófia Borbála: O carte despre om, cărţi şi biblioteca 211
Pál Judit: Dieta Transilvaniei din 1848 213
Csetri Elek: Două lucrări de Herepei János 215
Feszt György: Istoria farmaceuticii maghiare din Transilvania 217
István Anikó: Cunoaştere şi viziune medievală despre lume la sfârşitul secolului 20 219
Bíró Annamária: Istorii filozofice ale lumii 222
Vulkan Vera Tünde: Despre un volum semnificativ de ştiinţa literaturii 223

Comunicări ale Societăţii

Cuvântul de deschidere al preşedintelui Societăţii Muzeului Ardelean la adunarea generală din 29 martie 2003 225
Raportul secretarului general asupra activităţii în anul 2002 228
Laudaţia lui Várhelyi Csaba cu ocazia alegerii sale ca membru de onoare a Societăţii 233

Autorii numărului de faţă 235
Contents 236

Tartalom

Rácz Tibor Ákos: Háromszék első magyar telepesei és a határvédelem 1
Holler László: Baranyai Decsi János ismeretlen *Antithesise*
és jezsuitaellenes verse 1587-ből 16
Paczolay Gyula: Északi csángómagyar közmondások, kifejezések 31
Rigán Loránd: A hermeneutikai módszer alkalmazása
Schleiermacher fordítói tapasztalatában 60
Boné Ferenc: Kimerítő irodalmi hermeneutika 85
Albert-Lőrincz Enikő: A női lélek ébredése 99
Bodó Barna: Felelősség és törvény 104

Műhely

Pap Ferenc: A kolozsváriak fűszer- és déligyümölcs-kereskedése (1599–1637) 138
Zuh Deodáth: A genitivus esete a privációval 152
Horváth Izabella: Ismeret és közlés az egyházi kommunikációban
egy 17. századi imádságoskönyv tükrében 168
Keszeg Anna: „Az Ön archeológiája nem tudomány" 178
Deáky Zita: A szoptatás, a dajkaság és a csecsemőhalandóság kérdései
az orvostörténeti forrásokban (19. század első fele) 188
T. Szabó Csilla: Adatok a *remek* szó jelentéstörténetéhez 203

In memoriam

Gyászbeszéd Mócsy László ravatalánál (Egyed Ákos) 207
Gyászbeszéd Imreh István ravatalánál (Egyed Ákos) 208

Szemle

W. Kovács András: A Román Akadémia
erdélyi oklevélkorpuszának legújabb kötete 210
Nagy Zsófia Borbála: Könyv az emberről, könyvről, könyvtárról 211
Pál Judit: Az 1848-as erdélyi országgyűlésről 213
Csetri Elek: Herepei János két munkája 215
Feszt György: Erdélyi magyar gyógyszerészettörténet 217
István Anikó: Középkori tudás, világlátás a 20. század végén 219
Bíró Annamária: Filozofikus világtörténetek 222
Vulkan Vera Tünde: Egy irodalomtudományi tanulmánykötetről 223

Egyesületi közlemények

Egyed Ákos elnöki megnyitója
az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2003. március 29-i közgyűlésén 225
Főtitkári jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2002. évi munkájáról 228
Várhelyi Csaba tiszteleti taggá választása. Makkay Ferenc laudációja 233

Számunk szerzői 235
Contents 236
Cuprins 237

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
KIADÁSÁBAN MEGJELENT

Erdélyi Múzeum

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye.
*53. kötet. 1991. 1–4. füzet; *54. kötet. 1992. 1–4. füzet; 55. kötet. 1993. 1–2. és 3–4. füzet; 56. kötet. 1994. 1–2. és 3–4. füzet; 57. kötet. 1995. 1–2. és 3–4. füzet; 58. kötet. 1996. *1–2. és 3–4. füzet; 59. kötet. 1997. 1–2. és 3–4. füzet; 60. kötet. 1998. 1–2. és 3–4. füzet; 61. kötet. 1999. 1–2. és 3–4. füzet; 62. kötet. 2000. 1–2. és *3–4. füzet; 63. kötet. 2001. 1–2. és 3–4. füzet; 64. kötet. 2002. 1–2. füzet.

Múzeumi Füzetek

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának közleményei:
*1. 1998; *2. 1993; 3. 1994; 4. 1995; *5. 1996; *6. 1997; 7. 1998; 8. 1999; 9. 2000; 10. 2001; 11. 2002.

Collegium Biologicum

*1. 1992; *2. 1998; 3. 2001.

Collegium Geologicum

*1. 1999.

Collegium Geographicum

*2. 2001.

Orvostudományi Értesítő

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei.:
*64. kötet. 1991; *65. kötet. 1992; * 66. kötet. 1993; *67. kötet. 1994; *68. kötet. 1995; *69. kötet. 1996; 70. kötet. 1997; *71. kötet. 1998; *72. kötet. 1999; 73. kötet. 2000; 74. kötet. 2001; *75. köt./1–2. füzet 2002.

Műszaki Tudományos Füzetek

1. Jodál Endre: Számítástechnika az ezredforduló küszöbén.
2. Pálfalvi Attila: Porkohászat.
*Fiatal Műszakiak Ülésszaka: I–II–III–IV–V–VI.

Erdélyi Tudományos Füzetek

*209. Benkő Samu: Nagy Géza, a literátor és művelődésünk mindenese.
*210. Antal Árpád: György Lajos életműve. Köllő Károly: György Lajos irodalmi munkássága. Könyvészeti adalék.
*211. Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében.
*212. Demény István Pál: A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája.
*213. Emlékezés Széchenyi Istvánra Erdélyben 1991-ben. Csetri Elek, Fábián Ernő, Benkő Samu, Nagy György írásai.
*214. Gaal György: Berde Áron útja a természettudományoktól a közgazdászatig.
*215. Kovács András: A radnóti várkastély.
*216. Muckenhaupt Erzsébet: A XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében.
*217. Bura László: A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852).
*218. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 200 éve (1793–1993). A marosvásárhelyi tudományos ülésszakon elhangzott előadások.
*219. Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben. Az EME 1994. április 16-án tartott mlékülésén elhangzott előadások.
220. Szentkatolnai Bálint Gábor. Borcsa János, Bodor András, Péntek János, Berta Árpád, Bakk Pál és Senga Toru tanulmányai.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSÁBAN MEGJELENT

*221. Gaal György: Magyarok utcája.
*222. Jakó Zsigmond: Ezerszáz esztendő.
* 223. Benkő Elek–Demeter István–Székely Attila: Középkori mezőváros a Székelyföldön.
*224. Egyed Emese: Levevék fejemről Múzsák sisakomat. Barcsay Ábrahám költészete.
*225. Coroi Artúr: Adalékok Háromszék iskolatörténetéhez.
226. Vofkori Mária: Társadalmi és gazdasági változások az udvarhelyszéki Havasalján a 16–18. században.
*227. Sájter Laura: A magyar szecessziós dráma stílusa.
*228. Kovács Kiss Gyöngy: A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában.
*229. Bicsok Zoltán: Torda város statútuma. Csipkés Elek kézirata 1823-ból.
230. Sipos Gábor: Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása. 1668–1713–(1736).
*231. Erdély a keresztény magyar királyságban. Tanulmányok.
*232. Ajtay-Horváth Magda: A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában.
233. Dialógus és retorika. A III. Hermész táborban elhangzott előadások (Torockó, 1999. augusztus 25-27).
*234. Jan Andrea Bernhard: Petrus Dominicus Rosius à Porta peregrinációs albuma.
235. Baranyai Decsi Csimor János emlékezete.
236. Egyed Emese: Mennyei Barátom. Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrinchez (1771–1789).
237. Nagy-Tóth Ferenc–Fodorpataki László: Élettudományi kutatások Erdélyben.
238. Álmodónk, Vörösmarty. Tanulmányok az 1999. december 10–11-i kolozsvári konferencia anyaga.
239. Tudomány – egyetem – diszciplína. A Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékének 2001. október 26–27-én megrendezett „házikonferenciáján" elhangzott előadások.
240. T. Szabó Csilla: A deverbális igeképzés a XVI–XVIII. században az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatanyaga alapján.
241. M. Bodrogi Enikő: Jósika Miklós műveinek fogadtatástörténete.

Erdélyi Történelmi Adatok

VI. 1. Wolf Rudolf: Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678.
VI. 2. Kovács András: Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei 1588–1674.

Romániai Magyar Bibliográfiák

*1. Romániai magyar könyvkiadás 1944–1949.
2. Romániai magyar könyvkiadás 1950–1953.
3. Romániai magyar könyvkiadás 1990–1998.

*

*Antalné Tankó Mária: Gyimesi írott tojások.
*Benedek István: Repülőmodellezés Kolozsváron.
*Bethlen Farkas Erdély története I. A mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526–1568) I–II. könyv.
Bocskay István–Matekovics György: Fog- és szájbetegségek megelőzése.
Deé Nagy Anikó: A könyvtáralapító Teleki Sámuel.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
KIADÁSÁBAN MEGJELENT

Demény Lajos: Székely Oklevéltár – Új sorozat IV. Székely népesség-összeírások. 1575–1627.
Demény Lajos: Székely Oklevéltár – Új sorozat V. Székely népesség-összeírások. 1635.
Demény Lajos: Székely Oklevéltár – Új sorozat VI. Székely népesség-összeírások. 1635–1653.
*Demeter László: Erdővidék a szabadságharcban 1848–1849.
*Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára.
*Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára.
*Entz Géza: Erdély építészete a XI–XIII. században.
*Entz Géza: Erdély építészete a XIV–XVI. században.
*Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár VIII. kötet.
Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár V., VI., VII., IX., X., XI. kötet.
*Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya és a Csíki Székely Múzeum közös rendezésében tartott vándorgyűlés előadás-gyűjteménye. 1997. szeptember 12.
Ferencz László: A belgyógyászati diagnosztika kézikönyve.
Fodorpataki László: Mikroszkópos növényszervezettan.
Fülöp Géza: Az információ.
Gábos Zoltán: Termodinamika. Fenomenológiai rész.
*Genersich Antal emlékkönyv születésének 150. évfordulója alkalmából. Adatok a romániai magyar orvosok és gyógyszerészek munkásságáról.
*Kékedy László: Műszeres analitikai kémia. Válogatott fejezetek I.
Kékedy László–Kékedy Nagy László: Műszeres analitikai kémia. Válogatott fejezetek II.
*Kolozsvár 1000 éve. A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai.
Kun Imre: Klinikai endokrinológia.
Kuszálik Péter: A romániai magyar sajtó 1989 után.
Monoki István: Magyar könyvtermelés Romániában (1919–1940).
Nagy-Tóth Ferenc: Régi erdélyi almák.
Péter H. Mária: Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai.
Romániai Magyar Irodalmi Lexikon IV.
*Sepsi Árpád–Kohl István: A kárpáti barnamedve.
Távlatok. Nyelv- és irodalomtudományi tanulmányok Antal Árpád professzor tiszteletére.

Megrendelhetők utánvéttel az Erdélyi Múzeum-Egyesület címén:
3400 Cluj 1. C.P. 191. România.

A *-gal jelöltek elfogytak.